

σ^c

TÜRKSOY YAYINLARI NO°: 10
ISBN: 975-7213.06-3

EDİGEY DESTANI

HAZIRLAYAN
Dr. Rüstem SULTİ

SUNUS

TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi), Türk dünyasına ve insanlık alemine bu eserle birlikte yeni bir hizmet sunuyor.

Türk Cumhuriyetleri tarafından kurulan TÜRKSOY, bir yandan Türk kültürünü, sanatını, tarihini, bu konularda yayınladığı eserler ve yaptığı çalışmalar ile dünyaya tanıtırken öte yandan da Türk devlet ve toplulukları arasındaki kültürel ilişkileri geliştirmeyi hedeflemiştir.

Bu amaçla Türk kültürünün temel eserlerini yayımlamaktayız. Bilindiği gibi bir ulusun kültürü; geçmişinden süzülüp gelen maddi ve manevi değerlerin tümü ve bu değerleri duyuş, düşünüş ve ifade ediş şeklidir. İşte Türk halklarının kendine özgü köklü ve zengin kültürü de Türkluğun doğuşıyla başlamış, zamanla gelişerek binlerce yıllık geçmiş sahip bir halkı ulus olarak ayakta tutmuştur.

Türk kültürünü oluşturan değerleri araştırmak, tanıtmak, gelecek nesillerin yararlanarak geçmişine sahip çıkışını sağlamak, TÜRKSOY'un temel görevidir.

Elinizdeki "Edigey Destanı" bu doğrultuda TÜRKSOY tarafından yayınlanan onuncu kitaptır. Türk kültürünün baş eserlerinden biridir. Bu eser destan türünde olmakla beraber, olduğu coğrafyadaki Türklerin tarihi, toplum hayatı, aşkları, sevinçleri ve acılarıyla insan hayatının bir aynasıdır. Genellikle bir destanda rastlanması kaçınılmaz olan olağanüstü öğeler burada da yer almaktır. çoğu kez olaylar ve kişiler tarihle koşturur.

Ayrıca savaş ve mücadelelerin aynı halkın çeşitli boyları arasında geçmesi, günümüz Türk dünyasının bu eserden alacağı dersler olduğunu göstermektedir.

Bu eseri dünya kültür hayatına kazandıran şair Dr. Rüstem Sulti'ye ve eserin baskıya hazırlanmasında büyük emeği geçen Konya Selçuk Üniversitesi öğretim üyesi Fazıl Ağış'e içten teşekkür ederim.

Polad BÜLBÜLOĞLU
TÜRKSOY Genel Müdürü
Azerbaycan Kültür Bakanı

TÜRKSOY'UN YAYINLADIĞI KİTAPLAR

- 1- Manas
- 2- Abay
- 3- Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler
- 4- Türkmen Şiir Antolojisi
- 5- Başkurt Halk Destanı Ural Batır
- 6- Türkçe - Başkurtça Konuşma Klavuzu
- 7- Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri
- 8- Kök - Türk Tarihi
- 9- Muhtar Awezov "Seçilmiş Hikayeler"

ÖLÜMSÜZ DESTAN

Destana çok haklı olarak "milletin aynası" diyorlar. Her halkın millî özelliklerini ve güzel vasıflarını tasvir eden masal konularından, efsanelerden ve hikâyelerden ibaret bu şiir eseri, onun içtimaiî, siyasi, ruhi, ahlâkî, millî, medenî kuvvetini yansıtır.

Hintilerde Ramayana, Karel ve Finlilerde Kalevala, Kirgızlarda Manas Destanı'nın olduğu gibi, Tatar halkının da zengin tarihini, onun esas vasıflarını: vatan sevgisi, cesaret, fedakârlık, zekiliği tam bütünlüğü ile açan Edigey Destanı vardır. Edigey, millî tarihimizin ayrılmaz bir parçası, halkımızın büyük icat, iman gücünün ebedî sönmez ve eksilmezliğini ispat eden ciddî tarihî-medeni kaynağıdır.

Tatar halkın tarihini misralarıyla bırakmış bu destan, 1442 yılından bugüne kadar milletimizin ruhunu sağlamıştır, onu yok olmaya karşı mücadeleye toplama amaçlarına hizmet etmektedir.

Yedi bin misradan ibaret ve otuz varyantı olan Edigey Destanı tek bir Tatar muhiyiyle sınırlanmaz. Varyantların üçü Kırım Tatarlarına, üçü Başturtlara, ikisi Kazaklılara, biri Nogaylara, biri Özbeklere ait olmasıyla Edigey, kardeş Türk halklarını birleştiren, yakınlaşan, dostluklarını pekiştiren manevi köprü olmaktadır.

Tarihi şahıs olan Edigey Mirza'nın destan kahramanına dönüşme sebeplerinden biri, bizim fikrimize, bu Emirin şahsi vasıflarıdır. Halkı, iç savaşlardan halsiz düşmüş, çökmüş, itibarı, derecesi tükenmiş ülkeyi sadece Edigey Mirza gibi güçlü iradeli, cesur, itibarlı şahıs kalkındırabilir diye düşünür. Kendi içinde bireleşmemeye, toplanamama ise, tam tersine, helâk olmaya, faciaya getiriyor. Bununla ilgili olarak destanda:

"İdil-Yurt'u dava aldı,
Savaş üstünde savaş geldi,
Edigey'in söylediğî gün geldi.
Cengiz'den kalan han tahtı
Kan tahtına dönüştü;
Kazan, Kırım, Ecdelerhan
Ayrı ayrı il oldu,
Altın Ordu dağıldı." deniyor.

Tatar halkın tarihinin şanlı sahifelerini yenileyen, facialî dönemlerini aydınlatan Edigey Destanı, yalnız tarihî hafızamızın bütünlüğünü korumakla yetinmeden, millî şuurumuza da kuvvetlendirir, tarihî kardeşlik bağlarının sağlamlığını da doğrular. Bu asıl haysiyetine ve iyimser ruhuna göre, her kuşak onu millî hafızasını yenilemek için inceler, kahraman atalarımızın kurılmaz ruhu destan vasıtasiyla görüşüp kavuşma lezzetini ve rahatlığını yaşıyor. Edigey'in ölümsüzlüğünün sırrı işte burada.

Marsel Taişev
Tataristan Kültür Bakanı,
Tarih İlimleri Araştıracısı

Тәкъдим

ТҮРКСОЙ (Түрк мәдәният һәм сәнгатъләре уртак идарәсе) Түрк дөньясына һәм кешелек дөньясына бу әсәр белән бергә яңа бер хәzmət тәкъдим итә.

Бәйсез Түрк дәүләтләре тарафыннан төзелгән ТҮРКСОЙ, бер яктан түрк мәдәниятен, сәнгатен, тарихын, бу темаларга бастырган әсәrlәре һәм эшләгән эшләре белән дөньяга танытса, икенче яктан түрк дәүләт һәм төбәкләре арасындагы мәдәни әлемтәләрне нығытуны максат итеп алган.

Бу максат белән түрк мәдәниятенең төп әсәrlәрен бастырып торабыз. Мәғълүм ки, һәм халыкның мәдәнияте, анын тарихыннан сөзелеп килгән матди һәм мәғънәви хәзинәнен бөтәнese һәм бу хәзинәне иштү, уйлау һәм kursəty rəvəleshəder. Түрк халыклارының үзләренә хас зур тamyrlы һәм бай мәдәниятə də menə türkəleknek tuvus belən bашланган, tora-bara usen, mennərçə eлlyk tarihxäka iя ber halalyk halalyk bularaq aяktä totkan.

Түрк мәдәниятен тәşkil иткәn хәzinələrне тикшерү, таныту, киләçək nəsəllərnen faydalanyip, tarixlaryna iя buluya ireshü, oeshmabızınyı təp vəzifəsi buluyip tora.

Кулгызыдагы бу китап, "Идегәй" дастаны, бу юнəleshşə TÜRKСOЙ тарафыннан basыlgan уныңчы китап. Түрк мәдәниятенең təp əsərlərinənən berse. Бу әсәр, дастан buluы беләn berгә, барлыкka килгәn geografiyadə türkələrnen tarihxı, жəmgıyıt tormышı, səyülərə, səenechläre һәm kœnechläre belən keshə tormышының ber kəzgese buluyip tora. Дастanda очravə kotylgysız gədəti bulmagan əlementlər monda da urın alu belən berгә, vəkayıtlar һәм keshelər, kүpçelek очrakta tarihx belən parallélbər birelətən.

Bügrək təc suygış һәm kərəşlərnen ber үк халыкның tərəle kavemnəre aراسыnda buluы, bүgenge tүrк dөnьясының da bu әsərdən alası sabaklary bar ikənlegən kursatə.

Бу әсәrne mәdəniyat tormышına kertkən яшь галим һәm шагыйрь Доктор Рөстəm Султигə һәm əsərnən basılyuında зур etxənləgen, kursatkən Конъя Сəlçuk universiteti галиме Фазыл Ağısha һәm əleše kerğən һərkəməgə chyn kүnəldən rəhmətləremne belderəm.

Булат Булбул-угълы
TÜRKСOЙның баш мөдире,
Азәrbayjannıң мәдәniyat ministri.

ҮЛЕМСЕЗ ДАСТАН

Дастанны бик хаклы рәвештә милләт көзгесе дип атылар. һәр халыкның милли үзенчәлекләрен һәм матур сыйфатларын тасвирилаган әкияты сюжетлардан, легендалардан һәм хикәйәләрдән торган бу шигъри әсәр аның ижтимагый, сәяси, рухи, эхлакый, милли, мәдәни күтән чагылдыра.

Иннелларда "Рамаяна", карел һәм финнарда "Калевала", қыргыз халыкларында "Манас" дастаннары булган кебек, татар халкының да бай тарихын, аның төп сыйфатларын - Ватанга мөхәббәт, қызылкы, фидакарлык, тапкырлыкны бөтен тулылыгы белән ачып биргән "Идегәй" дастаны бар. "Идегәй" - милли тарихыбызның аерылгысы бер өлеше, халкыбызның беек иҗат, иман күнченән мәнгә сүнмәс вә стрельмәслеген раслаучы житди тирихи-мәдәни чыганагы.

Татар халкының шигъри юллар белән теркәл калдыран бу дастан, 1442 елдан бүтәнгә кадәр миллиәтбез рухын нығытып, аны инкыйразга каршы көрәшкә туплау максатларына хезмәт итә.

Жиде мен шигъри юлдан торган һәм утыз варианты булган "Идегәй" дастаны бер татар мөхите белән генә чикләнми. Вариантларының өчесе қырым татарларына, өчесе башортка, икесе казакъка, берсе нугайта, берсе үзбәккә караган булуы белән "Идегәй" тугандаш төрки халыклары берләштерүче, дуслаштыруучы, якынайтуучы рухи күпер булып тора.

Тарихи шәхес булган Идегәй миrzаның дастан каһарманына әверелу сәбәпләренен берсе, безнен фикеребезча, анын гади халыктан чыгуы булса, икенчә сәбәбе - әлеге әмирнен шәхси сыйфатлары. Халкы үзара сугышлардан хәлсезләнгән, бөлгөнлөккө төшкән, абруе-дәрәжәссе беткән илне Идегәй миrzа кебек көчле ихтыйарлы, батыр, абруйлы зат қына күтәрә ала дип саный. Үзара берләшә, туплана алмау исә, киресенчә, һелакәткә, фажигагә китерә.

Бу хакта дастанда:

Идел Йортка дау килде,
Яу ёстена яу килде.
Идегәй эйткән көн килде,
Чынгыздан калган хан тәхете
Кан тәхетенә эйләнде,
Казан, Қырым, Аждаркан
Башлы, башлы ил булды, -
Алтын Урда таралды, - диелә.

Татар халкы тарихының шанлы сәхифәләрен янарткан фажигале чорларын яктырткан "Идегәй" дастаны тарихи хәтеребезнең бөтенлеген саклап қына калмый, ә бәлки милли аныбызны да көчәйтә, төрки кардәшлек җепләре ныклыгын да раслау тора. Шул асыл хасиятәнә һәм оптимистик рухына күрә, һәр буын аны милли хәтерне янарту өчен өйрәнә, батыр бабаларыбызның сынmas рухы белән дастан аша очрашып-кавышу ләzzәте һәм рәхәтә кичерә. "Идегәй" үлемсезләгенен бер сере нәкъ мәнә шунда.

Марсель Таишев,
Татарстан мәдәният министры,
тарих фәннәре кандидаты.

İÇİNDEKİLER

I- ÖNSÖZ/CÜZ BAŞЫ.....
II- AÇIKLAMALAR VE KISALTMALAR
III- TRANSKRİPSİYON ALFABESİ
IV- GİRİŞ.....
1-Toktamış Han İle Aksak Timur Kavgası ve Kutukaya Bey İle Oğlu Edigey'in Ölümü Mahkum Edilmesi/Tуктамыш хан белән Аксак Тимер низагы һәм Котлыкыя би белән углы Идегәйнен үлемгә хөкем итегәнне.....
2-Edigey'in Kobogıl İsminden Büyüüp,Toktamış Han Sarayında Hükümdar Olması/Идегәйнен Кобогыл исемендә үсеп, Туктамыш хан сараенда түрә булганы.....
3-Toktamış Han'ın Edigey'den Şüphe Edip, Onu Takip Etmesi/Tуктамыш ханның Идегәйдән шикләнеп, аны өзәрләгәнне.....
4-Toktamış Han'ın Subra'yı Söyledip, Edigey'i Sinaması/Tуктамыш ханның Субраны жыратып, Идегәйне сынаганы.....
5-Edigey'in Toktamış Han Sofrasından Aksak Timur'a Kaçıp Gitmesi/Идегәйнен Туктамыш хан табыныннан Аксак Тимергә качып киткәнне.....
6-Edigey'in Yolda Kara Tiyin Alp İle Savaşıp, Aksak Timur'un Kızı Akbilek'i ve Kırk Kulu Kurtarması/Идегәйнен юлда Кара Тиен Алып белән сугышып, Аксак Тимер кызы Акбеләкне һәм қырык колны коткарганы.....
7-Edigey'in Akbilek İle Aksak Timur'a Varması/Идегәйнен Акбеләк кызы белән Аксак Тимергә барганы.....
8-Toktamış Han'ın Noradin'i Maskara Edip Sürmesi/Tуктамыш ханның Норадыны мәсхәрәләп сөргәнне.....
9-Noradin'in Babasına Gelmesi, Edigey'in Aksak Timur İle Birlikte Toktamış Han Üstüne Yürümesi/Норадынның атасына килгәнне, Идегәйнен Аксак Тимер белән берлектә Туктамыш ханның ёстена йөргәнне.....
10-Aksak Timur'un Toktamış Han İle Savaş Başlayıp Rezil Olması/Aксак Тимернен Туктамыш хан белән орыш башлап хур булганы.....
11-Edigey'in Toktamış Han'ın Ordusunu İle Savaşması/Идегәйнен Туктамыш хан урдасы белән орышканы.....

12-Toktamış Han'ın Saraydan Kaçıp Giderken Dönüp Söyledikleri/Tuktamysh ханың сарайдан качып кіткәндә тулғап әйткәне.....	129
13-Noradin'in Toktamış Han'ı Öldürmesi/Норадынын Тұктамыш ханы үтергөне.....	138
14-Noradin'in Canbay'a Rastlaması, Onunla Atışması, Canbay'ın Edigey İle Noradin'i Bozuşturmazı/Норадынын Жанбайға очрап әйтешкәне, Жанбайның Идегәй белән Норадыны бозылыштырганы.....	146
15-Edigey'in Noradin'a İncinip Söylesmesi, Noradin'in Ayrılıp Gitmesi/Идегәйнен Норадынга рәнжеп әйткәне, Норадынын бүленеп киткәне.....	151
16-Noradin'in Dönüp Babasını Kovması, Edigey'in Kazak Çıkıp Gitmesi/Норадының кайтып атасын куганы, Идегәйнен казак чыгып киткәне.....	157
17-Noradin'in Kadırbirdi Eline Tutsak Olması/Норадының Кадыйрбирде кулына totsak булганы.....	166
18-Kadirbirdi Sultan'ın Ordusu İle Edigey'in Üstüne Gitmesi, Edigey'in Savaşta Ölmesi/Кадыйр- биде солтанның урда торғызып Идегәй өстенө барганы, Идегәйнен орышта үлгәне.....	175
V- NOTLAR/Искәрмә һәм анлатмалар.....	183

ÖNSÖZ

"Edigey" daha ziyade, Türkiye dışındaki sahada bilinen, fakat Türk boyalarının birçokları için ortak olan epik eserlerden biridir. Bu, doğal olarak, belli tarihî sebeplerle ilgilidir. Türk boyalarının geniş coğrafyada yaşayan ataları birbirleriyle sadece politik ve ekonomik değil, manevî, kültürel ve edebî-folklorik ilişkiler içinde de olmuşlar, özellikle X-XV. yüzyıllar arasında pek çok destanı eser ortaya koymuşlardır. Edigey Destanı da bu yüzyıllar arasında yaşamış olan tarihî olaylar etrafında teşekkül etmiştir. Edigey Destanı da dahil olmak üzere, genel Türk destanlarının büyük bir kısmının teşekkülü de bu tarihî döneme: X-XV. yüzyıllara aittir.

Yukarıda bahsedilenlere sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Edigey Destanı'nın teşekkül ettiği XIV-XVI. yüzyıllarda, Türk boyaları birbirleriyle çok sıkı bağlar ve tarihî-medeni alışveriş içinde olmuşlardır. Bu ilişkilerin içinde yer alan Tatar, Özbek, Kazak, Nogay, Başkurt ve diğer Türk boyalarının manevî dünyası, onların birlikte ortaya koydukları ortak kültür birimleri olarak görülmelidir. Dolayısıyla, Edigey Destanı da yiravlarının (ozanlarının) repertuarında mevcut olan bütün Türk boyalarının ortak mirasıdır. Daha sonraki yıllarda, özellikle de XVI. yüzyıldan sonraki dönemlerde, Edigey Destanı, Tatar, Nogay, Başkurt, Kazak, Karakalpakkıların ayrılmaz bir parçasına dönüşüp, onların millî epik gelenekleriyle örülmüştür. Çeşitli telâffuz ve yazılış farklılıklarına rağmen, destanın kahramanları, anlatım konusu aynı olup, farklılıklar konuyu izah etmedeki bazı cihet ve motifler, onların yer ve gelişmesi ile ilgilidir.

Edigey Destanı kahramanlık destanından başlangıç almış ve bu türün kahramanlık başlangıcının oldukça eksildiği son türüne; tarihî destan denilen türüne aittir. Onun esas konusu XIV. asırın sonu-XV. asırın başlarına ait olaylardır. Fakat, "Edigey" tarihî destan olmasına rağmen, tarihî olayları tam olarak izlemiyor. Folklor ürünü olarak, o halk yiravlarının zengin hayal gücünde işlenmiş bir eserdir.

Edigey Destanı'nın ortaya çıkışmasına sebep olan olayları ve şahısları (özellikle de esas kahraman olan Edigey'i) gerçek tarihi olaylar ve simalar olarak bakmak, onların oldukça özgün ve çelişkili olduğunu ortaya çıkardı. Aslen Cengiz Han neslinden olmasa dahi, Edigey, bilfiil, Altın Ordu devletinin hükümdarı olmaya erişiyor, cesur, zeki ve hilekâr diplomat olması sonucu 20 sene boyu bu devleti yönetiyor. Litvanya Prensi Vitovt (Vitold)'u yeniyor, Moskova'yı kuşatıp, Rus yöneticilerini haraca bağlıyor. Hayat yolu birçok tartışmalara sebep olan bu kişi daha sonra kendi devletinde köle satışına son veriyor, şehirleri düzgünleştiriyor ve devlet dini olan İslam'ı sağlamlaştırarak güç sarfediyor. Kendisinin yaşadığı dönemde olduğu gibi, tarihçiler ve edebiyatçılarda Edigey'e iki türlü bakış açısı mevcuttur: kimileri (örneğin, çağdaş Arap tarihçisi İbn-Arabşah; A.D. Grekov ve A.Y. Yakubovskiy, Fatih Urmançiyev) onu Altın Ordu devletinin ömrünü uzatmaya neden, bu devlet için birçok güç sarfeden birisi olarak; kimileri (örneğin, Rızaeddin Fahreddinov, M. Sefergaliyev, Hatip Minnigulov, Rezeda Ganiyeva) Edigey'in Aksak Timur'un tarafına geçip, Altın Ordu'yu dağıtmaya yol açmakla suçluyorlar.

Destan gerçek tarihî olayları yalnız şekilde aktarmıyor, onları kendine göre değiştirmeye işliyor. Meselâ, Edigey'in Vitovt'la olan savaşını, Moskova'yı kuşatmasını tamamıyla bir yanda bırakıyor. Eserde Edigey'in şahsi da oldukça abartılmış, halk onu kendisinin

efsanevi kahramanı yapmış, idealize etmiştir.

Aynı zamanda destandaki Edigey'de bazi eksik yönleri de özellikle belirtilir. Mesela. Altın Ordu'nun düşmanı olan Aksak Timur'la yakın ilişkiye girip, onunla İdil-Yurt'a karşı sefer yapması. Aynı zamanda kendi oğlu ile olan ilişkileri de pek parlak değil. Bunlar: şüphesiz onun kendisi ile çelişik ve trajik yönleridir.

Edigey Destanı'nda olayların yaşandığı yöreler İdil-Ural, Orta Asya, Kuzey Kafkasya, Kırım olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyada yer almaktadır. Bu alanda dağlar, ovalar, akarsular, göller, hem coğrafik literatürde geçen isimlerle, hem de mahallî adlandırmalarda yer almaktadır.

Edigey Destanı'nın ortaya çıktıığı tarihî zemin ve olayları yansımaktan öte, Türk destan geleneğinin çeşitli unsurlarıyla bezenmiş epik eserlerimizden biridir. Edigey Destanı'ndaki epizot ve motif yapısı Türk destan geleneğindeki unsurlarla büyük benzerlikler göstermektedir. Şüphesiz, bu benzerlikler sözlü edebiyat temsilcileri olan yiravlardan kaynaklanmaktadır. Türk anlatı geleneğindeki ozan-bahşıların Kuzey Türk boyları arasında temsilcileri olan yiravlar, Türk dünyasındaki bu ortak unsurların bu sahalara da yayılmasını sağlamışlardır. Bunun en güzel örneğini Edigey Destanı'nda da görmekteyiz.

Destanda yer alan kahramanlar, Kara Tiyin Alp'in dışında, zaaflarıyla, meziyetleriyle, ayakları yere basan insanlardır. Destanda olağan dışı olaylar ve şahıslar yer almaktadır. Bu özelliği ile Edigey Destanı, "destanlarda olağanüstü kahramanlar ve olayların anlatıldığı", şeklindeki genel destan kavramında şimdije kadar tekrarlanan bakış açısını zorlamaktadır. Edigey Destanı'nda kahramanlar savaş tasvirleri dışında gerçekçi boyutta tanıtılmaktadırlar. Savaş tasvirlerinde, günümüz insanına olağanışı ve abartılı görünen fiziki güç ve kuvvet, o zamanların şartlarına aktarılıp bakıldığından, hayatı devam ettirmek için şart ve olağandır.

Destanın dili Tatar Türkçesi'dir. Destanın ilgi çekici bir başka hasiyeti onun şiir sanatıdır. Eserin üslubunun esas özelliği onda sıfatlara, mübalağalar bol olmasına, yinelemeler ve tedricen büyümelerin sıralanıp gelmesinde, olayların yüksek tempo ve romantik ruhta tasvir edilmesinde görülmektedir. Eserin dokumasındaki mecazlar, tasavvur usulleri: hepsi de aslında destanın güzelliğine, bu arada esas kahramanı idealize etme amacıyla bağlanmıştır. Abartma usulü ayrıca Edigey'i idealize etme, onun gücünü, zekliğini göstermek için kullanılmıştır. Edigey Destanı'nın halkın ruhuna yakın olması onun diline yakın olmasından da görülüyor. Halkın nükteli sözleri, hikmetli söz üslubu, destanda çok yerde kullanılmıştır. Destandaki sözlü tasvir sisteminde Tatar-Türk halk ürünlerinden gelen geleneksel tiplerin rolü de büyuktur.

Destan birbirine sarılıp gelen kitalar: tiradlardan kurulmuştur. Eserde çoğu kez satırlar 7'li hece vezinine dayalı olsa bile, bu vezin bütün mîsrâlarda aynı değildir. Bazen arada 11'li, 12'li veya daha uzun satırlara da rastlanıyor. Bu, tabi ki, yiravların irticalen söyleme geleneğinden kaynaklanmaktadır. Destanda hece ölçüsü esas olmakla birlikte, belli bir kalıp tekrarlanmakta ve anlatım tekniği olarak nazım kullanılmaktadır. Destanda ahenk, mîsra başı ve mîsra sonu kafiyelerle, iç kafiyelerle ve rediflerle sağlanmaktadır.

Umumiyetle, Edigey Destanı'nın Tatar varyantının şiir yapısı destan, türün talepte-rine uygundur. Yani, onun hem üslubu, hem tasavvur usulleri geleneksel tarzda, asırlar boyu yiravların işlediği ruhta ve şekillerdedir. Destanın Tatar versiyonunun umumi Türk epik

geleneklere yakınlığı, eserin dil-üslûp özelliklerine de yansımıştır. Burada Kazak ve Nogayca birçok sözün ve deyimin yer alması, Türk boyalarının dil ve edebiyatının, umumiyetle kültürlerinin birbirlerine çok yakın olduğu XIV-XVI. yüzyillardaki kelime hazine-siyle ilgilidir. Bu dönem daha Kazak, Nogay, Kırgızların bugünkü anlamda ayrılmamış olduğu bir dönemin dildidir. Bununla birlikte, destanın dili özel bir mukayeseli-tarihî araştırmayı beklemektedir.

Edigey Destanı, Tatar halkın zengin folklor hazinesinde diğer Türk boyalarında olduğu gibi, önemli yer tutmaktadır. Bu eser Orta çağlara ait tarihi kahramanlık destanlarının klasik örneğidir. Bunun böyle olduğunu destanın genel şekil yapısı bize açıkça göstermektedir: "Edigey" Tatar halkında tamamıyla manzum olan tek epik eser olarak durmaktadır.

Sovyet devrinde uzun süre yayımı ve üzerinde çalışılması yasaklanmış olan, pek çok Türk boyunun ortak destanı Edigey'nin özellikle Kazan'da kitap halinde çıkması neredeyse millî kimliğin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Yazarlar ve araştırmacılar bu destanın yayınlanması için Sovyet devlet mekanizmasıyla uzun zaman mücadele ettikten ve bazıları çeşitli soruşturmalarla ve cezalandırmalara maruz kaldıkten sonra nihayet yakın zamanlarda Türk kültürüne bu çok mühim eseri, geniş halk kitlelerine ulaştırlabilmıştır.

Çeşitli bölgelerde, pek çok yazılı varyantı olmasına rağmen, Edigey Destanı üzerinde eski Sovyetler Birliği'nin dışında, gerek Türkiye'de, gerekse Batı dünyasında yeterli ilmî çalışmaların yapılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla, bu çalışmada her şeyden önce İdil-Ural ve Orta Asya'daki Türklerin destanlarının tanınmasına ve anlaşılmamasına bir katkıda bulunmak istedik. Üzerinde çalıştığımız ve Türkiye Türkçesine aktardığımız Edigey Destanı'nın metni, temel olarak ünlü Tatar yazar ve filoloji alimi Naki İsenbet tarafından Tatar Türkçesile hazırlanmış olan nûshaya dayanmaktadır.

Neticede, elde ettigimiz ve çalışmada temel aldığımız Tatarca destan metnindeki açıklığa kavuşturmayı veya kaynakları ve onlarla ilgili notları ve yanlış sözleri, destanın başka millî varyant ve versiyonları ile karşılaştırarak ve çeşitli Türk boyalarının sözlüklerini kullanarak açıklayıp, mümkün olduğu ölçüde doğru şekilde çıkarmaya gayret ettik. Türkiye Türkçesi'ne aktarırken de, bu noktaları göz önünde tutarak, destan metnini bozmamaya gayret ettik ve anlaşılar şekilde aktarmaya çalıştık.

Çalışmamızda Edigey Destanı üzerine yapılmış olan belli başlı önemli kaynakları verip, bu kaynaklara dayanarak, çalışmamızda bu destan incelemelerinin zemininin oluşmasına yardımcı olmaya çalıştık.

Türk dünyasındaki ortak kültürel değerlerin tesbit ve analizi yapılarak ortaya konulmasında destanların ne derece önemli rol oynadığı herkese malumdur. Bu sebeple bizi böyle önemi bir çalışmaya sevkeden ve maddî manevî desteğini esirgemeyen hocam sayın Prof. Dr. Fikret Türkmen'e minnet duygularımı ve şükranlarımı arzetmemeyi bir görev bilirim.

Bu çalışmayı basmaya talip olan TÜRKSOY'a, özellikle de TÜRKSOY Genel Müdürü, Azerbaycan Kültür Bakanı Polad Bülbüloğlu'na. Genel Müdür Yardımcısı Ziya Yılmazer'e, bu kitabin hazırlanmasında karşılaştığım problemlerin çözümünde katkıları çok büyük olan Yard. Doç. Metin Ekici'ye, Araş. Gör. Mustafa Arslan'a ve burada adlarını söylemediğim pek çok arkadaşımı teşekkür ederim.

Сүз башы

“Идегэй”, түрк халыкларының күбесе өчен уртак булган эпик эсэрләрнөң берсе.

Бу әлбәттә, мәгълүм тарихи сәбәпләр белән бәйле. Түрк халыкларының географик кинлекләрдә яшәгән ата-бабалары бер-берләре белән сәяси һәм икътисади бәйләнешләр генә түгел, рухи, мәдәни һәм әдәби-фольклорик бәйләнешләрдә дә булганнар, бигърәк тә X-XV гасырларда бик күп эпик әсәр барлыкка китергәннәр. “Идегэй” дастаны да бу гасырлардагы тарихи вакыйгалар тирәсендә барлыкка килгән. “Идегэй” дастаны кебек гомуми түрк дастаннарының шактыының барлыкка килгә дә бу тарихи дәвергә X-XV гасырларга карый.

Кыскасы, “Идегэй” дастаны барлыкка килгән XIV-XVI гасырларда, түрк халыклары бер-берләре белән бик ның элементе һәм тарихи-мәдәни аламаш әченә яшәгәннәр. Бу элементтәр әченә урын алган татар, үзбәк, казакъ, ногай, башкорт һәм башка түрк халыкларының рухи дөньясы, аларның бергәләп барлыкка китергән уртак мәдәният хәзинәсе буларак каралырга тиеш. “Идегэй” дастаны да ерауларының репертуарында булган бөтен Түрк халыклары өчен уртак бер мирас. Бигърәк тә 16. гасырдан соңғы дәверләрдә, “Идегэй” дастаны татар, ногай, башкорт, казакъ, каракалпакларының аерымас бер өлешенә әйләнеп, аларның милли эпик традицияләре белән урелгән. Төрле әйтелеş һәм язылышларга карамастан, дастаның каһарманнары, темасы бер үк булып, төрлелекләр теманы аңлатудагы төрле мотивларда, аларның урын-жириндә һәм үсешендә күзәтелә.

“Идегэй” дастаны каһарманлык дастаннарыннан юл алган һәм бу жанрның каһарманлык башлангычы азалган сонғы-тарихи дастан дип аталган төрөнә карый. Аның төп темасы- XIV гасырның азагы, XV гасырның башына караган вакыйгалар. Ләкин, “Идегэй”, тарихи дастан булына карамастан, тарихи вакыйгаларга бөтенләе белән иярми. фолклор әсәре буларак, ул, халык ерауларының бай хыял дөньясында тудырылган бер эсәр.

“Идегэй” дастанының барлыкка килгенә сәбәп булган вакыйгаларны һәм шәхесләрне (бигърәк тә төп каһарман Идегэйне) чын тарихи вакыйгалар һәм шәхесләр итеп карауның тәҗрибәсе моның ялгышлыгын күрсәтте. Тумышы белән Чыңгыз хан нәселеннән булмаса да, Идегэй; Алтын Урда дәүләтнөң һөкемдары булууга ирешә, батыр, зирәк һәм хәйләкәр дипломат булганлыгыннан, 20 ел буе бу дәүләтне идарә итә, Литва кенәзе Витовтны жиңә, Мәскәүне күшатып, рус һөкемдарларыннан салым жыя. Тормыш юлы бик күп бәхәсләргә юл ачкан бу кеше, соңрак уз дәүләтнә кол сатышына чик күя, шәһәрләрен төзәтә һәм дәүләт дине булган исламны нығыту өчен көч күя. Үзе яшәгән дәвердәге кебек, тарихчылар һәм әдәбийтчыларда Идегэйгә карата ике төрле караш яшәп кила: берәүләр (мәсәлән, замандашларыннан гарәп тарихчысы Ибн-Гарәбشاһ, А. Д. Греков һәм А. Ю. Якубовский, фатих Урманчиев, Резеда Ганиева) аны Алтын Урда дәүләтнөң гомерен озанайткан, бу дәүләт өчен көч куйган шәхес буларак күрсәлер, икенчеләр (мәсәлән, Ризаэтдин фәхретдинов, М. Сәфәргалиев, Хатип Миннегулов) Идегэйне Аксак Тимер тарафына чыгып Алтын Урданың таралуына юл ачуда гаеплиләр.

Дастан, чын, тарихи вакыйгаларны механик ژавештә чагылдырмый, аларны үзенчә үзгәртеп бирә. Мәсәлән, Идегэйнән Витовт белән сугышын, Мәскәүне күшатуын ул бөтенләе белән читтә калдыра. Әсәрдә Идегэй образы да шактый күптерелеп бирелә, халык аны үзенең легендар каһарманы итеп

идеаллаштырганлыгы сизелә.

Шул ук вакытта, дастандагы Идегэйгә кайбер кимчелекләр дә хас. Мәсәлән, Алтын Урданың дошманы булган Аксак Тимер белән якын мөнәсәбәткә кереп, аның белән Идел-Йортка карши сугыш ачуы. Шул ук вакытта аның уз улы белән мөнәсәбәтләре дә бик ук яхши түгел. Болар һичшикsez, аның каршылыклы һәм трагик яклары.

“Идегэй” дастаны Идел-Урал, Урта Азия, Төньяк Кавказ, Кырым кебек географик кинлекне колачлый. Бу жирләрдә таулар, тигезлекләр, елгалар, күлләр кебек география белемендә очраган исемнәр белән бергә, аерым төбәкләргә генә хас исемнәр дә чагылыш тапкан.

“Идегэй” дастаны, вакыйгаларны чагылдыру белән бергә, түрк дастан традициясенен төрле элементлары белән дә биzelгән эпик эсэрләрнән берсе булып тора. “Идегэй” дастанының эпизод һәм мотив төзелеше түрк дастан традициясендә элементларга бик охаш. һич шикsez, бу охашлыklar авыз изжатының вәкилләре булган ерауларга бәйле. Түрк дастан традициясендә озанбахшыларның төньяк түрк халыклары арасындағы вакильләре булган ераулар, түрк дөньясындағы бу уртак элементларның бу төбәкләрдә дә таралуына сәбәп булган. Моның ин матур үрнәген “Идегэй” дастанында күрәбез.

Дастандагы каһарманнар, Кара Тиен Алыпны исәпкә алмаганда, холык-фигыльләре белән гадәти кешеләр. Табигый булмаган вакыйгалар һәм шәхесләр урын алмавы белән “Идегэй” дастаны “дастаннарда гайри табигый каһарманнар һәм вакыйгалар сурәтләнер” кебек гомуми дастан төшөнчәсендә хәзәргә кадәр кабатланып килгән карашның бик үк төгәл түгеллеген курсәтә. “Идегэй” дастанындағы каһарманнар, сугыш тасвирләре исәпкә алымаганда, реаль чынбарлыкта сурәтләнә.

Дастаның дикъкатне жәлеп иткән башка хасияте- аның шигырь сәнгате. Эсәрнөң стиленең төп үзенчәлеге, аның сыйфатларга, гиперболаларга мул булында, кабатлауларның чиратлашып килгендә, вакыйгаларның югари темп һәм романтик рухта тасвир ителешендә күренә. Гипербола чарасы бигърәк тә, Идегэйне идееллаштыры, аның көчен, зирклеген курсәтү өчен кулланылган. “Идегэй” дастанының халык рухына якынлыгы, аның теленә якынлыгыннан да күренә. Халыкның нәктәле сүзләре, хикмәтле сүз чарасы дастаның күп урыннарында кулланылган. Дастандагы сүзле тасвир системасында Татар-Түрк халыкъ ижатларыннан килгән традиционал типләрнөң роле дә зур урын ала. Дастаның аһәнен, юл башы һәм юл азагы рифмалары белән бергә, эч рифма һәм рәдифләр дә тәэммин итә.

Гомумән, “Идегэй” дастанының татар вариантыларының шигырь төзелеше дастан жанрның таләпләрене туры кила. Яғни, аның стилене дә, тасвир чаралары да традицион, гасырлар буе ераулар тарафыннан эшләнгән рухта һәм шәкелдә. Дастанда бик күп казакъ һәм ногай сүзләрнөң һәм тәгъбирләрнөң урын алуы, түрк халыкларының тел һәм әдәбиятларының, гомумән, мәдәниятләрнөң бер-берләрнә бик якын булган 14-16 гасырлардагы сүз хәзинәсенә бәйле. Бу- казакъ, ногай, кыргызларның бүгенге мәгънәдә аерымаган булган бер дәвернөң төле. Кыскасы, дастаның төле маҳсус чагырыштырулы-тарихи планда тикшеренүләрне көтә.

“Идегэй” дастаны, татар халыкларының бай фольклор хәзинәсендә башка түрк халыкларындағы кебек, мөһим урын тота. Бу әсәр урта гасырларга караган тарихи каһарманлык дастаннарының классик үрнәге булып тора. Моның шулай икәнлеге дастаның гомуми шәкел төзелешнән ап-чык күренә. “Идегэй”, татар халыкында бөтенләе белән шигыри булган бердәнбер эпик әсәр булып тора:

Совет дәверенә озак еллар басылуы һәм тикшерелгә түелгән булган, бик күп түрк халыкларының уртак дастаны “Идегэй”, бигърәк тә Казанда китап буларак басылып чыккач, милли үзәнның ин әһәммиятле элементларының берсе хәләнә

килде. Язучылар һәм галимнәр бу дастанның басылуы өчен Совет дәүләт мәханизмы белән озак еллар көрәшеп, кайберләре төрле гаепләүләрге һәм жәзалауларга дучар калғаннан соң, ниһаять, берничә ел элек түрк мәдәниятенән бу гаять мәһим әсәре, халыкка житкерелгә иреште.

Төрле тебәкләрдә, бик күп язма варианты булуына карамастан, “Идегәй” дастаны буенча Советлар берлегенән читта, Төркиядә дә, Көнбатыш дөньясында да житәрлек дәрәҗәдә гыйльми хәzmәtlәrнең язылғанлыгын эйту әлегә мөмкин туgel. Шуңа күрә, бу хәzmәt белән ин элек Идел-Урал һәм Урта Азиядәге түрк дастаннарының танытылуына бер өлеш кертегә теләдек. Төрекчәгә тәржемә итләгән “Идегәй” дастаны тексты, мәшһүр татар язучысы һәм филология фәннәре галиме Нәкый Исәнбәт тарафыннан әзерләнгән нөхчәгә таяна.

Дастан текстиндагы ачылмagan яки ялгыш шәрехләнгән сүзләрне, дастаның башка милли варианtlары һәм версияләре белән чыыштырып һәм түрк халыкларының сүзлекләрен кулланып, мөмкин булганча дөрес итеп чыгар өчен көч күйдик. Төрекчәгә тәржемә иткәндә дә бу нокталарны күз алдында тотып, дастан текстын бозмаска һәм аңлашылыр шәкелдә бирергә тырыштык.

Түрк дөньясындагы уртак мәдәни хәzinәlәrneң тикшерелеп дөньяга чыгарылуында дастаннарының ни кадәр әhəmmiyatle роль уйнаганлыгы һәrkemgә mägъlyumder. Bu cəbəptən, bezne mondый məhим ber хәzmәtкә юнəltkən һәм matdi-mägъnəvi яrdəmən kызғанmagan хərmətле ukyutuchym профессор Fikrət Tүrkmenğe бурычлыгыымны һәм rəhmətləremne belderүne бер vазifam итеп kүrəm.

By хәzmәtne bастырган TÜRKSOЙga, bigrək tə TÜRKSOЙ bаш мәdirə, Azərbaycan mәdəniyat ministri Buлат Бүлбүл-угълына, bаш мәdir яrdəmchəse Зия Елмазергə, bu kitapnyң басылуында очраган кыенлыklarның чишелешендə өleşlərə bик zур bulgan Metin Экижигə, Mostafa Arslan ga һәm biredə исемнәre телгə alынмаган bик күп iptəşləremə rəhmətləremne belderəm.

Рөстəм СУЛТИ.

AÇIKLAMALAR VE KISALTMALAR

AÇIKLAMALAR

1. Türk tarihinde yer alan ve Türkiye Türkçesi'ne belli bir şekilde yerleşmiş özel isimler. adı geçen lehçede kullanılmakta olduğu kalıplara göre çevrilmiştir. Örhegin. İdegey-Edigey, Tuktamiş-Toktamış, Timir-Timur (Aksak Timur). Kotlikiya-Kutlukaya, Çingiz-Cengiz.

2.Tatar Türkçesinde Arap ve Fars kaynaklı yaygın özel isimler, Türkiye Türkçesi'ndeki şekli ile kullanılmıştır. Örneğin, Gali-Ali, Röstem, Öristem-Rüstem, Zöhre-Zühre, Hemze-Hamza v.b.

KISALTMALAR

a.g.e.: adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

Akt.: Aktaran

Arşiv: Tatarstan Cumhuriyeti'nin Alimcan İbrahimov adını taşıyan Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırmalar Enstitüsü Arşivinin 52. Bölümü (Edigey Destanıyla ilgili yazıların bulunduğu bölüm).

Arşiv No: Adı geçen arşivin adı geçen bölümünde bulunan nüshanın numarası
B.k.z.: Bakınız

C: Cilt

Haz.: Hazırlayan

Matb.: Matbaası

No: Numarası

s.: sayfa

S.: Sayı

T.D.K.: Türk Dil Kurumu.

T.K.N.: Tatarstan Kitap Neşriyatı

T.T.K.: Türk Tarih Kurumu

Yay.: Yayınları

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Aa	Aa	Mm	Mm	Шш	Şç*
Бб	Bb	Нн	Nn	Ҙ	**
Вв	Vv	Оо	Oo	Ғы	I
Гг	Gg	Пп	Pp	Ҕ	***
Дд	Dd	Рр	Rr	Ҕэ	Ēé
Ее	yı; yé; é	Cc	Ss	Юю	Yu; yü
Ё ё	Yo*	Tt	Tt	Яя	Ya; ye
Жж	Jj	Үү	Uu	Өө	Ee
Зз	Zz	Фф	Ff	Өө	Öö
Ии	İi	Xx	Hh	Үү	Üü
Йй	Yy	Цц	Ts*	Жж	Cc
Кк	Kk	Чч	Çç	Ҥ	ň
Лл	Ll	Шш	Şş	Ҥh	Ҥ h

*Yalnız Rusça sözlerde bulunur.

**İmlada k ve g harflerinden sonra kullanılarak, bunların қ ve ғ sesleriyle telaffuz edileceğine işaret eder. Ses değeri yoktur.

***Yu ve ya harflerinden sonraki konsonant yanında ince vokalli okunuşa işaret eder. Ses değeri yoktur.

Not: Tatar Türkçesine ait alfabenin Türkiye Türkçesindeki karşılığı olarak, Prof. Dr. A.B. Ercilasun ve Yard. Doç. Dr. Mustafa Öner başta olmak üzere, diğer pek çok araştırmacının esas aldığı transkript işaretleri tercih edilmiştir.

GİRİŞ

1- DESTAN TÜRÜ VE TÜRK ANLATI GELENEĞİNDEKİ ÖNEMİ

Destan kelimesi "tarih, hikâye, taahîye" anımlarına gelen Farsça bir kelimedir. Bu kelimenin Türkçe konuşan halklar arasında ilk defa ne zaman kullanıldığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, araştırmalar, kelimenin İslâmiyet'in kabulünden sonra kullanılmış olduğu görüşündedir. Yapılan araştırmalara göre, "destan" kelimesinin Türkçe'de yaygın olarak "hikâye, kışa, manzum kışa, masal" karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır¹.

Destan kelimesi Azeri Türkçesinde "dastan", Özbek Türkçesinde "dastan", Kazan Tatar Türkçesinde "dastan, epos", Türkmen Türkçesinde "epos, dastan", Uygur Türkçesinde "rivayet, dastan" olarak yaşamaktadır².

Fakat, yine de bazı Türk lehçelerinde asırlardan beri kahramanlık destanına değişik adlar verilmiştir. Meselâ, Kazak-Kırgızlarda "comok" veya "cir", Yakutlarda "olongho", Kuman, Kirum ve Çağatay edebî dillerinde "hikâye, kışa, destan, eski söz" manalarına gelen "irtegi, ertegü"³, Başkurtlarda "kobayır", kelimelerinin kullanıldığını bilmekteyiz. Destan türü muhtesem derecede gelişmiş olan Kırgızlarda destan için "Büyük Manas", "Küçük Manas" terimleri de kullanılır.

Naciye Yıldız, konumuz olan destan türü hakkında çeşitli araştırmacıların görüşlerini sıralayarak, bu görüşlerdeki ortak noktalar üzerinde durmuş ve konu üzerinde bazı meseleleri tespit ederek bunları tartışırmıştır⁴. Ona göre,

- 1- Destanlar doğrudan doğruya gerçek tarihî belgeler olmamakla birlikte onların tarihle bağlantılı yönleri de vardır. Sözlü metinlerde yaşananın gerçek hayatı tespit etmek mümkündür.
- 2- Destanlarda kahramanlık unsuru ön plandadır.
- 3- Destan olayları bir şahsın, kahramanın etrafında toplanır.
- 4- Destanlar millidir. Destan anlatıcısı, milletin ortak değer ve kabullerini dile getirir.
- 5- Türk destanları Türk tarihindeki savaş, göç, kuraklık gibi etkili olaylara dayandığından, doğusları bu olaylara bağlanmıştır. Bu dönemlerde toplum ile fert arasında bir bütünlük söz konusudur.
- 6- Destanlar genellikle manzum olarak ifade edilirler.
- 7- Destanlar, müziği eşliğinde söylenilir.
- 8- Destanlar, uzun yıllar nesilden nesile sözlü olarak anlatıla gelmiştir. Anlatıldığı her neslin kabullerinde unsurlar olup varyantlar ve daireler halinde gelişmişlerdir.
- 9- Destanlarda toplumun dînî inancını yansitan ifadeler bulunmakla birlikte destanlar dînî hikâyeler olarak kabul edilemez.

¹Destan kelimesinin Türkiye'deki manası ve kullanımı ile ilgili geniş bilgi için b.k.z.: Şükrü Elçin "Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu", Halk Edebiyatına Giriş, Ankara, 1986, s. 145-155.

²Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 166-167.

³Elçin, Şükrü, a.g.e., s. 145-146.

⁴Yıldız, Naciye, Manas Destanı ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahiller, T.D.K. Yay., no: 623, Ankara 1995, s. 4-5.

10- Destan türü, folklor hadiselerinin özelliği olan kendiliğinden, kendi kendine olma özelliğine sahiptir⁵.

Bugün için destan kelimesi, "büyük, olağanüstü toplum ve kahramanlık olaylarını, uzun ve manzum anlatan millî eserler"⁶ olarak tanımlanmakla birlikte manzum-mensur karışık, veya sadece mensur şekiller de destan olarak kabul edilmektedir.

Destanlar milletlerin hayatında çok önemli bir yere sahiptirler. Buñar, hem tarih, hem de fikir ve sanat bakımından büyük önem taşırlar. Bugün en eski ve köklü milletlerin kültür hazinelerinde destanların ayrı bir yeri vardır. Türk milleti de zengin destan külliyatıyla bu milletlerin en önde gelenlerindendir. Fakat bu destanlar zamanında tespit edilip bir bütün haline getirilememiş, bu sebeple Yunanlıların İlyada, Finlilerin Kalevala, İranlıların Şehnâme'si gibi Türklerin de buna benzer bir tek millî destanı olmamakla birlikte, oldukça destanı olmuştu.

Türk destanları hakkında, gerek Türkiye'de gerek Türkiye dışında yapılan çalışmalar zengin bir bibliyografya oluşturmaktadır. Bu çalışmalar genellikle destan metinlerinin neşri, destanlardaki tip ve motiflerin incelenmesi ve destanların tasnifi alanlarında yoğunlaşmaktadır.

Türkiye'de yapılan çalışmalar içinde M. Fuat Köprülü⁷, A. Zeki Veli dî Togan⁸, Abdulkadir İhan⁹, Şükrû Elçin¹⁰, Hasan Köksal¹¹ ve Naciye Yıldız¹² 'in yaptığı çalışmalar dikkat çekmektedir¹³.

Destan türü ve Türk destanları üzerinde Türkiye dışında yapılan araştırmalar da hayli yokun tutmaktadır. Özellikle, V. M. Jirmunskiy ve A. N. Samoyloviç'in çalışmaları önemlidir.

Bütün bu çalışmalarda Türk destanları genellikle epik eserler, kahramanlık destanları, halkın bir kahraman etrafında oluşturduğu rivayetler olarak nitelendirilmektedir. V. V. Jirmunskiy, bu kahramanlık destanlarının kabilecilik ilişkilerinin çökmeye, halkın ve devletlerin şekillenmeye başladığı dönemlerde oluştuğunu belirtir¹⁴.

Kahramanlık destanları belli bir kalıp içinde şekillenmiş değildir. Onlar tarihî olayları ve tarihî dönemi yansımalarıyla ilgili olarak, çeşitli şekillerde ve çeşitli tavırlarda sergilenmektedirler. B. N. Putilov "Tipologiya Fol'klornigo İstorizma" (Folklor Tarihinin Tiplere Ayrılması) adlı kitabının "Tipologiya Narodnogo Eposa" (Halk Destanlarının Tiplere Ayrılması) bölümünde kahramanlık destanlarını üçe ayırmaktadır¹⁵.

⁵Yıldız, Naciye, a.g.e., s. 7-8.

⁶Köksal, Hasan, Millî Destanlarımız ve Türk Halk Edebiyatı, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, s. 15.

⁷Köprülü, M. Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1936.

⁸Veli dî Togan, Zeki, "Türk Destanları Tasnîfi", Atsız Mecmua, S. 1, 2, 3, 5. İstanbul, 1931.

⁹İhan, Abdulkadir, Makaleler ve İncelemeler, C. I, Ankara 1987, C. II, Ankara 1989.

¹⁰Elçin, Şükrû, Türk Halk Edebiyatına Giriş, Ankara 1981.

¹¹Köksal, Hasan, Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984

¹²Yıldız, Naciye, a.g.e.

¹³Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Yıldız, Naciye, a.g.e., s. 9-26.

¹⁴Jirmunskiy, V. M. Türkîkiy Geroçeskiy Epos, Leningrad Nauka Basımevi, 1974, s. 8.

¹⁵Putilov, B. N. "Tipologiya Fol'klornogo İstorizma", Tipologiya Narodnogo Eposa, Moskova 1975, s. 168-170

1. Arkaik kahramanlık destanları;
2. Klasik kahramanlık destanları;
3. Tarihî kahramanlık destanları.

Üç tür destanın her biri birçok asrı içeren üç tarihî dönem yansımaktadır. Fakat, kahramanlık destanlarının her üç türü tipolojik olarak ortak karakterde, yani onlar şu ya da bu seviyede bütün halkların destanlarına da hastır. Kahramanlık destan türlerinde epik tarihîliğin tabiatı, tasviri de farklıdır. Epik tarihîliğin özelliği, her şeyden önce, destanın temelinde yatan ihtilâf yansımasıdır.

Arkaik kahramanlık destanında ihtilâf da arkaik karakterdedir; kahraman çeşitli mitik güçlerle savaşır. Bu mücadele genelde kahramanın doğaya karşı savaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür destanda gerçekteki şahıslar ve olaylar hayal gücüne tabi olup, tarihîlik orada sadece fantastik şekilde tasvir edilmektedir. "Tülek ve Susiluv", "Yir Tüsلىk" isimli eski destanlar bu türdendir.

Klasik kahramanlık destanında ise tarihîlik arkaik kahramanlık destanlarındakine nazaran biraz daha somutlaşmış, gerçek hayatı yakışmaktadır. Bu tür destanlarda esas ülkü, ülkeyi düşmanlardan korumaktır. ("İlyada ve Odyssea", "Kirk Kız", "Alpamış", "Ak Kübik" ve diğer bazı Tatar destanlarında olduğu gibi).

Tarihî kahramanlık destanlarında ise tarihîliğin oranı, gerçeklerle ilişkisi diğer türlerde göre daha da artmaktadır. Bundan dolayıdır ki, bu tür destanlarda kahramanlık azalmaktadır, kahraman daha da doğal, gerçekçi olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Böyle eserlerde gerçek olaylar, tarihî şahıslar daha geniş yer almaktır, gerçekler ilk plana çıkmaktadır. Tatar folklorcusu Flora Ahmetova-Urmançı bu tür eserleri "tarihî eserler" olarak adlandırmaktadır¹⁶. İnceleyeceğimiz Edigey Destanı bu türde aittir. Aynı konuda hocamız Prof. Dr. Fikret Türkmen, ders notlarında beseriyyetin gelişimi ile yaratıkları eserler arasında paralellik kurarak bu gelişimi, mitik-epik-epiko-romanesque olarak belirtmekte ve Putilov'un görüşünü başka bir ifade ile doğrulamaktadır.

Destan ve özellikle Türk destanları üzerine yapılan çalışmalar zengin bir literatür oluşturmaktadır. Pek çok problem hâlâ çözülmüş değildir. Fakat son yıllarda hızla artan mukayeseli ve müsterek çalışmalarla Türk boyları arasında mevcut olan ortak değerleri ortaya koymanın yanı sıra, destanlar üzerindeki karanlık noktalar da aydınlığa çıkaracak umidimizdeyiz. Bugün Prof. Dr. Fikret Türkmen'in Türk ve Türk cumhuriyetleri ilim adamlarının katılımı ile başlatılmış olduğu "Türk Destanları Projesi" bu umidimizi daha da kuvvetlendirmektedir.

2- TATAR ANLATI GELENEĞİNDE DESTAN VE "EDİGEY"

a- Tatar Anlatı Geleneğinde Destan:

Tatar halkın zengin halk edebiyatı mahsulleri içinde destanların ayrı bir yeri vardır. Destan, masal, rivayet ve efsanelerle yoğun olarak edebi bir şekil alan, nesir ve nazım karışık, makamlı veya makamsız icra edilen bir türdür. Destan türünün esas özelliği, halkın hayatını geniş planda tasvir etmektir¹⁷.

¹⁶Ahmetova, Flora, "Destanlar", Tatar Folkloru Janları, T.K.N., Kazan 1978. s. 34

¹⁷Ahmetova, Flora, "Dastannar Turunda", Tatar Halk İcatı, Destanlar, C. 5, T.K.N., Kazan 1984, s. 5.

Tatar destanlarının çoğu umumî Türk destan geleneğini muhafaza etmiş ve aynı zamanda dünya halklarının edebiyatı, özellikle de Doğu'da yaygın olan edebî konularla zenginleşmiştir. Bir zamanlar halktan derlenmiş olan destanlar, kitap haline getirilerek yeniden halka dönmüş bugünkü hayatlarını kitap içinde sürdürmektedirler.

"Destan" kelimesi Tatarlarda hem hacimli şiir tipindeki yazılı eserler için, hem de folklor eserleri için kullanılmaktadır. İlâve olarak şunu da söylemek gereklidir ki, destanlarda şiir nesirle anlatılan kısımların aralarına serpiştirilmiş olarak da bulunmaktadır.

Tatar folklor biliminde destan için "dönemin halk tarihinin şiir şeklinde yazılmış vakayinâmesi" fikri de yaygındır. Destan kelimesinin "tarih anlatımı" mânâsı çok kullanılmaktadır. Ünlü Tatar tarihçisi Şehabeddin Mercanî eserlerinde destanı bu anlamda ile sık kullanıldan biridir.

Aynı şekilde malûm olduğu üzere, "destan" sözü tarihî hikâyeyi de ifade etmektedir¹⁸. Meselâ, Kadir Ali Bek'in 1602 yılında yazılmış "Vakayinameler Kitabı" Cengiz soyundan olanlar ("Dastan-i Toktamış Han", "Dastan-i Urus Han" v.b.) ve Altın Ordu muvakkati Edigey ("Dastan-i İdige Bi") hakkındaki dokuz destandan oluşmuştur. Prof. Dr. Mirkasim Usmanov da "destan" terimini bu anlamda kullanmıştır¹⁹.

Gerek belli bir kaynağa dayalı, gerek tarihî eserlerde, tarih ve destanların karışması, Doğu'da sık sık karşılaştığımız bir durumdur²⁰. Dolayısıyla, meselâ, meşhur "Şehnâme" ve "Moğolların Gizli Tarihi"²¹nde epik planda bilinen tarihî şahısları canlandırmaması yanında, İbn-Fadlan, Ebu Hamid El-Gîrnati, İbn-Arabsah ve başkalarının çalışmaları da destanı öğrenmek için kıymetli ve güvenilir kaynaklardandır.

Bu da göstermektedir ki, tarih ile edebiyat, özellikle de halk edebiyatı ve destanlar iç içedir. Tarihçi Ş. Muhammedyarov Edigey Destanı'nın oluşmasında tarihî ve folklorik kaynakların çok önemli bir yerinin olduğunu ifade eder²². Mirkasim Usmanov da "halk şiirinin katmanlarını bir yana iterek" tarihî kaynaklarını araştırıyor²³.

Belirtmek gereklidir ki, destanlarda tarihî olayları görme isteği oldukça geniş bir araştırmacı kitlesi tarafından kabul görülmektedir. Halbuki, Tatarlarda olduğu gibi, Özbek ve diğer Türk boylarının folklorunda "destan" sözü manzum veya nesirle karışık hacimli epik hikâyeye etme anlamında yerleşmiştir²⁴. Yalnız, bundan 30 sene önce Tatar folklor biliminde "destan"ın sadece ilk anlamı olan "Edigey" üzerinde çalışan araştırmacılar da bazen eserin halk varyantlarını değiştirmektedir. Edigey Destanı'nda sadece belli tarihî olayları aramışlardır.

Tatar folklorunda destanların en eski türü olan kahramanlık destanlarının örnekleri epik eserler de muhafaza edilmiştir. "Edigey", "Gayse Ulu Amet", "Cik Mergen", "Çura Batur" bu tür epik eserlerdir. Bu destanlarda Canibek, Birdibek, Çura (Çora), Toktamış, Edigey gibi tarihî şahısların tipleri sergilenebilmektedir. Aynı şekilde bazı tarihî olaylar da çeşitli oranlarında bu eserlerde yansıtılır.

Malûm olduğu üzere, epik eserler, özellikle kahramanlık destanları, tüm halkın geçmişinin epik hikâyeye edilmesi olarak, daha büyük tarihî devirlerde ortaya çıkmıştır.

¹⁸Kamus-i Türkî, İstanbul 1316, s. 598; Burhan-i Katî, İstanbul 1870, C. I., s. 236

¹⁹Usmanov, Mirkasim, Tatarskiye Istoriqueskiye Istochniki XVII-XVIII Vekov. T.K.N., Kazan 1972.

²⁰Togan, A. Zeki Velidi, Tarihte Ustû. 2. Baskı. Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

²¹Moğolların Gizli Tarihi, Akt. Ahmet Temir, T.T.K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1986.

²²Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya, C. 2, Moskova 1974, s. 878

²³Usmanov, Mirkasim, a.g.e., s. 80-85.

²⁴Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya, 1974, s. 53

Bu yüzden kahramanlık destanında şekillenmiş başlıca konuları; aile kurma ve aileyi koruma, boylar arasındaki savaşlar, ülkeyi yabancı istilacılardan koruma olarak sıralayabiliriz. Epik eserlerin çoğunun, halkların, devletlerin kendi mukadderatını kendileri tayin etme döneminde oluşması hayret edilecek bir durum değildir. Bu fikirleri birleştiren temel konu: kahramanı terennüm ve methetmedir. Kahramansız kahramanlık destanı olamaz. Türün kendine özgü vasıfları: Geniş epik fon, muazzam üslûp, kendine has şiir sanatı, sık sık nazımla karışık, sanatsal açıdan mükemmel iyi işlenmiş bir şiir, ortak yerler v.b. tamamıyla esas kahramanları ve epik olayları olağanüstü yapmak için kullanılmıştır.

Daha önce de zikrettigimiz gibi, epik epizotları tarihte olup biten belli devirlere veya bazı tarihî şahısların faaliyetlerine bağlamak pek doğru değildir. Destanda "tarihin yerel olayları değil, halkın içtimai hayatının uzun süreci yansıtılmaktadır"²⁵ ve Vladimir Propp'un belirttiği gibi, "Herhangi bir destan tek on yıla değil, olduğu, yaşadığı, mükemmel olduğu süredeki tüm yüzyıllara aittir"²⁶.

Dolayısıyla destanların ilk örneklerinin eski mitlerden ve bahadırlar hakkındaki masallardan aldığı düşünülebilir. "Tülek Bilen Susiluv" ile "Yir Tüslik" destanları araştırmacılar tarafından arkaik dönemlere, "Kirk Kız", "Alpamşa", "Ak Kübik" v.s. klasik kahramanlık destanları içinde gösterilmektedir. Fakat, ister mitolojik dönemlerin destanı olsun, ister klasik kahramanlık, ya da yakın tarihî olaylardan kaynaklanan kahramanlık destanları olsun, bunların hepsinde Tatar halkın yüzüyâldır süregelen sosyo-kültürel hayatının, dünya görüşünün, inancının ortak motifler vasıtasiyla yansıtıldığı da bir gerçektir. Çünkü, destanlarda tarihteki olup biten olaylar doğrudan doğruya aktarılmaz. Destan estetiğine has bir şekil, üslûp ve gelenek içinde anlatıcı-dinleyici ilişkisi çerçevesinde zenginleştirilerek anlatılmaktadır. Fakat, kanaatimiz odur ki, eğer Tatar halkın üzerinde beş yüz yıllık Rus baskısı olmamış olsayıdı, bugün Tatar folkloru çok daha zengin bir literatüre sahip olacaktı. Tabiidir ki, halkın kendine ait eserleri ortaya çıkarabilmesi için kendi gönlünde yaşama sevinci, coşkusu ve kendi tarihinden haberdar olması gerekmektedir. Zor şartlar altında yaşadıkları hayat Tatar halkın kendi tarihî ile olan irtibatını ve millî şuurunu hayatı sarsmıştır. Tatar tarihçisi Şehabeddin Mercanî o günlerde Tatarlarla içinde bulundukları millî şuur eksikliğini söyle anlatır: "Kavmimizin tarihinin büyülüğu yetiştirdiğimiz cihan alimleri, büyük hekimler ve hükümdarlar gibi babalarımız, atalarımız, amcalarımız, halkın tarafından bilinmeyecek bütbüten bilinmezlik örtüsü altında kalmıştır. Hatta kavmimizin ekseriyeti, ezelden beri Rus hakimiyeti altında yaşıyoruz, zannetmektedir. Bolgar ve Kazan tarihinden duyduklarını küçümseyerek ve mübalağa ederek, "o, han zamanındaki iş" demekten başka bir şey bilmiyorlar ve bu sözün manasına bile sihhâtlice akıl erdiremiyorlar. Kendi kabilelerinden ne kadar şöhretli hükümdarlar gelip geçtiğinden haberleri yok". Yazar, aynı eserde halkın neleri okumaya meyilli olduğunu sert ifadeler kullanarak, söyle dile getirir: "İlim ve maarif verilmeyince, dikkatten uzak kalıp, özellikle de tarih ve soyu öğrenme ilmi tamamıyla unutulmuş, atılmış olduğundan, gayretleri sönüp, kuvvetzsleşip kalan halkımız, "Nasreddin Hoca", "Büzyigit" ve Müslüman'ın "TeVârihu Bolgariye"si, "Seyyid Battal" gibi yalan haberler, dikkatsiz sözlerle ömrülerini harcıyorlar.

²⁵Petrosyan, A., A., Problemi Izuchenija Narodnogo Eposa, Moskova 1973, s. 9.

²⁶Propp, Vladimir, Russkiy Geroicheskij Epos, Leningrad 1955, s. 25.

"Âlimler" dedikleri ise, İbn Kemal Paşa kitabı ve oradan alınan şüpheli ve yalan kısa hikâyelere sarılıp yatıyorlar ve ulu alimlerin, meşhur büyük ediplerin eserlerini hiç bilmiyorlar"²⁷. Bütün bunlara rağmen, destan geleneğinin belli bir ölçüde nesilden nesile, ağızdan ağıza nakledilerek, halkın dilinde ve gönlünde yüzlerce sene yaşayabilmesi de biraz şaşırtıcıdır. Tatar destanlarının ekseriyetinin, bu arada Edigey Destanı'nın da, Sibirya Tatarlarında muhafaza edilmiş olması, Sibirya'da İslâmiyet'in İdil-Ural Tatarlarındaki kadar kuvvetli olmayışı ve Rus istilâcılarının ulaşımına pek müsait olmamasından kaynaklanmaktadır.

b). Tatar Anlatı Geleneğinde Edigey:

Edigey Destanı'nın Tatarlar arasında gittikçe unutulması meselesine bir göz atacak olursak, "Edigey", son yüz yılda diğer Tatar destanlarına nazaran, üzerinde en çok derleme yapılmış olan destandır. Derlenmesi açısından, gerçi o zamanlarda parçalar halinde olsa bile, Wilhelm Radloff gibi ünlü bir alim tarafından titiz ve dakik şekilde 1870 yılında yazıya dökülmesi Edigey Destanı'nı diğer Tatar destanlarına göre daha şanslı yapmıştır.

W. Radloff'un çalışmalarından 40-50 yıl sonra o dönemde hayatı olan yiravlar- dan Nîmet Hekim ve Hafîz Rahmetullin bu destanı derlemiştir.

W. Radloff'un derleme çalışmasından 70 sene sonra ise, 1940 yılında Tatar Dil, Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırma Enstitüsü'nden Sibirya'ya mahsus ilmi araştırmalar yapmak üzere gitmiş olan üç Tatar âlimi; Hasan Yermi (Yarmuhammetov), Naki İsenbet ve S. Emirov artık sözlü masal anlatımları ile el yazısı kalıntılarını kaydedebilmişlerdir.

W. Radloff'tan 100 sene sonra, 1967-73 yılları arasında ise SSCB İlimler Akademisi'nin Alimcan İbrahimov ismindeki Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından oluşturulan, aralarında H. Yermi, Hatip Usmanov, Flora Ahmetova-Urmançı, Fatih Urmançıyev, Huca Ahmet Mahmudov, M. İbrahimov, Nur Muhammet Hisamov, Lenar Cemaleddinov gibi folklorcuların da bulunduğu 20 kişilik araştırma grubu, Sibirya'da bu destan veya tarihi şahsin adına bile rastlamamışlardır. Tataristan'da da masal, rivayet, efsane ve destan derleyicileri bu isimle karşılaşmamışlardır. Dilci doktora öğrencisi M. Ahmetcanov, Tataristan'ın Mamادış iline bağlı Tüben Uşma köyünün el yazılı tarihinde Edigey adının anıldığı ve Tataristan'ın Arça iline bağlı Şası köyünde bir yaşı adamın Edigey ismini duymuş olup, yalnız onun kim olduğunu bilmemişti.

Tatarstan İlimler Akademisi Arşivindeki "Edigey"in Tatar varyantlarında ise Toktamış'ın mezادرının Novosibirsk vilayetindeki Karasuk gölündeki adada bulunduğu ve Edigey'in payitahtının Simbir bölgesindeki Olı Tarhan köyü (şimdi bu köy Tataristan'da bulunuyor) yakınında bulunduğu hakkında sadece iki tane etimolojik rivayete rastlanır²⁸. Buna rağmen, "Edigey" dışındaki diğer Tatar sözlü anlatımlarında geçen "Kuzu Körpeş ve Bayan Sıluv" ve "Tahir ile Zühre" gibi bazı kahramanların mezarlarının yerlerinin, var olduğu anlatıcıları tarafından ileri sürülmekte, aynı zamanda bu mezarların bulunduğu düşündükleri yerlerin adlarını da hikâye içinde vermektedirler.

Yukarıda bahsettiğimiz çalışmalarдан da anlaşıldığı gibi, Tatarlarda Edigey Destanı son 100 yılda giderek etkisini kaybedip, unutulmaya yüz tutmuştur. Alpamış, Kuzu Körpeş,

²⁷Mercanî, Şehabeddin, Mûstefâdû'l Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar, Akt.: Enver Hayrullin, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989, s. 43-44.

²⁸Arşiv, No 198, No: 180.

Yir Tüstük (Yirtöslük), Bürihan ve diğer Tatar destan kahramanlarından, ayrıca şimdî masal ve şarkî olarak yaşamaya devam eden epik kahramanlardan farklı olarak, Edigey'in adı bile unutulmuştur. Buna en tipik örnek ise Kazan Tatarları'nın konuşma dilinde hala güçlü, iri yapıya sahip insana Alpamşa (Alpamış) benzetmesi yapılmasına rağmen, Edigey ile ilgili herhangi bir izin bulunmamıştır. Aynı şekilde Tatar sözlü anlatımlarından bir başka epik kahraman olan Bürihan hakkında ise; Sibirya Tatarları'nda hala onun adını anmama inanç ve anıldığı takdirde havanın kötü olacağına olan inanç, bu destanın bir bakımâ unutulmasını engellemiştir. Hatta, zamanında çok yaygın olan bazı masalsı roman ve şiirsel kissalar da şimdî anlatılmayıp (onlar artık sadece okunuyor), Kazan ve Sibirya Tatarlarında epik ve lirik karakterli şarkılarla dönüşmüştür ("Tahir-Zühre", "Seyfilmülük", "Buzyigit" v.b.).

Yazının gelişmesi ve bu gelişmenin kültür üzerinde göstermiş olduğu bazı değişikliklerden dolayı, XV-XVI yy.da Tatar folklorundaki liriklik, yani romantizm, destanın yerine geçmeye başlamıştır. Bu zamanlardan itibaren, kahramanlık destanlarının yerini, lirik eserlerin kendine özgü bir türü olan beyitler²⁹ almış ve masalsı destanlar hızla gelişmeye başlamıştır. Arapça bir kelime olan "hikâyet", Kazan Tatarları'na "ekiyet" olarak girmiştir. Sibirya Tatarlarında ise "masal" anlamı yerine, diğer birçok Türk boyunda bilmeye anlamlı taşıyan "yomak" kelimesi kullanılmaktadır.

Edigey Destanı'nın halkın repertuarındaki mevcudiyetini yitirmesi, buna paralel olarak yiravlık geleneğinin de kaybolması, destanın, belkemiği olan ana konusunun bozulması, birçok Türk boyları ile birlikte Tatarlarda da masal gibi anlatılmasına sebep olmuştur. Şiirlerin sağlıklı muhafaza edilmemesi, anlatının konu ve şekil olarak değişikliklere uğraması, Tatar halkın millî ölçüde tarihi geçmişindeki olaylarla bağlantılı olduğu kadar, Tatar folklorundaki destan türünün özgün gelişimi ve yine aynı şekilde bu türün bozulması ile ilgilidir³⁰.

"Edigey"in tüm Tatar versiyonlarına kalınca, destanındaki tiplerin kahramanlık özelliğini taşımadığı açıkça görülecektir. Bu tip kahramanlığın azalması oglularına Sibirya Tatarları'na ait "Kadış Mergen", "Kara Kükl", "Pi Kız" masallarında da rastlanmaktadır.

Böyle hadiselerin meydana çıkarmasında belli tarihî olaylardan değil, halkın tarihi kaderinden, sanat eserinin yapılışından, genellikle: onun yaşayışından, gelişiminden, diğer türlerle münasebetinden v.s., yani bir veya birkaç halkın tüm mânevi zenginliğinin tarihi geçmişinden yola çıkmak gerekir.

Günümüzde Rusya Federasyonu'nun Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk, Kemerovo, Krasnoyarsk ve Yakutsk vilayetlerinde yaşayan, toplam sayıları 4000 000 kişiden fazla olan Sibirya Tatarlarının tarihi ve folkloru daha az incelenmiştir. Onların etnik kısımları yerli Tatarlar ve İdil-Ural bölgelerinden gelen Kazan Tatarları (bu arada Mişer ve Kireşin, yani Hristiyan Tatarlar da) ve Buharalılardan³¹ olmuştur. Halkların büyük göçü,

²⁷Tatarlarda "beyit" sözünün Türkiye Türkçesi'nde kullanılmakta olan anlamı XX. asırın 30. yıllarına kadar kullanılmış, fakat sonrasında ilk mânâsıyla arkâ plâna geçmiş, evvelâ düzeltili bir şiir, sonradan halkın sözlü ürünlerinin bir türü için kullanılmıştır. Günümüzde Tatarların yaşadığı bazı yörülerde, mesela, Sibirya Tatarlarında, eski anlamı kullanılagelmekle olmasına rağmen, Tatar edebiyat biliminde "Beyit": trajî bir konuyu elâarak manzûm şekilde anlatan, bir nevi Anatolî'daki "agit"lara benzeyen bir türdür. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Fatih Urmançıyev, Halâk Avâzi, T.K.N., Kazan 1974, s. 3.

²⁸Epic eserlerin epiko-romanesque ve româna geçiş süreci ile ilgili olarak, b.k.z. P. Naili Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği", "100 Soruda Halk Edebiyatı" Gerçek Yay., İstanbul 1995; Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukaveseli Bir Araştırma, İzmir 1979; Tahir ile Zühre Hikâyesi Üzerinde Bir İnceleme, Ankara 1974. "Buharalilar, XVI-XVII. yüzyıllarda ve ondan sonraki dönemlerde Orta Asya'dan Sibirya'ya gelip yerleşmiş Özbek, Tacîc v.b. halkların genel adıdır.

Hun ve Moğolların hücümü, milattan önceki Soğdu kolonilerinin göçü, XVI asırda Rusların istilası, yüzyıllar boyu süren savaşlar ve isyanlar gibi olayları geçiren Tatarlar, bir o kadar önemli tarihî yolların üzerinde yaşama yaşıya, onların sanat eserleri şu ya da bu şekilde bu tarihî olaylardan nasibini almışlardır. Bir yandan devletin olmaması içtimai gelişmenin frenlenmiş olması, öte yandan birçok tarihî olaylara eleştiriçi manâ çıkarmaya imkan veren kültür gelişmesi, bu arada, gelişmiş yazılı kültürün geniş alana yayılması, sadece "Edigey"in değil, örnek olarak, Kazak, Türkmen, Kırgızlarda v.b. bu halkların uygun tarihî gelişim şartlarında güçlü kahraman tiplerine dönünen "Koblandı" ve "Kambar", "Köroğlu" ve "Kuzu Körpeş"in kahramanlıklarının azalmasına ve eğlence-romantik bir şekilde anlatılmasına sebep olmuştur.

Bu önemli olayları hesaba katmadan, bir derecede kadar Edigey Destanı ile de ilgili olan Sibirya Tatarlarının diğer epik eserlerini monografi olarak incelemek imkânsızdır.

Edigey Destanı'nın bütün Türk folklor destan geleneği çerçevesi içinde ilmi olarak araştırılması, gelecekte destan biliminin eserin, genellikle türün gelişimi ve bozulması, konunun gelişimi, şiir sanatının muhafaza edilmesi v.b. problemlerini çözmeye yardımcı olacaktır. Bu araştırmaların en önemli şartlarından biri, bu destanın konu ve yüksek sanat değeri bakımından tam ve fikir bakımından değerli, diğer halklarda mevcut olabilen varyantlarını yayılmasaktır. Tatar anlatı geleneğinde sadece destanların değil, diğer folklor ürünler üzerinde de, elbette ki, gereklidir. Burada Tatar anlatı geleneğine ait ürünlerin bizlere ulaşmasını sağlayan yiravların önemini ve fonksiyonunu da gözden uzak tutmamak gereklidir. Çünkü, Tatar anlatı geleneğinde sadece destanların değil, diğer ürünlerin de günümüzde kadar ulaşmasında şüphesiz sözlü gelenek temsilcilerinin (yiravların) çok önemli fonksiyonu olmuştur.

3- TATAR ANLATI GELENEĞİNDE YIRAVLARIN YERİ VE ÖNEMİ

Tatar destanlarını anlatanlara, onları nesilden nesile aktaranlara geleneksel olarak "çıçen" denmektedir. Aynı zamanda onlara "akın, dastançı ve yirav" da denmiştir.³² Bunlara ilave olarak, Tatar folklorunda Anadolu kıssa-hanları gibi kitaptan okuyanların da bulunduğunu söylemek gereklidir. Tatarlarda eskiden beri şiir kitaplarını makamlı okuma geleneği vardır. Onları günlerde, birbirlerine yardım etmek için toplantıları akşamlarında güzel sesli, iyi diksiyonlu şâkirdler, kızlar veya yaşlı kadınlar okumuşlardır. Bu tür okuyucular özel bir adla anılmazlar.

Tatar destanlarının söyleniş tarzı hakkında ne yazık ki, yeterli bilgiye sahip değiliz. N. İsenbet'in yazdığını göre, destanlar yiravlar tarafından dombira, dutar, kopuz veya saz eşliğinde söylemişlerdir.³³

Yiravlar, halkın içtimai ve siyasi hayatında ehemmiyetli rol oynamışlardır. Onlar halkı düşmana karşı örgütleyip, savaşa çağırılmış, boyalar arasında her türlü problemi çözmiş, aradaki dostluğu ve kardeşliği pekiştirmiş, iyiliğe ve dostluğa çağrırmışlardır. Halkın bilincisi olan, her müşkülü çözen yiravlara danışmadan, hiçbir şey yapılmamış, onun sözünden çıkmamıştır. Yiravsız hiçbir meclis, eğlence, düğün yapılmamıştır. Yiravların bütün bu özel

³²Edigey Destanı'nda da bu söz "yirav" olarak geçtiği için, makalemizde Tatar destanlarının içracıları "yirav" olarak adlandırılmıştır.

³³İsenbet, Naki, "Tatar Halık Eposu İdigey Dastanının 500 Yıllığı", Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1940, S.: 11, s. 82.

likleri göz önüne alındığında, eski Şaman, Kam, Baksı, Ozan geleneğinin Tatarlar arasındaki yiravların aynı fonksiyonu üstlenmiş temsilcileri olduğu açıkça görülmektedir. Bu konuda yapılan pek çok çalışma bu temsilcilerin yüzyıllardır süregelen "Âşık tarzı"nın temsilcileri olduğunu ortaya koymuştur³⁴.

Türk boyalarının yaşadığı diğer bölgelerde tarihte çok ünlü "ozanların" yaşadığına dair kaynaklara rastlanır. Fakat, Tatarlarda başka Türk boyalarındaki gibi ün kazanmış, yiravların adını söylemek zordur. Onların çoğu kaleme de yazan halk şairleridir. Çeşitli kitaplardan okuduklarını, halktan kendileri duyduklarını kendilerine göre şiir satırlarına, kağıda döklen yirav-şairlerin isimleri unutulmuştur. "Tahir ile Zühre"yi yazan Kormaşı, "Boz Oğlan"ı yazan Bahavî, "Şahsenem ve Garib"i yazan Mevlîkey Yumaçıkov gibilerin de adları halkın hatırlısında bir şahıs olarak kalmamıştır. Hatta Tatarlarda en popüler olan "Yusuf u Züleyha"nin yazarı Kul Ali, "Leyla ile Mecnun"u, "Ferhad ile Şirin"i yazan Nizamî, Nevaî'ler de aynı durumdadır. Bu, kanaatimize bu yiravların, eserlerinin kendilerini aşarak, bütün topluma mal olması, yani anonim hale gelmesi ile yakından alâkalıdır. Bunun yanında çeşitli sebeplerden dolayı, destan anlatıcılarının adının eski dönemlerden beri gizlenmesi yiravların unutulmasının bir başka sebebi olarak gösterilmektedir. Bu sebep rusların, 1552 yılında Kazan Hanlığı, 1598 yılında Sibirya 1783'de Kırım ve diğer Tatar topraklarının istila ederek Tatar halkını baskı altına almıştır. Zira, Ruslar tarafından işgal edilince kültür hayatı büyük bir sekteye uğramıştır. Eski adetlere göre bayramlar, çeşitli oyuncular, şenlikler terziyle imkânı kalmadığından tabii olarak, müsiki, destan icrası ve gelenekleri de yavaşça rengini ve hızını kaybetmiştir. Boyunduruk altındaki milletin fazla neşelenemecek ruhi potansiyelinin kalmamasının yanında, işgalin kısa bir zamanda tamamlanamamış olması da halkın kendi hayatı ile vakit geçirmesine, dolayısıyla kültür hayatının eski canlılığı ile devam etmemesine sebep olmuştur³⁵. Rus işgali tamamlandıktan sonra ancak ufak çaptaki topluluklarda, kırsal alanlardaki küçük yerleşim birimlerinde bir araya toplanabilmek ve geleneği yaşatmak mümkün olmuştur. Tatarların diğer Türk boylarıyla bağlantıları koparılmış, büyük, küçük yerleşim birimlerinin çevresine Rusların ve Müslüman olmayan halkların yerleştirilmesiyle, Tatar köylerinin birbirleriyle ilişkisi kesilmiştir. Bu noktada halk Ruslara karşı direnmek gayesiyle İslâmiyet'e dört elle sarılmıştır. İslâmiyet'i de destanlara karşı hoşgörülü olmaması ileri sürülmüş ve taassubun yayılması sonucunda destan ortaya koymak veya destan okumak ayıplanmaya başlamıştır. Bir müddet sonra ise "yirav" kelimesi unutulma derecesine gelmiş, onun eşanlamı olan "çıçen"in de manâsına değişmeye başlamış veya daralmıştır. N. İsenbet'in sözleriyle ifade edecek olursak, çıçen denince şair ve hakim bilgeden ziyade, "genel söz ustası, usta konuşmacı, belâgat sahibi, çevik zekâlı insan" akla gelir olmuştur³⁶.

Eski Tatar yiravları hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Bilinen yiravlar bile, destan kahramanlarını olan Subra Yirav (Edigey Destanı'nda de mevcuttur), Cire Çičen gibi birçok yirav, Türk boyalar için ortak olan yiravlardır. Bu yiravların ne zaman ve nerede yaşadıkları belli değildir. Flora Ahmetova-Urmançı, adları tam olarak belli olan

³⁴Köprülü, M. Fuat, "Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmüdü", "Ozan", "Bakşı", "İlk Temsilciler", "Edebiyat Araştırmaları", T.T.K. Yay., Ankara 1966; Umay Günay, Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Ankara 1986.

³⁵Tahir Mahmud, Nadir Devlet, "Kazan Türklerinde Musiki", Kazan Dergisi, İstanbul 1972, S.: 7-8, s. 50.

³⁶İsenbet, Naki, "Tatar Halık Mekalleri", C.: III, Haz.: N. İsenbet, C.: I, Kazan 1959, s. 70.

yırvılardan Sibirya'dan Siddik Zeyneddinov, Tataristan'ın Arça iline bağlı Menger köyünden Sabircan Akin, Layış ilinden Bayığavı, Keşafeddin Minzelevi, Veliullah Töhfetullin, Hüseyin Nogay, Lütfullah Aliullah oğlu, Ali Mahmudov'un yanısıra pek çok yırvın bulunduğunu ifade eder. Araştırcı ayrıca, Sibirya'nın Baraba bölgesindeki sakini Allahyar Muhammetşin, Tataristan'ın Leninogorsk ilinden Mincamal Gulova'ların repertuarında da birkaç destanın olduğunu, Sibirya'da destanları makamıyla birkaç gece boyu okuyabilen Yamaşke Koca, Ramazan İlyasov gibi yırvıların bulunduğu belirtir¹⁷. Bunlara diğer bazı Türk boyları ile ortak olan Esen Kayı, Kaztugan Yırat, Dusmembet Yırat, Çalgız Yırat gibi daha birkaç yırvın adını da ilave etmek mümkündür¹⁸.

Tatarlarda makamlı, irticalen destan okuma geleneği çoktan unutulmuştur. Göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş, yazılı edebiyatın gelişmesi, sadece destan üretmenin zayıflamasına değil, aynı zamanda destan içerasının zayıflamasına da yol açmıştır. Bunların yanısına konusu edilebilir. Kazan'da, ta XIX. yüzyılın başlarında Tatar matbaası açılıp, "Seyfümülük", "Yusuf u Züleyha", "Boz Oğlan", "Tahir ile Zühre" gibi kitapların tekrar ve defalarca yayılanmasının, destan yaratıcılık geleneklerini etkin ölçüde zayıflatığı bir gerçektir. Zira, yırvılar artık bir yerden bir yere gezip dolaşacaklarına, kendi eserlerini kitap ve kissalar olarak yayımlamayı tercih etmişler, dolayısıyla, destan ve destanla beraber başka folklor eserleri de genellikle matbu şekilde üretilip, halka yeniden dağıtılmaya ve "ikinci ömrülerini" sürdürmeye başlamışlardır.

Böylece, başka Türk halklarından farklı olarak, Tatar Türklerinde kahramanlık destanları, dolayısıyla Edigey Destanı da halk arasında sözlüen ziyade yazılı olarak devam etmiştir.

Burada şunun belirtmek gerekmek, Altın Ordu zemininde oluşan Edigey Destanı'nın çeşitli versiyonları ortaya çıktıgı halkın epik eserleri içerisinde incelenmelidir. Örneğin, Karakalpakların "Edigey'i" "Kırk Kız", "Mespatşa", Kazakların "Edigey'i" "Koblandı", Özbeklerin "Edigey'i" "Alpamış", Başkurtların "Edigey'i" "Kara Yurga" ile birlikte ele alınmalıdır. Lâkin, o halklarda aşıklık geleneklerinin daha uzun süre muhafaza edildiği gibi, Tatar Türklerinin yazılı kültürünün eskiden gelmesi sebebiyle Edigey Destanı Ahmet Urazayev-Kormaş'ının yazdığı "Boz Oğlan" ve "Tahir ile Zühre"leri gibi "Osmanlı tarihlerinden görerek, daha anlaşılır olan dilimiz Nogay ve Kazak lüğatine aktarılıarak, başından sonuna kadar mukayese edilip, kısaltma veya düzeltme yoluyla kurulmuş eserler tertibinde" üretilmiştir¹⁹.

Tatar Türklerinde Edigey Destanı'nın yirmiden fazla varyantı vardır. Bunların elyazması olarak muhafaza edilen sekiz tanesi, derleyicinin bir nevi kendisinin yırvılık ürünüdür. Onların hepsinde destanın hatırda kalan parçaları mümkün olduğu kadar belli tarihî olaylara dayalı olarak yazılmıştır. Bazen destanın şiiri yazılıyor, bazen bu şiir, tarihî simaların dilinden söyletiliyor, veya tam tersi, tarihî olaylar epik şiirlerle onaylanmış gibi oluyor. Örneğin, Abidullah varyantında Edigey ile Canbay'in Kondizbike'nin mezarı yanında görüşmesi, sanki

¹⁷Ahmetova, Flora, "Tatar Halık Dastannarı", Tatar Halık İcatı, Dastannar, T.K.N., Kazan 1984, s. 11.

¹⁸Bu yırvılar hakkında daha geniş bilgi için b.k.z.: Tatar Poeziyesi Antolojisi, I, Kitap, T.K.N., Kazan 1992.

¹⁹Urazayev-Kormaş, Ahmet, Kissâ-i Tahir ile Zühre, Kazan 1917; Tatar Halık İcatı, Dastannar, T.K.N., Kazan 1984, s. 371.

gerçekten olmuş gibi, o mezarın bulunduğu yer bile gösterilmektedir²⁰. Yani elyazmalarında destan için yabancı olan üslubu da, ayrı ayrı sözleri birleştirerek yeni bir anlam veren başka bir söz elde etmemi de, ona has şekilde uydurmaya da bulmak zor değildir. Lâkin bunları tahrifçilik olarak kabul etmek de yanlış olur, zira bu olay Tatar versiyonlarına has genel özelliklerdir.

1914 yılında Kazan'da ayrı bir kitap olarak yayımlanmış olan M. Osman'ın eseri de yazarın Edigey hakkındaki bütün bildiklerini mensur şekilde anlatmaktadır ibarettir²¹. Fatih Seyfi-Ufalu ve Hazım Hanzafarov varyantları v.b. de W. Radloff kitaplarından ve başka kaynaklardan malum olan şiir parçalarını, tarihî olayları kendi bildiği şekilde okuyucuya vermeye gayret eden yazarların ürünüdür.

Tabii ki, "Edigey"in Tatar varyantları arasında açıklamalı metinlerin en hacimliSİ N. Isenbet ve Nimet Hekim Varyantlarıdır. Bunların ikisi de hacimli, tarih ve edebiyat açısından derin bilgiye sahip olup, ayrıca onlarda ozanlık ustalığı da mevcuttur. Buradan Nimet Hekim varyantı 1919 yılında Sibirya'da Siddik Zeyneddinov'dan derlenmiş, mümkün olduğu kadar tarihe yakın, mitik masal motifleri ayıklanarak yazılmış. N. Isenbet varyantı ise 34 kaynaktan yararlanarak ve yazarın zevkine göre hazırlanmıştır. N. Isenbet, ayrıca bazı şiirleri olduğu gibi almış, bazı mensur kısımları manzum yaparak nüshaya ilave etmiştir. Yazar, bu yaptıklarını bir makalesinde dile getirir²².

4- EDİGEY DESTANI ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkçe konuşan grupların temelde ortak kaynağa dayanan zengin bir sözlü geleneği vardır. Günümüzde oldukça değişik özellikler arz eden bu sözlü gelenekte mevcut olan yaratmalardan bir kısmı oldukça geniş bir alana yayılmış, bazıları ise daha dar bir alanda yaşama imkanı bulmuşlardır. Bu, geniş bir alana yayılma veya dar bir çevrede kalma onların fikir-sanat içeriğine ve şekil mükemmelliğine bağlı bir özellikle dir. Bunlara misal olarak kökleri VIII-IX. yüzyıllara dayalı olan Alpamış Destanı'nı, pek fazla yaygın olmasa da çeşitli boylar tarafından bilinen eski "Ak Kübük", "Yir Tuşluk", "Altayın Sayın Sume", "Tülek Hakkındaki Hikâye" gibi eserleri sayabiliriz.

Türk boyları arasındaki kültürel, sosyal ve siyasal bağlar sözlü, şirli ve özellikle epik ürünlerin gelişimi için zemin hazırlayııcı olmuş ve orta çağların başında daha da kuvvetlenmiştir. Günlük hayatı, örf ve adetlere, tüm Türk boylarının çeşitli sosyal gruplarının zihniyetine, İslâm'ın gücü bir şekilde girdiği IX.-X. yüzyıllarda, birçok halk tarafından seviliip okunan ve söylenen, orjinal bir bütüne dönüsen "Yusuf u Züleyha", "Tahir-Zühre", "Şahsenem-Garib", "Kuzu Körpeş ve Bayan Siluv" ve daha başka eserler bunun en güzel örnekleridir.

Türk boylarının kendi tarihlerinin olayları ve bilgilerine dayalı olarak oluşup yayılmış eserler de az değildir. Bunu Körögöl Destanı'ni araştıran B. A. Karriyev'in sözleri de doğrulamaktadır: "Körögöl hakkındaki menkıbenin Orta Asya, Kafkasya, Sibirya, Yakındoğu ve kısmen Avrupa toplumları arasında çok geniş bir şekilde yayılmış olmasının, epik eserler arasında eşsi görülmemiştir. Körögöl'nun bu özelliği en başta gelen mesele olarak, destanın

²⁰Arşiv, No 80.

²¹Arşiv, No 137.

²²Isenbet, Naki, "Tatar Halık Eposu İdige Dastanının 500. Yılığı", Sovyet Edebiyatı Dergisi, 1940, No: 11.

yaratılışını, oluşumunu, yer ve tarihini belirlemeyi ortaya koyuyor"⁴⁵. Bu eseri, bazı araştırmacılar şartlı olarak olsa da arkaik destanın birçok nitelik, konu ve motiflerini içeren ve kaynağı bazı tarihî olaylarla ilişkili eserlere dahil ediyorlar.

Türk boyalarının ortak epiç eserleri arasında, birçok millî versiyon ve varyantları olan Edigey Destanı'ni da koymak gereklidir. Onu, Tatarlar'dan başka (Sibirya, İdil boyu ve Kırım Tatarları), Altay, Kazak, Özbek, Türkmen, Nogay, Karakalpak ve Başkurtlar arasında görmek mümkündür. Onu Türk destanlarının klasik kompozisyonunu ve derinlerdeki geleneksel şiir şéklini koruyan, destancılık geleneğinin ve destan çağının son döneminde oluşmuş bir destan olarak düşünülebiliriz. Edigey Destanı epeyce karmaşık bir yapıda görünümekle birlikte, Kırım, Hazar Denizi kıyıları ve İdil boyundan Güney Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya, İran ve Irak'a kadar olan geniş bir coğrafyada meydana gelmiş, bazen birbirileyle çelişen, gergin ve oldukça iç içe girmiş tarihî olaylar, destanın önemini artırmış ve eserin daha geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Tasvir edilen olayların tarihî ve sosyal boyutu vatan ve millet kaderini tayin eden dönüm noktalarının beyanı, ciddî ve can alıcı çarpışmalar üzerine kurulmuş maceralı olaylar dizisi, destanın önemli kahramanların kimliği üzerindeki anlatım zenginliği, destanın dünyaca meşhur lirik eserler arasında yer almazı sebep olmuştur.

"Edigey"in ilk defa derlenip, yazıya geçirilmesi ve yayımlanması XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. İlk olarak destanın Kazak varyantı Rusça olarak 1820 yılında "Sibirskiy Vestnik"te (Sibirya Bülteni) Grigoriy Spasskiy tarafından yayınlanmıştır⁴⁶. 1830 yılında Astrahan. Nogaylarından Chodzko tarafından derlenmiş Edigey hakkındaki şarkısı, "Narodnaya Poeziya Persii" (Fars Halk Şiiri) isimli kitabın Körögölu hakkındaki bölümünde yer almıştır⁴⁷.

1841-1842 yılları arasında Çokan Velihanov ve onun babası Cengiz Velihanov tarafından Aman-Karaçay bölgesindeki Camangul (Cumagul) ve diğer Kazak boyalarından derledikleri Kazak versiyonları, destan araştırmacıları için hala güvenilir kaynaktır⁴⁸. Eserin Sankt-Petersburg Üniversitesi profesörü Platon Melioranskiy tarafından yayınlanan elyazma ve Çokan Velihanov'un Rusçaya tercumesinin yanında bir başka Nogay varyantının kısaltılmış metni de yer almıştır⁴⁹. Daha sonra Çokan Velihanov'un Kazak versiyonlarını derleme işini Ç. Velihanov'un akrabalarının yardımıyla, Grigoriy Nikolayeviç Potanin devam ettirmiştir⁵⁰.

⁴⁵Karriyev, B.A. Epiçeskiye Skazaniya o Ker Oglu u Türkoyazichnih Narodov, Moskova 1968. s. 8.

⁴⁶Arşiv, No.198. Spasskiy, Grigoriy Ivanoviç (1783-1864). Rus Türkolojisine "Drevnosti Sibiri" Sibirya'nın Tarihi Eserleri isimli çalışmasıyla yer alan araştırmacı. Sibirya'nın çeşitli yerlerinde bulunan ve sonradan RUN anıtları olarak tanınan yazıları izah etmeye çalışanlardan biridir. Spasskiy, Rus kültürü ve Doğu bilimlerinde iki dergi: "Sibirskiy Vestnik" (San-Petersburg, 1818-1824) ve "Aziyatskiy Vestnik" (San-Petersburg, 1825-1827) ile iz bırakmıştır.

⁴⁷Jirmunskiy, V., M., Türkskiy Geroçeskiy Epos, Nauka Yay., Leningrad 1974; b.k.z.: Chodzko, A., Specimens of the Popular Poetry of Persia, London 1842, s. 348-362.

⁴⁸Velihanov, Çokan (1835-1865), Kazak; tam adı: Muhammed-Hanefiye olup, "Çokan", annesi tarafından verilmiş lâkatlı. Adı geçen şahıs tarihe ünlü Kazak alimi, seyyah, şarkiyatçı, tarihçi, etnograf, tarihçi, folklorcu ve gazeteci olarak geçmiştir. Ç. Velihanov, Kirgızları tarihi-filologik yönden araştıran ilk araştırmacı olarak, 1856 yılında Manas Destanı'ndan "Kukotay Han ve Onun Defni" isimli parçası derleyip, Rusçaya tercüme etmiştir.

⁴⁹Melioranskiy, P. M., "Skazanie ob Edige i Toktamise. Prilozhenie k Soçineniyam Ç. Ç. Valihanova", Zapiski RGO po Otdeleniyu Etnografii. T. XXIX. San-Petersburg 1905.

⁵⁰Potanin, G., N., "Türkskaya Skazka ob Idige", Jivaya Starina, 1897, Baskı. III-IV., I. varyant: s. 301-304; II. varyant: s. 301-304; III. varyant: s. 304-312; IV. varyant: s. 312-313. s. 294-313.

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda Sibirya'nın Baraba, Omsk Tatarlarından, Teleütlerden ve Kırım Türklerinden W. Radloff tarafından yazıya geçirilmiş varyantlar çok cazip ve özgündür⁵¹. Baraba ve Kırım varyantları oldukça iyi muhafaza edilmiş varyantlar olarak kabul edilir⁵². W. Radloff'un bu çalışması Tatar destanlarının derlenmesiyle ilgili ilk çalışmadır.

1880-1881 yıllarında N. Semenov tarafından yazıya geçirilip, 1895 yılında "Tuzemtsi Severo-Vostoçnogo Kavkaza ("Kuzeydoğu Kavkaz Yerlileri") isimli kitabında yayımlanan Nogay versiyonu da dikkate değerdir⁵³. Bahsedilen varyantlarının dışında, Nogay varyantları M. Osmanov'un⁵⁴ ve İlya Nikolayeviç Berezin'in okuma kitaplarında⁵⁵, tercüme veya anlatma olarak, G. Ananyev (1900), M. Aleynikov ve A. Goryaçin'in yurt bilgisi yayımlarında yer almıştır⁵⁶.

İdil boyunda destanın derleme tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Edigey Destanı veya en azından onun bazı parçalarını tükâye etme işi İdil boyu Türklerinin XVII-XVIII yüzyıllara ait yazılı kaynaklarında tespit edilmiştir. Kadir Ali Bek'in 1602 senesine ait "Vakayinameler Kitabı"ndaki kaynakları araştıran Prof. Mirkasim Usmanov şöyle yazıyor: "Müellif için folklor eserleri, ilk sırada Kıpçak Türklerince meşhur olan Edigey hakkında destana destek olmuştur"⁵⁷.

Başkurt folklorunda ilk defa Edigey Destanı'ndan bir parça "Boringı Başkortların Ülenleri. İdivkey Minen Moradım" (Eski Başkurt Destanları. Edigey ile Noradin) adı altında 1897 yılında Muhammed Selim Ümitbayev'in "Yadkar" (Yadigar) isimli kitabında yayımlanmıştır⁵⁸.

Esas Başkurt varyantlarının biri olan ve "Muhammetşah Burangolov varyantı" olarak tanımlanmakta olan 6 bine yakın satırдан ibaret metin, kendisi de bir yiray olan Muhammetşah Burangolov (1888-1966) tarafından 1910 yılında Orenburg vilayeti, Krasnogvardeysk iline bağlı Tübengi İlyas köyünde Kaskinov Gimadi Aleveddin oglunda muhafaza edilmiş, 1762 yılına ait elyazmadan aktarılmıştır. Bu nüshânın orjinali şimdilik belli olmayan en eski elyazmadır⁵⁹. Fazıl Tuykin, 1915'de Ufa'da çikan "Nardugan" adlı şiir kitabı "Borongo Başkort Yırı Moradım" adıyla destanın bir bölümünü almıştır. Ahmet Zeki Velidi'nin 1913 yılında yayımlanan "Böryen Başkortları Arahında" (Böryen Başkurtları

⁵¹Obratzsi Narodnoy Literaturu Türkskih Plemen, Jivuçih v Ujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepi, Sobranı V. V. Radlovim, San-Petersburg 1872.

⁵²Radloff, Vasiliy Vasiljeviç (Friedrich Wilhelm) (1837-1918), Türkolojinin bütün dallarında da muhteşem iz bırakmış araştırmacı.

⁵³Jirmunskiy, V., G. Türkskiy Geroçeskiy Epos, Nauka Yay., Leningrad 1974, s. 352; W. Radloff, Obratzsi Narodnoy Literaturu Türkskih Plemen, I-X. Bölüm- IV. Bölüm, San-Petersburg 1866-1907, ss. 35-55.

⁵⁴Semenov, V., P., Tuzemtsi Severo-Vostoçnogo Kavkaza, San-Petersburg 1895, ss. 469-481.

⁵⁵Osmanov, Muhammed, Nogayskoye Nareciye, 1883, ss. 32-49.

⁵⁶Berezin, İlya, Turetskaya Hrestomatiya, San-Petersburg, 1857-1876. Berezin, İlya Nikolayeviç (1818-1896), tarih, filoloji, dil bilimi ve Doğu arkeolojisi ile ilgili çalışmaların yazarı.

⁵⁷Jirmunskiy, V. G., Türkskiy Geroçeskiy Epos, Nauka Yay., Leningrad 1974, s. 352.

⁵⁸Usmanov, Mirkasim, Tatarskiye Istoriceskiye Istoçnikni XVII-XVIII Vekov, Kazan 1972, s. 53.

⁵⁹Galin, Salavat, Tarih Hem Haft Poeziyahı, Kitap Yay., Ufa 1996, s. 120.

⁶⁰Ümitbayev, Muhammed Selim (1841-1907), Başkurt dili, edebiyatı ve bölge tarihi ile ilgili çalışmaların yazarı.

⁶¹Zaripov, Nur, "Milli Azatlık. Üz Allı Devletsilik Hiyaldarın Sagıldırgan Kobayı", İdivkey Minen Moradım, Kitap Yay., Ufa, s. 8.

Arasında) isimli çalışmasında destanın Başkurt versiyonu ile ilgili olarak, şöyle bir bilgiye rastlanır. O, 1912 yılının yazısında, şimdiki Başturdistan'ın İşimbay şehrine bağlı Yaltıran, Kebes, Kolgona isimli köylerin yaylalarında iken "Edigey havasının" olduğunu öğrenir ve onunla ilgili bir hatırlasını kitabında şöyle anlatır: "Bir Böryenli bundan yüz kilometre uzaklıkta, Küsim köyünde, bir kişinin "Moradim" isimli havayı çaldığını söyleyince ben de bunu duymak istedim, çünkü o gayet ilginç bir şarkının havasıdır. Altın Ordu hanı Toktamış'ın veziri Edigey kendi çocuğu Noradin'la bozmuş ve bu hadise hakkında bütün Şimal Türklerinde bugün bile sayısız hikâyeler ve şarkılar söylenemektedir. Onun şarkısı, havası, Başkurt ağzından, kuray (bir çeşit flüt) eşliğinde iştip yazıya alındığında, o, Huda tarafından verilen dünya pahası bir nimet olurdu. Huda nasip eder mi şunu varıp işitmeye de yazıya geçirmeye?". İleride ise Zeki Velidi söyle ekler: "Fakat bu sefer nasip olmadı. Yağmurlar oraya varmaya izin vermedi. Allah'tan istiyorum: şunu işitem, diyorum. Çünkü onlar, bizim orta şimal Türklerinin ebedi tarihi romanlarıdır. Halk onu şimdi beş yüz yıldan beri muhafaza ediyor. Eğer tamamıyla kaybolup gitse, büyük şanssızlık olurdu"⁵⁸. Zeki Velidi'nin duyduğu doğru olup, bu yazıldan 15-16 yıl sonra, N. İsenbet, Küsim köyünde Selim Hoca'dan (soyadını göstermiyor) şimdije kadar malûm olan temel iki tane Başkurt varyantının ikincisini yazıya geçirmiştir.

XVII yüzyıllarda yaşayan kabiliyetli bir insanın yazmış olduğu "Defter-i Çingiznâme" isimli yarı tarihî, yarı folklorik çalışmada Türk folklorunu araştırmak için zengin kaynaklar bulunmaktadır. Zira, orada halk yaratıcılığının özellikleri, konu, motif, kahramanlar iyi yansımış ve Edigey Destanı'nın Tatar versiyonlarından ve esere ilişkin tarihî olaylardan da söz edilmiştir⁵⁹.

Tatar yazılı kaynakları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Edigey ve Toktamış hakkındaki sözlü anlatmalardan bahsetmeye başlar. Meşhur Tatar yazar ve alimi N. İsenbet'in yazdığını göre, Tatar Dil, Edebiyat ve Tarih İlimi Araştırmalar Enstitüsü'nde 1854 yılında Abidullah Ahmetcan oğlu tarafından yazıya geçirilmiş "Edigey" in Tatar varyantının bir yazma nüshası saklanmaktadır.

Destanın 1862 yılında İ. N. Berezin'in "Türkçe Okuma Kitabında"⁶⁰ yer alan Türkmen varyantı da vardır. Prof. P. M. Melioranskiy'nin fikirlerine dayanarak, N. İsenbet karşıtlımlı lengüistik inceleme yaparak bu varyantın aslinin Tatar varyantı olduğunu kaydettiştir.

XX. yüzyılın başlarında destana olan ilginin daha da kuvvetlenmiş olduğu gözlenmektedir. P. A. Falev'in Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün arşivinde saklanmakta olan el yazması çalışmasında, destanın Kirim ve Sibirya Tatarları versiyonlarından da bahseden birkaç sayfa yer almaktadır. Bu çalışmanın Sankt-Petersburg Üniversitesi'nde A. N. Samoiloviç'in vazifelendirmesi üzerine yapılp, altın madalyaya layık bulunduğu da kaydetmek gereklidir.

⁵⁸Velidi, Zeki, "Böryen Başkortları Arasında" Şûra Dergisi, Kazan 1913, No: 20, s. 617.

⁵⁹Usmanov, Mirkasim, a.e., Kazan 1972, s. 131.

⁶⁰Berezin, N. I., Turetskaya Hrestomatya, C.2, 1. Baskı, Kazan 1862.

Meliorskiy, Platon Mihaylovic (1868-1906), ünlü Türkolog-dil bilimci.

⁶¹Dmitriyeva, L.V., "Rukopis Raboti P.A. Faleva ob Epose "Edigey" v Arkhe Vostokovedov Instituta

Falev, Pavel Aleksandrovic (1888-1922), hayatını ve ilmi çalışmalarını Türkistan'a bağlamak istemiş, fakat genç yaşta vefat etmiştir.

⁶²Samoiloviç, Aleksandr Nikolayevic (1880-1938), Türkoloji biliminde hacimli olmasına rağmen, yeni fikir ve önemli neticeleri içeren çalışmalarıyla malûmdur. Adı geçen araştırmacının ilgi alanları oldukça geniş olup, dil-

bilimi, edebiyat bilimi, folklor bilimi, etnografiya ve tarih sahalarında çalışmıştır.

Kazan'da çıkan Şûra Dergisi'nin 1908 yılında yayımlanan 17 Nisan tarihli 8. sayısında Edigey ile ilgili bir makale vardır. Bu derginin sahibi olan ve düzenli bir şekilde Karamzin ve Solovyov'un tarihlerinden, İbn-Arabşah'ın "Acâibü'l-Makdûr", Şehabeddin Mercan'ın "Müstefadu'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bolgar", Murat Remzi'nin "Telfiku'l-Ahbar" ve başka kitapları kaynak göstererek tarih ve tarihî şahıslarla ilgili makaleler yazan Rizaeddin Fehreddinov, Edigey'i tarihî şahıs olarak gösterip, onun Timur, Toktamış, Litvanya prensi Vitovt ve Rus prensleri ile savaşlarını ve münasebetlerini anlatır. Deş-i-Kıpçak'ı dağıtan birisi olduğu için Edigey'e sertçe ve olumsuz olan bakışını da gizlemez. Destan hakkında ise hiçbir şey söylememiştir⁶². On sene sonra aynı dergide destanın Ebubekir Divayev tarafından yazıya geçirilmiş Kazak varyantı Tatarca olarak yayımlanmıştır⁶³. Aynı zamanda Tatar varyantlarını derleme işi de sürdürmüştür. Araştırmacı Fatih Urmançiyev'in yazdığını göre Tataristan Cumhuriyetinin İlimler Akademisi'nin arşivinde Hasan Ali'nin yazıları arasında destanın 1909 senesinde Akmola bölgesinde ve 1910 yılında da S. Battiyev tarafından Astrahan bölgesinde yazıya geçirilmiş varyantları mevcuttur.

1914 senesinde "Tarihî Hikâye" adı altında M. Osman'in⁶⁴ varyantı ayrı kitap halinde basılmıştır. 1919 yılında Sibirya Tatarlarından Kazan Pedagoji Enstitüsü'nün Tatar Dili ve Edebiyatı kürsüsü doçentti Nimet Hekim (1889-1937) tarafından derlenmiş varyant ve V. M. Jirmunskiy, A.N. Samoiloviç gibi araştırmacıların da ilgisini çekmiştir⁶⁵.

Destanın daha bütün olan bir metnini ilk yayılrama çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü bu metni hazırlama işini üstlenen bilim adamları N. Hekim ve A. N. Samoiloviç 1930'lu yıllarda Stalin'in baskularının kurbanı olmuşlardır.

XX. asır başlarında destanlara olan gözle görülür derecedeki ilgi, Tatar edebiyatına da sıçramıştır. Bir yandan destanları derleme işi özenle devam ettirilirken, öte yandan yazarlar tarafından o destanlar işlenerek, edebi eserler yazma fikri de gittikçe kök salmış ve Kiyam Yoldaş'ın "Çura Batır"⁶⁶, Mirhaydar Feyzi'nin "Cik Mergen"⁶⁷, Fethi Burnaş'ın "Korkut"⁶⁸, N. İsenbet'in "Tülek ve Susiluv" isimli eserleri yazılmıştır. Bolşevik iktilalinden sonra, milli şuur arttıkça, halkların kendi klasik miraslarıyla ilgisi daha da artar. Daha önce Rus sömürgeci altında olan halklar, kendilerinin "ikinci sınıf" milletler değil, artık kendi kaderlerinin tam bağımsız sahibi olduklarını zannederek, sözlü ürünlerinin tarihi köklerini aramaya başlarlar. Bu umut, destanları inceleme içinde güçlü ilerlemeye imkanlar sağlar. Dolayısıyla, Kırgızların "Manas"¹, Kalmıkların "Canhır"¹, Özbeklerin "Alpamış"¹, Buryatların "Geser"¹ v.b. destanlar araştırılır. Onlardan esinlenerek, piyesler, romanlar yazılır, ilk milli operalar ve baleler sahneye çıkar. Örneğin, 1938 yılında Tatarların "Cik Mergen" destanı konu alınarak, şair Musa Celil tarafından ilk Tatar librettosu "Altınçec" ortaya çıkarılmış, daha sonra ise bu librettoya opera yazılmıştır. Şairin bu eserindeki ana tema, Agidil nehri boyunda yaşayan Başkurtların Altın Ordu'nun devamcisı olan "gaddar

⁶²"Idigi Mirza", Şûra Dergisi, Kazan 1908, No. 8 veya Arşiv, No. 186.

⁶³"İdiga Batır", Şûra Dergisi, 1917, No 15-16; bkz.: Divayev, A., A., Batırlar, C.: 1-6, Taşkent 1922.

⁶⁴"İdegey Bilen Nureddin", Arşiv, No. 187.

⁶⁵Samoiloviç, A.N., "Varityant Sk: zaniya o Edigeye i Toktamışe, Zapisanniy N. Hakimovim", Türkologîcskiy Sbornik-1972, Moskova 1973.

⁶⁶"Yuldaş Kiyam, "Çura Batır", An Dergisi, Kazan 1916, No 5, s. 57.

⁶⁷"Feyzi Mirhaydar, Feyzi Hikayeleri, Kazan 1918.

⁶⁸Burnaş Fethi, "Korkut", An Dergisi, 1916, no 18, ss. 356-357.

Kazan Hanı'na karşı ayaklanmasıdır. Fakat, destanda bunun vurgulanmamış ve pek fazla önem taşımayan bir konu olmasının da altına çizmek lâzımdır⁶⁹. İleride de göreceğimiz gibi, Sovyet rejimi, bu ilgiyi kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak, ondan istifade etmeye çalışır. Edigey Destanı'na olan ilgi ve yakınlık da, Türklerin geçmişteki büyülükle olan nos-taljisinden kaynaklanmaktadır.

1920-30'larda Çokan Velihanov'un derlemiştir olduğu metin, ufak düzeltmelerle birkaç defa, 1927 yılında Kaniş Satpayev, 1934'te Saken Seyfullin, 1939'da "Batılar Jiri" isimli kitapta Sabit Mukanov tarafından yayımlanmıştır⁷⁰. Yukarıda sözünü ettigimiz Divayev varyantı olarak bilinen varyant, derleyicisi tarafından tekrar yayımlanmıştır⁷¹. Bunların dışında Kazakistan İlimler Akademisi'nin folklor arşivinde "Edigey'in daha beş metni mevcuttur (bunların Murun Yırat'dan derlenmiş olan bir tanesi "Kırk Batır" dizisindedir).

Destanın Karakalpak versiyonu 1903 yılında Çimbay köyüne Bek-Muhammet isimli bir sakininden İ. A. Belyayev tarafından derlenmiş, fakat derleyicinin Rusçaya tercümesiyle ancak 1917'de yayımlanabilmiştir⁷². Bir başka Karakalpak varyantı 1929-1934 yılları arasında folklorcu Kalli Aimbetov tarafından Erpolat Yırat'dan yazıya geçirilmiştir.

1920-1930 yılları arasında göçebe Özbeklerde "Edigey" in birkaç metni bulunmuştur. Onların "Tulumbi" olarak adlandırılan bir tanesi Hadi Zarifov'un "Özbek Folkloru" kitabında yayımlanmıştır⁷³. Bu metnin kopyası Tataristan Cumhuriyetinin Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün arşivinde mevcuttur⁷⁴.

Tatar folklor biliminde destanlarla ilgili mahsus ilk çalışma, Alimcan İbrahimov'un "Edebiyat Kanunları" kitabındaki "Kaharmannar Poemasi" (Kahramanlar Şiiri) denen bölümdür⁷⁵. Fakat, yazar bu eserinde sadece dünya destanlarının "İlyada" ve "Odyssea", "Şehnâme" v. b. klasik örneklerinden bahsederken, hiçbir Tatar destanından söz etmemiştir. Bu duruma üzülen ünlü Tatar eleştiri yazarlarından Abdurrahman Segdi, "Tatar edebiyatının temel taşı: halk kahramanları şarkıları, halk destanları, masalları, tarihîdir" fikrini ileri süren, 1923 yılında: "destanlar ve benzeri epi克 eserler çoktan ciddi ilmi araştırmayı bekleyip yataralar" diye yazmıştır ve bu sözler bugün için de geçerlidir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, destanı derleme işi sonraki yıllarda devam ettiler. 1930-40'larda N. İsenbet, H. Yermi tarafından bu konuda oldukça kayda değer çalışmalar yapılmıştır.

Aynı zamanda Tataristan'da da, destanın milli ve tenkitli metnini oluşturmak, yayımlamak için bir temel oluşturulmuş olup, ilk olarak tenkidli, karşılaşmalıdır metni hazırlama işine N. İsenbet başlamış ve 1940 yılında destanın tenkitli metni ile Sovyet Edebiyatı Dergisi'nde "Tatar Halkının Edigey Dastanının 500 Yılı" isimli oldukça hacimli hususi bir makalede yayımlanmıştır⁷⁶. Makalede destan türü, genel olarak belirlendikten sonra, çeşitli

⁶⁹Bunun yanısıra adı geçen destandaki Kazan Hanı' isminde Oğuz Destanı ve tarihi kahramanı Kazan Han (Kazan Álp, Kazan Bey, Salur Kazan) tipi yansımı ihtimali de yok değil. Çünkü bu ad ve kahramana bağlı motiflerle "Ak Kübük", "Álp Menşen" gibi diğer bazı destanlarda da rastlanmaktadır.

⁷⁰Divayev, A., A., Batılar, C.: I-6, Tashkent, 1922.

⁷¹"Skazaniye ob Edige i Tohtamiše", Protokoli Zasedaniy i Soobsheniy Çlenov Zakaspiskogo Kraika Lübitsey Arheologii i İstorii Vostoka, 3. Baskı, Aşkabat 1917.

⁷²"Özbek Folkloru", C.: I, Tashkent 1939.

⁷³"Tulumbi", Arşiv, No 190.

⁷⁴İbrahimov Alimcan, Edebiyat Kanunnarı, Kazan 1918, ss. 68-70.

⁷⁵İsenbet, Naki, "Tatar Halik Eposi İdige Dastanının 500 Yılı", Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1940, S. 11, s. 77-92; Arşiv, No 191, 194, 195.

varyantlardaki ortak ve farklı yönlerin karşılaştırılması da verilmektedir.

Makalenin ikinci kısmında N. İsenbet destanın tarihiliğini, halkın isteğinin, tarihin bilinen gergin dönemlerine yansımamasına bağlı görüp, "Edigey'i"lerin Toktamış Han'a karşı isyan etmelerinin sosyal-tarihî sebeplerini anlatıyor. Bu yüzden yazar Altın Ordu Devleti'nin siyasi, ekonomik ve sosyal durumunu ve Edigey'in tarihî kişiliğini kendi fikrine uygun biçimde tasvir ediyor.

Edigey'in milli niteliklerini (hem tip, hem destan olarak) söyleşken, N. İsenbet, İbn-i Arabşah, El-Makrizî ve diğer araştırcıların sadece müspet fikirlerine dayanıyor ve Edigey'i "Vatan Kahramanı", "Halk şövalyesi" olarak adlandırıyor. Adı geçen yazar "İdige" isimli bir trajedi yazmayı da ihmali etmemiştir⁷⁷.

N. İsenbet'in bu metni ve Edigey'in incelemesini yaptığı makaleyi yayımlamadan önce de destanı inceleme, hazırlama ve yayımlama işleri ile az çok ilgilenen başka folklorcu, yazar ve şairler de olmuş ve muhtemelen bu yüzden N. İsenbet'in bu yayımı çok tartışılmıştır.

Şair Salih Battal, Edigey Destanı üzerindeki çalışmalarla çok önem vermiştir. Araştırıcının hazırlamış olduğu metin ve N. İsenbet'in makalesi için yazdığı üç sahifelik bu Tatarca tenkit yazısı Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivinde (No: 198) muhafaza edilmektedir. Eleştircinin fikrine göre, makale gerçek Marksist zeminde yazılmıştır. Zira "Edigey" tarihî destandır ve belli olaylarla malûm şahısları yansıtır. Esas olarak destan bir veya birkaç yazar tarafından ortaya çıkarılmış ve sonradan halk arasına dağılmış ve olgunlaşmıştır. Yazar, destanın aristokrat çıkışlı olmasını çok şüpheli bulup, böyle bir destanı araştırmayan halkın tarihini araştırmak için ehemmiyetli olduğunu vurgular.

Tatarstan Dil, Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanan bir resmi yazında da N. İsenbet'in bu yayınıları sert eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiri yazısında müellifin bu yayınlarının halk arasındaki sözlü anlatımlara dayanmadığını iddia edilmektedir. No 175'de ise, N. İsenbet'in tenkitli neşrine H. Yermi'nin Tatarca el yazısıyla yazılan iki sahifelik eleştirisi mevcuttur. Eleştircinin fikrine göre, "otuz iki varyantı esas alıp temel yönleri birleştirerek konuyu kompozisyon şeklinde bir ipe dizip, şiir sanatının ve üslubunun özelliklerini korumak suretiyle N. İsenbet tenkitli neşri tamamıyla doğru ortaya koymuştur". Eleştircinin kanaatince, bu varyantın eksikliği sadece "yazarın bazen varyantların önemli yerlerini bırakıp, varyantlarda olmayan satırları kendinden eklemesidir". Dolayısıyla adı geçen Enstitü tarafından destanın tenkitli metni ve N. İsenbet'in makalesinin yenilenen şeklinin hazırlanması için özel bir grup oluşturulmuştur. Cumhuriyetin en ünlü âlim ve yazarlarından oluşturulmuş ve aralarında Şeyhi Mannur, H. Yermi'lerin de yer aldığı bu grup yoğun olarak işe başlamıştır. 1941 yılının sonbaharında destanın geniş ve ilgi çekici açıklamalı tenkitli metni hazır olmuştur. Derleyip açıklamalarını yapan N. İsenbet'e ilaveten, ilmi redaktörleri H. Yermi ile Ş. Mannur olan özel komisyon tarafından tenkitli metin incelenmiştir. Adı geçen enstitünün 5 Eylül 1941 tarihindeki bilim senatosunda (5 nolu tutanak) özel komisyon tarafından, "Naki İsenbet tarafından "Sovyet Edebiyatı" dergisinde yapılan bir çok hata ve çelişkilerin düzeltilmesi için büyük, zahmetli ve verimli iş yapıldığı" bildirilmiştir. Destanın kitap olarak hazırlanması esnasında yeniden 100 şiir eklenip, 600 satırı çıkarılmış ve 132'si değiştirilmiştir. Keza, destanın yüksek sanat değerini

⁷⁷İsenbet, Naki, İdige, T.K.N., Kazan 1941.

de vurgulayan ilmi senato, N. İsenbet, H. Yermi ve Şeyhi Mannur'lara, bu müsveddesini mükemmelleştirme işini devam ettip, Eylül ayında Tataristan Kitap Neşriyatı'na teslim etmelerini önermiştir. 1941 yılının sonlarına doğru destanın kitap olarak yayım hazırlıkları tamamlanmıştır. Az önce zikredilen arşivde "Edigey" in Tataristan Kitap Neşriyatı için hazırlamış birkaç tane ciddi ve hacimli nüshası gösterilmiştir. Buna göre hazırlanan kitap üç büyük bölümden meydana gelmekte; N. İsenbet tarafından yazılan bölümlendirme (giriş), metin ve yorumlar. Kitabın müsveddesinin sonunda N. İsenbet'in bu metnin kendisi tarafından tamamıyla gözden geçirildiği ve neşre uygun olduğunu bildiren yazısı bulunmaktadır.

Burada adı geçen şahıs tarafından hakikaten muazzam bir iş yapıldığını vurgulamak gereklidir. N. İsenbet bu destanın Tatarca baskısını hazırlarken, tipki XIX. yüzyılda ünlü Fin destanı "Kalevala"yı hem bugünkü Finlandiya topraklarında yaşayan Finli'lerden ve hem de bugün Rusya Federasyonu içinde yaşayan Finli'lerden derleyip, yazıya geçiriren Elias Lönnrot ve benzer şekilde Estonların ünlü destanı "Kalevipoе"yi derleyip, yazıya geçiriren P. Kreytsval gibi hareket etmiştir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere, N. İsenbet tarafından hazırlanan Edigey Destanı'nın düzenlenmesinde, bu versiyonu inceleyen bir kurul tarafından N. İsenbet'in yapma olabileceği değişikliklerin veya ilavelerin çıkartılması dolayısıyla, Lönnrot ve Kreytsval'inkinden farklı olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, N. İsenbet tarafından hazırlanan Edigey Destanı'nın yazılı şekli hemen hiç değişikliğe uğramaksızın, Tatar destan söyleyicilerinin derlediği şekilde yazıya geçirilmiş en mükemmel ve en zengin Tatar versiyonu olarak kabul edilebilir. Fakat kader Lönnrot'a ve "Kalevala"ya gösterdiği lütfu, Edigey Destanı ve onun araştırmacılarına ve Tatar halkı kültürüne göstermemiş, başka türlü davranışmuştur.

1941 yılında Sovyet-Alman savaşının başlamasından dolayı, Tataristan'da da, Başkurdistan'da da, yayın için hazırlanmış metinler arşive teslim edilmişlerdir. N. İsenbet tarafından oluşturulmuş tenkitli metnin Semen Lipkin tarafından yapılan Rusçaya tercümesi de el yazısı halinde kalmıştır. Olumsuzluklar bu kadarla da kalmamış, birkaç sene önce yayına hazırlanıp, eserin ibret verici sözleri savaş esnasında ülkenin yabancı istilacılarla karşı birlik olma ve yurtseverlik duygularını kabartmak için işe yarayan "Edigey" e, zafere tam mânâsiyle birkaç ay kala Komünist Partisi ve hükümet yöneticileri bir başka kader hazırlamıştır. Daha önce Moğol-Tatar istilacılara ve sömürgücü sınıflara karşı mücadele eden "Edigeyciler isyanı"ndan⁷⁸ söz eden bir destan olarak tanıtılan bu eserin eninde sonunda Altın Ordu ve Kazan Hanlığı tarihlerini araştırmaya yol açacağı aپaçıktı ve bu, yöneticilerin işine gelmiyordu. Bunu biraz geç farkeden Komünist Partisi, niyetlerini ertelemeyi uygun görmüştür. Tarihçiler de savaş yıllarda Stalinciliğin biraz da olsa taviz vermek zorunda kalmasından bahsetmektedirler. Aslına bakılırsa, destanın emekçi sınıflara ait olup olmama fikri daha önce de görülmüştür. Saken Seyfullin, 1932 yılında yayımladığı "Kazak Edebiyatı" çalışmasında, destanın versiyonlarını feodal baştakiler ve emekçi kitlesine ait olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁷⁹

Savaşın kaderi artık kesinleşince, Rus olmayan toplumların vatanseverlik duyu-

⁷⁸İsenbet, Naki., "Tatar Halık Eposı İdigey Destanının 500 Yılı", Sovyet Edebiyatı Dergisi, 1940, No: 11, s. 90.

⁷⁹Samoyloviç, A., N., "Variant Skazaniya o Yedigeye i Tohtamiše, Zapisanniy N. Hakimovim", Türkologiceskiy Sbornik-1972, 1973, s. 192; bkz.: Seipolla ulı Saken, Kazak Edebiyatı, Almatı, 1932.

larını körkemlemeye ihtiyaç kalmamış, bunun tersine onları ikinci plana itme zamanı gelmiştir. Savaş boyunca eserin konu ve şarklarını ihtimamla hafızasında saklayan halk, bu "hanlar, feudaller destanının" "zararlı" bulunmasından da öte, orta asırlardaki tarihini de unutmasını gerektiren kararın karşısında şok olmuştur. Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından 9 Ağustos 1944 tarihinde çıkarılmış "Tataristan parti teşkilatında kitle politik ve ideoolojik işlerin durumu ve onları iyileştirme çareleri hakkında" kararının sözleri ve metni başlığından da anlaşılıcağı üzere, tamamen ilmi ve planlı bir şekilde bu iş gerçekleştirilmişdir⁸⁰.

Bu kararların zemininde "Sovyet Edebiyatı" dergisinde yayınlanan "Tarihi Çinlik İçin" (Tarihi Gerçek İçin) isimli baş yazida⁸¹ N. İsenbet'in makalesi ve destan ile onun kahramanlarını idealize eden başka çalışmalar analiz edilmiştir. Bu makale tamamıyla tarihi ve epik olayların birbirlerine denk gelip gelmediğini anlatmaktadır ibaretir.

Bu kararın sonuçları hem manevi, hem ilmi bakımdan yıkıcı özellik taşımıştır. Zira bu "hüküm" hemen arkasından Komünist Partisinin Tatar Bölge Komitesi de 6 Ekim 1944 tarihinde daha net bir şekilde: "Tatar İlmi Araştırma Enstitüsü'nün çalışmasındaki Hata ve Eksiklikler Hakkında" adı altında özel kararı kabul etmiştir, bu karara göre; "hata ve eksiklikler" in sayısının daha da çoğaltılmış, kurbanlar tesbit edilmiş, daha sonra ise "suçluları" cezalandırma ve kıymı başlamıştır.

Merkez yayınlarından olan Bolşevik Dergisi bu karara dayanarak "Sovyet Sanatının İleri Fikirliliği İçin" başlıklı makalede olayı söyle yorumlamıştır: "Destanlar halk medeniyetinin gelişmesinde kendine göre bir basamak olsalar da, onların herhangi birini etik ve estetik yüksek örnek diye sessizce kabul etmek ve onun propagandasını yapmak yasaktır". "Tataristan'daki yazarların ve bestecilerin yazdığı bazı dram ve opera eserlerinde Altın Ordu hükümdarlarının biri olan Edigey'in faaliyeti terennüm edilmiştir. Aslında ise Edigey, gerçek bir gerici zat; o, Rus topraklarını yaðınamak için toplanan orduları yönetmiştir. (Komünist Partisi'nin) Tataristan Bölge Komitesi'nin müsaade vermesinden dolayı, cumhuriyet sanat ehilleri farkında olmadan hanlar, feudaller destanı olan "Edigey" i idealize etmeye, göklere çıkarıp övmeye kalkmışlardır. Bu durum Tatar halkın tarihini başka halkların tarihinden ayrı göstermekten, sanatta milli problemler ise Bolşevizm ilericiliğiyle doyurulmamaktan ve çok dar olarak anlamaktan ortaya çıktı"⁸².

Sovyetler Birliği tarihinden az çok haberدار olan kişiler, adı geçen kararın ortaya çıktığı 1944 yılının aynı zamanda pek çok halk için; Balkar, İnguş, Kalmuk, Karaçay, Kırım Tatarları, Ahiska Türkleri gibi, sürgün ve katliam yılı olduğunu bilir. Stalin'in İdil-Ural Tatarları'nı da sürgün etmemi istedigi bilinmektedir. Edigey Destanı'nı Rusçaya tercüme eden, destanı hiç beklenmeyen yerden ortaya çıkan ve 1944 yılı kararının canlı tanığı olan şair Semen Lipkin'in hatıralarına göre, "Halklar Babası"nın Tatar aleyletarlığı çok eskilere dayanmaktadır: "Tehlike ne taraftan geliyormuş?" diye hayli sebep aradıktan sonra, Stalin, esas sebep olarak dağıtip bitirilmeyen şark burjuvazi milliyetçilerini dikkate alır. "En kötüsü: Tatarlar! Kendilerinin millî destanlarını göklere kadar çıkarıp, eski klasiklerini, sultanlarını ve başko-

⁸⁰Komünist Partisinin aldığı bu karar "Edige" üzerine daha sonra yapılan çalışmalarla da dile getirilmiş ve destan metninin bir bütün halinde nesredilmesi yasaklanmıştır.

⁸¹İsenbet, Naki., "Tarihi Çinlik İçin", Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1944, No 10, ss. 3-8.

⁸²Solodovnikova M., "Za Visokiy Ideynost Sovetskogo Iskusstva", Bolşevik Dergisi, Moskova 1944, No 19-20.

mutanlarını övüyorlar ve aynı zamanda, Panislamizm'i yayıcı olarak hizmet ediyorlar. Aslında ise Müslüman ülkelerin ajanlığını yapıyorlar. Bu yüzden onları yok etmek lâzım! (Milletlerin Halk Komiseri olduğunda da o, onlara karşı mücadele etmiş). Kendilerini birsey zannediyorlar. Devrime kadarki dönemden beri Bolşeviklerinin olmasına böbürleniyorlar. İşte tam onlardan başlamak lâzım!"⁸³. "Tatar meselesi"ne olan yaklaşımı Mirseyit Sultangaliyev'e ve Sultangaliyev taraftarları olarak suçlananlara karşı tavırından ve Tataristan'ı görünüşte bir muhtariyet çerçevesi içinde bırakmasından da, Stalin'in 1944 yılında Tatarları da sürgün etmeye hazırladığı anlaşılmaktadır. Fakat dağınık olarak diğer Sovyet grupları içinde yaşayan beş milyon Tatarı toplayarak sürgün etmek çok güç olduğu için, bu düşüncesini uygulayamamış, ama Tatarlara karşı kültürel baskısı yaparak onları zayıflatmayı tercih etmiştir.

Stalin döneminde Sovyet tarih eserlerinde 1917 yılına kadarki Rus tarihçiliğinde mevcut Tatar aleyhisi iftiralar ve saldırular ve tek taraflı yargılarıyla tanınan devir, yeniden ortaya çıkmıştır. Tatar halkının çeşitli tarihî sayfalarının içinde de bitmek bilmeyen kurcalamalar başlamış, yalnız gerçek, sosyal, ekonomik ve objektif tarihin yerine, çok yüksek seviyedeki maddi ve entellektüel kaynaklar etnogenetik araştırmalar için harcanmıştır. Bütün bunlar "Tatarlar-Tatarlar değil", "yalnız Bolgarlardır", Kırım Tatarları ve Altın Ordu devletiyle hiçbir alâkaları yoktur, fikrini ispat etmek için yapılmıştır.

Etnik olarak Türk kökenli olan Tatarlar için böyle bir şey kabul edilemez. Tatar halkının etnik zenginliği ne kadar karmaşık olsa da bunların sadece İdil Bulgarları'nın devamı olduğu tartışılabılır. 1236 yılında Moğol hanları tarafından istilâ edilmiş olan Bolgarlar, 200 yıldan fazla Altın Ordu devletinde yaşamışlardır. Bu devletin çoğulukla etnik ve ilerde de siyaset ve kültür yönünden Kıpçak dilli Türk halkları dominant olduğundan, Bolgarlar ve bölgenin Fin-Ugor nüfusu dil açısından onların etkisi altında kalmışlardır. Günümüzün İdil-Ural Tatarları bu şekilde teşekkür etmişlerdir.⁸⁴.

Edigey Destanı'nda anılan Tatar ve Rus düşmanlığını terennüm etme fikri ise, tarihin bir başka iftirasıdır. Arada Bulgar devletinin şehirlerine yaptığı yağma seferinden bahsedilen bu "Tilki gibi kızıl çehreli, ağızı tüylü prens" ise, Prof. Dr. Mirkasim Usmanov'un fikrine göre, Rus prenslerinin de mücadele ettikleri Novgorod şehrini yağmacıları olmalıdır.⁸⁵

Yukarıda bahsedilen kararın arkasından çok geçmeden, 1945 yılının Ocak ayında Komünist Partisinin Merkez Komitesi "Başkurdistan parti teşkilatında propaganda işinin durumu ve onu iyileştirme çareleri hakkında" da karar çıkmıştır. Bu karara göre, Muhammetşah Burangolov'un "İdivkey Minen Moradim" adı altında, destanındaki mevzuları esas alarak yazdığı dramı, "Batırlar Turahında Epos" (Kahramanlar Hakkında Destan) kitabı⁸⁶. Bayezit Bıkbay'ın "Kahim Türe" (Kasım Hakim) piyesi ve Başkortostan Tarihi Buyınsa Oçerkтар" (Başkurdistan Tarihinden Malumatlar) Başkurt halkınin geçmişini yansıtmakta "ciddî hatalar yapmakta" suçlanmıştır. Böylece, çoktan değil yüksek paha biçilen "İdevkey Minen Moradim"la birlikte, "Mergen Minen Mayanhılıv", "Karahakal", "Yulay Minen Salavat" destanları da incelenmez oldu, yasaklandı.⁸⁷

⁸³Semen Lipkin, "Buharin, Stalin i Manas", Ogonyok Dergisi, Moskova 1989, No: 2, s. 22-24.
⁸⁴Fahrudinov, R. G., Ocerki Po Istorii Voljskoy Bulgaria, Kazan 1984, s.120-121, 124 v.s.

⁸⁵İdigey, Tatarskiy Narodnyi Epos, Akt.: Semen Lipkin, Kazan 1990.
⁸⁶Batırlar Turahında Epos, Ufa 1945.

⁸⁷"İdevkey Minen Moradym, Kitap Yay., Ufa 1994, ss. 10-11.

Araştırcı A. S. Orlov, kendisinin Kazak destanları ile ilgili popüler kitabında⁸⁸ Edigey hakkındaki destana özel bir bölüm ayırip, destanın tarihi kökleri ve şiir şekli özelilikleriyle Kazak versiyonlarının bir tanesinin multevasını sunmuş olsa da, az sonra Stalin - Jdanov engizisyon mezaliminin "Edigey"le olan tecrübeinin "başarısı" diğer kardeş halkların Kazak, Kalmuk, Özbek, Kırgız, Türkmen v.b epik mirasına da sıçramıştır. 1950'li yıllarda meselâ, Kırgızların "Manas", Kalmukların "Canhır", Buryatların "Geser", ve birçok Türk boyları için ortak olan "Alpamış", "Köroğlu" v. b. destanlar hakkında SSCB çapında tartışmalar ortaya çıktı, bu eserlere de "hanlar, yüksek tabaka ve beylerin" hayatını aksettiriyor, damgası vurulmuştur. Neticede manevi kültür kısırlaştırılmıştır, bu ise Türk boyları, özellikle de sözde özerk statüsündeki Tatar ve Başkurtlar arasında birkaç kuşak boyunca nihilistlerin ortaya çıkışmasına yol açmıştır.

Gerçi defalarca ve ilmi meşruluğu yeniden kazandırmaya kalkışanlar, ayrıca 60'lı yılların başında Edigey Destanı'ni derleme, yayımlamaya devam etmek isteyenler olmuş, fakat başarılı bir sonuç elde edememişlerdir. Hatta "Tatar folklorunda Tatar halkında epik eserler hiç yoktur" düşüncesi gittikçe yerleşmeye başlamıştır. 60'lı yıllarda Tatar destanlarından söz edenler Edigey'i sadece çok sathi bir şekilde incelemeyi veya tanıtmayı tercih etmişlerdir.

Aynı zamanda 50'li yıllarda SSCB'nin dışında, Türkiye'nin Ankara yakınlarındaki Haymana'nın bir köyünde yaşayan bir Kırım Tatarı'ndan, Hacı Osman Ataoğlu'ndan yazıya geçirilmiş varyantı, Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır.⁸⁹

Edigey Destanı'na olan bu sert tepki 1960'lı yıllara kadar devam edip, ancak A. N. Samoiloviç, V.M. Jirmunskiy gibi alimlerin, destanın mukayeseli incelemesini yaptıkları bazı bölümleri yayınlandıktan sonra biraz yumuşamaya başlamıştır. V.M. Jirmunskiy'in 1962 yılında çıkan "Narodny Geroyiçeskiy Epos" (Halk Kahramanlık Destanı) monografisinde destanın çeşitli millî varyantları ile beraber Tatar versiyonunu da ele almıştır. Aynı zamanda biraz da olsa destanı derleme işi de sürdürülmüştür. 1958 yılında Karaçay-Çerkes özerk bölgesinde genç Nogay folklorcusu Aşım Şeyhaliyev (Sikaliyev) yeni ve hayli bütün olan bir Nogay varyantını yazıya geçirmiştir. Aynı yılda destanın Başkurt kaynakları da dilci alim S. Mircanova tarafından derlenen yeni bir yazısıyla tamamlanmıştır. 1967 yılında Nogay masallarıyla birlikte, destanın "Kobogıl" isimli masallaşmış varyantı yayımlanmıştır.⁹⁰

1973 yılında destanın millî versiyonlarını incelemeye büyük bir adım atan V.M. Jirmunskiy'in ilk özel makalesi olan "P. M. Melioranskiy i Izuchenije Eposa "Edigey" (P.M. Melioranskiy ve Edigey Destanını Araştırma'sı)" isimli çalışmasında bütün varyant ve versiyonları ele alıp, onları derleme ve inceleme tarihini, bazı konu ve motiflerin mukayeseli tarihi tahlilini, destanın tarihi zeminlerinin teserraatlı, detaylı araştırmasını sunmuştur. V.M. Jirmunskiy'nin "Skazaniye ob Edigeye" (Edigey Hakkında Hikaye) adlı altında 1974 yılında "Türkskiy Geroiçeskiy Epos" (Türk Kahramanlık Destanı) adlı kitabında yer alan çalışması, yazarın Melioranskiy hakkında yazdığı makalenin genişletilmiş bir şeklidir.

⁸⁸Orlov, A. S., Kazahskiy Geroiçeskiy Epos, Moskova 1945.

⁸⁹Çağatay, S., Die Adigé-Sage / Text, Übersetzung und Kommentar // Ural Altaische Jahrbücher - Vol. XXV-1953 (Wiesbaden) - Hf. 3/4, s. 243-282

⁹⁰"Kubugıl", Nogay Ertegiler, Haz.: S. Kalmikova, Çerkessk 1967, s. 127-133.

1973 yılında "Türkologičeskiy Sbornik"e Akademisyen A. N. Samoyloviç'in "Variant Skazaniya o Edigeye i Toktamiše. Zapisanniy N. Hakimovim" (Edigey ve Toktamış Hakkındaki Anlatımın N. Hekimov Tarafından Yazıya Geçirilmiş Varyantı) isimli makalesi yayımlanmıştır. Yazar bu yazısında destanın çeşitli milli versyonlarının yazıya geçirilme ve yayılanma tarihleri ile ilgili meseleler üzerinde durmuş, destandaki bazı çok eski motifleri tahlil etmiş. N. Hekimov ve S. Zeynoddinov (1854-1927) tarafından derlenmiş Sibirya Tatarları'na ait iki varyantın mukayeseli tipolojik tahlilini yapmıştır. Makalenin sonunda ise destandaki manzum ve mensur bölümlerin birbirine oranından söz edilmiştir. Samoyloviç "Variant Skazaniya o Edigeye i Toktamiše. Zapisanniy N. Hakimovim" isimli araştırmasında⁹¹, Nîmet Hekim'in Siddîk Yîrav'dan yazıya geçirdiği dil ve mevzusunun gerçekliği ve bütünlüğü (varyant içindeki şiirler de dahil) hakkında şüpheler olan varyant üzerinde çalışmıştır. Gerçi A.N. Samoyloviç'in bu yazısı, birçok tartışmalara neden olmuşsa da, bu çalışma Tatar versiyonunu ilmi olarak araştıran ve inceleyen en hacimli ilk çalışma olması bakımından kayda değerdir.

Diger bazı araştırmacıların da çalışmalarında "Edigey"in Tatar varyantlarının gerçek içeriğini bilmedikleri görülmektedir. Örneğin, V.M. Jirminskiy "P.M. Melioranskiy i İzuçeniye Eposa Edigey" isimli son makalesinde W. Radloff varyantlarının dışında "Edigey"in hiçbir Tatar varyantını ele almamıştır⁹². Araştıracı, bu makalesinde Tatar folklorunun mitik yaratığı olan Şüreli'yi⁹³ Kuğu-Kız olarak anlatıyor. "Skazaniye o Alpamış" (Alpamış Hakkındaki Menkibe) kitabında ise Tatar halk masalı "Alpamış" H. Yermi'nin anlatması ile incelenmiştir⁹⁴.

Edigey Destanı incelenme açısından diğer Tatar destanlarından pek farklı değildir. Genellikle, Tatar halk destanları üzerinde fazla inceleme yapılmamıştır. Başkurdistan ve Tataristan'daki ideolojik işin durumu hakkında 1944-1945 yıllardaki kararlardan sonra, destan toplama ve inceleme hemen hemen tamamıyla durmuş olup, 1990'lı yıllara kadarki Tatar folklor biliminde Tatar destanlarıyla ilgili olarak, sadece A. Velitova, H. Yermi, F. Ahmetova'nın "Alpamış", "Kuzu Körpeş ve Bayan Siluv" v.b. hakkında çeşitli ilmî konferanslarda yaptıkları konuşmalarını ve Fatih Urmançıyev'in birkaç çalışmasını söyleyebiliriz⁹⁵.

⁹¹Samoylovic, A. N., "Variant Skazaniya o Edige i Toktamiše. Zapisanniy N. Hakimovim", Türkologičeskiy Sbornik-1972, s. 186-211.

⁹²Jirminskiy, V. V., "P. M. Melioranskiy i İzuçeniye Eposa Edigey", Türkologičeskiy Sbornik-1972, 1973, s. 141-185.

⁹³Şüreli: Tatar Türklerindeki inanışa göre, ormanda yaşayan ve insanları girdiklayıp öldüren bir varlık; orman sahibi.

⁹⁴Jirminskiy, V., M., Skazaniye o Alpamış, Moskova 1962.

⁹⁵Velitova, A. "Tatarskaya Versiya Epičeskogo Skazaniya "Alpamış"", Türkso-Mongolskoye Yazılıkzanniye i Folkloristika Moskova 1960, s. 173-209.

⁹⁶Yarmuhamedov, Hasan. "Skazaniye "Kozi-Kurpeş i Bayan Silu" v Ustnom Tvorchestve Sibirskih Tatar", Narodnyi Epos Kuzi Kurpes i Mayan-Hilu, Ufa 1964, s. 79-89.

Ahmetova, Flora. "Tatarskaya Versiya "Alpamış" i Drugiye Noviyi Zapis Eposa Sibirskih Tatar", Epičeskoye Tvorčestvo Narodov Sibiri, Ulan-Ude 1973, s. 35-36.

Ahmetova, Flora, "O Gerojčeskikh i Bogatırskikh Skazkah Sibirskih Tatar", Tezisi Dokladov İtogovoy Nauçnoy Sessii İYLi im. G. İbragimova AN SSSR Za 1972 God", Kazan 1973, s. 85-88.

Ahmetova, Flora, "Shodniye Poetičeskiye Formuli v Tatarskikh i Baškirskikh Bogatırskikh Skazkah", Vzaimoçliyanije i vzaimoobogozeniye natsionalnih literatur i İskusstv v Razvitom Sotsialističeskom Obchestve Kazan s. 62-64.

Türkmenistan İlimler Akademisinin yedek üyesi olan B. A. Karriyev'in "Epičeskiye skazaniye Ker-Oğlu u Türkoyazichny Narodov" isimli çalışmasında diğer Türk versiyonları ile birlikte "Köroğlu" ve "Yir Tüslük" destanlarının Tatar versiyonları hakkında da bazı bilgiler yer almıştır⁹⁶. Tatar destanlarının Pertev Naili Boratav ve Louis Bazen'in çalışmasında da bahsi geçmiştir⁹⁷. Edigey Destanı hakkında V. M. Jirmunskiy, A. N. Samoyloviç, tarihçi Ş. Muhammedyarov'un araştırmaları ve Tatar folklorcularının yukarıda bahsedilen makale ve eleştirileri mevcuttur.

Bütün bunlar bugüne kadar Edigey Destanı'nın Tatar versiyonu hakkında, aynı zamanda hem başka Türk boylarındaki versiyonları hakkında da hiçbir ciddî çalışma ve monografi yazılmadığını göstermektedir. Destanı yeniden araştırma ve yayılama işi ancak 80'li yılların sonunda hayatı geçirilebilmiştir. 1988 yılının Mart ayında Alimcan İbrahimov Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün Filoloji İlimleri Cumhuriyet Koordinasyon Kurulu'nun toplantılarında destanın toplanmış olan metinlerinin durumu, destanı yayına hazırlama işi ve destanın ileride araştırılmasıyla ilgili bir tartışma yapılmıştır. Aynı yıl İlbaris Nadirov tarafından derlenen ve bazı açıklamalar yapılarak "İdige" adı altında Tataristan Kitap Neşriyatı adlı basımeviden bir metin yayımlanmış, bu kitaptaki metin biraz kısaltılarak 1989 yılında Kazan Utları Dergisinin 1. sayısında Flora Ahmetova-Urmançı'nın açıklama ve yorumları ile tekrar yayımlanmıştır. I. Nadirov'un derleyip yayımladığı bu metin 1990 yılında Semen Lipkin tarafından Rusça'ya tercüme edilerek yayımlanmış ve yine İlbaris Nadirov'un 1988'de yayınladığı metin renkli resimler ilavesiyle 1994'te tekrar Tatarca olarak Kazan'da yayımlanmıştır.

Günümüzde de bazı ciltleri yayımlanmış olan "Tatar Halik İcatı" külliyesi için Edigey Destanı'nın çeşitli varyantları hazırlanmaktadır. Araştırmacı F. Urmançıyev tarafından destanın daha çok tarihî yönüne ağırlık veren Rusça çalışması da tamamlanmış olup, Kazan'da yayımlanmayı beklemektedir.

Son senelerdeki yıllarda Edigey Destanı'nı inceleme ile ilgili bazı çalışmalar da yer almaya başladı. Ayrı ayrı bahsedelecek olursak, Fatih Urmançıyev ve İskender İzmayılov'un tarihî Edigey hakkında hacimli makaleleri yayımlanmıştır. Bu çalışmalarla Edigey'in şahsi, dönemin tarihi ve eserin muhteviyatı hakkında ilgi çekici yorumlar yapılmaktadır⁹⁸.

Diger Türk boylarında da bu yönde faaliyetler görülmektedir. 1989 yılında Ufa 'da, "Agıydıl" dergisinin 1 ve 2. sayılarında destanın Muhammetşa Burangolov varyantı olarak bilinen Başkurt varyantı "İdivkey Minen Moradım" (Edigey ile Noradin) adı altında Nur Zaripov'un diğer Türk boylarındaki "Edigey" destanlarıyla karşılıklı mukayese ettiği incelemesi yayımlanmıştır. 1994 yılında "Başkurdistan Kitap Neşriyatı Basımevi"nde destanın Başkurt varyantları "İdivkey Minen Moradım" adı altında ayrı bir kitap olarak çıkmıştır⁹⁹.

⁹⁶Karriyev, B. A. Epičeskiye Skazaniye Ker-Oğlu u Türkoyazichny Narodov, Moskova 1968, s. 250-255.

⁹⁷Pertev Naili Boratav, Louis Bazen. Aventures Merveilleuses Sous Terre Ailleurs de Er Töshük Le Géant Des Steppes. Epopee Du Cycle de Manas, Wallimard 1965.

⁹⁸Urmançıyev Fatih, "Edigey", Tan Yoldızı Gazetesi, Yan Çallı 1991, 28 Şubat-12 Mart.

Urmançıyev Fatih, "Edigey", Şehri Kazan Gazetesi, Kazan 1991, Ağustos-Eylül

İzmayılov İskender, "Tomanga Töringen Tarih", Miras Dergisi, Kazan 1992, S.: 7. ss. 67-74.

Urmançıyev Fatih, Polovetskaya Luna Dergisi, Çerkessk 1992, No 2-4.

Urmançıyev Fatih, "Edigey", Miras Dergisi, Kazan 1993, No 8.

⁹⁹"İdivkey Minen Moradım", Haz.: Nur Zaripov, Kitap Yay., Ufa 1994.

1990 yılında Nukus'ta "Karakalpakstan Basımevi"nde destanın Karakalpak varyantları "Edigey" adı altında yayımlanmıştır. Eserin, bu kitaba dahil edilen Erpolat Yırav ve Gayaz Hayreddinov varyantları Tatar versiyonuna en yakın olan varyantlardır¹⁰⁰. Destanın Karakalpak versiyonu Kenesbay Allambergenov tarafından incelenerek, adı geçen alının çalışması 1995 yılında kitap halinde yayımlanmıştır¹⁰¹.

1991 yılında Edigey Destanı'nın 600. yıldönümü sebebiyle Mahaçkala'da "Edigey" adı altında destanın Nogay versiyonu ve "Polovetsskaya Luna" (Kıpçak Ayı) dergisinin 1. sayısında "Edigey 600 Let" (Edigey'in 600. Yılı) isimli hacimli bir makale yayımlanmıştır¹⁰².

1993 yılında Almatı'daki Aykap Basımevi'nde destanın 1905 senesinde Sankt-Peterburg'ta Çokan Velihanov tarafından derlenmiş olan varyant, araştırmacı Edigey Magavin'in makalesiyle yeniden basılmıştır. 1995 yılında destanın Almatı'daki "Gılım Basımevi"nde, 1927'de Moskova'da Kazakça yayımlanan ve 1951 yılında K. Satpayev'in Rusçaya tercüme ettiği ve bazı açıklamalarda bulunduğu varyantın metni "Er Edigey" adı altında tekrar yayımlanmıştır. 1996 yılında Almatı'daki Çulım Basımevi'nde destanın Kazak versiyonları toplatılıp, "Edigey Batır" adı altında yayımlanmıştır.

1996 yılında Almanya'da Andrea Schmitz tarafından "Die Erzählung von Edigey" isimli çalışması yayımlanmıştır¹⁰³. Kahramanlık destanlarını incelemede iki temel kavram olan "kahraman toplum" ve "kahramanlık zamanı" meselesi, Schmitz'in bu çalışmasının belkemiğini oluşturmaktadır. Araştırmacı epik ve kahramanlık çerçevesinde destanların toplumlar tarafından nasıl anlaşıldıkları, nasıl ortaya çıktıkları ve ne şekilde tesir ettiğini Edigey Destanı'nda göstermeye çalışmıştır.

Netice olarak, Türk dünyasının yeni yüzyıllardaki atılıminin kendi köklerine inerek yeniden yapılanması ile mümkün olacağı kanaatiyle, destan çalışmalarının önemli olduğunu düşünmektediriz ve Edigey Destanı üzerinde yapılacak bütünleyici çalışmalar için öncelikle her versiyon tek tek incelenmesi, tahlil edilmesi ve yorumlanması gerektiğine inanıyoruz. Edigey Destanı da destan geleneği içinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple sadece anlatılanlığı Türk boyları arasında değil, bütün Türk dünyasına ait olan destan katalogu ve incelemeleri içinde layık olduğu yere konulmalıdır.

¹⁰⁰Edige, Karakalpakstan Yay., Nukus 1990.

¹⁰¹Allambergenov, Kenesbay, Karakalpak Halik Destanı Edige, Bilim Yay., Nukus 1995.

¹⁰²Edige, Nogaydin Kırk Batırı, Haz: Aşım Şeyhaliyev, Mahaçkala 1991.

¹⁰³Schmitz, Andrea, Die Erzählung von Edige. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 1996.

ТУКТАМЫШ ХАН БЕЛӘН АКСАК ТИМЕР НИЗАГЫ һәм КОТЛЫКЫЯ
БИ БЕЛӘН УГЛЫ ИДЕГЭЙНЕЦ ҮЛЕМГӘ ХӨКЕМ ИТЕЛГӘНЕ

TOKTAMIŞ HAN İLE AKSAK TİMUR KAVGASI VE KUTLUKAYA BEY
İLE OĞLU EDİGEY'İN ÖLÜME MAHKUM EDİLMESİ

<p>1 Борын үткән заманда
Болгар белән Сарайда
Жәсәк белән Иделде
Алтын Урда, Ак Урда -
5 Данлы кытчак жирендә
Татардан туган Нуғай илендә
Токтамыш¹ дигән хан булды,
Ил булгана- - ил булды,
Яу булгана- - яу булды.</p> <p>10 Биләгәне кол булды.
Әйдәгәне мал булды.
Сарай дигән каласы,
Сиксөн күчә арасы,
Сары мәрмәр Алтын Таң²
15 Сигез йортка дан булды,
Алarda дан булмады.
Суна тибеп каз алган
Кара лачын Төклө Аяк -
Ау лачыны бар иде</p> <p>20 Тугыз йортка дан булды
Азamat ир Токтамыш -
Акбүз аты астында
Лачыны ияр кашында
Чирүлә күлдә кош чөөп</p> | <p>Borın ütken zamanda
Bolgar belen Sarayda,
Cayik belen İdelde,
Altın Urda, Ak Urda-
Danlı kıpçak cirende,
Tatarдан tugañ Nugay ilende
Toktamış digen han buldu;
İl bulganga- il buldu,
Yav bulganga- yav buldu.
Bilegené kol buldu,
Eydegené mal buldu.
Saray digen kalası,
Siksen kuce arası,
Sarı mermer Altın Taş
Sigéz yortka dan buldu,
Alarda dan bulmadı.
Suna tibep kaz algan
Kara laçın Töklé Ayak-
Av laçını bar ide,
Tugız yortka dan buldu.
Azamat ir Tuktamış-
Akbüz atı astında,
Laçını iyer kaşında,
Çirülvé külde koş çöyép</p> <p>Eski geçmiş zamanda
Bulgar¹ ile Saray²da
Yayık³ ile İdil⁴de,
Altın Ordu,⁵ Ak Ordu,⁶
Şanlı Kırçakların⁷ yurdunda,
Tatarдан doğan Nogay⁸ ilinde
Toktamış⁹ diye han oldu
Dost olana dosta oldu,
Düşmana düşman oldu.
Sahip olduğu, kul oldu,
Yönettiği, ona mal oldu.
Saray denen şehrin
Seksen sokağı vardı,
Sarı mermer Altın Taş,¹⁰
Sekiz yöne şan verdi.
Onlarda şan olmadı.
Sunayı tevip, kaz alan
Kara laçın Töklü Ayak.¹¹
Av laçını var idi,
Dokuz yurta şanlı oldu.
Azametli er, Toktamış;
Ak boz atı, altında.
Laçını eyer kaşında,
Çirülvé külde koş çöyép</p> |
|--|---|

25 Дәүран сүргөн хан булды.
Ул дәрья да бу дәрья,
Ул-Дәрьядан Сыр-Дәрья³
-Сыр-Дәрьядан-Сәмәрканд,
Сәмәркандта утырган
30 Эмир Быrlас Шах Тимер⁴
Туктамышка хат бирде.
Ул хатында бу диде:
"Жаектан ашу Ак Түбә,
Идептән ашу Күк Түбә,
35 Күк Түбәдә ак сарай;
Анда утырган Туктамыш -
Ул Туктамыш син булсан,
Күрүмни эчкән син булсан,
Сине баккан мин булсан,
40 Түгрина кунган Төклеме Аяк
Түгиз йортка дан булса,
Ани миң тапшырыл!
Туктамыштай олы хан,
Укыган соң бу хатын,
45 Унына торып бер бакты,
Сұлана торып бер бакты,
Эчене суык боз төште -
Түң тимердәй күк булды,
Эчене кызы ут төните -
50 Сүм тимердәй кызарды.
Кызарған сон ут булды.
Андан да утеп ак булды.
Азамат ир Туктамыш
Анда жавап хат бирде.
55 Ул хатында бу диде:
"Ул дәрья да бу дәрья,
Ул-Дәрьядан Сыр-Дәрья⁵
-Сыр-Дәрьядан-Сәмәрканд,
Сәмәркандта утырган
60 Аяғы чоңтың Шах Тимер
Эмир Быrlас син булсан;
Арғы атасы Чыңғыз хан,
Бірге атасы Түйгужа,
Аннан туган Туктамыш -
65 Ул Туктамыш мин булсан;
Күк Түбәдә ак сарай,
Анда утырган⁶ хан булсан,
Ил булғанга - ил булсан,
Яу булғанга - яу булсан;
70 Карапачын Төклеме Аяк
Сина булмас Шах Тимер!
Түгиз йортка дан булган,
Карапачын ау кошым
Сина булмас Шах Тимер!
75 Аннан кала буз тойғын -
Ул да булмас, Шах Тимер!

Devran sörgen han buldi.
Ul derya da bu derya,
Ul deryadan Sır-Derya,
Sır Deryadan- Semerkand,
Semerkanda utırgan
Emir Bırlas Şah Timér
Tuktamışka hat birde.
Ul hatında bu dide:
"Cayıktan aşu Ak Tübe,
İdelden aşu Kük Tübe,
Kük Tübede ak saray;
Anda utırgan Tuktamiş
Ul Tuktamiş sin bulsañ,
Kurumını écken sin bulsañ,
Siné bakkın min bulsan,
Tugrına kungan Töklé Ayak
Tugız yortka dan bulsa,
Anı miña tapşırgıl!".
Tuktamiştaı oly han,
Ukığan soñ bu hatni,
Uñına torıp bér baktı,
Sulına torıp bér baktı,
Éçene suvik boz tösté-
Tuñ timérdey kük buldi,
Éçene kizuv ut tösté-
Sum timérdey kizardı.
Kızargan soñ ut buldi,
Annan da ütep ak buldi.
Azamat ir Tuktamiş
Anda cavap hat birdé,
Ul hatında bu dide:
"Ul derya da bu derya,
Ul deryadan Sır-Derya,
Sır-Deryadan- Semerkand;
Semerkanda utırgan
Ayağı çontık Şah Timér
Emir Bırlas sin bulsañ;
Argı atası Çıfıgız han,
Bırge atası Tuyguca,
Annan tugan Tuktamiş
Ul Tuktamiş min bulsan;
Kük Tübede ak saray,
Anda utırgan han bulsan,
İl bulganga-il bulsan,
Yav bulganga-yav bulsan;
Kara laçın Töklé Ayak
Siña bulmas, Şah Timér!
Tugız yortka dan bulgan,
Kara laçın av koşım
Siña bulmas, Şah Timér!
Annan kala Büz toyıgin⁷
Ul da bulmas Şah Timér,

Devran süren Han oldu.
O derya da bu derya,⁸
O deryadan Sırderya,
Sırderya'dan Semerkant,
Semerkant'ta oturan
Barlas⁹ emiri Şah Timur¹⁰
Tuktamiş'a hat verdi
O hattında dedi ki:
"Yayık'tan öte Ak Tübe,¹¹
İdil'den öte Kük Tübe,
Kük Tübe'de ak Saray.
Orada oturan Tuktamiş.
O Tuktamiş sen olsan.
Kumuzimin dibini içen sen olsan,
Sana bakan ben olsam,¹²
Tüneğine konan Tökli Ayak
Dokuz yurta şanlı olsa.
Onu bana teslim et".
Tuktamiş gibi ulu Han,
Okuyunca bu hattı,
Sağına dönüp bir baktı,
Soluna dönüp bir baktı.
İçine soğuk buz düştü,
Donmuş demir gibi gök oldu.
İçine kızıgin od düştü,
Som demir gibi kizardı.
Kızarınca od oldu,
Ondan da öte ak oldu.
Azametli er Tuktamiş
Hemen ona yazısı verdi.
O hattında böyle dedi :
"O derya da bu derya
O deryadan Sırderya,
Sırderya'dan Semerkant;
Semerkant'ta oturan
Ayağı kısa Şah Timur
Barlas emiri sen olsan;
O atası Cengiz Han,¹³
Bu atası Tuyguca,¹⁴
Ondan doğmuş Tuktamiş
O Tuktamiş ben olsam;
Kük Tübe'de ak Saray,
Orada oturan Han olsam,
Dost olana dost olsam,
Düşmanla düşman olsam;
Kara laçın Töklé Ayak
Sana olmaz, Şah Timur!
Dokuz yurta şanlı olan,
Kara laçın av kuşum
Sana vermem, Şah Timur!
Ondan sonra Boz toyıgin¹⁵
O da olmaz Şah Timur!

5 И Шах Тимер, Шах Тимер,
Тешен житса, таш кимер!
Сигез йортка сыймадын,
80 Тугыз йортка күмадын,
Сычкан типкөн бидаяк
Сина булсын Шах Тимер!
Хат бөтөлдө, сүз бетте.
Ай бетте дө көн бетте.
85 Ел артынан яз килде,
Чирүле күргө көш килде,
Күгел белән каз килде.
Оя баскан Төклеме Аяк -
Ул да бала чыгарды.
90 Кош чөнога мәл килде.
Ау кошларын караган
Котлыкыя¹⁶ би иде.
Азамат ир Туктамыш
Аны үзенә чакырты:
95 "Эй Котлыкам, кил, -дидे-
Түгиз йортка dan bulgan,
Оя баскан Төклеме Аяк
Ике bala chygarسا,
Икесен ber synap kүreem,
100 Аны миңa bir", -dide.
Котлыкыя bi kildé.
Кыл ефәк бау мүйиниңda -
Ике ber tiň bala koş,
Икесе дә kulynda;
105 Ул кошларны биргәндө
Туктамыш хан алмады,
Бер артык күз salmadı.
- Эй Котлыка bi, - dide. -
Болгар белен Saraya
110 Мин Туктамыш хан икән,
Түгрима кунган Төклеме Аяк
Түгиз йортка dan икәن,
Ани bakkın sin iken,
Ани көткөн min iken,
115 Аннан туган иke koş -
Ани миңa bir, - dide.
Котлыкыя bi anda
Яне kilеп йөгендé.
Ул икесен яне birgәnde
120 Туктамыш хан anı алды,
Tırnak очыла күпцирып,
Берәвән чөйде турғайga,
Берәвән чөйде күгәlgé -
Икәве дә ocmadı,
125 Тынагынна купмады.
Шунда белде Tuktamysh
Ике ber tiň bala koş
Tökle Ayaktan tumagan,

İ Şah Timér, Şah Timér,
Téşen citsə taş kimér!
Sigéz yortka sýymadýn,
Tugız yortni kumadýn,
Sıçkan tipkén bidayak
Siňa bulsun, Şah Timér!"
Hat böteldé, süz bétte.
Ay bétte de kön bétte.
Yıl artınnan yaz kildé,
Çırıvlé külge koş kildé.
Kügel belen kaz kildé.
Oya başkan Töklé Ayak-
Ul da bala çigardi.
Koş çöyüvge mel kildé,
Av koşlarına bakan
Kutlukaya Bey²¹ idi.
Azametli er Tuktamiş
Onu yanına çağırkıttı:
"Ey Kutlukaya'm gel" dedi,
Dokuz yurda şan olan,
Yuva yapan Tökli Ayak
İki yavrı çikarsa,
İkisini sinayıp göreyim,
Onu bana ver" dedi.
Kutlukaya Bey geldi.
Kıl ipek bağ boynunda,
İkisi denk yavrı kuş,
İkisi de elinde;
O kuşları verince
Tuktamiş Han almadı,
Bir göz bile atmadı.
"Ey Kotlika Bey" dedi,
"Bulgar ile Saray'da
Ben Tuktamiş Han iken,
Ağacına konan Tökli Ayak
Dokuz yurda şan iken,
Onu bakan sen iken,
Onu güden ben iken,
Ondan doğmuş iki kuş,
Onu bana ver" dedi.
Kutlukaya Bey o zaman
Yine gelip diz çıktı
O ikisini yine verince
Tuktamiş Han onu aldı,
Tırnak ucuna kondurup,
Birini uçurdu toygara,
Birini uçurdu ördeğe,
İkisi de uçmadı,
Tırnakından kopmadı.
O zaman bildi Tuktamiş
Bu iki denk yavrı kuş
Töklé Ayak'tan doğmamış.

- Томшығы тома яралған
Төксез аяқ - бидаяк.
130 Азамат ир Тұктамыш
Анда күңеле бозылып,
Котлықия биге әйтте:
- Тұғыз йортка дан булған
Кара лачин Төклем Аяқ,
135 Аны чейгән мин икән
Аны баккан син икән.
Аның ике баласын
Сорап торған мин икән.
Миңа соңып торғанын -
140 Аяғы төксез бидаяк,-
Аны үзене ал! - диде. -
Үз қолларым бир! - диде.
Коттықыбы әйтте:
- Эй ханиям, ханиям,
145 Түргина күнған Төклем Аяқ
Тұғыз йортка дан булса,
Синең белен да булды;
Кічә син да چал булдын,
Бүген ул да چал булды.
Йомырқасын салғанда
150 Картлығынан шил булды,
Аннан тұган ике кош
Бидаякка тиң булды,
Ул икес кош шул, -диде.
Тұктамыштай олы хан
155 Ушына торып бер бакты,
Сұлтана торып бер бакты,
Күңеле боздай бозарып,
Күзे курдай қызырып,
Анда торып моны әйтте:
160 - Семеркәндта утырган
Әмир Бырлас Шах Тимер,
Аргы утырган ул булса,
Бірге утырган мин булғам,
"Кара лачин Төклем Аяқ
Тұғыз йортка дан булса,
165 Аны миңа тапшыргын" - дип,
Бойырып торған ул булса,
Аның телен алмаган
Тұктамыш хан мин булсам,
170 Ау лаичының караган
Котлықия син булсаң,
Салған ике йомырқасын
Оядан алған да син икән!
Көп бидаяк йомырқасын
175 Ояга салған да 'сын икән!
Лаичының токымын
Шах Тимерге биргән дә син икән!
Аяғы төксез бидаяк -
- Tomşığı toma yaralğan
Töksüz ayak: bidayak.
Azamat ir Tuktamış
Anda küñele bozılıp,
Kotlıkıya bige eytté :
-Tugiz yortka dan bulgan
Kara laçın Töklem Ayak,
Anı çöygen min iken,
Anı bakkān sin iken.
Anıñ iki balasın
Sorap torgan min iken.
Miña sonıp torganıñ-
Ayagi töksüz bidayak,-
Anı üzéňe al!- didé,-
Üz koşlarım bir!- didé.
Kotlıkıya bi eytté:
-Ey hanıyem, hanıyem,
Tugrına kungan Töklem Ayak
Tugiz yortka dan bulsa,
Sinéñ belen dan buldı;
Kiçé sin de çal buldiñ,
Bügén ul da çal buldı.
Yomırkasın salganda
Kartlığının şil buldı,
Annan tugañ iké koş
Bidayağka tiñ buldı,
Ul iké koş şul,- didé.
Tuktamıştay oly han
Uñına torıp bér baktı,
Sulına torıp bér baktı,
Künélé bozdøy-bozdarıp,
Küzé kurday kizarıp,
Anda torıp moni eytté:
-Semerkandta utırgan
Emir Bırlas Şah Timér;
Argı utırgan ul bulsa,
Birgę utırgan min bulsam,
"Kara laçın Töklem Ayak
Tugiz yortka dan bulsa,
Anı miña tapşırgıl", -dip,
Buyurıp torgan ul bulsa,
Anıñ télén almagan
Tuktamış han min bulsam,
Av laçınıñ karagan
Kotlıkıya sin bulsañ,
Salgan iké yomırkasın
Oyadan algan da sin iken!
Koş bidayak yomırkasın
Oyaga salgan da sin iken!
Laçınıñ tokiminiñ
Şah Timérge birgen de sin iken!
Ayağı töksüz bidayak-
- Gagası küt yaratılmış,
Tüysüz ayak: bidayak.
Azametli er Toktamış
O zaman gönlü kirilip,
Kutlukaya Bey'e dedi ki:
"Dokuz yurda şan salsañ
Kara laçın Tökli Ayak
Onu uçuran benmişim,
Ona bakan senmişsin.
Onun iki yavrusunu
Sorup duran benmişim.
Bana sunup dardığın
Ayağı tüysüz bidayak,
'Onu kendine al!' dedi,
"Benim kuşlarımları ver!" dedi.
Kutlukaya Bey söyledi:
"Ey Han'ım, benim Han'ım,
Dalına konan Tökli Ayak
Dokuz yurda şan salsañ
Senin ile şanlı oldu;
Dün sen de yaşlandı,
Bugün o da yaşlandı.
Yumurtlarken
Yaşlılıktañ kötü oldu,
Ondan doğmuş iki kuş
Bidayağda denk oldu,
İşte iki kuş, şu" dedi
Toktamış gibi ulu han
Sağına dönüp bir baktı,
Soluna dönüp bir baktı,
Gönlü buz gibi soğudu,
Gözü kor gibi kıvardı,
Orada kalkıp dedi ki:
"Semerkant'ta oturan
Barlas emiri Şah Timur;
Orada oturan o olsa,
Burada oturan ben olsam,
"Kara laçın Töklem Ayak
Dokuz yurda şan salsañ
Onu bana teslim et" diye,
Buyurup duran o olsa,
Onun sözüne uymayan
Toktamış Han ben olsam,
Av laçınıma bakan
Kutlukaya sen olsan,
Koyduğu iki yumurtasını
Yuvadan alan da senmişsin!
Bidayak kuşu yumurtasını
Yuvaya koyan da senmişsin!
Laçınıñ tohumunu
Şah Timur'a veren de senmişsin!
Ayağı tüysüz bidayağı,

- 180 Аны да булса күтәреп
Минем кашымы килгөндө
Син икән, әй, син икән!
Туктамыш хан янә әйттер:
- һай Котлыка, Котлыка!
185 Коның котсыз, Котлыка!
Дәвер кемнен дәвере? -
Туктамышың дәвере!
Заман кемнен заманы?
Туктамышың заманы!
190 Жавабын бир, Котлыка!
Туктамыш хан янә әйттер:
И Котлыка, Котлыка!
Шаң Тимер сүккан сум алтын,
Сум алтынга сатылдын!
195 Бер башыны ике иттөн,
Ике ханга баш ордын,
Жавабын бир, Котлыка!
Котлыка би әйтте:
- Әй ханиям, ханиям,
200 Каң дошманын Шаң Тимер,
Шаң Тимергә сатылсам,
Бер башымны ике итсөм,
Ике ханга баш орсам -
Сөздөн дәүләт киткәне,
205 Бездән дә ырыс киткәне.
Башыбызға - уртак көн -
Ул шул икән, ханым әй,
Ул шул икән, ханым әй!
Азамат ир Туктамыш
210 Әрләп-хурлап аны әйтте:
- һай Котлыка, Котлыка!
Коның котсыз Котлыка!
Дәвер кемнен дәвере? -
Туктамышың дәвере!
215 Заман кемнен заманы?
Туктамышың заманы!
Күш канатлы алтын таж,
Күз урнында гөүһәр қаш,
Чыңғыздан¹ килгән дәүләт кош
220 Бу башымда түгелме?
Алты айлык ағыр йорт,
Итегемдә яткан йорт,
Салығынан салығын
Салын алган мин икән,
225 Урдасынан урдасын
Үйгәрлин токтан мин икән,
Түрәсез калған киң йортның²
Түрәсен көткән мин икән -
Үзәм Чыңғыз түгелме?
230 Миннән дәүләт киткәннен,
Синнән ырыс киткәннен
- Anı da bulsa küterép
Miném kaşima kilgen de
Sin iken, ey, sin iken!
Tuktamış han yene eytér:
-Hay Kotlıka, Kotlıka,
Konıñ kotsız, Kotlıka!
Devér kémnéñ devéré?-
Tuktamışníñ devéré!
Zaman kémnéñ zamanı?
Tuktamışníñ zamanı!
Cavabıñ bir, Kotlıka!
Tuktamış han yene eytér:
İ Kotlıka, Kotlıka!
Şah Timér sukkân sum altın,
Sum altınla satıldın!
Bér başınıñ iké ittén,
İké hanga baş ordıñ,
Cavabıñ bir, Kotlıka!
Kotlıkiya bi eytté:
-Ey haniyem, haniyem,
Kas doşmanıñ Şah Timér,
Şah Timérge satılsam,
Bér başımni iké itsem,
İké hanga baş orsam-
Sézden devlet kitkéné,
Bézden de ırış kitkéné,
Başibizga - urtak kön-
Ul şul iken, hanım ey,
Ul şul iken, hanım ey!
Azamat er Tuktamış
Erlep-hurlap anı eytté:
-Hay Kotlıka, Kotlıka!
Konıñ kotsız Kotlıka!
Devér kémnéñ devéré?-
Tuktamışníñ devéré!
Zaman kémnéñ zamanı?-
Tuktamışníñ zamanı!
Kuş kanatlı altın tac,
Küz urnında gevher kaş,
Çıñğızdan kilgen devlet koş
Bu başımda tígelmé?
Altı aylık ağır yort,
İteğimde yatkan yort,
Salığının salığın
Salıp algan min iken,
Urdasının urdasın
Üñgarıp totkan min iken,
Türeséz kalgan kiñ yortınıñ
Türesén kötken min iken-
Üzém Çıñğız tígelmé?
Minnen devlet kitkennéñ
Sinnen ırış kitkennéñ
- Onu da olsa kaldırır
Benim karşıma gelen de
Senmişsin ey, senmişsin!"
Toktamış Han yine söyler:
"Hay Kutlukaya, Kutlukaya!
Yüzün kutsuz, Kutlukaya!
Devir kimin devri?
Toktamış'ın devri!
Zaman kimin zamanı?
Toktamış'ın zamanı!
Cevabını ver, Kutlukaya!"
Toktamış Han yine söyler:
"Hey Kutlukaya, Kutlukaya!
Şah Timur bastığı som altına,
Som altına satıldın!
Bir başını iki ettin,
İki hana baş eğdin,
Cevabını ver, Kotlıka!"
Kutlukaya Bey söyledi:
"Ey Han'ım, benim Han'ım,
Has düşmanın Şah Timur,
Şah Timur'a satılsam,
Bir başımı iki etsem,
İki hana baş eğsem,
Sizden devletin gittiği,
Bizden de bahtın gittiği.
Başımıza ortak gün
O bugünüş, Han'ım, ey,
O bugünüş, Han'ım, ey!"
Azametli er Toktamış
Öfke ile dedi ki:
"Hay Kutlukaya, Kutlukaya!
Yüzün kutsuz, Kutlukaya!
Devir kimin devri?
Toktamış Hanının devri!
Zaman kimin zamanı?
Toktamış'ın zamanı!
Kuş kanatlı altın taç,
Yüzüklerde gevher kaş,
Cengiz'den gelen devlet kuşu
Bu başımda değil mi?
Altı aylık ulu yurt,
Eteğimde yatan yurt,
Vergisinden vergiyi
Salıp alan benmişim,
Sarayımdan sarayı
Onarıp tutan benmişim,
Hansız kalan geniş yurdur²
Yurdum makamında duran benmişim,
Aslım Cengiz değil mi?
Benden devletin gittiğini,
Senden bahtın gittiğini,

Жүясен эйтеп бир, - диле.
Котлыкыя би эйтте:
- Эйтмек бэздән, хания,
Иштәмәк сөзден, хания.
Жир ургасы Күк Түбә,
Күк Түбәдә ак сарай;
Шуны Сарай калада
Дүрт дәрваза бар иде.
Икеңе билгел булганда
Икеңе ачык икәндер;
Беренпән күлгән кәрваны
Беренпән чыгып бетә алмай,
Божрасы бөтөн алкадай
235 Боралып үтәр икәндер,
Яңыры белмес ямчығыл
Ям юлында ям чапкан;
Яңызы йөргөн юлавчы
Ям юлында ял тапкан;
Юргын юлы киң булды,
Ятса жири киң булды,
Йорт - жир eman икән да;
Үзе бинен заманы
Ил фареван икән да;
Зекяйттән алган зәкяте,
Казасынан казнасы,
Үзе бинен сансыз мал,
Үзе да белмес икән да;
Сансыз алтын бу казна
250 Гомергә бетмәс икән да,
Бенисәң көнгө күлгәндә
Ул да житмәс икән да!
Билил белсән, ханим,
Икселмәс дәүләт бу иде.
Аттын Urda, Ak Urda
Алтыны йортка юл иде,
Индеңен көненде
Көрван, дәя килалмый,
Дәрвазаштан иналмый,
255 260 265 270 275 280

Дәрвазаштан ингәндә
Сина бүләп биралмый.
Синен дәүләт тайтана
Шул түгелме ханим?
Янә торым янә эйтсөм,
Идел сырты Сары Tay
Илем күнгән йорт иде,
Илем йортка күймәдиц,
Иделсөн ике киңерден,
Анда да аны күймәдиц,
Кырын курай, шур татыр
Кога чүлгә китеңден,
Комкент диген каламни
Комга түгеп бетерден!

Cülyesén eyt ép bir, - didé.
Kotlıkıya bi eytté:
- Eytmeł bédzen, hanıye
İşitmek széden, hanıye.
Cir ırtası Kük Tübe,
Kük Tübede ak saray;
Şusu Saray kalada
Dürt dervaza bar idé.
İkevé biklé bulganda
İkevé açık ikendér;
Bérénnen kilgen kervanı
Bérénnen çigip bête almay,
Bocrası bötén alkaday
Boralıp ütér ikendér,
Yamgır bélmes yamçigil
Yam yulında Yam çapkan;
Yalgız yörğen yulavçı
Yam yulında yal tapkan;
Yurtsa yuli kiň bulip,
Yatsa ciré kiň bulip,
Yort-cir eman iken de;
Üzé binéň zamani
Il farévan iken de;
Zekatten algan zekaté,
Kaznassınan kaznasi,
Üzé binéň sansız mal,
Üzé de bélmes iken de;
Sansız aňtn bu kazna
Gomérge bétmes iken de,
Bézneň könge kilgende
Ul da citmes iken de!
Bili bilseň, haniyem,
İksélmes devlet bu idé.
Altın Urda, Ak Urda
Altmış yortka yul idé,
İndégénéñ könendé
Kervan, döye kilalmış,
Dervazaňnan inalmış,
Dervazaňnan iňgendi
Siňa bülép biralmış,
Sinnen devlet taygani
Şul tigélmé, haniyem?
Yene torıp yene eytsem,
İdél sirti Sarı Tay
İlém kungan yort idé,
İlém yortka kuymadıñ,
İdélne iké kiçérdéñ,
Anda da aنى kuymadıñ,
Kirli kuray şur tatur
Kola çülige kitérdéñ,
Komkent digen kalamni
Komga tügеп bétérdéñ!

Açıkça söyleyiver" dedi.
Kutlukaya Bey söyledi:
"Söylemek bizden, Han'ım,
İşitmek sizden, Han'ım.
Yer ortası Kük Tübe,
Kük Tübede ak Saray;
İşte bu Saray şehrinde
Dört kapısi var idé.
İkisi kapalı dururken
İkisi açık kalıldı.
Birinden giren kervan
Öbüründen çıksa, bitmezdi,
Halkası bütün şember gibi
Kıvrılıp, geçer idé,
Yağmur bilmeyen haberci,
Haber yolunda koşturmuş;
Yalnız yürüyen yolcu
Yollarda rahat etmiş,
At sürsé yol genişti,
Yatsa, yeri genişti
Yeri, yurdu da emindi;
Üzi Bey'in zamani
Il müreffeh idı de;
Zekatten alınan zekati,
Hazinedeki hazinesi,
Üzi Bey'in²⁴ zamani
Kendis de bilmezdi sayısını;
Sayısız altındı bu hazine
Bir ömürde bitmezdi,
Bizim günlerle gelende
O bile bize yetmezdi!
Hükmedebilsen, Han'ım
Eksilmez devlet bu idı.
Altın Ordı, Ak Ordı,
Altmış yurda yol idı,
Şimdikinin gününde
Deve kervantı gelemedi,
Kapından inemiyor,
Kapından indiğinde
Sana bólüp veremiyor.
Senden devletin gittiği
Şu değil mi, ey, Han'ım?
Yine kalkıp yine desem,
İdél sirti Sarı Dağ²⁵
İlimin yerleşen yurt idı,
İlimi yurda koymadın,
İdil'i iki geceirttin
Orada da onu koymadın,
Kuru sap, tuzlu arazi,
Kula renk çöle getirdin,
Kumkent denen şehrimi
Kuma döküp bitirdin!"

Эй ханиям, ханиям!
285 Бер бияде ике имчәк -
Бере кипә, беренен сote юк,
Бер дөyede ике örkəç -
Бере китсә, беренен köçe юк;
Йорттан йортым күçkенé -
Бездән ырыс китkәne,
Күltan коşын күçkәne -
Сөздәn daulet kítkäne.
Бер башымны ике itep,
Ике ханга баш orsam,
Ul da bulsa, haniyem,
Йорттан abruij kítkené,
Чабувчы bulsañ, baş- mené!
Түгүçe bulsañ, kan- mené!
Ани эйтеп, Kotlykya
Хан алдында йөгөnde.
Туктамыш анда эйтте:
- Най син татар, най татар,
Мангыттан azgan çal tatar!
Син де киңe bar булдын,
Син де бүткен юк булдын!
Син да киңe bi булдын,
Бүткен килеп, син де бер
Үлем белән тиň булдын -
Токымыны орайын!
300 Азamat²⁶ ир Туктамыш
Ике биен чакыры:

Чакмагын би, Dörmen bi
Anda kileş bolı ordı.
Туктамыш анда эйтте:
- Эй Dörmen bi, Dörmen bi,
Aybaltañny tot, - дидé.-
Айыпчагын tak, - дидé.-
Kotlykya ялган бинé
310 Муйынн ora çap! - дидé.-
Пәriden алган хатыны,
Бинекте ятыр баласы;
Аны да ташшап калдыրын
Пәriden bulgan anasayı"
Ул баланы тап! - дидé.-
315 320 325 330 335

Бишеген ora çap! - дидé.-
Син да bulsañ Çakmagış,
Чакма чаккап Çakmagış,
Kotlykya ялган бинé
Жаңырагын чап. - дидé.-
Чабып утка як! - дидé.-
Шуңда торған Жантимер -
Кий күңىلى Cantimér-
Алты утынын ip иде;
Атагы - олкен атalyk,
Йортta ölkен pır иде;

Ey haniyem, haniyem!
Bér biyede iké imçék-
Béré kipse, bérénéň söté yuk,
Bér döyede iké örkeç-
Béré kitse, bérénéň köcé yuk;
Yorttan yortim kükçené-
Bézden izis kitkené,
Kuştan koşñ kökçené-
Sézden devlet kitkené.
Bér başımnı iké itep,
İké hanga baş orsam,
Ul da bulsa, haniyem,
Yorttan abruij kítkené,
Çabuvchı bulsañ, baş- mené!
Tügүçe bulsañ, kan- mené!
Ani eyt ép, Kotlykya
Han alındı yögéndé.
Tuktamış han anda eytté:
- Hay sin tatar, hay tatar,
Mangittan azgan çal tatar!
Sin de kiçe bar buldiñ,
Sin de bugün yuk buldiñ!
Sin de kiçe bi buldiñ,
Bügün kilep, sin de bér
Ülem belen tiň buldiñ-
Tokimini orayın!
Azamat²⁷ ir Tuktamış
İki biyén cakırdı:
Çakmagış bi, Dörmen bi
Anda kileş baş ordı.
Tuktamış han anda eytté:
- Ey Dörmen bi, Dörmen bi,
Ay baltañ al" dedi,
"Ay biçağını tak" dedi,
"Kotlykaya yalançı beyin
Boynunu vur kes!" dedi,
"Periden aldığı kadını,"
Beşikte yatan yavrusu,
Onu da bırakıp giden
Periden bulgan anası
Ul balanı tap! - дидé.-
Bişegén ora çap! - дидé.-
Sin de bulsañ Çakmagış,
Çakma çakkap Çakmagış,
Kotlykya ялган binéň
Çaigiragın çap! - дидé.-
Çabip utka yak! - дидé.-
Şunda torğan Cantimér-
Kii kuniçli Cantimér-
Altı ugılı ir idé;
Atagı - ölkenn atalyk,
Yortta ölkenn pır idé;

"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Bir kısrıktı iki mème,
Biri kurusa, öbüründe süt olmaz,
Bir deve iki hörgüç,
Biri gitse, öbüründe güç olmaz;
Yurttan yurdumun göctüğü,
Bizden bahtın gittiği,
Devlet kuşunun uçtuğu,
Sizden devletin gittiği,
Bir başımı iki edip,
İki hana bas eğsem,
O da olsa, benim Han'ım,
Yurttan yüzsuyu gittiği,
Keser isen, baş işte!
Döker isen kan işte!"
Onu söyleyip Kutlukaya
Han öndeñ diz çöktüğünde.
O zaman Tuktamış Han dedi ki:
"Hay, sen Tatar, hay Tatar,
Mangit soyu, bunak Tatar!"
Sen ki evvel var idin?
Amma bugün yok oldun!
Sen ki dün de bey idin,
Bugün gelip, sen de bir
Ölüme uygun oldun,
Tohumların kurusun!"
Azametli er Toktamış
İki beyini çağırdı:
Çakmagış Bey, Dörmen Bey
Hemen gelip baş eğdi.
Tuktamış Han orada dedi:
"Ey Dörmen Bey, Dörmen Bey,
Ay baltañ al" dedi,
"Ay biçağını tak" dedi,
"Kotlykaya yalançı beyin
Boynunu vur kes!" dedi,
"Periden aldığı kadını,"
Beşikte yatan yavrusu,
Onu da bırakıp giden
Periden bulgan anası
O çocuğu bul! dedi,
Beşigindé vurup kes!" dedi,
"Çakmagış çakan Çakmagış
Sen de olsan Çakmagış,
Kutlukaya yalançı beyin
Çanıräk'ini²⁸ kes" dedi,
"Kesip oda yak!" dedi.
Şurada duran Cantimir,
Geniş konulu Cantimir,
Altı oğullu er idi;
Görevi büyük atalık,
Yurtta büyük pır idi;

Тұтамышының қашында
Киңеше кің кілбәтле,
Сүзे үткен би иде;
Котлықыя би белән,
Кан тамызып ак сөтке,
Ант әчешкен ир иде.
Торып килем Жантимер.
Хан алдында йөгенде:
Әй ханиям, ханиям!

340 Жир китәрдә ни қалыр?
Жириңнән тайған ил қалыр,
Ил китәрдә ни қалыр?
Ил киткендә йорт қалыр,
Йорт китәрдә сөт қалыр,

345 Ак қүккәтән сөт имән
Сүзе татыл тел қалыр.
Тел китәрдә ни қалыр?

Язғаниан язған хат қалыр;
Баш китәрдә ни қалыр?
Бұнда типкән кан қалыр;

350 Бұнан буын чабылса,
Ул өткендәни қалыр?
Йорт үрнинде яу қалыр;

Яу чапқанда ни қалыр?
Ялғыз башы қаңғырап,
Күйдай бұтып маңғырап,

355 Чүл далада тиинтерәп,
Дуадактай хан қалыр.
Синең кошың асраган

Котлықыя би иде.
Ул да булса ир иде,
Бер бабасы яу иде,

360 Бер бабасы кол иде,
Бер бабасы ил иде,
Бер бабасы би иде.

Аның да елкен бабасы -
Баба Төкес Хужа Әхмәт,
Әүлиялар пире иде,

365 Әй ханиям, ханиям,
Кол язар да би кичәр,
Би язар да хан кичәр,
Атальгым хакына

Хаталығын кич - диде. -
Атальгым хакына

370 Хаталығын кичмәсән,
Біннектә үткан баласы -
Кашық каның кич - диде. -
Бұнда типкән кан қалсын,

375 Баладан кулың тарт, - диде. -
Канынан аның қайт! - диде -
Жантимер би әйткендә

Тұтамыштай олы хан

Тұтамışنىң қашында
Киңеше кің kilbetlē,
Süzé ütken bi idé;
Kotlykya bi belen,
Kan tamızip ak sötke,
Ant éčeşken ir idé.

340 Torıp kilep Cantimér,
Han aldında yögindé:
Ey haniyem, haniyem!

Cir kiterde ni kalır?
Cirénnen taygan il kalır;
Il kiterde ni kalır?

Il kitkende yort kalır,
Yort kiterde söt kalır,
Ak kükrektən söt imgen

Süze tatly tél kalır.
Tél kiterde ne kalır?
Yazgannan yazgan hat kalır;

Baş kiterde ni kalır?
Buvında tipken kan kalır;
Buvinnan buvin çabilsa,

Ul çağında ni kalır?
Yort urnında yav kalır;
Yav çapkanda ni kalır?

Yalğız başı kañğırap,
Kuyday bulıp mañğırap,
Çül dalada tintérep,

Duvadaktyay han kalır.
Sinéñ koşır asragan
Kotlykya bi idé.

Ul da bulsa ir idé,
Bér babası yav idé,
Bér babası kol idé,

Bér babası il idé,
Bir babası bi idé.
Anıñ da ölkен бабасы -

Baba Tökles Huca Ehmet,
Evliyalar pír idé.

Ey haniyem, haniyem,
Kol yazar da bi kicer,
Bi yazar da han kicer,

Ataligim hakina
Hatalığın kiç,-dídé.-

Ataligim hakina
Hatalığın kiçmeseñ,

Bişkete yetkan balasý -
Kaşik kanın kiç -dídé.-

Buvinda tipken kan kalsin,
Baladan kuliñ tart, dídé.-

380 Kanınnan anif kayt!- dídé.-
Cantimér bi eytkende
Tuktamıştay oly han

Toktamış'ın yanında
Geniş görüşlü, düzgün kılıklı,
Sözu geçen bey idi.
Kutlukaya Bey ile,
Kan damlatıp ak süte,
Ant içisen er idi.

345 Toktamış'ın yanında
Geniş görüşlü, düzgün kılıklı,
Sözu geçen bey idi.
Kutlukaya Bey ile,
Kan damlatıp ak süte,
Ant içisen er idi.

Cir kiterde ni kalır?
Yer giderse ne kalır?
Yerinden kayan il kalır;

Il giderse ne kalır?
Il giderse yurt kalır,
Yurt giderse süt kalır,

Ak memeden süt emen
Sözü tatlı dil kalır.
Dil giderse ne kalır?

Yazılmış mektup kalır;
Baş giderse ne kalır?
Soy içinde kan kalır;

Soyda nesli biçilse,
O zamanda ne kalır?
Yurdunda düşman kalır;

Düşman biçince ne kalır?
Yalnız başı körlenip,
Koyun olup meleyip,

Çöl bozkırda dolaşip,
Kısır kaz gibi han kalır.
Senin kuşunu besleyen

Kutlukaya Bey idi.
O da mert bir er idi,
Bir atası düşmansa,

Bir atası kul idi,
Bir atası il idi,
Bir atası bey idi.

Onun da büyük atası
Baba Tökles Hoca Ahmet,²⁸
Evliyalar piri idi.

Ey haniyem, haniyem,
Kol yazar da bi kicer,
Bi yazar da han kicer,

Atabeyliğimin hakkına
Hatasını affet" dedi,
"Atabeyliğimin hakkına

Hatasını affetmesen,
Beşikte yatan yavrunuñ
Bir kaşık kanından geç" dedi,

Soyunda akan kan kalsın,
Çocuktur elini çek" dedi,
"Onun kanını geç!" dedi.

Cantimér Bey söyleyince
Tuktamış gibi ulu han

340 Apıñ telən almadı,
Suzenə kolak salmadı.
Açuvi annan katı ide,
Kichevə annan kait ide.
Kotlykayna tottayırdı,

Kulına kil cép taktırdı.
Saray digən kalası,
Sikən kucha arası,
Sikən kucha arası,

345 Sarı mərmər Altyn Tash,
Altyn Tashtan Salkın Tash -
Salkın Tashka tarptayırdı.
Ber ягында аскылык,

400 Çapkylıkkä menderep,
Çapkylıkkä mendérép,
Aibaltalı Dörmen bidən
Anda basın çaptırdı.

Жантимердэй ataga
Хан колагын салмады.
Хан колагын салмаса,
Ул да карап калмады.

405 Ни кыласын аңлады,
Өйене карый тол алды.
Жантимерен алты утыл,
Алтынчи ugyl - Kobogıl,

Alip kilep ul anı
Kotlykya binęñ өйене,
Salıp kuyıp bişekke,

410 Kotlykya balasын
Кин кунычлы Жантимер,
Кунычында йәшереп,
Үз өйсөн кiterde.

Kotlykya өйене
Anda Dörmen bi kildé:
- Син деңиңде йөргәнч,

415 Хан бойрыгы йөрсөн, дип,
Хан бойрыгы йөргәндө²⁹
Атаңа житкәn aibalta

Иnde сина житсен, дип,
Кыл муйныцнан үтсен, дип,
Кобogılga kul saldı.

420 Anda Dörmen bi kildé:
- Sin deñiñde yөrgәnch,
Han boyrigi yөrsen, dip,
Han boyrigi yөrgөndө

Ataña citken ayalta
Inde siňa citsen, dip,
Kil muyninnan ütsem, dip,

425 Kogogılga kul saldı.
Anda kilep Çakmagış
Çańgıragn sindırıp,

430 Çakma çağып ürt saldı.
Хан бойрыгы ütmәde,
Хан бойрыгы ütkәndә

Təñredəni üzüm kitmәde -
Ataga житкәn aibalta

Баласына житmәde.
Балтасы чабып чапмады,

435 Кыл муйныцнан ütmede.
Ул үлсөн бу üldé.

Anıñ telen almadı,
Suzenə kolak salmadı.
Açuvi annan katı ide,
Kichevə annan kait ide.
Kotlykayna tottayırdı,

Kulına kil cép taktırdı.
Saray digən kalası,
Sikən kucha arası,
Sikən kucha arası,

800 Sarı mermer Altın Taş -
Altın Taştan Salkın Taş -
Salkın Taşka tarttırdı.
Bér ягында аскылык,

430 Sarı mermer Altın Taş -
Altın Taştan Salkın Taş -
Salkın Taş'a çekti.

Bir yanında daragacı,
Bir yanında cellat kütüğü,

Kütük üstüne oturtup,
Büyük tomruga çöktürüp,

Ay baltalı Dörmen Bey'e
Onun başını kestirdi.

Cantimir gibi ataya
Han hiç kulak asmadı.
Han kulak asmayınca,
O da baka kalmadı.

Ne yapacağını anladı,
Hemen evine koştı,
Cantimir'in altı oğlu vardi,
Altıncı oğul Kobogıl,

Alip gelip o onu
Kutlukaya Bey'in evine
Salıp koyup beişäge.

Kutlukaya'nın cocوغunu
Geniş konçlu Cantimir,
Onu koncuna gizleyip,
Kendi evine götürdü.

Kutlukaya'nın evine
Hemen Dörmen Bey geldi:

"Sen dünyada yürüyeceğine,
Han buyruğu yürüsün" deyip.

"Han buyruğu yürüdüğünde
Babani kesen ay balta

Artık sana ulaşın" deyip,
"Kil boynundan geşin" deyip,
Kobogıl'a eli saldı.

O zaman gelip Çakmagış
Çańgıragn sindırıp,

Çakma çağıp ürt saldı.
Han buyruğu geçmedi.

Han buyruğu yerine getirilirken
Tanrı'dan geçerli olmadı,
Babayi kesen ay balta

Çocugunu kesmedi,
Baltayı vurdur kesmedi
İnce boynundan geçmedi.
O öleceğine bu öldü.

Onu hiç dinlemedi.
Sözüne kulak asmadı.
Öfkesi çok sert idi.
Hoşgörüsü yok idi.
Kutlukaya'yı tutturdu,
Eline kıl ip taktırdı.
Saray denen şehrın
Seksen sokağı vardı.
Sarı mermer Altın Taş -
Altın Taştan Salkın Taş -
Salkın Taş'a çekti.

Bir yanında daragacı,
Bir yanında cellat kütüğü,

Kütük üstüne oturtup,
Büyük tomruga çöktürüp,

Ay baltalı Dörmen Bey'e
Onun başını kestirdi.

Cantimir gibi ataya
Han hiç kulak asmadı.
Han kulak asmayınca,
O da baka kalmadı.

Ne yapacağını anladı,
Hemen evine koştı,
Cantimir'in altı oğlu vardi,
Altıncı oğul Kobogıl,

Alip gelip o onu
Kutlukaya Bey'in evine
Salıp koyup beişäge.

Kutlukaya'nın cocuguunu
Geniş konçlu Cantimir,
Onu koncuna gizleyip,
Kendi evine götürdü.

Kutlukaya'nın evine
Hemen Dörmen Bey geldi:

"Sen dünyada yürüyeceğine,
Han buyruğu yürüsün" deyip.

"Han buyruğu yürüdüğünde
Babani kesen ay balta

Artık sana ulaşın" deyip,
"Kil boynundan geşin" deyip,
Kobogıl'a eli saldı.

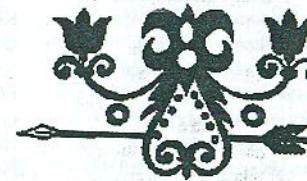
O zaman gelip Çakmagış
Çańgıragn sindırıp,

Çakma çağıp ürt saldı.
Han buyruğu geçmedi.

Han buyruğu yerine getirilirken
Tanrı'dan geçerli olmadı,
Babayi kesen ay balta

Çocugunu kesmedi,
Baltayı vurdur kesmedi
İnce boynundan geçmedi.
O öleceğine bu öldü.

- 440 Ханының әйткөн сүзे үлдө.
Берөвө үше берәм калды -
Тәңир хөкеме бу иде.
Ул баланы Жантимер,
Итегемнән алдым дип,
Итегемнән алгана
445 Илсез - көнсөз калдын дип,
Атын күйдү Идегәй".

Hannin eytken süzé үлдө.
Bérevé үлдө, bérév kaldi.
Teñiré hökémé bu idé.
Ul balan Cantimér.
Itégémnen aldim dip.
Itégémnen alganda
ilséz-könséz kaldıñ dip,
Atın kuydi Idégey."

Han'ın buyruğu öldü.
Birisı öldü, birisi kaldı.
Tanrı'nın hükmü bu idi.
O çocuğu Cantimir.
- Edığımından aldım deyip,
- Edığımından aldığımda
Kimsesiz kaldın deyip,
Adını koydu Edigey."

ИДЕГЭЙНЕЦ КОБОГЫЛ ИСЕМЕНДӘ УСЕП, ТУКТАМЫШ ХАН САРАЕНДА ТҮРӘ БУЛГАНЫ EDİGEY'İN KOBOGIL İSMİNDE BÜYYÜP, TOKTAMİŞ HAN'IN SARAYINDA HÜKÜMDAR OLMASI

- Жантимериң алты угыл,
Алтынчы угыл Кобогыл,
Кобогыл дип беленеп,
450 Ус күйдү Идегәй.
Бер яшениң бер икән,
Баскан жире шил икән.
Ике яшьтә им булды,
Әйткөн сүзе им булды.
455 Өч яшениң атальк
Остаздан китап баşлатты.
Дүрт яшениң дан булды,
Фирасете фаш булды;
Беш яшениң килгәндә
460 Жантимериң биши угыл -
Бишенә дә баш булды.
Алтынсында ат менде,
Жидесенде жәй тартып,
Жиде totam ук атты.
465 Сигез - туғыз булғанда,
Сигез тұмак сындырып,
Тун тимсрә күл орды.
Унга житте - ул булды.
Ул ни дисә шүл булды.
470 Чүлгә чыгып басқанда

Cantémérnëň altı ugıl,
Altıncı ugıl Kobogıl,
Kobogıl dip belenep,
Üss kuydi Idégey.
Bér yeşende bér iken,
Baskan ciré şil iken.
İké yeşte il buldi,
Eytken süzé im buldi.
Öç yeşende atalık
Ostazdan kitap başlattı.
Dürt yeşende dan buldi,
Firasete faş buldı;
Beş yeşené kilgende
465 Cantimérnëň biş ugıl-
Bisene de baş buldi
Altısında at mendé,
Cidésende cey tartıp,
Cidé totam uk attı.
Sigéz-tugız bulganda,
Sigéz tukmak sindirip,
Tuñ timérge kul ordı.
Unga citté ul buldi,
Ul ni disé şul buldi,
Çülgé çigip baskanda

Cantimir'in altı oğlu,
Altinci oğul Kobogil.
Kobogil diye bilinip,
Büyüyüverdi Edigey.
Bir yaşında tek olmuş,
Bastiği yer oyulmuş.
İki yaşında üntü oldu,
Söylediği söz ilaç oldu
Üç yaşında atabey
Üstattan "Kitap" okutmaya başlattı.
Dört yaşında şanlı oldu,
Feraseti görüldü
Beş yaşına gelince
Cantimir'in beş oğlu vardı:
Beşine de baş oldu,
Altısında at bindi,
Yedisinde yay çekip,
Yedi tutam ok attı.
Sekiz, dokuz olunca,
Sekiz tokmağı kırıp,
Han demirel vurdu.
Ona yetti, oğul oldu,
O ne dese o oldu,
Çöle çıktı bastığında

Чүл ярылып юл булды,
Тауга чыгып басканды
Taу сыйылып уй булды.
475 Унберенде бер булды,
Үйпиксыз чичен ул булды.
Уникеге житкәнда
Алпамыштай ир булды.
"Ир булган соң жир булыйм,
Иңсәм жиргә тисен, дип,
480 Ил игелегем күрсөн дип,
Асыраган чал бабам -
Ул игелегем күрсөн", дип,
Тауда ятты, тай бакты,
Кырда ятты, куй бакты,
485 Елкы бакты - кол булды,
Өстенде ямар тун булды;
Башы белән баш булды,
Атагы белән дан булды,
Түрәсө белән фаш булды,
Ятимнергә яр булды.
Идегәй андый ир булды;
Аты юкка - ат булды,
Чүлләгигә - су булды,
Адашканга - юл булды;
490 Ялгызга - ясак,
Жәяүгә - таяк ул булды.
Үндүртөнө килгәндә
Үндүрт тауны бетереп,
Түрәсен биргән ул булды.
Үнбишенә килгәндә,
500 Тұксан башлы Урданың
Тұксан углы бер булып
Айдалага килгәндә
Алар белән айт totты.
"Көрешеп барың мин екса,
Мин барына баш, - диде. -
Көрешеп берен мине екса,
Улыгыз мина баш" - диде.
Кушагын алып ту итеп,
505 Аңда мәйдан күтәрде.
Тұксан башлы Урданың
Тұксан углы жыелип
Идегей белән көрәш totканда,
Екса ега беләмәде,
Чалса чала беләмәде -
Барың екты Идегәй;
Еккан береннән тун алып,
Айдалага ейдерде.
Өсп салып Идегәй,
510 Өстенә менеп тайчанды.
- Туктамыштай хан тәхетенә
Мин мендем-дип яр салды.
Аннан әйтте Идегәй:

Çüл yarılıp yul buldı,
Tavga çığıp baskanda
Tav sigılıp uy buldı.
Unberende bér buldı,
Uypiksız çičen ul buldı.
Unikäge citkende
Alpamıştay ir buldı.
"Ir bulgan soñ cir bulıym,
Iñsem, cirge tisén, dip,
Il igélégém kürsén dip,
Asıragan çal babam-
Ul igélégém kürsén", dip,
Tavda yatti, tay baktı,
Kırda yatti kuy baktı,
Yıldı baktı kul baktı,
Östendé yamar tun buldı;
Başı bélén baş buldı,
Atagi bélén dan buldı,
Türesé bélén faş buldı,
Yetimnerge yar buldı.
Idégey andiy ir buldı:
Ati yukka-at buldı,
Cüllegenge-su buldı,
Adaşkanga-yul buldı;
Yalğızga-yasak,
Ceyveg- tayak ul buldı.
Undürténe kilgende
Undürt davni bétérép,
Türesén birgen ul buldı.
Unbişéne kilgende,
Tuksan başlı Urdanıň
Tuksan ugły bér bulıp
Aydalaga kilgende
Alar bélén ant totti.
"Köreşep barıň min yiksam,
Min barıňa bаш, - dide. -
Köreşep bérén miné yiksa,
Ulgiz miňa bаш", - didé.
Kuşagın alıp tuv itép,
Anda meydan kütérdé.
Tuksan başlı Urdanıň
Tuksan ugły ciylip
İdégey bélén körës totkanda,
Yiksa yiga bélmedé-
Çalsça çala bélmedé-
Barın yikti İdégey;
Yikkan bérénnen tun alıp,
Aydalaga öydérde.
Öyép salıp İdégey,
Östéne ménép taycändi.
Tuktamiştay han tehténe
Min ménédem! -dip yar saldı.
Annan әytte İdégey:

Çöl yarılıp yol oldu,
Dağa çıkip bastığında
Dağ sıkışip ova oldu.
On birinde tek oldu.
Eşsiz çičen" o oldu.
On ikiye yetince
Alpamış" gibi er oldu.
"Er olunca yer olsun,
Omzum yere deşin" diye,
Il iyiliğimi görşün, diye,
Beni büyütlen ak pak atam
İyiliğimi görşün" diye,
Dağda yatti, tay baktı,
Kırda yatti, koyn baktı,
Yıldı baktı kul oldu,
Üstüne yamalı elbise giydi,
Başı ile baş oldu,
Şöhreti ile şan verdi.,
Hükmü ile tanındı,
Yetimlere yar oldu.
Edigey söyle er oldu:
Atsız olana at oldu,
Çölde gezene su oldu,
Şaşırana yol oldu,
Yalnızca güvenlik oldu,
Yayana deşnek oldu.
On dördünde gelince
On dört davayı bitirip,
Hükmünen veren o oldu.
On besine gelince,
Doksan boylu Orda'nın³
Doksan oğlu bir olup
Aydalaya⁴ gelince
Onlar ile ant içti.
"Güreşte sizi yenersem
Hepinizin baş olurum" dedi.
"Beni yenen olursa
O olsun bana baş" dedi.
Kuşagını alıp tuğ edip,
Orada meydan yaptırıldı.
Doksan boylu Orda'nın
Doksan oğlu toplanıp
Edigey ile güreş tutunca,
Yıkmak istese yıkmadı,
Çelmek istese çelemedi,
Hepsini yikti Edigey;
Yiktiği her birinden elbise alıp,
Aydalaya yiğirdi.
Yığrıverip Edigey,
Üstüne çıkip yerleştii.
"Tuktamiş gibi Han tahtına
Ben çıktı!" diye ün saldı.
Ondan sonra söyledi, Edigey:

- Anaу килгән ак атлы -
Ул Туктамиш хан булса,
Алдында баш имөрез,
Үзэ сәлам бирмәсэ.
Башлап сәлам бирмегез.
Туктамыштай олы хан -
Акбүз аты - астында,
Лачыны ияр кашында,
Килем житеп килгәндә
Анда күрдә айдала.
Айдалада тұксан бер бала.
Тұксаны торып яланбаш,
Ул тұксаннан әченде
Чалқаеп утырып бер бала.
Азamat ир Туктамиш
Килем житеп килгәндә
Ул тұксанбер тик торды,
Торып баш имәде,
Инкәеп сәлам бирмәде,
Туктамыштай олы хан
Анда торып моны әйттэ:
- Тұксан бала - айдала,
Тұксан бұлып, бұз бала,
Бұз балалық итә билмәден -
Башлап сәлам бирмәден.
Ханығыз булған миннә өлкен.
Эллә юкса сезмә өлкен?
Анда әйттэ Идегәй:
- Башта булсан син өлкен,
Аякta чыгар bez өлкен.
Әйтеп бирсем ник өлкен -
Тұксан башлы Урданың
Янымда тұксан баласы,
Шұшу тұксан баланың
Яшен санап салсам мин,
Анда чыгар bez өлкен.
555 Өлкеннә өлкен белмәген,
Башлап сәлам бирмәgen
Ул да булса, ханиям,
Син икән, ай син икән!
Азamat ир Tuktamiš
Анда унга әйләnde,
Анда sulga eylәnde,
Әйләнеп жавап талмады.
Хан сарайга кайтып килгәндә
Башыннан уйы китмәde,
Урыныnda ятты - ятмады,
Өч көн күзен йоммады,
Өч тән йокы татмады.
Кыр башында айдалa -
Айдалада утырып,
560 Тұксан бала әченде
Идегей булды бер бала.
- Anav kilgen ak atli-
Ul Tuktamiş han olsa,
Öndunde bas egmeyin,
Özü selam vermese,
Once selam vermeyin".
Toktamiş gibi ulu han,
Ak boz attı altında,
Lâçını eyer kaşında,
Çikiverip geldiğinde
Onu gördü aydalada,
Aydalada doksan bir bala,
Doksanı durur başı açık,
O doksanın içinde
Dümdüz oturur bir bala.
Azametli er Toktamiş
Çikiverip geldiğinde
O doksan bir boş durdu,
Kaikkı biri bile baş eğmedi,
Eğlip selam vermedi.
Toktamiş gibi ulu han
O zaman durup söyle söyledi:
"Doksan balalı geniş ova,
Doksan olup, toy bala,
Haneden edemedin,
Once selam vermedi.
Hanınız olan büyüğün ben miym?
Yoksa, siz misiniz büyük olan?"
O zaman söyledi Edigey:
"İlk bakişa sen büyüsün,
Gerçekte ise biz büyüğüz
Sorarsan neden büyüğüz,
Doksan boylu Orda'nın
Yanimda doksan balası,
Şu doksan balasının
Yaşını sayıp toplasam ben,
O zaman oluruz biz büyük,
Büyügi büyük bilmeyen,
Once selam vermeyen
O da ey, benim Han'ım,
Senmişsin, ay senmişsin!"
Azametli er Toktamiş
O zaman sağa döndü,
O zaman sola döndü,
Verecek cevap bulamadi.
Saraya dönüp gelince,
Başından fikri atamadi
Yerinde yatti yatamadi,
Üç kön közün yummadi,
Üç gün gözünü yummadi,
Üç gece uykutatmadı.
Kır başında aydal-a-
Aydalada utrip,
Doksan bala içinde
Edigey oldu tek bala.

Башы белен баш булды,
Атагы белен дан булды,
Түрәссе белен фаш булды;
580 Ятимнергә - яр булды.
Аты юкка - ат булды,
Адашканга - юл булды,
Карны ачканга-тамак ул булды,
Айбалталаи Дөрмән би,
Дөрмән улы Урман би -
585 Туксан бала эчендә
Каракчылык кылган би:
Балалар менгән таяк ат -
Аны урлап төтүлди...
590 ئىچ ىرلەدى - كۆتىلدى,
دۇرتكەنچەدە تۆتىلدى.
"تۈرسەن مۆنىڭ بىر", - دىپ,
Айдаланиň туксан бала
Кулын килеп күшىردى.
595 Үрман бинен кашына
Тора килеп Идегей,
Кулдан кылъын тогтрыды,
Кылдан кыл жеп тاكتырды
Саңкын ташка тартырды,
600 Туксанын берен жәллад итеп,
Аны башын чаптыйрды.
Хәбәрл илгә фаш булды.
Жәлләп булған ул баланы
Айбалтасы Дөрмән би
605 Кулын кулдан кайырып,
Туктамыш ханга баш орды:
- Үзэм булсам Дөрмән би,
Улым булып Урман би,
Урманымның башын чапкан
610 Шул баланың канын кайтием,
Ей ханиям, түрә би?
Жәлләп булған ул бала
Торды дагын аны әйтте:
- Кыр башында айдала,
615 Айдалада туксан бер бала,
Кобогыл безнең беребез,
Ул да булса башыбыз,
Моңың түрәсен ул биргән,
Аниң аргысын мин бельмем.
620 Туктамыштай олы хан
Идегейне алдырып:
- Эй Кобогыл, Кобогыл,
Яхши атаниң баласы -
Жантимернен углы идең;
625 Елкы бактың, күй бактың,
Айдалага ут яктың:
Айбалталаи Дөрмән би,
Дөрмән углы Урман би,
Аниң башын ник чаптың?

Баşı béléñ baş buldi,
Atagi béléñ dan buldi,
Türesse béléñ faş buldi;
Yetimnergə- yar buldi.
Atı yukka- at buldi,
Adaşkanga- yul buldi,
Karnı ačkanga -tamak ul buldi,
Aybaltalı Dörmen bi,
Dörmen ulı Urman bi-
Tuksan bala éçendé
Karakçılık kılğan bi:
Balalar méngeñ tayah at-
Anı urlap totıldı...
Öç urladı, kötildi,
Dürtkençede totıldı.
"Türesen moniñ bir"-,diyép,
Aydalaniň tuksan bala
Kulin kilép kuşırdı.
Urman binéñ kaşına
Tora kilép Idégey,
Kuldan kulin töttirdi,
Kıldan kıl cép taktırdı
Salkın taşka tarttırdı,
Tuksannıň bérén cellad itép,
Anda başın çaptırdı.
Heber ilge faş buldi.
Cellad bulgan ul balanı
Aybaltalı Dörmen bi
Kulin kuldan kayırıp,
Tuktamış hanga baş ordı:
-Üzém bulsam Dörmen bi,
Ulim bulip Urman bi,
Urmanımınıň başın çıpkın
Şul balanıñ kanın kaytiyém,
Ey haniyem, türém bi?
Cellad bulgan ul bala
Tordı dagın anı әytti:
-Kir başında aydala,
Aydalada tuksan bér bala.
Kobogıl bénzéni béréböz,
Ul da bulsa başchibiz,
Moniñ türesen ul birgen,
Anıñ argısın min bélmem.
Tuktamıştay olı han
Idégeyne aldiřidı:
-Ey Kobogıl, Kobogıl,
Yahşı atanıñ balası-
Cantimernéñ ugły idéñ;
Yılkı baktıñ, kuy baktıñ,
Aydalaga ut yaktıñ:
Ay baltalı Dörmen bi,
Dörmen ugły Urman bi,
Anıñ başın nik çaptıñ?

630 Anda eytté Idégey:
- Илспәдә йөргөп каракчы
Өч ат urlap kotılsa,
Дөрткенчеде totılsa,
Синең түрөн бүснча
635 Дүрткенчеда чабылса,
Дөрмән улы Урман би -
Ул да шулай totылды,
Синең хөкемец бүснча
Ул да шулай чабылды,
640 Аниң аргысын мин бельмем,
Туктамыш torıp anda әйтте:
- Эй Дөрмән би, Дөрмән би,
Шуши торган Kobogıl
Ни кылса да рас кылган,
645 Сүзэм белен бер кылган,
Мин ана түрэ бире алмам.
Айдалада utırıp,
Үндүрт даяны бөгергән,
Туксан бала эчендә
650 Бейге totıp dan algan,
Туксанына баш bulgan,
Түрәсен birép faş bulgan,
Ул ни кылса рас кылган,
Кобогылдай баланың
655 Түрәсенә чыгармам.
Кобогыла аны әйтти:
- Эй Kobogıl, Kobogıl,
Сарайымда kal, - diđe. -
Өстендөгө иске тун -
660 Ул туныңын sal, - diđe. -
Яурыннары каймалы,
Төйме бавы тартмалы
Ал, кара кеш тун бирим.
Бу тунымын ki, - diđe. -
665 Чын - чын иткян чын йөгөн
Чиңлатканда караган,
Токымы tolpar яралган
Тимгел чуар ат бирим,
Ул чуарны мен, - diđe. -
670 Күн давылбаз tak, - diđe. -
Жил карамый жил, - diđe. -
Тотар бавы сум алтын
Асыл шонкар коп бирим,
Күл eylene чой, - diđe. -
675 Бер бите айдай balkygan,
Бер бите көндөй салкыган,
Bolgardaiyan balkygan,
Жофордайын аңкыган
Айтулы атны aruv kız
680 Жаның сыйған яр bulsa,
Түйиңнан түйиң кылдырып,
Аны да сина biriyem.

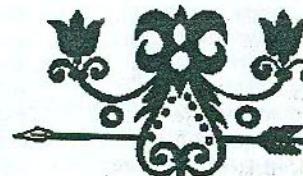
O zaman söyledi Edigey:
"İlinde gezen bir hırsız
Üç at çalıp kurtulsa,
Dördüncüde tutulsa,
Senin hükümne görre
Dördüncüde kesilse,
Dörmen oğlu Urman Bey,
O da böyle tutuldu,
Senin hükümne görre
O da böyle kesiłdi,
Onun ötesini ben bilmem".
Toktamış kalkıp söyledi:
"Ey, Dörmen Bey, Dörmen Bey,
İşte şu duran Kobogıl
Ne kilsa da doğru kılmış,
Sözüme uygun kılmış,
Ben ona hüküm veremem.
Aydalada oturup,
On dört davayı bitirmiş,
Doksan çocuk içinde
Yarışlarda şan almış,
Doksanına baş olmuş,
Hükümü verip tanımış,
O ne kilsa doğru yapmış,
Kobogıl gibi çocuğa
Hüküm veremem".
Kobogıl'a söyle dedi:
"Ey Kobogıl, Kobogıl,
Sarayımda kal, - didé.-
Östendegé iske tun -
Ul tunını sal, - didé.-
Yavrınnarı kaymali,
Töymé bavı tartmali
Al, kara kesh tun birm.
Bu tunumki ki, - didé.-
Çiñ-çifit itken çin yogen
Çiñlatkanда karagan,
Tokumı tolpar yaralgan
Timgél çuvear at birm,
Ul çuvarmı mén,-didé.-
Kün davılbaz tak,-didé.-
Cil karamiy cil,-didé.-
Totar bavı sum altın
Asıl şonkar koş birm,
Kül eylene çoy, -didé.-
Bér bité ayday balkygan,
Bér bité köndöy salkыgan,
Bolgardaiyan balkygan,
Cofardayın añkыgan
Aytulu atlı aruv kız
Canıñ söygen yar bulsa,
Tuyiñnan tuyiñ kıldırip,
Anı da sına biriyem,

-

790 Клакай камка каты дип,
Сосарына биләтте.
Күкрәгे яулы үссен дип,
Качкан яуны кудырды,
Яуда явый булсын дип,
Яуны бергә кыдырды,
795 Күнелен шунда тындырыды.

Klakay kamka katı dip,
Sosarına bilette.
Kükregé yavlı üssén dip,
Kaçkan yawnı kudirdı,
Yavda yavır bulsun dip,
Yavnı bérge kıldırdı.
Künélén şunda tındirdı.

O kumaş da sert olur diye
Sansar kürküne sardirdi.
Yürekli, cesur olsun diye,
Kaçan düşmanı kovduru,
Savaşta cengaver olsun diye,
Savaşa kendisiyle götürdü.
Gönlünü o zaman dindirdi.

ТУКТАМЫШ ХАННЫң ИДЕГЭЙДӘН ШИКЛӘНЕП, АНЫ ЭЗӘРЛӘГӘНЕ

ТОКТАМИШ ХАН'ИН EDİGEY'DEN ŞÜPHE EDİP ONU TAKİP ETMESİ

Хан ханәшә Йәнике

Бер көн ханга моны әйттэ:
- Карабы, ханым, карабы!
Тауда ятып тай баккан,
800 Кырда ятып күй баккан,
Елкычыдан би булган,
Түрән булган Kobogıl
Ни кылғанны карабы!
Карабылар эчендә

805 Булгандан карабы -
Кадырбирде хан углы.
Ул тугандай туй кылып,
Хан углына углын тин тотып,
Ханәкә белән Көнекә

810 Кыз тугандай сый кызып,
Хан сыена тин кылып,
Хан казнаңын ачтырып,
Хан сөяген бактырып,
Туй кылғанын карабы!

815 Чыңгыздан калган кара ту,
Кара туны кулга алып,
Яу кырганын карабы,
Хан түрәдәй утырып,
Дау кырганын карабы!

820 Кыз якалы кырык нөгәр

Кылдай булын тартылып,

Хансарайта килгәндә,

Han haneşé Yenike

Bér kön hanga monı ettý:

-Karaçı, hanım, karaçı!
Tavda yatıp tay bakmış,
Kırda yatıp kuy bakmış,
Yılıkçıdan bi bulgan,
Türefi bulgan Kobogıl

Ni kılğannı karaçı:
Karaçilar éçendä

Bulgandayın karaçى-
Kadıtybirdé han ugły.

Ul tuganday tuy kilip,
Han uglinı uglin-tiň kuypı,

Haneke belen Köneke

Kız tuganday siy kilip,
Han sıtyına tiň kilip,

Han kaznańı açtırip,
Han söyegen baktırıp,

Tuy kilgınan karaçı!
Çiñgizden kalgan kara tu,

Kara tunı kulga alıp,
Yav kırghanın karaçى,

Han türedey utırıp,
Dav kırghanın karaçı!

Kıl yakalı kırık nöger

Kılday bulıp tartılıp,
Hansaraya kilgende,

Han hatunu Yenike
Bir gün Han'a şöyle dedi:
"Baksana, Han'im, baksana!
Dağda yatıp tay bakmış,
Kırda yatıp koyun bakmış,
Yılıkçıdan bey olmuş,
Hükümdarın olmuş Kobogıl'ın
Ne yaptıgına, baksana
Karaçiların" içinde
Olmasına baksana,
Kadirbirdi: Han'in oğlu
Doğmuş gibi şölen yapır,
Han ogluna oğlunu denk kılıp,
Haneke ile Köneke gibi
Kız doğmuş gibi toy yapır,
Han şölenine denk kılıp,
Han hazineni açtırır,
Han falına baktırır,
Toy yaptıgına baksana!
Cengiz'den kalan kara tuğ,
Kara tuğ ele alıp,
Düşmanı kırdıguna baksana,
Han, hükümdar gibi oturup,
Dava çözügüne baksana!
Kürk yakalı kırk nökerin"
Kıl gibi dizilip
Han sarayına geldiğinde,

Kыл-кыл чечен үстергэн
Кыл түбәле Кобогыл -
Ул килгәнен карачы!
Хан сарас ак ишек
Иргә булса ачылып,
Туктамыш хан килгәндә,
Ал тәхеткә менгәндә,
825 Ал тәхетнен аркасы
Алтын егач тутый кош
Сайрап телгә килгәндә,
Кыл якалы кырык нөгөр
Кылдай булып тартылып,
Сәлам береп килгәндә,
Хан тәхетендә тырып,
Ул салтамны алганда,
Кырык беренче ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңей килем кергәндә,
830 Туктамыштай олы хан,
үзе дә үзе сизмesten,
Калкып да калкып торып икән
уриннан, ай.
835 Сынап тортган Йәнике
Туктамышка моны eytte:
Тауда ятып тай баккан,
Кырда ятып куй баккан,
Елкычыдан би булган,
Түрән булган Кобогыл
840 Өрәнгедән каты икән;
Кильбәте синнән кин икән,
Коты синнән котлы икән.
Кырык беренче ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңей килем кергәндә,
845 Туктамыштай олы хан,
уриннан, ай.
Сынап тортган Йәнике
Туктамышка моны eytte:
Тауда ятып тай баккан,
Кырда ятып куй баккан,
Елкычыдан би булган,
Түрән булган Кобогыл
850 Өрәнгедән каты икән;
Кильбәте синнән кин икән,
Коты синнән котлы икән.
Кырык беренче ир булып,
Ялгызына сан булып,
Кобогыл килем кергәндә,
Хан башынын кол итеп,
855 Калкып да калкып тордын
уриннан, ай!
Азamat ир Туктамыш
Ханәшене үпкәләп әйтте дир:
- Ян йөрәкне яндырып,
Ялганлама син, ханәш!
Сум йөрекне сулкытып,
Сумгыллама син, ханәш!
Тауда ятып тай баккан,
860 Кырда ятып куй баккан,
Түрән булган Кобогыл
Өрәнгедән каты булалмас!
Кыл-кыл чечен үстергэн
Кыл түбәле Кобогыл
Өрәнедән каты булганда,
Булгандай ай булганда
Өрәгэ миннен каты булалмас!
Кильбәте миннән кин булмас!

Kıl-kıl çecen üst bergen
Kıl tübelé Kobogil
Ul kilgenén karaçý!
Han saray ak işek
Irte bulsa açılıp,
Tuktamiş han kılgende,
Al tehetké méngende,
Al tehetnén arkası
Altın yığaç tutu koş
Sayrap télge kılgende,
Kıl yakalı kırk nöger
Kılday bulıp tartılıp,
Selam bérép kılgende,
Han tehetnende utırıp,
Ul selamını alganda,
Kırık bérénçé ir bulıp,
Yalgızına san bulıp,
İdägey kılép kérégende,
Tuktamiştay olı han,
Üzé de üzé sizmesten,
Kalkıp ta kalkıp torır iken
urinannan, ay.
Sinap torgan Yenike
Tuktamişka monı eytte:
- Tavda yatıp tay bakkan
Kırda yatıp kuy bakkan,
Yıldızçıdan bi bulgan,
Türeñ bulgan Kobogil
Örefigédén katı iken;
Kilbeté sinnen kiň iken,
Koti sinnen kotlı iken.
Kırık bérénçé ir bulıp,
Yalgızına san bulıp,
Kobogil kılép kérégende,
Han boşını kol itép,
Kalkıp ta kalkıp tordıñ
urinannan, ay!
Azamat ir Tuktamiş
Haneşéné üpkelep eytte dir:
- Yan yörekne yandırıp,
Yalgalnlama sin, haneş,
Sum yörekne sulkitip,
Sumgillama sin, haneş!
Tavda yatıp tay bakkan,
Kırda yatıp kuy bakkan,
Türeñ bulgan Kobogil
Örefigédén katı bulalmas!
Kıl-kıl çecen üst bergen
Kıl tübelé Kobogil
Örefigédén katı bulganda,
Bulgandav ay bulganda
Öregé minnen katı bulalmas!
Kilbeté minnen kiň bulmas!

825 Kıl kıl saçını büyütmiş
Kıl tepeli Kobogil'in
Geldigine baksana!
Han sarayının ak kapısı
Sabah olunca açılıp,
Tuktamiş Han gelince,
Al tahtına çıkışna,
Al tahtının arkasında,
Altın ağaçta tutu kuş
Ötüp dile gelince,
Kürk yakalı kırk nöker,
Kıl gibi diziliп,
Selam verip gelince,
Han, tahtına oturup,
O selamı alınca,
Kırk birinci er olup,
Kendisine büyük sayıp,
Edigej gelip girince,
Tuktamiş gibi ulu han,
Özü de özü sezmeden
Ayağa kalkıp durur imiş
yerinden, ay".
Sinayıp duran Yenike
Tuktamiş'a söyle söyledi:
"Dağda yatıp tay bakmış,
Kırda yatıp koyun bakmış,
Yıldızçıdan bey olmuş,
Hükümdar olmuş Kobogil
Akçaagaçtan sert imiş,
Omuzları senden geniş imiş,
Kutu senden kuthı imiş.
Kırk birinci er olup,
Kendisini büyük sayıp,
Kobogil gelip girince,
Han başını kul edip,
Ayağa kalkıp durdun
yerinden, ay!"
Azamat ir Tuktamiş
Hatununa küsüp söyledi:
"Yanan yüregi yandırıp,
Yalanlama sen hatun,
Endişeli yüregi sızlatıp,
Endişelendirme sen, hatun!
Dağda yatıp tay bakmış.
Kırda yatıp koyun bakmış,
Hükümdar olmuş Kobogil
Akçaagaçtan katı olamaz!
Kıl kıl saçını büyütmiş
Kıl tepeli Kobogil
Akçaagaçtan katı olduğunda,
Olduğunda, ay olduğunda
Ruhu benden katı olamaz!
Kilbeté minnen kiň bulmas!

875 Kılbté kın bulganda
Koty minday kotly bulałmas!
Çıngızdan bulgan zatıma
Kol Kobogil tiñelmə!
Ul kilgändə min tormam,
Ul kilgändə min torsam,
Tuktamiş han min bulmam!
Han saray ak işek
Irte bulgaç achiylip,
Tuktamiş han iñgändə,
Al təxetkə menğändə,
880 Al təxetnec arkası
Altyın egaç tutu koş
Sayrap télge kılgende,
Han haneş Yenike
Han uñınnan utırıp,
Itəgen anıñ inelep,
Al tehetké çenecté.
Kırık bérénçé ir bulıp,
Yalgızına san bulıp,
İdägey kılép kérégende,
Tuktamiştay olı han,
Üzé de üzé sizmesten,
Kalkıp dай калкып тортгана,
885 Энәләп куйган итәг
Инеченнен тартылып,
Tuktamiştay olı han,
Kırk berenche ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңей килем кергәндә,
Tuktamiştay olı han,
Kırk berenche ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңей килем кергәндә,
890 Итәгىн анын инәләп,
Ал тәхетké чөнчete.
Кырыk berenche ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңей килем кергәндә,
Tuktamiştay olı han,
Kırk berenche ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңей килем кергәндә,
895 Итәгىн анын инәләп,
Ал тәхetké чөнchete.
Кырыk berenche ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңey килем кергәндә,
Tuktamiştay olı han,
Kırk berenche ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идеңey килем кергәндә,
900 Энә шартlap сынгanda
Azamat ir Tuktamiş
Üz gäeben aipladı,
Küñile bozday buzardı,
Küze kurday kyzardı,
Borlyqıñ kaar tapmadı;
Urnynda jätty-yatmadı,
Theta kén kuzen yommadı,
Theta tön yökü tatmadı.
Йәnike ханен анда әйтте:
- Borlykmagyn, Tuktamiş,
Boekmagyn, ханием!
Elkylçydan bi bulgan
Kobogilniñ erége
Өrægennän østen bulganda,
910 Aны тубен кылаас!
Koty sinnen kotly bulganda
Aны da kotsyz kylaas;
Kobogyl yanë kılğändə
Cusynta bal kuyaş,
Cusynta balnnyz éçene
Agu-zeher koyaş.
Ul ja mikén il mikén -
Aны шунда synas!
Яу bulganda Kobogyl
Balnyz éçip écmesten,
Pıçagın alıp kinabtan

915 Anı tüber kilaas!
Koty sinnen kotly bulganda
Anı da kotsyz kylaas;
Kobogyl yanë kılğändə
Cusynta bal kuyaş,
Cusynta balnnyz éçene
Agu-zeher koyaş.
Ul ja mikén il mikén -
Aны şunda sinayik!
Яу bulganda Kobogyl
Balnyz éçip écmesten,
Pıçagın alıp kinabtan

920 Anı tüber kilaas!
Koty sinnen kotly bulganda
Anı da kotsyz kylaas;
Kobogyl yanë kılğändə
Cusynta bal kuyaş,
Cusynta balnnyz éçene
Agu-zeher koyaş.
Ul ja mikén il mikén -
Aны şunda sinayik!
Яу bulganda Kobogyl
Balnyz éçip écmesten,
Pıçagın alıp kinabtan

925 Omuzları geniš olduğunda
Kutu benim gibi kutlu olamaz!
Cengiz'den olan zatıma
Kul Kobogil denk olamaz!
O gelince ben kalksam,
O gelince ben kalksam,
Ben Toktamış Han olamam!"
Han sarayının ak kapısı,
Sabah olunca açılıp,
Toktamiş Han inince,
Al tahta çıkışna,
Al tahtın arkasında
Altın ağaç tutu kuş
Ötüp dile gelince,
Han haneş Yenike
Han uñınnan utırıp,
Eteğini onun işge ile,
Al tahta işgeledi.
Kırk birinci er olup,
Kendisine büyük sayıp,
Edigej gelip girince,
Toktamiş gibi ulu han,
Kendisi de sezmeden,
Kalkıp da kalkıp durunca,
İgnelenmiş eteği
Astarından çekiliп,
İgne çatlayıp kırılına
Azametli er Toktamiş
Öz ayibini anladı,
Gönlü buz gibi bozardı,
Gözü kor gibi kızardı.
Üzülüp kararsızlaşdı;
Yerinde yatti uyuyamadı.
Üç gün gözünü yummadı,
Üç gün uyu tuymadı.
Yenike Hatun o zaman dedi:
"Elemlenme, Toktamiş,
Kederlenme, ey, Han'ım,
Yilkicidan bey olmus
Kobogil'in ruhu
Ruhundan üstün olursa,
Onu aşağı kılalım!
Kutu senden kutlu olursa
Onu da kutsuz kılalım;
Kobogil yine gelince
İçeçegine bal koyalım,
İçeçegi balın içine de
Ağı, zehir koyalım.
O dost mu imiş, düşman mı imiş.
Onu şu zaman sınayalım!
Düşman olduğunda Kobogil
Balı içer içmez,
Biçagi alıp kinabtan

Безе белән бер болгар;
Ил булгандыа Кобогыл
Балны эчеп эчмәстә,
Пычагын алыш кынабтан
Сабы белен бер болгар.
Аның күнелен сыйнык,
Борлыкмагын, Туктамыш,
Боскмагын, хан! - диде.
Хан сарае ак ишек,
Бер ишекте Аңгысын,
Бер ишекте Тыңгысын -
Ике торган шыгавыл,
Туктамыш хан колы иде.
Ханың колы булганды
Идегәйин кулы иде.
Хансарайда ни барын
Алар аша Идегәй
Белен торган көне иде.
Хан сарае ак ишек
Туктамыш хан ингәндә,
Ал тәхеткә мәнгәндә.
Кырык беренче ир булып,
Ялғызына сан бульп,
Идегәй килеп көргәндә.
Ханга сәлам биргәндә,
Ириәс юка сарајак,
Сарајкының эченде
Агулап салған сары бал -
Азамат ир Туктамыш
Идегәй биргәндә.
Ишектәре Аңгысын
Тыңгысынга андырып,
Башын кылдай игәндә,
Идегәй аны сизгәндә
Билендәге пычагын
Сурып алды кынабтан.
- Алмас пычак сабы алтын,
Кайрылмагай майрылсын,
Агуы булса бу балның,
Агуын сурып алсын! - дип,
Пычагын балға батырды,
Безе белен дүрт кисте,
Бер болгады, бер эчте,
Аннан әйтте ханәшкә:
- Илемле икән иләгән,
Куксымый миңен чиләген?
Аны әйтеп Идегәй,
Хансарайдан борылды.
Идегәй алай киткәнда,
Хан ханәш Йәнике
Якасын йыртып ах итеп,
Ал тәхеткә йыгылды.
Аннан әйтте Йәнике:

Бézé bélén bér bolgar;
Il bulganda Kobogil
Balñi écep écmesten,
Piçagin alip kinabtan
Sabi bélén bér bolgar.
Aniñ künfélén sinayik,
Borlikmagin, Tuktamış,
Boyikmagin, han! - didé.
Han sarayı ak işek,
Bér işekte Añgısın,
Bér işekte Tingisín-
Íké torgan şigavıl,
Tuktamış han koli idé.
Hannıñ koli bulganda
Idégeynéñ kuli idé.
Hansarayda ni barın
Alar aşa Idégey
Bélép torgan köné idé.
Han sarayı ak işek
Tuktamış han iñgende,
Al tehetke méngende,
Kırık bérénçé ir bulıp,
Yalğızına san bulıp,
Idégey kilép kérğende,
Hanga selam birgende,
Irnevé yuka sarayak,
Sarayknñiñ éçénde
Agulap salgan sarı bal-
Azamat ir Tuktamış
Idégeye birgende,
Işkëtegé Añgısın
Tingisingu añdırıp,
Başın kılday igende,
Idégey ani sizgende
Biléndegé piçagın
Suvirip aldi kinabtan.
- Almas piçak sabı altın,
Kayrilmagay mayrlısun,
Aguví bulsa bu balníñ,
Aguvin suvirip alsın!-dip,
Piçagin balga batırdı,
Bézé bélén dürt kisté.
Bér bolgadı, bér écte,
Annan eytté haneše:
- İlemle iken ilegeñ,
Kuksumiy miken çilegen?..
Ani eytеп Idégey,
Hansaraydan borıldı.
Idégey alay kitkende,
Han haneşe Yenike
Yakasını yırtıp ah edip,
Al tehetke yigildi.
Annan eytté Yenike:

Ucu ile bir karıştırır.
Dost olduğunda Kobogil
Bali içer içmez,
Biçağı alip kimindan
Sapi ile bir karıştırır.
Onun gönlünü sinayalım,
Kederlenme, Tuktamış,
Kederlenme, Han!" dedi.
Han sarayının ak kapısı,
Bir kapıda Angısın,
Bir kapıda Tingisín:
Durabu iki bekçi
Tuktamış Han'ın kulu idi.
Hanın kulu olup da
Edigey'in adamı idi.
Han sarayında olup biteni
Edigey onlardan
Öğrenip duruyordu.
Han sarayının ak kapısı,
Tuktamış Han girince,
Al tahtına çıkinca,
Kırık bérinci er olup,
Kendint büyük sayıp.
Edigey gelip girince,
Han'a selam verince,
Kenarı ince sari kâse,
Sarı kâsenin içinde
Ağlılanı konulan sari balı
Azamat er Tuktamış
Idégeye verince,
Kapidakı Angısın
Tingisingu añdırıp,
Başını kıl gibi eğince,
Edigey onu sezince
Beldeki biçağını
Çekip çıkardı kimindan.
"Elmas biçak sapi altın,
Koparılısm, burulsun,
Ağısı olsa bu balın,
Ağısını çekip alsın!" diye,
Biçağını bala batırdı,
Ucu ile dörde böldü,
Bir karıştırdı, bir içti,
Ondan sonra söyledi Hatun'a:
"Elemenli mi acaba eleğin,
Kokmuyor mu acaba kovan?.."
Onu söyleyip Edigey,
Han sarayından döndü.
Edigey öyle gidince,
Han hatunu Yenike
Yakasını yırtıp ah edip,
Al tahta yıkıldı.
Ondan sonra söyledi Yenike:

980 985 990 995 1000 1005 1010 1015 1020 1025 1030

Анлаган булсан, ханиям,
Кобогының кылгани -
Сине, мине хурлавы.
Пычагын алыш кынабтан,
Безе белен болгавы -
Ил түгел, яу булгани.
Дүрт кисакка бүлгәне -
"Идел, Жаек суларны,
Иртеш белен Чулманы,
Дүрт дәръялы йортынны
Дүрт бүләрмен" - дигәне;
Уртасыннан болгавы -
"Сарай белен Болгарны
Бер болгармын", - дигәне;
Иләк, чиләк дигәне -
Олы кызын Ханәкә,
Кече кызың Қенәкә -
Бәрәвән тиңләп иләкә,
Бәрәвән тиңләп чиләкә,
"Бәрәвән углым тиң күрсә,
Аны да аңа сакла", - дигәне, ай!
Ханәш аны әйткәндә
Азamat ир Туктамыш
Йәnikegә аны әйтте:
- Ян йөрекне яндырып,
Ялганlama sin, ханәш,
Сум йөрекне сұлқытып,
Сүмгымыла sin, ханәш!
Яхши ата Жантимер,
Жандай күргән ир иде,
Яу да түгел - ил иде,
Аннан туган Кобогыл -
Ул да миңа яу булмас,
Дау бетереп яу кырган
Кобогыл миңа дау булмас.
Өрөг миннен каты булса да,
Кобогыл миңа үч булмас,
Синең диген hiç bulmas!
Хич булмас, ай, хич булмас!
Йәnike haneş anda әйтте:
- Яхши атаниң баласы -
Жантимерден туган Кобогыл,
Ул сина яу булмаса,
Ул сина үч булмаса,
Мин диген hiç bulmasa,
Тугыз ирен чакыртылып,
Ераулырын алдырылып,
Сынчыларын сыйнатылып,
Өлкен бер туй кылдырылып,
Ул кемлеген сыйнатылып,
Анда мөлем кылдырылып,
Кобогыл дигән кем икән,
Кем икән әй, кем икән?

-Аñlagan bulsañ, haniyem,
Kobogilñiñ kilgani-
Siné, miné hurlavi.
Piçagin alip kinabtan,
Bézé bélén bolgavi-
Il tügél, yav bulgani.
Dürt kisekke bülgené-
"İdel, Cayık sularnı,
İrtış belén Çulmannı,
Dürt deryali yortınnı
Dürt bülermén" -digené;
Urtasynnан bolgavi-
"Saray bélén Bolgarnı
Bér bolgarmin", -digené;
İlek, çilek digené-
Oly kizif Hanekе,
Kécé kizif Köneke-
Bérevén tiñlep ilækә,
Bérevén tiñlep çilekke,
"Bérevén uglim tiñ kürse,
Aña da aña sakla", -digené, ay!
Haneş ani eytende
Azamat ir Tuktamış
Yenikege anı eytté:
- Yan yörökne yandırıp,
Yalanlama sen, Hatun,
Endişeli yörög sizählüp,
Endişelendirme sen Hatun!
İyi baba Cantimir
Can gibi gören er idi,
Düşman da değil, dost idi,
Ondan doğmuş Kobogıl
O da bana düşman olmaz,
Dava çözüp düşman kırın
Kobogıl bana davacı olmaz.
Ruhu benden katı olsa da,
Kobogıl bana kin tutmaz,
Senin dediğin hiç olmaz,
Hiç olmaz, ay, hiç olmaz!"
Yenike Hatun o zaman söyledi:
"İyi babanın çocuğu,
Cantimir'den doğmuş Kobogıl,
O sana düşman olmasa,
O sana kin tutmasa,
Dediğim hiç olmasa,
Dokuz erini çağırı,
Yiravalarını aldırı,
Sincıllarıñ sinatıklı,
Ölken bér tuy kıldırgıł,
Ul kémiégén sinatıklı,
Anda melém kıldırgıł,
Kobogıl digen kém iken,
Kém iken ey, kém iken?"

Туктамыштай олы хан
Аптырады, әйләнде,
Эйленеп киңең тапмады,
Түгиз ирен чакыртты.
Берәвен өйгөң иңгезеп,
Туктамыш Хан анда әйтте,
- Иңсәңе сұксам - иңкаймас,
Искемне бирсөм - иләмәс,
Исәнтәй улы Ходайбирде
батырым,
Син бер керен тулғачы!-дип иде,
Иңкәен өйге көргөтән,
Кул күшүрүп торғачтан,
Тора биреп тулғады,
Әйтеп иде бер сүзен,
Аның бу сүзес якмады,
Күңеленә ятмады,
Аны: Өйдән чык,- диде.
- Карт бүрәдәй кашкарған,
Кап-караны төннөрде
Сансыз күлни башкарған,
Көн де сөнгө сындырган,
Сөңгесене кеше мөндөрән,
1035 Ир күңелен тындырган,
Алмаган яу күймаган,
Эчсө канга туымаган,
Иңсө аз да яуга күп -
Акбалтыр углы Уагым,
1040 Акбалтыр углы Чуагым,
Икәвөп кереп тулғачы!-дип иде,
Икәвөп килем көргөтән,
Кул күшүрүп торғачтан,
Тулғап - тулғап салды иде,
Болар сүзес якмады.
Күңеленә ятмады,
Икен дә өйдән чык!- диде.
- Күчкәндә күчсөн
әйләнган,
1045 Исфahan кылыш бәйләнгән,
Яу карасын күргәндә
Явар көндәй түрләнган,
Китең коптай ғайланган,
Ярасын аттай ярсынган,
Аргымак аттай тинсөнгән
1050 Аргыннарың башы идең,
Кара Кужа батырым,
Син бер кереп тулғачы!-дип иде,
Икәвөп өйгө көргөтән,
Кул күшүрүп торғачтан,
1055 Тулғап - тулғап салды иде,
Акбалтыр углы Чуагым,
Икәвөп кереп тулғачы!-дип иде,
Икәвөп килем көргөтән,
Кул күшүрүп торғачтан,
Тулғап - тулғап салды иде,
Болар сүзес якмады.
Күңеленә ятмады,
Икен дә өйдән чык!- диде.
- Күчкәндә күчсөн
әйләнган,
1060 Монжыр углы Чуагым,
Икәвөп кереп тулғачы!-дип иде,
Икәвөп килем көргөтән,
Кул күшүрүп торғачтан,
Тулғап - тулғап салды иде,
Болар сүзес якмады.
Күңеленә ятмады,
Икен дә өйдән чык!- диде.
- Күчкәндә күчсөн
әйләнган,
1065 Исфahan кылыш бәйләнгән,
Яу карасын күргәндә
Явар көндәй түрләнган,
Китең коптай ғайланган,
Ярасын аттай ярсынган,
Аргымак аттай тинсөнгән
1070 Аргыннарың башы идең,
Кара Кужа батырым,
Син бер кереп тулғачы!-дип иде,
Икәвөп өйгө көргөтән,
Кул күшүрүп торғачтан,
1075 Ул да тулғап салды иде,
Аның да сүзес якмады,
Күңеленә ятмады,
Аны: Өйдән чык!-диде.

Туктамıştay olı han
Aptıradi, eylendé,
Eylenep kîñeş tapmadı,
Tugız irén çakırttı.
Bérevén öyge iñgészép,
Tuktamış han anda eytté:
- İñseñe suksam- iñkeymes,
İskémné birsem- ilemes,
İsentey ulı Hodaybirdé
batırırm,
Sin bér kérép tulgaç!-dip idé,
İñkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tora birlep tulgadı,
Eytép idé bér sızná,
Anıñ bu sızé yakmadı,
Küñéléne yatmadı,
Anı: -Öyden čik, -didé.
- Kart bürédey kaşkargan,
Kap-karañğı töñnerde
Sansız kulni başkargan,
Kön de söñge sindirgan,
Söñgésene keshé ménđérgeñ,
Ir küñélen tingaran,
Almagan yav kuymagan,
Éçse kanga tuymagan,
İlgé az da yavga kúp-
Akbalter uglı Uvagım,
Monçır uglı Çuvagım,
İkevëñ kérép tulgaç!-dip idé,
İkevëñ kilép kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgap-tulgap saldı idé,
Bolar sızé yakmadı.
Küñéléne yatmadı,
İkéñ de öyden čik!-didé.
- Küçkende küçéñ
eylengen,
İsfahan kılıç beylengen,
Yav karasın kürğende
Yavar köndey turlangan,
Kiter kostay saylangan,
Yaraşık attay yarsıngan,
Argımak attay tipşengen
1080 Argınnarıñ başı idéñ,
Kara Kuca batırırm,
Sin bér kérép tulgaç!-dip idé,
İñkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Ul da tulgap saldı idé,
Anıñ da sızé yatkımadı,
Küñéléne yatmadı,
Anı: -Öyden čik!-didé.

1085 Туктамыштай олы хан
Аптырады, йөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, - ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1090 Туктамıştay olı han
Aptıradi, yödedé,
Yak-yagina karadı:
Bu ciyinniñ écende
Kémner bar da kémner yuk.
Aptıragan könémde
Tulgamaga késém yuk!
Nugay ilé ağır yort
Aptıravda eylendé,
Eylenep kîñeş tapmadı,
Hiçbér adem bazalmyı,
Han kaşına kile almyı,
Hanga cavap bire almyı,
- Tekslirébez padışa,
Biz bélmibzé, -di tordı.
Tuktamıştay olı han
Tugaça biné çakırdı:
- Karañgida yul tapkan,
Höfije cirde süz tapkan,
Yavrınıñ kiñ kabaktay,
Aylarınıñ olken tukmactay,
Kulında sazi uynagan,
Télénde sızé uynagan,
Añrauchym da minem mañrauchym,
Yahşı kände cirlavçym,
Yaman kände buzlavçym,
Tuktart ulı Tugaça,
Sen söylesen! - dedi.
Egilip eve girince,
Ellerini kavuşturup durunca,
Şöyle söyleyiverdi:
"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Sen de bilmezsin bu işi,
Ben de bilmem bu işi,
Dokuz bahadir ağası
Kırçak Bey'in³ var ya,
Bilse bilir Kırçak Bey,
Elimden gelmez iş imis".
Туктамış гибі улу хан
Кірçak Bey'i çağırды:
"Çift çift biçak taşıyan,
Куşalıklı⁴ қадир дiktiren,
Çam kadar ata binen,
Bin çekici zirhının
Belini beş yerden ilikleyen,
Kancalarını da takan,
Seksen kariş mızraqı
Sallamadan ele alan,
Kimseye kulak asmayan,
Kendi keyfi olmasa,
Rasgele yere gitmeyen,
Möytennen'den doğmuş Kırçak Bey.

1095 Туктамыштай олы хан
Аптырады, әйләнде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1100 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1105 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1110 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1115 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1120 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1130 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;
Түгиз батыр агасы
Кыпчак биен бар булыр,
Белсө бөлөр Кыпчак би,
Миннен кильмәс эш икән.
Туктамыштай олы хан
Кыпчак бине өндөдө:
- Күш-күш пычак асынган,
Кушалыклап утая тектергэн,
Карагай бус ат менгэн,
Мен чүкечле тимер тун
Билен бишкэ тартирган,
Күгән салып кантырган,
Сиксән сөйм сөңгесен
Селтәмәстән кулга алган.
Әдәм телен алмаган,
Үз раесы булмаса,
Асу жирге бармаган,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,

1135 Туктамыштай олы хан
Аптырады, үөдөде,
Як-ягына карады:
Бу жынның эченде
Кемнэр бар да кемнэр юк.
Аптыраган көнэмдө
Тулгамага кешем юк!
Нугай иле ағыр йорт
Аптырауда әйләнде,
Эйленеп киңаш тапмады,
Ничбер адем базалмый,
Хан кашына килә алмый,
Ханга жавап бирә алмый,
- Текъисирлебез падица,
Биз белмибэз, -ди торды.
Туктамыштай олы хан
Тугача бине чакырды:
- Карапында юл тапкан,
Хөфия жырдә сүз тапкан,
Яурының киң кәкбактай,
Айларын өлкен тукмактай,
Кулында сазы уйнаган,
Телендә сүзэ уйнаган,
Анраучым да минем маңраучым,
Яхши көндә жырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар улы Тугача,
Син тулғачы! - дип иде,
Иңkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp torgaçtan,
Tulgay biráp anı eytté:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән;

Син бер кереп тулгачы! дип иде,
Мөйттеннән туган Кыпчак би,
Инкәсептәй көрәгчәт,
1140 Кул күшүрпел, тез бөгеп,
Тез астына бүрек салып,
Уң кулына бал алып,
Тулгамага килеп иде,
Кәмалның улы Кин Жанбай¹⁴.
Кыпчактайын батырны
Кире тартып ым итеп,
Изу кагып утыртты.
Туктамыштайд олы хан
Кин Жанбайга анда ўйтте:
-Садагын кырык нарга тартырган,
Салтанатын улда белән Вильадан
арттырган,
Хан алдында ат төткан,
Тамагына алты хат тыккан -
Кәмалның улы Кин Жанбай.
Киңашен артык би Жанбай.
Киңашеминән соңы син,
Кин сабамын куры син,
Кыпчактайын иремнә,
Кире тартып утырттын,
1155 Кобогылның асылын
Син тулгачы, - дип иде,
Анда ўйтте Кин Жанбай:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин¹⁵ дә белмәс эш икән,
Нугай илә тапмастай
Бу бер авыр тәш икән.
Алты суның бусында,
Камадай башы кашкарған,
1160 Кондызтай тесе сарғайған,
Азаулар тесе сарғайған,
Чүбин аяқ ат менгән,
Яшьлегендә ир булған,
Судай булат бәйләгән,
Арыслан, каплан аулаган,
Житмеш жиде ил гизгән,
Йәз туксан биш яшәгән,
Сосар бүрикле, суп түнлү,
1165 Субра¹⁶ дигән ерау бар,
Кобогылның асылын
Ул белмәс, кем белер?
Аны ўйтеп Кин Жанбай,
Тәгъзим итеп туктады.
Кәмалның улы Кин Жанбай,
Ханга моны дингәндә,
- Ерау хәзер булсының-дип,
Хан боерыгын биргәндә,
Хан чабары Байморат

Син бер кереп тулгачы! дип идә,
Мöytennen tugen Kipçak bi,
Iñkeyüp öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp, téz böğep,
Téz astına bürék salıp,
Uñ kulina bal alıp,
Tulgamaga kilép idé,
Kemalnï uli Kiñ Canbay,
Kipçaktayın batırı
Kiré tartıp im itép,
Izüv kagıp utirtti.
Tuktamıştay olı han
Kiñ Canbayga anda eytté:
-Sadagın kırık narga tartırgan,
Saltanatın ulda béléñ vıldadan
artırgan,
Han aldañda at totkan,
Tamagına altı hat tikkan-
Kemalnï uli Kiñ Canbay,
Kiñeséñ artik bi Canbay.
Kiñeséménñ soñi sin,
Kiñ sabamnï kuri sin,
Kipçaktayın irémné,
Kiré tartıp utirtti,
Kobogılññ asılın
Sin tulgacı,-dip idé,
Anda eytté Kiñ Canbay:
Ey haniyem, haniyem!
Sin de bélmes és iken,
Min de bélmes és iken,
Nugay ile tapmastay
Bu bér avır töş iken.
Altı sunıñ buyında,
Kamaday başı kaşkargan,
Kondızday töse sargayan,
Azavalar töse sargayan,
Çübün ayak at méngeñ,
Yeslégende ir bulgan,
Suday bulat beylegen,
Arislan, kaplan avlagan,
Citmés cidé il gizgen,
Yöz tuksan bis yeşegen,
Sosar büriklé, sup tunlı,
Subra digen yirav bar,
Kobogılññ asılın
Ul bélmesse, kém bélér?
Ani eytеп Kiñ Canbay,
Tegzim itép tuktadı.
Kemalnï uli Kiñ Canbay,
Hanga monı digende,
-Yirav hezér bulsın!- dip,
Han boyırığın birgënde,
Han çabarı Baymorat

Sen bir girip söylesene!" dedi,
Möytén'den doğmuş Kipçak Bey,
Eğilip eve girince,
El kavuşturup, diz çöküp,
Diz altına börk koyup,
Sağ eline bal alıp,
Söylemeye geldiydi,
Kemal'in oğlu Kin Canbay¹⁷
Kipçak gibi bahadırı
Geri çekip, ima edip,
Yakadan tutup orturttu.
Toktamış gibi ulu han
Kin Conbay'a söyle söyledi:
"Sadağıñ kırk deveye çektiren,
Saltanatını has ipek kumaşla
artıran."¹⁸
Han öñünde at tutan,
Altı yabancı díl bilen
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Aklin fazla bey Canbay.
Danışıklarının sonuncusun,
Geniñ tulumunuñ kımız dibisiñ,
Kipçak gibi erimi
Geri çekip oturttuñ,
Kobogıl'ın asılı,
Sen söylesen" dediydi,
O zaman söyledi Kin Canbay:
"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Sen de bilmezin bu işi,
Ben de bilmem bu işi,
Nogay ili bulamaz
Bu bir kâbûs düş imiş.
Altı suyun boyunda,
Su samuru gibi başı ağaran,
Kunduz gibi rengi sararan,
Azi dişi sararan,
Bir ayağı mezarda,
Gençliğinde er olan,
Gerçek çelik kılıç kuşanın,
Arlıyan, kaplan avlayan,
Yetmiş yedi il gezen,
Yüz doksan beş yıl yaşıyan,
Ağaç sansarı börklü, güzel kürklü,
Subra¹⁹ denen yirav var,
Kobogıl'ın asılı
O bilmese, kim bilir?"
Onu söyleyip Kin Canbay,
Saygı kilip dardu
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Han'a böyle deyince,
"Yirav hazır olsun!" diye,
Han boyırığını verince,
Han ulağı Baymorat

Сыйнап соры бүрек киеп,
Bilén tartıp ber буды,
Кыл койрыгын чарт төсп,
Чапкын атка бер менде,
Юрта чаба бер жилде,
Алты суның буена

1190 1195 1200 1205 1210 1215 1220 1225 1230 1235 1240

Сыйнап сори бүрек киеп,
Bilén tartıp bér budı,
Kıl koyruğunu çart töyép,
Çapkin atka bér ménđé,
Yurta çaba bér cildé,
Altı sunıñ buyuma
Altı könde bér cítte.
Sípira sınlı yiravga
Han boyırığın beldérde.
Altı sunıñ buyında
Йәз туксан биш яшәгән
Азаулары какшаган,
Məçələrə ïomşagın,
Чокчытлары бушаган,
Təşər də torğan ýaçagyın
Ak efeñ tartıp bəlləgən
Сыпра сынлы суп ерау -
Атка menär xale iok,
Erauna alып килә алмый,
Кире кайты Baymorat.
Кәмалның улы Кин Жанбай,
Кинәше öлкен пир Жанбай
Туктамышка аны ўйтте,
- Эй ханым минем ханым,
Супра сынлы суп ерау
Сыйбай менеп кilmäster.
Менса də kile belmäster,
Алтынлы kaise jiktergel,
Арышка sıyat taktyrgyl,
Arbaga göllər tüktergel,
Алты кара at jiktergel,
Küp tüşəkler tüşetkel,
Мамык ястыklar яscatkyl,
Ике яхши nögärən utyrtykyl,
Kilməs bulğaimy iken, ey,
Kilməs bulğaimy iken, ey!
Туктамыш хан боерди,
Алты кара at tottyrdы,
Алтыn kóymeséne ciktérdé,
Арышка sıyat taktyrdы,
Arbaga göllər tükterdé,
Кüp tüşekler tüşetté,
Мамык ястыklar яscatty,
Ике nögärən utyrty,
Суп ерауга jillertte,
Анда барып жitkändə
Әйтеп инде бер nögär:
- Суп аяklı, sup bürékle
Сыпра сынлы суп ерау,
Timérden azuñ tészén töşken,
Йәз туксан биш яшен жitkən,
Күpne belgən, kүpne kürjen,
Kadérlevge iye kart,

Siväzlayıp boz börkü gitip,
Beline kuşağını kuşandı,
Kıl kuyruğunu sıkı düğümleyip,
Koşa atına bir bindi,
Koşuverip bir yeldi.
Altı suyun boyuna
Altı günde bir vardi.
Subra gibi yiraya
Han buyruğunu bildirdi
Altı suyun boyunda
Yüz doksan beş yıl yaşamış,
Aziları sallanmış,
Azaları yumuşamış,
Çeneleri tutmazmış,
Sarkık duran yanağıni
Ak ipekle çekip bağlamış
Sıiska Subra Yirav'ın
Ata binecek hali yok,
Yiravi alıp gelmeden,
Geri döndü Baymurat.
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Tavsiyesi büyük er Canbay,
Toktamış'a söyle söyledi:
"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Sıiska Subra Yirav
Ata binemez,
Binse de gelemez,
Altınlı araba koştur,
Araba okuna süs taktır,
Arabaya güller döktür,
Altı kara at koştur,
Çok döşekler döşet,
Pamuk şilteler yaptır,
İki yoki nökerini oturt,
Gelmez olur mu imiş, ey,
Gelmez olur mu imiş, ey!"
Toktamış Han buyurdu,
Altı kara at tutturdu,
Altın arabasını koşturdu,
Araba okuna süs taktırdı,
Arabaya güller döktürdü,
Çok döşekler döşetti,
Kuşa tüyünden şilteler yaptırdı,
İki nökerini oturttu,
Saf²⁰ yirava gönderdi.
Oraya gidip varına
Söyledi bir nöker:
"Ince ayaqlı, yüksek börklü,
Sıiska Subra Yirav,
Demirden azi dişin düşmüş,
Yüz doksan beş yaşına gelmiş,
Çoğu bilmış, çoğu görmüş,
Kadre layık yaşı,

Безне сина хан жиберде,
Кадерлевге ия карт!
Ханым түрәм Туктамыш
Өенә сине чакырды.
Кунак булсан ни булган?
Ханым белмәгән эштән
Хабәр бирсөз ни булган?
Анда Субра еруны
Биленә пуга будырып,
Ятакларын байлатеп,
Азауларын чиратылган
Чи ефәк белән чорматып,
Алтынылы кәймәгә монгезен,
Күттегина жизне таяк сөятен.
Кулина алмас кундырып,
Күзенә сенбәл сөрттереп,
Үтрек-ялган димәскә
Иман шәһадәтен искарген,
Ханга алып киттөлөр.

1245

1250

1255

1260

Bézné siña han ciberdé,
Kadérlevge iye kart!
Hanim türem Tuktamış
Öyéne siné çakırdı.
Kunak bulsañ ni bulgan?
Hanım bělmegen éşten
Haber birseñ ni bulgan?
Anda Subra yıravni
Biléne puta budırıp,
Yaňakların beyletép,
Azavlارın çiratılgan
Çi yéfek béléñ chormatıp,
Altınlı köymege méngézép,
Kultigina cizlé tayak söyetép.
Kulina almas kundırıp,
Küzéne sónbel sörttérép,
Ütrék-yalgan dimeske
İman şehadetén iskertép,
Hanga alıp kittéler.

1265

ТУКТАМЫШ ХАННЫң СУБРАНЫ ЖЫРЛАТАЫП ИДЕГЭЙНЕ СЫНАГАНЫ

ТОКТАМИШ ХАН'ИН СУБРА'Ы СӨҮЛЕТИР, ЭДИГЕЙ'И СИНАМАСЫ

Сыпра сынлы суп срау,
Алып бер житеп килгәчтән,
Инкәеп ейтә көргәчтән,
Туктамыштай олы хан
1265 Ике утырды бер торды,
Эчке баштан юл бирде.
Анда олкен туй ясан,
Күк түбәдәй түбәгә
Ак чатылар кордырып,
Түрә-картын жыйырып,
Хан хәрәт ала күзен
Як-ягына каратты.
Ирдән ирен жыйырды,
Бидән биен жыйырды.

1270

1275

1280

1285

Sipra sinalı sup sırau,
Alıp bér citép kilgeçtän,
Inkeyép öyge kérgeçtän,
Tuktamıştay olı han
İké utirdı, bér tordı,
Eçké baştan yul birdé.
Anda olken tuy yasap,
Kük tübedey tübege
Ak çatırlar kordırıp,
Türe-kartın ciydırıp,
Han-hezret ala kützén
Yak-yagına karattı.
İrden irén ciydirdi,
Biden biyen ciydirdi.
Kobogılını sınyıım dip,
Därəjəgə chigiyem dip,
Anda xəbər kyldziyrdı.
Çançagyı belən sarı bal,
Anı da kuldan kütterep,
Ak utavga kitertep,
İdegeyné ayakçığa kuyıldı.
Sarı ballar saldırip
Subradayın ulyraga
Theta tustagan bat birde.
Balnyı žithep algachtan,
Alıp ber anı salgaçtan,

Sıskı Subra Yırav
Han'a getirildiğinde,
Egilip eve girdiğinde,
Toktamış gibi ulu han
İki oturdu, bir kalktı,
Evin baş köşesinde yer verdi.
Orada büyük toy yapır,
Kük Tübe gibi tepeye
Ak çadırlar kurdurup,
Aksakalları toplattı.
Han, hazret elâ gözünü
Har tarafa baktırdı.
Bütün eri toplattı,
Bütün beyi toplattı.
"Kobogıl'ı sınyıım" diye,
"Derecaye vurayım" diye,
O zaman haber verdirdi.
Fiçisi ile sarı bal,
Onu da elden taşıtip,
Ak otağa getirtip,
Edigey'e sakılık yaptırdı
Sarı ballar doldurup
Subra gibi yırava
Üç käsé bal verdi.
Balı ullaştırılıp alınca,
Alıp bir onu doldurunca,

Чала бурлы булгачтан,
Субра ерау анда ўйтте:
- Тим-тим Чуар, Тим Чуар,
Чабынган аттан тир чыгар;
Ак мамыктан бүз чыгар;
Акыллы ирдән сүз чыгар;
Йөз туссан бини яшөгөн,
Жапы сөягэ какшаган,

1290 Азауларын тездереп,
Ак ефек белән бәйләгән
Бер алжыган картынмын!
Миндәй ирдән ни чыгар?
Ни чыгар, ай ни чыгар!

1295 Йәйттә идең телем килмес,
Әйтмәс идең күнел тыннас;
Коры үләнде дым булмас,
Коры сөякәт май булмас,
Акыл кайткан картында

1300 Хан тынлардай сүз булмас,
Хан totса да халык totmas;
Халык totса да хан totmas;
Халык белән хан бозылышса,
Арадан ўтәр юл булмас.

1305 Янәден ўйтеп ни ўйтим:
Ни бер чайман авыз карт икән
дирлер, ey!
Ни беңе шуны айтә икән дирлер, ey!

1310 Тәста-тәста бал бирче!
Сирпслерми алып килч!
Бал бойрәккә төшкәндә,
Бал белән бойрәк пешкәндә,
Күнәрән биреп ўйтим:

1315 Менмәгә бирсәң жәбә бир -
Тибенгеден тир чыкмас

1320 Чөймәгә бирсәң карчыга бир -
Кашкагаңын буш итмас;
Киммәгә бирсәң кара бир -
Әчо тузмый тышы уннас;

1325 Сеймәгә бирсәң сылу бир -
Ак сарайга сойкәнеп

Елый калса ким алмас?
Жикмәгә бирсәң аттан бир -
Арыны сыймый мыгаймас;
Саумага бирсәң кысрак бир -

1330 Кукрайга тиген сүйкә тимни
сүалмас.
Ерау балны эчкәндә,
Бал йөрөккә төшкәндә
Туктамышка янә ўйтте:
- Иделдә булды илле хан,

1335 Жаекта булды ялгыз хан,
Ире ханынын уагы,
Уак ханынын иресе -

Çala burlı bulgaçtan,-
Subra yırav anda eytté:
-Tim-tim Çuvar, Tim Çuvar,
Çabılgan attan ter çigar;
Ak mamıktan büz çigar;
Akıllı irden söz çigar;
Yöz tuksan bış yaşegən,
Canı-söyegé kaksagan,

Azavlارын tézdirép,
Ak yéfek bélén beylegen
Bér alcigan kartıñmın!-
Mindey irden ni çigar?
Ni çigar, ay ni çigar!

1300 Eytér ideñ telém kilmes,
Eytmes idem, künél tinmas;
Kori ülende dim bulmas,
Kori söylekte may bulmas,
Akıl kaytkan kartlarda

1305 Han tiñlarday stız bulmas,
Han totsa da halık totmas;
Halık totsa da han totmas;
Halık bélén han bozılışsa,
Aradan üter yul bulmas.

1310 Yeneden eytеп ni eytim:
Ni bér çayman avız kart iken
dirler, ey!

1315 Ni belse şunu eyte iken dirler, ey!
Teste-teste bal birçé!
Sırpéldermi alıp kilcé!

1320 Bal börekke töskende,
Bal bélén börek pëskende,
Küñirene birép eytiyém:

1325 Ménmege birseñ cebe bir-
Tibéngédén tir çikmas;
Çöymäge birseñ karçığa bir-
Kancagañın buş itmes;

1330 Kimeñäge birseñ kara bir-
Arişini sümüy migaymas;
Saymagà birseñ kısrap bir-
Kukrayga tigen suvíkkä timi
suvalmas.

1335 Yırav balni éçkende,
Bal yüreğe düşünce
Tuktamışka yene eytté:
-Idélede buldi illé han,

Kızılli aklı olunca,
Subra Yırav o zaman söyledi:
"Tim Tim Çuvar, Tim Çuvar,"
Koşular attan ter çıkar;
Ak pamuktan bez çıkar;
Akıllı erden söz çıkar,
Yüz doksan bış yaşamış,
Canı kemiği sarsılmış,

Azları dizerip,
Ak ipek ile bağlayan
Bir bitkin ihtiyarının!
Benim gibi erden ne çıkar?
Ne çıkar, ay ne çıkar!

1300 Söylesem, dilim gelmez,
Söylemesem gönlüm dinmez;
Kuru otta nem olmaz,
Kuru kemikte yağı olmaz,
Akı giden ihtiyararda

1305 Han tiñlarday stız bulmas,
Han tutsa da halk tutmaz;
Halk tutsa da han tutmaz;
Halk ile hanın arası bozulsa,
Aradan geçer yol olmaz

1310 Tekrar edip ne söyleyeyim;
Ne çenesi düşük ihtiyar imiş
derler, ey!

1315 Ni bise onu söyleyür derler, ey!
Testi testi bal versene!

1320 Dökmeden getirsene!
Bal böbreğe düşünce,
Bal ile böbrek pişince,

1325 Hink diyerek söyleyeyim:
Binmeye versen yıllık tay ver,
Ter keçesinden ter çıkmaz;
Uçurmaya versen aladoğan ver,
Heybeni boş etmez;

1330 Giymeye versen kara ver,
İçi yıpranmadan dışı solmaz;
Sevmeye versen güzel ver,
Ak saraya dayanıp
Ağlayıp kalsa, kim almaz?

1335 Koşmaya versen igidi deve ver,
Oku kırılmadan halsiz düşmez;
Sağmaya versen kısrap ver,
Soğuktan ot kurumadan süüt
kesilmez".

1340 Yırav balı içince
Bal yüreğe düşünce
Tuktamış'a yine söyledi:
"İdil'de oldu elli han,
Yayık'ta oldu yalnız han,
İri hanın ufağı,
Ufak hanın irisi,

1345 Kart babañ da han idé,
Alımı sinnen az idé,
Birémé sinnen küp-idé,
Tulga da tulga diséz,
Şırla da şırla diséz,
Ni cırılayık sezlərgə?
Ni birersez bezlərgə?

1350 Tuktamış han anda ўйтте:
- Alt kara kesh tun birim
min siña,
Sailan alny kier bulsañ, yıravçım,
Kıñğıraulı kük kürgüçä biriyém,
Kül kidirip çoyer bulsañ,
yıravçım!

1355 Alpan da tilpən yögertep,
Adımyın jırıgę kuyrtıpy,
Argımak at biriyém,
Kamchy tartmýy menär bulsan,
yıravçım.
Xanækäden artyk aru bar,

1360 Kónækäden artyk siluv bar,
Anıñ da alıp biriyém,
Uñj jırınen ultyrtyip,
Arkasıñsan səvr bulsañ, erauchym!
Ayakym bulyıp utyrıgan

1365 Añaú, da torğan Kobogyl,
Anıñ da nindi ir ikenen
Әйтеп te birep bulsañ, yıravçım!
Azamat ir Tuktamış
Subradayın yıravniñ

1370 İncésenä kara samur tun birde,
Yz kulynnan bér saýrap bal birde.
Çıysra synlys syp erau

1375 Saräyakni algaçtan,
Anı avızına almastan,
İdegey belen Jänbayni
Kashına ımlap aldırıp,
Kiñ Jänbayniñ ýözéné

1380 Sorav birép ani eytté:
- Bezdeñ borýn zamanda
Tuniku atlı han ütté,
Yaç bulganga - yaç buldy,
Il bulganga - il buldy.

1385 Olyı hanıny uagı,
Uak hanıñ uvagi,
Tunikuga baş idé,
Tuniku kükten aşkanda,
Añıñ olyı väziré-

1340 Yaşılı deden de han idı,
Alımı senden az idı,
Verimi senden çok idı,
Söyle de söyle diyorsunuz,
Şarkı söyle de söyle diyorsunuz,
Ne söyleyelim sizlere?
Ne verirsiniz bizlere?

1345 Tuktamış Han o zaman söyledi:
"Al, kara samur kürk vereyim
ben sana,
Seçip alıp giyecek olsan, yıravım,
Çinçinli gök aladoğan vereyim.
Göl etrafında uçuracak olsan,
yıravım!

1350 Salına salına koşturup,
Adımin yere iyi basıp koşan,
Koşa atı vereyim,
Kamçı calmadan binecek olsan,
yıravım.
Haneke'den üstün güzel var,
Köneke'den üstün zarif var,
Onu da alıp vereyim,
Sağ yanına oturtup,
Arkasından sever olsan, yıravım!

1355 Sakim olup oturan
İşte orada oturan Kobogyl'in,
Onun da nasıl er olduğunu
Söleyip verecek olsan, yıravım!"
Azametli er Tuktamış
Subra gibi yıravın

1360 Omzuna kara samur kürk verdi,
Öz elinden bir kâse bal verdi,
Sıksa Subra Yırav
Sarı kaseyi alınca,
Onu ağızna degirmeden,

1365 Edigey ile Canbay'
Karşısına işaret edip aldırıp,
Kin Canbay'ın yüzüne
Soru sorup söyle söyledi:
"Bizden evvel zamanda

1370 Tuniku adlı han geçti.
Düşmana düşman oldu,
Dost olana dost oldu.
Ulu hanın ufağı,
Ufak hanın ulusu

1375 Tuniku yaşı idé.
Tuniku kükten aşkanda,
Kitay yortın baskanda
Anıñ olyı veziré-
Tat torını Kolatay,

1380 Daladan tabyp ber bala,
Taruñ bulıp üsterdé.
Yugalçı bala ir buldi,
Kayıp çocuk er oldu.

Он ак утми яу булды;
Тат торынын кузгатып,
Туникину каулады.
1390 Туникину тәхेतенә
Колатайны хан итте.
Хан булған соң Колатай,
Юғалчы үскән балының
Кырсақ башын чаптырып,
Туникину кайтарды.
Соралып, олы би,
Кайсы дөрсөн эшләде?
Кәмалынын улы Кин Жаңбай
Жаңан биреп аны әйттэ:
- Ак калада уйга бай,
Йорт агасы Субратай,
Йөз туксан биши яшәден,
Күпнә күрәп байқадың,
Күпнә белсен сөйледен,
Синнән кала мин байғыны,
Әйтеп-әйтеп ни әйттим?
Азамат ир Колатай
Яман юлға басмады.
Хан булған соң сарайды
Юғалчыны үтереп,
Туники данынын саклады.
Сынра сыйна Субра
Идеңгейтә карап анда әйттэ:
Яу түбәгә баш егер,
Яңец үтүзга житмәен
Тутыз йортка дан булдың;
Азамат ир Кобогыл!
Төңек атын белмімін,
Өң азамат ингәмәсін
Байқап күрсөн ни булгай?
Анда әйтте Идеңгей:
- Ак калада уйга бай,
Йорт агасы Субратай.
Йөз туксан биши яшәден,
Азау темен ашадың,
Күпнә күрәп байқадың;
Юғалчы үскән батырның
Аты иде Тимертай
Аниң атыны әйтmeden,
Йорттан аны яшердәң,
Убалин кая күярсың?
Өненде булды сиңез хан,
Оны ханинын уагы,
Уак ханинын олысы
Туникига бап иде,
Туники күккә ашкан соң,
Кылтай йорттын басқан соң,
Үзен күккә анырган
Йорттын кыңыр карады,

Ozak ütmi yav buldi;
Tat torunuñ kuzgatip,
Tunikuni kavladı.
Tunikuni tehetene
Kolatayni han itte.
Han bulgan son Kolatay,
Yugalchı usken balanıñ
Kirsak başın çaptırıp,
Tunikuni kaytardı.
Sorab birem, olı bi,
Kaysı dörös esledé?
Kemalniñ ulı Kiñ Canbay
Cavap birép anı eytté:
- Ak kalada uygä bay;
Yort agası Subratay,
Yüz tuksan bis yesedéñ,
Küpne kürép baykadıñ,
Küpne bélép söyledéñ,
Sinnen kala min bayığ,
Eytép-eytép ni eytim?
Azamat ir Kolatay
Yaman yulga basmadı,
Han bulgan soñ saradya
Yugalchıنى üterep,
Tuniku danının sakladı.
Sipra sınlı Subra
İdegeye karap anda eytté:
- Yav tübege baş yégét.
Yeşenit utızga citmeyén
Tugız yortka dan bulduñ;
Azamat ir Kobogıl!
Törcék atıñ belmimén,
Öç azamat eñgemesén
Baykap kürsen ni bulgay?
Anda eytté İdegey:
- Ak kalada uygä bay,
Yort agası Subratay.
Yüz tuksan bis yesedéñ,
Azav téşen aşadıñ,
Küpne kürép baykadıñ;
Yugalchı usken batırınıñ
Ati idé Timertav, -
Anıñ atının eytmedeñ,
Yorttan anı yeşerdéñ,
Yurttan onu gizledin.
Günahını nereye koyarsın?
Önen'de⁶³ oldu sekiz han,
Olı hanının uvağı,
Uvak hanını olısı
Tunikuga baş idé,
Tuniku kükke aşkan soñ,
Kitay yorttuñ baskan soñ,
Üzén kükke aşırgan
Yorttuñ künğir karadı,

Çok geçmeden düşman oldu;
Tat torunuñ ayaklandırip,
Tuniku'yu kovaladı.
Tuniku'nun tahtına
Kolatay'ı oturttu.
Han olunca Kolatay,
Kayıp yetişen çocuğun
Fesatçı başını kestirip,
Tuniku'yu döndürdü.
Soru soruyorum, ulu Bey
Hangisi doğru yaptı?
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Cevap verip şöyle söyledi:
"Ak şehirde bilge olan
Yurt ağası Subra Baba,
Yüz doksan beş yaşı yaşadın,
Çoğu görüp araştırdın,
Çoğu bilip söyledin,
Sen varken, ben baykuş,
Söleyip söyleyip ne söyleyeyim?
Azametli er Kolatay
Kötü yola basmadı,
Han olunca saradya
Kayıp çocuğu öldürüp,
Tuniku şanını sakladı".
Siska Subra Yıray
Edige'e bakıp o zaman söyledi:
"Yav Tübe'yē⁶² baş olan yiğit,
Yaşın otuzu yetmeden
Dokuz yurda şan oldun;
Azametli er Kobogıl!
Asıl adını bilmiyorum,
Üç azametlinin bahsini
Arastırsan ne olacak?"
O zaman söyledi Edige:
"Ak şehirde bilge olan
Yurt ağası Subra Baba,
Yüz doksan beş yaşı yaşadın,
Azi dişini aşındırdın,
Çoğu görüp dolaştı;
Kayıp yetişen bahadırın
Adı idı Timirtav,
Onun adını söylemedin,
Yurttan onu gizledin.
Günahını nereye koyarsın?
Önen'de⁶³ oldu sekiz han,
Ulu hanının ufağı,
Ufak hanının ulusı
Tuniku'ya baş idı,
Tuniku göge aşınca,
Çin yurdunu basımcı
Kendini göge aşıran
Yurduna o yanbaktı,

Йортty фәрванд булмады;
Көчлесе кол биләде,
Көчсөз зар иңредé,
Күккә aşkan Tuniku
Йорттын күзен salmadı;
Yugalchı usken Timirtav
Йорттын зарын aipladı;
Юл tapmasın aiplakan
Чалпын йортка юл булышы.
Чалпын йортны кузgatip,
Tunikuni kavladı,
Йортка күзен salmagán
Tunikum kavlavçı
Timertau dörés esledé;
Йорттын yen baykamý,
Timertau suzen tiňlamý,
Sin bëtlegén soranday
Milicrap yörenge Kolatay,
Timertav başın çaptırıp,
Ubal-yalqış esledé,
Minem bëlgenem shul, -dide.
Жавап suzen algaqtan,
Өлкен erau Subra
Идеңgейне жүпләп
анда әйттэ:
- Яны желектә май була,
Акылы уйга бай була:
Желегене май тулган,
Акылын уйга бай bulgan.
Ани әйтеп Subra,
Сары балны күтәреп,
Идеңgей белән Жаңбайга
Тулгай биреп яңә әйттэ:
- И сары бал, сары бал,
Сары балны кем эчәр?
Икен бергә килгәндә
Кайсызыз батыр ip bulsa,
Алията алып шул эчәr!
Subra алай дигәнде,
Жаңбай уйга килгәндә
Идеңgей алыш аны эчте.
Subra erau анда әйттэ:
- Афәрин, батыр ikenisen!
Ханга дуслык иткәндә
Дуслыгын niçek itärseñ?
Ханга хаслык иткәндә
Хаслыгын niçek itärseñ?
Идеңgей торып анда әйттэ:
- Ханга дуслык иткәндә
Чыннын кала бозармын,
Казнадан казна kitérép,
Ханинын күцелен tabarmin.

Yorttuñ fervan bulmadı;
Köçlésé kol biledé,
Köçsöz zar iñredé,
Kükke aşkan Tuniku
Yorttuñ kuzen salmadı;
Yugalchı usken Timirtav
Yorttuñ zarın aipladı;
Yul tapmayın adaşkan
Çalpi yortka yul buldi.
Çalpi yorttuñ kuzgatip,
Tunikuni kavladı,
Yortka kuzen salmagán
Tunikum kavlavçı
Timirtav dörés esledé;
Yorttuñ yun baykamý,
Timirtav suzen tiňlamý,
Sin bëtlegén soranday
Milicrap yörenge Kolatay,
Timertav doğru yaptı:
Yurdun fikrini sormayıp,
Timirtav'ın sözünü dinlemeyip,
Renk almış bukalemun gibi
Gevseyip yürüyen Kolatay,
Timirtav'ın başını kestirip.
Günah, yanlış işledi,
Benim bildiğim şu dedi.
Cevap sözünü alıncá,
Sinayıp bir bakıp durunca,
Büyük Subra Yıray
Edige'yı doğrulayıp
o zaman söyledi:
"Genç ilikte yağ olur,
Akli fikri çok olur;
İligine yağ dolmuş,
Aklin fikrin çok olmuş"
Onu söyleyip Subra,
Sarı bali kaldırıp,
Edige ile Canbay'a
Yine söyleyiverdi:
"Ey, sarı bal, sarı bal,
Sarı bali kim içer?
İkiniz bir arada
Hànginiz cesur er olsa,
Alıp da alıp şu içer!"
Subra öyle deyince,
Canbay düşünceye dalınca
Edige alıp onu içti.
Subra Yıray o zaman dedi:
"Aferin, cesur imiñsin!
Hana dostluk ederken
Dostluğunu nasıl edersin?
Hana kastederken
Nasıl kastedersin?"
Edige kalkıp o zaman söyledi:
"Hana dostluk ederken
Çıkıp şehir bozarmı,
Hazineden mal getirip,
Hanının gönlünü ederim."

Ханга хаслык иткәндө
Арсайып атка менәрмен,
Карчыга булып очармын,
Ханны күпбасармын,
Башын канжагама асармын,
Бүләнгән күйдай итәрмен,
Бүректай киеп китәрмен,
Казнасын алıp илгә,
Ханлыкны лайып биғә бирермен,
Мин дигәнне қылымын,
Дигәнемиң қылмасам,
Атамың ҳарам углы булыем!

1495 Сыпра сынлы суп ерау

Идеңәй белән Жанбайны

Икесен бер сынап күргәтчен,

Туктамышка аны әйтте:

Әй ханиям, ханиям,

Әйт дисен дә күймәйсын,

Әйтмәгә авызым бармыйдыр.

Бармаса да әйтием:

Кара лачын, Бұз тойғын -

Икесе ике ояның қоны икән,

Остазларына тоттырып,

Икәвне бер турғачка күндүрдүн,

Кашында торған ике ир:

Берәве аның олы угыл,

Маңдае չыкык, гүзәл булыр,

Батыр булыр шул угыл;

Жантая биреп утырган,

Жанбай аты аталған.

Ирие салкын күренә -

Жанбаз булыр шул угыл,

Кәмалының улы Кин Жанбай,

Сүзгә чичән ир Жанбай

Кинәш бирер картларга,

Яуга չыгар атларга,

Безден дәүрән житкәндә,

Сезгә дәүрән житкәндә

Та кем калды ханнарга...

Аргы угыл да бирге угыл,

Шул читтәге шул угыл -

Кош борынлы Kobogıl,

Бүре пычым шул угыл,

Балтыры чуан, кулы үнән,

Жай татарга охшай шул угыл;

Ирене юка կүренә -

Чичән икән Kobogıl,

Яурыны яссы, муйны озын,

Жәй тартмага кулы озын -

Мәрған икән Kobogıl;

Бармагы жиздай маңшакан -

Чибәр икән Kobogıl;

Чәче айдай балкыган-

Hanga haslık itkende
Arsayıp atka ménérmen,
Karçığa bulıp oçarmino,
Hanni kuvip basarmino,
Başın kancagama asarmino,
Büléngen kuyday itemen,
Büréktey kiyép kitermen,
Kaznasın alıp ilge,
Hanlıkni layık bige birérmen,
Min digenné kılırmin,
Digenémne kılmasam,
Atamını haram uglı buliyim!
Sıpra sınlı sup yirav
İdeğey belen Canbayı
İkésen bér sinap kürgeçten,
Tuktamışka anı әytte:
-Ey haniyem, haniyem,
Eyt diséñ de kuymisiñ,
Eytmege avizim barmýdır.
Barmasa da әтиyem:
Kara laçın, Büz toygın-
İkésé iké oyanyň koş iken,
Ostazlarına tottirip,
İkevné bér turgacka kundirdiñ.
Kaşında torgan iké ir:
Bérevé anıñ olı ugıl,
Mañlayı çikık, güzel bulır,
Batiñ bulır şul ugıl;
Cantaya birep utırgan,
Canbay atı atalgan.
İrné salkıñ küréné-
Canbaz bulır şul ugıl,
Kemalnıñ ulti Kiñ Canbay,
Süzge çičen ir Canbay
Kiňeş birér kartlarga,
Yavga چigar atlarga,
Bézden devran ütkende,
Sézge devran citkende
Ta kénaldi hanharga!..
Argı ugıl da birge ugıl,
Şul çittege şul ugıl-
Koş borınıñ Kobogıl,
Büré piçım şul ugıl,
Balturnı çuvan, kuli ünen,
Cay taratga ohışy şul ugıl;
Iréné yuka küréné-
Çičen iken Kobogıl,
Yavrını yassi, muynı ozin,
Cey tartmagı kuli ozin-
Mergen iken Kobogıl;
Barmagi cizdey mayışkan-
Çiber iken Kobogıl;
Çeçé ayday balkugan-

Hana kastederken
Arsañanıp ata binerim,
Aladoğan gibi uçarım,
Hani kovup basarım,
Başını heybeme asarım;
Bölünmüş koyun gibi ederim,
Börk gibi giyip giderim,
Hazinesini alıp ile,
Hanlığı layık beye veririm,
Ben dedigimi yaparım,
Dediğimi yapmazsam,
Babamın haram oğlu olayım!"
Sıpra Subra Yırvav
Edigej ile Canbayı
İkisini bir sinayıp göründe,
Toktamış'a şöyle dedi:
"Ey Han'ım, benim Han'ım,
Söyle dersin de bırakmazsin,
Söylemeye dilim varmıyor.
Tutulsa da söyleyeyim:
Kara laçın Boz Toygın
İkisi iki yuvanın kuşu imiş,
Ustalarına tutturup,
İkisini bir ağaca kondurduń.
Karşında duran iki er:
Birisi onun ulu oğul,
Alnı çikık, güzel olur,
Cesur olur şu oğul;
Dayanıverip oturan,
Canbay adı konulan
Dudağı sarkılı görünüyör,
Cambaz olur şu oğul,
Kemal' in oğlu Kin Canbay,
Söze usta er Canbay,
Akıl verir yaşıllara,
Savaşa çıkar-atılarak,
Bizden devran geçince,
Size devran yetince
Daha kim kaldı hanlara!..
O oğul da bu oğul,
Şu kenardaki oğul,
Kuş burunu Kobogıl,
Kurt biçimli şu oğul,
Baldırı kalın, eli çevik,
Sakin Tatar'a benziyor şu oğul;
Dudağı ince görünüyör.
Çičen imiş Kobogıl,
Sırtı yassi, boynu uzun,
Yay çekmeye kolu uzun,
Nişancı imiş Kobogıl;
Parmağı pirinç gibi sert,
Güzel imiş Kobogıl;
Saçı ay gibi parlamış.

Asyl ikən Kobogıl;
Bite nurdai tүgelгәn -
Tүre bulır Kobogıl...
Sıpra sınlı sup yirav
Tora birép tulgadyr,
Tulgay birép sarnıydır!
Sarnıydır da cırlyıdır.
Bal böyrække töşkendə,
Bal belə йөрөк peshkendə,
Subra anı jyrylýdyr:
- Min kartıñmın, kartıñmın,
Küpne kүргән картынын.
Ni kүrmegen kartıñmın?
Başlyk ta başlyk Başlik han-
Anı kүrgen kartıñmın;
Annan soñğı Abıl han-
Anı kүrgen kartıñmın;
Annan soñğı Kara han-
Anı kүrgen kartıñmın;
Annan soñğı Ala han-
Anı kүrgen kartıñmın;
Oly babań Tomavıl⁹ -
Anı da kүrgen kartıñmın;
Unike totam uk tartkan.
Tartkanında öze atkan
Annarı soñğı ir - Çıñgız-
Min anı kүrgen kartıñmın!
Yuklavsız ütken Yavçı han-
Anı kүrgen kartıñmın;
Beyandu han, Saen han -
Anı kүrgen kartıñmın;
Saen hannar kitkendə
Annan kalgan kártyıñmın;
Tartip bulat bälłəgən
Bura soltan Berki han¹⁰ -
Annan kalgan kartıñmın;
Özengesse özmə altın,
Ber özməse men altın,
Üzbæk¹¹ dигэн han үtкәn -
Anı kүrgen kartıñmın;
Tibengesse təzmə altın,
Tınyıbék¹² dигэн han үtкәn -
Anı da kүrgen kartıñmın;
Arygimak bavı sum altın
Asılbek¹³ digen han ütken -
Anı min kүrgen kartıñmın;
Yabıncı şeýme altın,
Bapı şaimanı çyñ altın,
Manarası kyryk kolac
Жанбæk¹⁴ dигэн han үtкәn -
Anı min kүrgen kartıñmın;
Birdebek¹⁵ te han bulgan,
Birge me sinneñ kүp bulgan -

Asıl iken Kobogıl;
Bité nurdai tүgelgēn-
Türe bulır Kobogıl...
Sıpra sınlı sup yirav
Tora birép tulgadyr,
Tulgay birép sarnıydır!
Sarnıydır da cırlyıdır.
Bal böyrække töşkendə,
Bal bělen ýorek peskende,
Subra anı cırlyıdır:
- Min kartıñmın, kartıñmın,
Küpne kүrgen kartıñmın.
Ni kүrmegen kartıñmın?
Başlik ta başlik Başlik han-
Anı kүrgen kartıñmın;
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ondan sonra Abıl Han,¹⁶
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ondan sonra Kara Han,¹⁷
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ondan sonra Ala Han,¹⁸
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ulu deden Tomavıl,¹⁹
Onu da görmezdi ihtiyarım;
On iki tutam ok çeken
Çektiğinde koparıp atan
Ondan sonraki er Cengiz,
Onu da görmezdi ihtiyarım!
Yassız geçen Yavçı Han,²⁰
Onu görmezdi ihtiyarım;
Beyandu Han,²¹ Sayın Han,²²
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ulu Han'lar gidince
Ondan kalmış ihtiyarım;
Çekip çelik kılıç kuşanan
Buğra Sultan Berke Han,²³
Ondan kalmış ihtiyarım;
Özengesé özme altın,
Üzengisi parça parça altın,
Bir parçası bin altın,
Özbek²⁴ diye han geçmiş,
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ter kecesi dizi altın,
Timybek²⁵ diye han geçmiş,
Onu da görmezdi ihtiyarım;
Atının bağı som altın
Asılbek²⁶ diye han geçmiş,
Onu da görmezdi ihtiyarım;
Canbek²⁷ diye han geçmiş,
Onu da görmezdi ihtiyarım;
Birdibek²⁸ de han olmuş,
Verimi senden çok olmuş.

Asıl imiş Kobogıl;
Yüzünden nur akiyor
Hükümdar olur Kobogıl...
Sıksa Subra Yırvav
Duruverip söylüyor,
Söleyip da şakıyar!
Şakıyp da söylüyor!
Bal böbreğe düşünce,
Balla yürek pişence,
Subra söyle söylüyor:
"Ben ihtiyarım, ihtiyarım
Görmüş geçirmiş ihtiyarım,
Ne görmemiş ihtiyarım?
Başkan da başkan Başlik Han,²⁹
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ondan sonra Abıl Han,³⁰
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ondan sonra Kara Han,³¹
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ondan sonra Ala Han,³²
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ulu deden Tomavıl,³³
Onu da görmezdi ihtiyarım;
On iki tutam ok çeken
Çektiğinde koparıp atan
Ondan sonraki er Cengiz,
Onu da görmezdi ihtiyarım!
Yassız geçen Yavçı Han,³⁴
Onu görmezdi ihtiyarım;
Beyandu Han,³⁵ Sayın Han,³⁶
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ulu Han'lar gidince
Ondan kalmış ihtiyarım;
Çekip çelik kılıç kuşanan
Buğra Sultan Berke Han,³⁷
Ondan kalmış ihtiyarım;
Özengesé özme altın,
Üzengisi parça parça altın,
Bir parçası bin altın,
Özbek³⁸ diye han geçmiş,
Onu görmezdi ihtiyarım;
Ter kecesi dizi altın,
Timybek³⁹ diye han geçmiş,
Onu da görmezdi ihtiyarım;
Atının bağı som altın
Asılbek⁴⁰ diye han olmuş,
Onu da görmezdi ihtiyarım;
Canbek⁴¹ diye han geçmiş,
Onu da görmezdi ihtiyarım;
Birdibek⁴² de han olmuş,
Verimi senden çok olmuş.

1600 Anı kûrgan kartıñmın;
Olı hanınan tugız han,
Kече hanınan utız han,
Ыыгына кергэн картыңмын;
Карт бабагыз Tuktaga,
Аның уғлы Tuygucha²⁶ -
Anı kûrgen kartıñmın;
Әй Tuktamış, Tuktamış,
Тик төне көн син үзсі
Яланаяк, яланбаш
Йөреп тorgan bala idec,
Бүген син дә han булдың -
Сине дә күрә торамын.
Үтәрең ikenéç belämen,
Үтәрсөн жуяр niem bar?
Ахират өйгө барырмын,
Яиңe өйгө кермен...
Әжел туры кilmæs,
Азрасл корык salmasa,
Әлс дә bulsa Tuktamış,
Синнәn kalyr kartıñmın!
Яиңe torıp yene eytsem:
Өненде ütté un batır,
Un batırdan iñ batır
Санае күк solandай,
Tartıyp atsa sanaen
1620 Күктө йолдыз югалткан,
Күкbatыr дип atalgan -
Аны kûrgen kartıñmın.
Әнижү беләn Bəñjude²⁷
Борын утте биши batыр
Бини batыrdan ин batыр -
Гөрзисе ide bini batman.
Кылышы ide йөз totam,
Сукса taunu жимириде,
Чапса яunu юк itte,
1625 Taubatıry dип dan alды -
Аны kûrgan kartıñmın.
Жаск беләn İdełde
Борын утте дүрт batыr;
Дүрт batыrdan ин batыr,
Кулindagı kalkanı
Аның ide öç batman,
Іненdegé timér köbe
Аның ide dүrт batman.
Гөвөр atkan utçagyır
1630 Kûkrañgen batmagan,
"Utçagyır almas" batyr dип,
Дапы йортka taralgan -
Аны kûrgen kartıñmın.
Күп batыrny min kûrdem,
1635 Күп batыrny min beldem,
Яшем йөз tuksanga kilgendi,

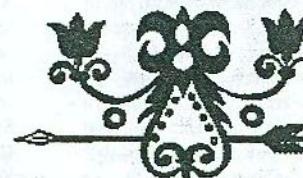
Anı kûrgen kartıñmın;
Olı hanınan tugız han,
Kéçé hanınan utız han,
Igina kérgen kartıñmın;
Kart babagız Tuktaga,
Anıñ ugły Tuygucha-
Anı kûrgen kartıñmın.
Ey Tuktamış, Tuktamış,
Tik töne kön sin üzéñ
Yalanayak, yalanbaş
Yörép torgan bala idéñ,
Büğen sin de han buldiñ-
Siné de küre toramın.
Ütäre ikenéç béleñen,
Ütérseñ cuyar niyém bar?
Ahiret öyege barırmın,
Yene öyege kérermén...
Ecel turi kilmese,
Azrayıl korik salmasa,
Elé de bulsa Tuktamış,
Sinnen kalır kartıñmın!
Yene torıp yene eytsem:
Önende ütté un batır,
Un batırdan iñ batır
Sanayı kük solanday,
Tartıyp atsa sanayin
1640 Kükte yoldız yugaltkan.,
Kük batır dip atalgan-
Anı kûrgen kartıñmın.
Encü béléñ Bencüde
Borın ütté biş batır
Biş batırdan iñ batır-
Görzisë ide biş batman,
Kılıç iðé yöz totam,
Suksa tavrı cimirdé,
Çapsa yawıñ yuk itte,
Tavbatıry dip dan aldi-
Anı kûrgen kartıñmın.
Cayık béléñ İdełde
Borın ütté dürt batır;
Dürt batırdan iñ batır,
Kulindagi kalkanı
Anıñ ide öç batman,
Іnendegé timér köbe
Anıñ ide dürt batman.
Gavér atkan utçagyır
1645 Kûkrañgen batmagan,
"Utçagyır almas" batyr dип,
Дапы йортka taralgan-
Аны kûrgen kartıñmın.
Küp batırnı min kûrdem,
1650 Кüp batırnı min beldém,
Yeşém yüz tuksanga kilgendi,

Onu görmüş ihtiyarım;
Ulu handan dokuz hanın,
Küçük handan otuz hanın,
Gölgesine girmis ihtiyarım,
Büyük dedeniz Tuktaga,²⁸
Onun oğlu Tuygucha,
Onu görmüş ihtiyarım.
Ey Toktamış, Toktamış,
Daha dünkü gün sen kendin
Yalın ayak, başı kabak
Yürüüp duran çocuktur,
Bugün sen de han oldun,
Seni de görüp duruyorum.
Öldüreceğini biliyorum,
Öldürsen kaybedecek neyim var?
Ahret evine giderim,
Yine eve giderim...
Ecel denk gelmezse,
Azrail kement salmasa,
Şimdiedyek, Toktamış,
Senden kalır ihtiyarım!
Yine kalkıp yine söylesem:
Yakında geçti on bahadir,
On bahadırdan en bahadir,
Yayı gökkusağı gibi,
Çekip atsa yayını
Gökte yıldızı yok eden,
Gök Bahadir diye adlanan,
Onu görmüş ihtiyarım.
İncü ile Bencü²⁹ de
Evvel geçti beş bahadir
Beş bahadırdan en bahadir
Gürzü idi beş batman,
Kılıç idi yüz tutam,
Vursa dağları kirardi,
Kesse düşmanı yok ederdi,
Tavbatıry³⁰ diye şan aldı,
Onu görmüş ihtiyarım
Yayık ile İdil³¹ de
Evvel geçti dört bahadir,
Dört bahadırdan en bahadir,
Elindeki kalkanı
Onun idi üç batman,
Omzundaki demir zirh
O da idi dört batman.
Gavurların attığı toplar
Gögsüne batmamış
"Utçagyır Almas"³² Bahadir diye,
Ünү yurdu yayılmış,
Onu görmüş ihtiyarım.
Çok bahadırı ben gördüm,
Çok bahadırı ben bildim,
Yaşım yüz doksana gelirken,

Чыкмаган жан йөргендә,
Миннәn дәүрән ўткәnde,
Сезгә дәүрән житкәnde,
Утыз тешем беткәnde,
Шунча ирләр күргәндә,
Утыз ханның гомерен ўткәnde
Кобогылдай ирне мин
Бер күрмәтән картыңын!
1660 Каşlapırina карасам,
Каләмнен пәйда bulganday,
Күзләрсә карасам,
Күгеннәn пәйда bulganday;
Каршынан торып карасам,
Каһәрдәn пәйда bulgadai;
Бүйләрни карасам,
Нурдан rэйда bulganday!
Шул читтәгे шул угыл,
Аргы угылдан биргә угыл,
1670 Уртадагы озын буйы,
At jılıkale Kobogyl,
Komga betkәn koba tal,
Korık sallar Kobogyl;
Kola-alalı kүп yulkiñi
Куып эйдәr Kobogyl;
Әй:иенмәгәn күп yortka
Bilgë tekär Kobogyl;
Боты sauryly kөrən at,
Ботка тартып menər at;
1675 Икse saklık turını
Олауга жайдак алыр ul;
Нугайлының ағыр йорт,
Жәx yatkani xәýran йорт -
Ач көзәндай бөгелеп,
Ач бүрәdey chiyıldap,
Ач арысландай үkerеп,
Илсөнә taush salыr ul;
Кырыk көnlек çileñe
Айдыны bulak salыr ul;
Иделнен ike яғы kызыл яр,
Ысбадан sawyt salыr ul;
Иртеш башы Каra Tun,
Ике arасын kuar ul;
Чикес кузы sansız kuy,
Күп gaskeré tuyısın dip,
Сүси kazan asar ul;
Батман, batman balınnı
Tartıp alip écer ul;
Агыншан sukkан Ak urdañ,
Көмештәn sukkан ak işek,
Төнис timér чukmarı
Ишегéñne achar ul;
Кирәгәñne kirtær ul,
Kirtép utyn iter ul,

Çıkmayan can yörгende,
Benden devran geçerken,
Size devran yeterken,
Otuz dişim biterken,
Şunça erler görkén,
Otuz hanın ömrünü geçerken,
Kobogıl gibi eri ben
Hi görmeyeñ ihtiyarım!
Kaşlarına bakarsam,
Kalemdeñ yaradılmış gibi;
Gözlerine bakarsam,
Göktен yaradılmış gibi;
Karşısında durup bakarsam,
Kahırdan yaradılmış gibi;
Boylarına bakarsam,
Nurdan yaradılmış gibi!
Şu kenardaki şu oğul,
O oğuldan bu oğul,
Ortadaki uzun boylu,
At omuzlu Kobogıl,
Kuma bitmiş çali çırçı,
Kement seçer Kobogıl;
Kula alalı çok yulkiñi.
Kovup gider Kobogıl;
Gidilmeyen çok yurda
Bayrak diker Kobogıl;
Budu sağırılı boz atı,
Buda çekip biner atı:
İki saklı doruyu
Arabaya eyerséñ alır o:
Nogaylı'nın³³ ulu yurduna,
Yayılı yatan hayran yurduna,
Aç kokarca gibi bütünlüp,
Aç kurt gibi uluyup,
Aç arslan gibi tükreyp,
İline ses verir o;
Kirk gönüllük çölüne
Aydın bulak salar o;
İdil'in iki yakası kizıl yar,
Suvarmasını yapar o;
İrtış başı Kara Tun,³⁴
İkisinin arasını kovar o;
Sayısız kuzu, sayısız koyun,
Çok askeri doysun diye,
Kesip kazan kaynatır o;
Batman batman balını
Çekip alip ier o;
Altından dövülen ak sarayının,
Gümüştën dövülen ak kapısı,
Düsse demir topuzu
Kapını açar o;
Kiregeni³⁵ kırar o;
Kırıp odun eder o.

- 1705 Кисме-кисмә сары алтын -
Кисеп улжа итәр ул;
Канықлан жыйтап малиңни,
Чүмечәп чөчен бетәр ул.
Бар урдаңы алыр ул.
- 1710 Тәхетене бау салыр ул,
Кола чәчен агартып,
Ике күзәп кызартып,
Картайганды илеңнәп
Сөрән салып куар ул;
- 1715 Табанины теләр ул,
Телен кылыш салыр ул;
Хур кызыдай күрекле,
Сандугачтай ирекле
Ханекәдай аруны.
- 1720 Көнекәдай сұлұны,
Йәникәдай бикәчин
Ат естене мендереп,
Алсу йәсән сұлдырып,
Тиген улжа алыр ул
- 1725 Камчы тиyr мүйиниңа,
Кан сорғылар күйиниңа,
Такия оғын башыны
Кисәр булғай шүл угыл.
Инде мин кесе танымам,
- 1730 Этәр кесе танысам,
Котлықия би улы
Идегей ул - Kobogil!..

Kisme-kisme sari altın,
Kisep ulca iter ul;
Kaşıklap ciygan malını,
Çümeclep çeçep bétér ul.
Bar urdañını alır ul.
Teheténe bay sahr ul,
Kola çeçeň agarтип,
İke kuzen kızartıp,
Kartayganda ileninen
Sören salıp kuvár ul;
Tabanıñını téler ul,
Télép kılıñ salır ul;
Hur kıziday küréklé,
Sandugactay iréké
Hanekedey aruvni,
Könekedey siluvni,
Yenikedey bikeçné
At östéne méndérép,
Alsu yönén suldurip,
Tigén ulca kılır ul
Kamçı tiyer muyniña,
Kan sorgılrı kuyniña,
Takiya olt başını
Kiser bulgyl sul ogıl.
Indé min késé tanımam,
Eger késé tanışam,
Kutlukaya Bey oğlu
Edigey o. Kobogil!"

Kesme kesme sari altın,
Kesip ganimet eder o,
Kaşıklap topladığın malını,
Kepçe ile saçip bitirir o.
Bütün sarayını alır o.
Tahtına bağ vurur o.
Kumral saçını ağartıp,
İki gözünü kızartıp,
Kocayınca ilinden
Bağıra bağıra kovar o,
Tabanını yarar o.*
Yarıp kilimi salar o;
Huri kız gibi güzel,
Bülbül gibi hür, özgür
Haneke gibi güzeli,
Köneke gibi şirini,
Yenike gibi gelini
At üstüne bindirip,
Al yüzünü soldurup,
Ganimet, olca* kilar o.
Kamçı değer boynuna
Kan sarılır koynuna,
Çelenkli ulu başını
Kesip alır şu oğul.
Artık ben kişi tanımam,
Eğer kişi tanışam,
Kutlukaya Bey oğlu
Edigey o. Kobogil!"

- 1735 Субра моны әйткендә
Хан жыены зур табын
Бер утырды, бер торды.
Туктамыштай олы хан
Бер утырды, бер торды.
Күнделене төшкән яхшылар,
Бу ни укыясы булды дип,
Чыздыл алмый жылыйдыр.
Күнлене төшмес яманнар,
Картайгана бер алжыган картыбыз
Менә әйтеп былчылды дип,
Көлә биреп тынлыыйдыр,
Жантая биреп утырган
Жапбай анда моны әйттэ:
Идегей андый ир икән,
Идел йортта бер икән,
Башыннан башы сай булсын!
- 1740 1745 1750 1755
- Subra moni eytikende
Han ciyimi zur tabin,
Bér utirdi, bér tordi.
Tuktamiștay oli han
Bér utirdi, bér tordi.
Küñléne töşken yahşilar,
Bu ni ukiyası buldi dip,
Çidy almy cilridir,
Kühléne töşmes yamannar,
Kartayganda bér alcigan kartibiz
Méné eytép bılıcdıy dip,
Kölé birép tññlyidir.
Cantaya birép utırgan
Canbay anda moni eytté:
Idégey andiy ir iken,
Idéi yortta bér iken,
Başının başı sav bulsun!
Han sinavın itkende,
Derecege ciòkkende,
Bi türeler, agalar,
Başının balrı koyayık,
Idégey andiy ir iken,
Bérer ayak kuyayık!
Anda tabin şav kildé.

ИДЕГЭЙНЕҢ ТУКТАМЫШ ХАН ТАБЫНЫННАН АКСАК ТИМЕРГӘ КАЧЫП КИТКӘНЕ

EDİGEY'İN TOKTAMIŞ HAN SOFRASINDAN AKSAK TİMUR'A KAÇIP GİTMESİ

Subra bunu söyleyince,
Han meclisi büyük sofra
Bir oturdu, bir kalktı.
Toktamış gibi ulu han
Bir oturdu, bir kalktı.
Anlayan iyi kişiler
"Bu nasıl olaydır" diye.
Dayanamayıp ağlıyorlar,
Anlamayan kötüler,
"Yaşlanmış bitkin bir ihtiyarımız
Söleyip ölüyor" diye,
Güle güle dinliyorlar.
Yan gelip oturan
Canbay o zaman söyle söyledi:
"Edigey öyle er imiş,
İdil-Yurt'ta eşsiz imiş,
Başı her zaman sağlıktı olsun!
Han sinavı yapınca,
Dereceye vurunca,
Beyler, hükümdarlar, ağalar,
Başından balı koyalım,
Edigey öyle er imiş,
Birer kase koyalım!"
O zaman sofra gürledi,

Хан ушынан утырып,
Хан ханәпкә Йәнике
Туктамышка аны әйттө:
-Идегей Котлыкына улы булғанда,
Эңел эче биртесен,
Башы моннан чыкмасын,
Биләр токкан ак пычак
Би күлүннан төшмөсөн!
1760 Ирене юка сарайк,
Бер аякны баллап бер,
Бер аякны агулап бер!
Ханәп аны әйткәнде,
Хан хайласен иткәнде,
1765 Тыңцап тортган Тыңгысын
Аңгысына аңдырып,
Аңдып тортган Аңгысын
Ак утауны калдырып.
Бәйде тортган атларның
1770 Өзөнгө бавын кискәләп,
Идегәйпен чуар ат -
Аны юнга калдырып.
Тыңтап килеп ишкә,
Идегәйт аны аңдырып:
1775 - Түйга барсан, борын бар,
Борын барсан, урын бар,
Борын бар да борын кайт,
Атаң белдер мәғынесөн!
Тимгел Чуар, Тим Чуар,
1780 Төн катуга көн сиңа,
Кара лачын канатынан
Әзерләргә йон сиңа;
Миңа вакыт кейләргә,
Сиңа вакыт сөйләргә.
1785 Өстөндөгө камка тун -
Түрдә утырган биләргә.
Минем атам Аңгысын,
Барлагансын соңысын.
Аңгысын аңдып ни әйтсе,
1790 Аны белде Идегәй.
Елкыздаган ак пычак
Биләрпен жиң очында
Чыгып кайтын тора икән.
Аны күрәс Идегәй.
1795 Агулан салған сары бал
Жанбай тогын кигләнде,
- Хан саркытын эк! - динеп,
Идегәйт биргендә.
Агу салған сарайк
1800 Борынына килеп тигендә,
-Ай борымны кан кылдиң! - дип,
Хан саркитин эк! - динеп,
Идегәйт биргендә.
Агу салған сарайк
1805 Борынына килеп тигендә,
-Ай борымны кан кылдиң! - дип,
Борымның басын Идегәй,
Бусагадан атлады.
Токымы толпар яралған

Han uñınan utırıp,
Han haneşé Yenike
Tuktamışka anı eytté:
-Idégey Kotlıkya ulti bulganda,
Éçep éçé birtelsén,
Başı monnan çıkmasın,
Biler totkan ak piçak
Bi kulinنان töşmesén!
Iréné yuka sarayak,
Bér ayakńı ballap bir,
Bir ayakńı agulap bir!
Haneş anı eytkende,
Han heyselen itkende,
Tiñlap torgan Tingisün
Añgısında añdirdi.
Añdip torgan Añgısın
Ak utavní kaldiři.
Beyde torgan atlarnıñ
Özeñgé bavin kiskelep,
Idégeynéñ çuvár at-
Anı yulga kaldiři.
Tiştan kilép işkékke,
Idégeye anı añdirdi:
-Tuyga barsaň, borın bar,
Borın barsaň urın bar,
Borın bar da borın kayt,
Ataň bélér megnesén!
Timgél Çuvar, Tim Çuvar,
Tön katuvga kón siña,
Kara laçın kanatynan
Ezérlerge yon siña;
Miňa vakt köylerge,
Siňa vakt sôylerge,
Östéñdegé kamka tun-
Türde utırgan bilerge.
Miném atam Añgısın,
Barlagansıñ soñıgsın.
Añgısın añdip ni eytse,
Anı beldé Idégey.
Yıldidak an ak piçak
Bilernéñ ciň oñcında
Çigip kaytip tora iken,
Anı kürdé Idégey.
Ağulap salgan sarı bal
Canbay tutup kiglende,
-Han sarkitin éc! - diyp,
Idégeye birgende,
Agu salgan sarayak
Borınına kilép tigende,
-Ay, borımnı kan kıldıñ! - dip,
Borımnı basıp Idégey,
Busagadan atladi.
Tokımı tolpar yaralǵan

Han'ın sağına oturup,
Han hatunu Yenike,
Tuktamış'a şöyle söyledi:
"Edige, Kutlukaya oğlu olduğunda
İçip midesi bulansın,
Başı buradan sağ çıkmasın,
Beylerin tuttuğu ak biçak
Bey elinden düşmesin!
Kenarı ince kaseyi,
Bir kaseyi ballayıp ver,
Bir kaseyi ağılayıp ver!"
Hatan bunu söylekeren,
Han hilesini yaparken,
Dinleyip duran Tingisün
Angisin'a işaret etti.
Bunu anlıyan Angisin
Ak otağı bırakı.
Bağılı duran atların
Üzengi bağını kesip,
Edige'yin ala atını,
Onu yola bırakı.
Diştan gelip kapıya,
Edige'y'e bunu işaret etti:
"Toya varsan evvel var,
Evvel varsan yer var,
Evvel var da evvel dön,
Babam bilir manasını!
Timgıl Çuvar, Tim Çuvar,
Gece bitince gün sana,
Kara laçın kanadından
Hazırlamaya tuy sana;
Bana şarki söyleme vakti,
Sana söz söyleme vakti
Üstündeki samur kürk -
Baş köşede oturan beylere.
Benim adım Angisin,
onrakını yoklamışın"
Angisin işaret edip ne söylese,
Onu bildi Edige,
Pırıldayan ak biçak
Beylerin yen ucundan
Çıkıp duruyor imiş,
Onu gördü Edige,
Ağlanıp konulan sarı balı
Canbay tutup gelinice,
"Han sarkitini! iş!" diye,
Edige'y'e verinice,
Agu salgan sarayak
Burnuna gelip deyince,
"Hay, burnumu kan kıldıñ!" diye,
Burnunu tutup Edige,
Eşikten atladi.
Soyu Tolpar yaradılan

1810 1815 1820 1825 1830 1835 1840 1845 1850 1855 1860

Timgél Çuvar at iken:
Özeñgäge bér tide,
Жирдә яткан садагын
Ислеп алып бер кидé.
Tim Çuarnıñ янбашы
Жиргә ятып бер tide,
Әйләнеп карап күргәndə,
Идегей инде юк иде.
Сыпра сыныы суп ерау
Ni bulganyň anladı.
Tulgay birép sarnadı:
- Aй busaga, busaga,
Busaganы бер атлан,
Basar bugay shul ugylı:
Tim Çuvarın atlaniپ,
Качар bugay sul ugylı!
Isen-aman kitse ul,
İdełdən arı ütsé ul,
Şah Timérge житсé ul,
Şah Timérne алып kilép,
Сарайны харап итэр ul!
Azamat ir Tuktamış:
- Bu ni ukiyasy buldı? - dip,
Tugiz iren torgızıp,
Öy aldaňa çikkanda
Ni bulgınan afluadır...
- Kugıñ menep atlantı-dip,
Хан boyırıgnın birgendi
Tuzıtyň ýörgən tutyza bi
Tugız atka kılgländə,
Atlanıýr ятын tapmadı,
Baúszıs ijar, bapsız at,
Köbesen kiňep menğendə
İyarenňən augin batyrılar
Жир basar žir tapmadı,
Әylänenep kırta atlağı.
Azamat ir Tuktamış
Суп ерауга аны әйтте:
- Эле минем akbz atım,
Akbz, akbz dígeném,
Yögenéñ uçlap kém barsa,
Anıñ bulır iken le!
Elé miném öyém-saray
Asıl taştan salıngan.
Kileček öyém nıgözé
Taldan bulyıp iken le!
Әle minem Hanakedey aruvım,
Könekədäy siluvım,
Йәşikədäy bıkəchém
Könenđe kém köle baksa,
Anıñ bulır iken le!
Subra erap anı әйтте:
- Yalgızı yırak kitmäster,

Timgıl Çuvar at imiš:
Üzengiye bir deđdi,
Yerde yatan sadağıni
Eğilip alıp bir giydi.
Tim Çuvar'ın bögrü
Yere yatıp bir deđdi.
Dönüp baktığında
Edigej artik yok idi.
Siska Subra Yırat
Ne olduğunu anladı.
Söleyiverip şakıdı!
"Ay, eşik, eşik, eşik.
Eşiği bir atlayıp,
Basar galiba şu oğul,
Tim Çuvar'ına atlaniپ.
Kaçar galiba şu oğul.
Esen bütün gitse o,
İdil'den öte geçse o,
Şah Timur'a varsa o,
Şah Timir'u alıp gelip.
Sarayı harap eder o!
Azametli er Toktamış
"Bu nasıl olaydır?" diye.
Dokuz erini kaldiřip,
Ev öňüne çıkinca
Ne olduğunu anladı...
"Ata binip koşun!" diye,
Han buyruğunu verince
Tozutup yürüyen dokuz bey
Dokuz ata gelince,
Binecek bir şey bulamadı
Bağsız eyer, koşumsuz at,
Zırhını giyip binince
Eyerinden düşen bahadırlar
Basacak yer bulamadı.
Dönüp geri atladi.
Azametli er Toktamış
Saf yırava o zaman söyledi:
"Hele benim akboz atım,
Akboz, akboz dediğim,
Dizginimi avuçlayıp kim gitse,
Onunki olacaktı!
Hele benim evim saray
Cevher taştan yapılmış.
Gelecekteki evimin temeli
Sögütten olacaktı!
Hele benim Haneke gibi güzelim,
Köneke gibi zarifim,
Yenike gibi hatunum
Gününde kim gülüp baksa.
Onunki olacaktı!"
Subra Yırat söyle dedi:
"Tek başına uzağa gidemez,

İdeleşen arı үтмәстэр,
Тугыз ирс жибәр дә,
Алдан-йолдан кашина ал,
Кашина ал да башын ал!
Исән-аман китсе ул,
Идеңдән ары үтсә ул.
Шах Тимергә китәчәк,
Шах Тимерне алып килеп,
Сарайны харап итәчәк.
Килмәс булгай миқән, әй,
Килмәс булгай миқән, әй!
Азамат ир Туктамыш
Гайрәтеннан бузарып,
Кин Жанбайга аны ёйтте:
-Кемалның улы Кин Жанбай,
Киңешен өлкән ир Жанбай!
Азамат ир Туктамыш
Гайрәtennan buzaryp,
Kin Janbayga anı eytté:
-Kemalnıñ ulı Kiň Canbay,
Kiňeşen өlken ir Carbay!
Kothikiya bi ulı
Idęgęnyé belgände
Sérén minnen yeşerdéñ,
Kulimnan ağu birgändé,
Borınıny suygip kachyrdыń!
Atlanıny jittkel artyna,
Alıny kıllegel karshyma!
Тугыз иргә аны ёйтте:
-Әй тугыз ир, тугыз ир!
Жанбай белән бара күр!
Алдан-йолдан Idęgęne
Yz kaşına ala kүр!
Алдан-йолдан кашина ал!
Кашина ал да башын ал!
Тугыз ир китте зарланып,
Бер алла дип алданып.
Алар куя килгәndә,
Идең кичеп Idęgęy,
Бер тел алып kitim dip,
Бер байтирак төбенә
Иярен салып түшәnde.
Idęgęy anda ятканда
Жантимирең biш улы
Ана килеп kүshyldы.
Алар anda яттылар,
Ятып казан астылар,
Асын ашап яттылар.
Ул төтеннен күргәndә,
Тугыз ир житең kилгәndә
Тугызы ла туктады,
Кашина барып житмәde,
Сөйләшергә базмады.
Idęgęy anda utyrak какшаеп,
Тугызинан курыкмады.
Анда килеп Кин Жанбай,
Идең аша hайkyryp,
Idęgęyinе чакырып,

İdeñden arı ütmestér,
Tugiz irné ciber de,
Aldap - yoldap kaşına al,
Kaşına al da başın al!
Isen - aman kitse ul,
İdeñden arı ütse ul,
Şah Timérge kiteçek,
Şah Timirné alıp kilép,
Sarayni harap iteçek.
Kilmes bulgay miken, ey,
Kilmes bulgay miken, ey!
Azamat ir Tuktamış
Gayretennen buzarıp,
Kiň Canbayga anı eytté:
-Kemalnıñ ulı Kiň Canbay,
Kiňeşen өlken ir Carbay!
Kothikiya bi ulı
Idęgęnyé belgände
Sérén minnen yeşerdéñ,
Kulimnan ağu birgändé,
Borınıny suygip kachyrdыń!
Atlanıny jittkel artyna,
Alıny kıllegel karshyma!
Тугыз иргә аны ёйтте:
-Ey tugız ir, tugız ir!
Canbay béléñ bara kür!
Алдан-йолдан Idęgęne
Üz kaşına ala kür!
Алдан-йолдан kaşına al!
Кашина ал да башын ал!
Тугыз ir kitté zarlanıp,
Bér alla dip aldanıp.
Alar kuva kılgende,
İdeł kiçép Idęgęy,
Bér tél alip kitim dip,
Bér baytirok töbene
Iyeren salıp tüséndé.
Idęgęy anda yatkanda
Cantimirneñ biş ulı
Aña kilep kuşıldı.
Alar anda yattilar,
Yatıp kazan astilar,
Asıp aşap yattilar.
Ul töténne kürgende,
Tugiz ir citép kılgende
Tugizi da tuktadı,
Kaşına barıp citmedé,
Söyleşerge bazmadı.
Idęgęy anda utırıp kakşayıp,
Tugyzinnan kurikmadi.
Anda kilep Kiň Canbay,
İdeł aşa haykirip,
Idęgęyinе çakırıp,

İdil'den öte geçemez,
Dokuz eri gönder de,
Aldatıp karşına al,
Karşına al da, başını al!
Esen aman gitse o,
İdil'den öte geçse o,
Şah Timur'a gidecek,
Şah Timur'u alıp gelip,
Sarayı harap edecek.
Gelmez olur mu acaba, ey,
Gelmez olur mu acaba, ey".
Azametli er Toktamış
Hiddetinden bozarıp,
Kin Canbay'a söyle söyledi:
"Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Tavsiyen ulu er Canbay!
Kutlukaya Bey oğlu
Edigey'i bilerek
Sırrını benden gizledin.
Elimden ağu verince
Burnuna vurup kağırdın!
Binip var da arındandı,
Alıp getir karşımı!"
Dokuz ere söyle söyledi:
"Ey, dokuz er, dokuz er!
Canbay'la gidiver!
Aldatıp Edigey'i
Öz karşına aliver!
Aldatıp karşına al!
Karşına al da başını al!"
Dokuz er gitti sizlanıp,
Bir Allah diye avunup.
Onlar kovup gelirken,
İdil'i geçip Edigey,
Bir haber alıp gideyim diye,
Bir baytiroğın^{**} dibine
Eyerini salıp döşendi.
Edigey orada yatarken
Cantimir'in beş oğlu
Ona gelip katıldı.
Onlar gelip yattilar,
Yatıp kazan astilar,
Asıp, yiyp yattilar.
O dunmani görünce
Dokuz er gelince,
Dokuzu da durdu,
Karşısına varmadılar,
Söyleşmeye cüret edemediler,
Edigey o zaman cesur karşılayıp,
Dokuzundan da korkmadı.
O zaman gelip Kin Canbay,
İdil'den haykirip,
İdęgęy'i çakırıp,

Tulgay birép anı eytté:
- Kait Idęgęy, kaytsana!
Ханың-иң чакырадыр,
Борылып Idel чыксана.
Бэздин борын заманда
Тунiku atlı han ütte.
Югалчыдан üstergэн
Таубатыр anı kuganda
Тат торынын Колатай
Яман толга басмады -
Тунiku danın sakлады,
Кайт, Idęgęy, kaytsana!
Idęgęy avaz kaitardы:
- Kara slan Kiň Canbay,
Акылың чонтык, тинтэк bi,
Тунiku олы han idé,
Утыз йортка dan ide.
Далада үскәn Timertau
Тат torunum kuzgatıp,
Tuniku danın yuk itté.
Avaz birdé Kiň Canbay:
-Ey, Idęgęy, Idęgęy,
Yuk gomanga sin chumgan,
Tuktamıştay oly han
Ана каршы kem torğan?
Яуларың az, tottylyrsyn!
Чебен жанлы atañday
Канлы kuz yes koyarsın,
Kaiyt, Idęgęy, kaytsana!
Tat torunuñ Яу туба,
Яу түбәgä bаш итеп,
Туктамıştay oly han,
Idęgęy, sına kuyadır
Kaityp bашchy bulsana!
Оль кызы Ханека,
Кече кызы Көнека,
Икевен бердэй бире ле,
Kaityp kiev bulsana!
Avaz birdé Idęgęy:
-Akylıñ çontık Kiň Canbay,
Yort belməgən tinctek bi,
Кыбыrsynny arы kit,
Син-bétlegən soran at!
Tat torunuñ Яу түбә
Miňa tiňdeş kiz tabar,
Tat torunuñ Яу түбә
Miňa danlı yort bulur,
Avaz birdé Kiň Canbay :
- Aй kalkıp akryñ tuadyr,
Ир егет яуда үзлдер,
Яудан kacħkan-ir bulmýidyr,
Ил алдында көн kүrmidér.
Егет bulып яу baplaşdyń,
Tulgay birép anı eytté:
-Kart, Idęgęy, kaytsana!
Ханың-иң çakыradır,
Borılıp Idel çıksana.
Bézden borın zamanda
Tuniku atlı han ütte.
Yugalchıdan üstergэн
Tavbatır anı kuganda
Tat torunum Kolatay
Yaman yulga basmadı-
Tuniku danın sakladı,
Kayt, Idęgęy, kaytsana!
Idęgęy avaz kaitardы:
-Kara yılın Kiň Canbay,
Akınlıñ çontık, tintek bi,
Tuniku olı han idé,
Utız yortka dan idé.
Dalada үskən Timertau
Tat boyunu ayaqlandırıp,
Tuniku'nun şanını yok etti".
Ses verdi Kin Canbay:
"Ey, Edigey, Edigey,
Gerekşiz şüpheye dalmışın,
Toktamış gibi ulu han,
Ona karşı kim durmuş?
Ordun az tutulursun,
Sinek canlı baban gibi
Kanlı göz yaşı dökərsin!
Dön, Edigey, dönsene!
Tat boyun, Yav tübe,
Yav tübe baş itép,
Tuktamıştay olı han,
Idęgęy, siné kuyadır
Kaityp başçı bulsana!
Olı kizi Haneke,
Kécé kizi Köneke,
İkevén bérdey bire le,
Kaityp kiev bulsana!
Avaz birdé Idęgęy:
"Akınlıñ çontık Kiň Canbay,
Yurt bilmeyen ahmak bey,
Kırıdanmadan daha ötegi git.
Sen, rengi değişen at!
Tat boyum, Yav tübe,
Bana denk kız bulur,
Tat boyum, Yav tübe
Bana şanlı yurt olur.
Ses verdi Kin Canbay:
"Ay çıkip yavaş doğuyor,
Er yiğit savaştı ölüyor.
Savaştan kaçan: er olmuyor,
İl öndeñ gür görmüyör.
Yigit olup savaşa başladın,

1970	Başladanı da nik taşladıñ? Börköt kugan kuyändäýin İdel sunıñ kiçip kaçtıñ? Avaz birde İdegäý: - Aý kalkıp akyň tuadır, Ir eger ýaunu kuadır, Ir bulsan, sunı ütkel - Sunı ütep miné totkıy! Avaz birdé Kiň Canbay: - Kœcli ilge sin yav achtıñ, Batiñ bulip alga bastıñ, Batiñligiñ kürset, mordar. Sunı ütep nige kaçtıñ? Avaz birdé İdegäý: - Taymam başkan ýolymnan, Salmam sœnge kulylmnan, Salmam kalkan inemnén, Ya jýarymın ilémnen. Yaуга тиңдәш яу жýисам, Идел sunıñ kichärmen, Kem batır alga bastıñ, Shul čagında il kүrер. Жакталы түнинىң эченде Жак жоңпары чәcelеп, Идел аша чакырып, Жанбай анда тулгайдыр: -İdegäý bi, dusim aý! İdegäý bi, dusim aý! Ханың-иң чакыраýı, Борлып Идел kicsænæ! Kaitcsana, İdegäý, kaitcsana!	Başladanı da nik taşladıñ? Börköt kugan kuyändäýin İdel suvunu kiçip kaçtıñ? Avaz birdé İdegäý: -Ay kalkıp akrin tuadır, Ir yégét yavni kuvadir, Ir bulsañ, sunı ütkél- Sunı ütep miné totküll! Avaz birdé Kiň Canbay: -Kœcli ilge sin yav achtıñ, Batiñ bulip alga bastıñ, Batiñligiñ kürset, mordar. Sunı ütep nige kaçtıñ? Avaz birdé İdegäý: -Taymam başkan yulymnan, Salmam söngé kulimnan, Salmam kalkan iñémnen, Yav ciýarmin ilémnen. Yaugva tiñdesh yav ciysam, İdel suvunu kiçermén, Kém batır da kém kuyan- Şul çağında il kürér. Caktalı tunniniñ éçende Cak connarı çecélié, İdel aşa çakırıp, Canbay anda tulgaydır: -İdegäý bi, dusim, ay! İdegäý bi, dusim, ay! Han'ın, efendin seni çağırıyor, Dönüp İdil'i geçsene! Dönsene, Edigey, dönsene, Çevirip atının başını çeksene! Dönüp evini bulsana! Geniş tepeli boz saraya, Eğilip selam versene! İrené yuka çınayak, Han-iyeñ bal biredér, Haneşler, totkan sarayak, Süretmelé söt kímiz Kulynnan koñip biredér, Éçsene, İdegäý, éçsene! İyerenel kaşy altyň, Yögénenel başy altyň, Kolagın bezdäý kadağan, Kägelän kyzdzai taragan, "Çu!" dögündä oçkan koñiny Uzıp kitmege yaragan, Yögende ýezän sanagan, Kuş ýoreklé yaralgan, Kisir yilan üzklé, Kultiravday tanavlı, Sahtiyanday irénle, Sarimsaktay azuylı,	Kiyigan kamış kolaklı, Tustaganday toyaklı, Al örkeçé may baskan, Art örkeçlé döyedey, Arislanday kükrekli, Yulbarıstay söyrekli, Çapkan çakta cil cîmes, Tabanı yalpak Tarlan bûz At veriyor Han'ın, Binsene, Edigey, binsene! Yakası altın, altın altıñ Bir görmesi bin altın, Kara samurdan kürk veriyor, Giysene, Edigey, giysene! Tutam baǵı som altın Çingiraklı gök aladoğan veriyor, Deri davılbaž bağlanıp, Gölü dolaşip uçursana! Kabzası altın ay çelic Han'ın kılıç veriyor Kuşansana, Edigey, kuşansana! Her bir yanı bin altnıa bitmemiş, Han'ın zırh veriyor, Giysene, Edigey, giysene! İdil ile Yayık'ta Otuz dokuz han idı, Toktamış gibi yok idı, Zevkini orada sörsene! Baytaldan baytal bülép biredér, Baytaktan baytak bülép biredér, Padişahlık sörsene! Hanekeden artik aruv bar, Könekeñen artik siluv bar, Anı da alip biredér, Sağ dízine oturtup, Yüzlerinden öptüp öpüp, Arkasından okşayıp okşayıp sevsene! Yen ucundan tutup Sevsene, Edigey, sevsene! Toktamış gibi Han'ın Sana güceniyor, Güceniklik sözünü Öz ağzından söyleşene! Gel, Edigey, dostum, ey, Bizimle dönsene!" O zaman gelip Edigey İdil'den şöyle söyledi: "Dönmem de, Canbay, dönmem, Çevirip atının başını çekmem, Geniş tepeli ak saraya Eğilip selam eyremem,
1975			
1980			
1985			
1990			
1995			
2000			
2005			
2010			
2015			
2020			
2025			
2030			
2035			
2040			
2045			
2050			
2055			
2060			
2065			
2070			

2075 Иңен күренеш итмәмен
Иңсемә имен чукмар тигәнде!
Ирене юка чынайк
Ханим бал бирсә дә,
Бал бирсә дә әчмәмен,
Ханаштар totkan сараяк,
Сүрәтмәле сөт кымыз,
Коен бирсә дә татмамын
Иренем жирә булганды.
Ияренет капы алтын,
Йөгөненесің башы алтын,
2080 2085 2090 2095 2100 2105 2110 2115 2120 2125

Інеп күрәнеш итмәмен
Інсемә имен чукмар тигәнде!
Ирене юка чынайк
Ханим бал бирсә дә,
Бал бирсә дә әчмәмен,
Ханаштар totkan сараяк,
Сүрәтмәле сөт кымыз,
Коен бирсә дә татмамын
Иренем жирә булганды.
Ияренет капы алтын,
Йөгөненесің башы алтын,
Колагын бәздәй кадаган,
Кәгелен кыздай тараган,
"Чу!" дигендә очкан кошы
Узын китмәгә яраган.
Иергенде эзен санаган,
Күш иөрәкке яралған,
Кысын елан үзәлкө,
Кұлтыраудай танаулы,
Сахтияның ирене,
Сарымсақтай азулы.
Кыйган камыш колаклы,
Тустагандай тоякли,
Ал өркөче май басқан,
Арт өркөчле дәядәй,
Арысландай құқräклө,
Юлбарыстай сөйрәклө,
Чапкан чакта жил житмәс,
Табаны ялпак Tarlan бүз
Ат бирсә дә менә алмам
Аувым котсыз булганды!
Якасы алтын, жиңе алтын,
Бер күрүе мен алтын,
Кара кештән тун бирә,
Кия алмам, Жанбай, кия алмам
Жылқама мөзбеткәндә!
Totam бавы сум алтын
Кыштыраулы күк карчыга бирсә дә,
Күн давылбаз бейләнеп,
Күл әйләнә өчә алмам,
Канжагам кансыз булганды!
Балдагы атын уй булат -
Кылыш бирсә дә буа алмам
Билем котсыз булганды.
Бер чынгас мен кызыла бетмәнн-
Кебе бирсә дә кие алмам
Бүйүн шыксыз булганды.
Байтайдан байтап бүлеп бирсә дә
Байтәлетен кымыз әчә алмам
Эчем котсыз булганды!
Байтактан байтак бүлеп бирсә дә
Падишаһлық сөре алмам
Алла үзәме бирмәс.

Ініп görünüş etmem
Omzuma meşe topuz deðdiginde!
Kenari ince fincanla
Han'ım bal verse de,
Bal birse de içmem,
Haneşler totkan sarayak,
Süretmelé söt-kimiz,
Koyup birse de tatmamin
Irénem cirke bulganda.
Iyerenéñ kaşı altın,
Yögenenéñ başı altın
Kolagin bázdey kadagan,
Kegélén kızday taragan,
"Çu!" digende, oçkan koşu
Uzıp kitmege yaragan,
Yörégende ézen sanagan,
Kuş yörekli yaralgan,
Kisır yılın üzekli,
Kultiravday tanavlı,
Sahtiyanday irénle,
Sarımsaktay azuvli,
Kiyagan kamış kolaklı,
Tustaganday toyaklı,
Al örkeçé may baskan,
Art örkeçlə döyedey,
Arislanday kükrekli,
Yulbaristay söyreklé,
Çapkan çakta cil citmes,
Tabanı yalpak Tarlan büz
At birse de méne almam
Avuvüm kotsız bulganda!
Yakası altın, cinié altın,
Bir kürüv méň altın,
Kara kéşten tun birse,
Kiyé almam, Canbay, kiye alman
Cilkeeme möyéz bötkende!
Totam bavi sum altın
Küngiravlı kük karçiga birse de,
Kün davılbaz beylenép,
Kül eylene çöye almam,
Kancagam kansız bulganda!
Baldağı altın uy bulat
Kılıç birse de buva almam
Bilém kotsız bulganda.
Bir cigesé méň altına bëtmegen
Köbe birse de kiye almam
Buyum şiksiz bulganda.
Baytalday baytal büllep birse de
Beyletép kimiz éce almam
Eçém kotsız bulganda!
Baytaktan baytak büllep birse de
Padişaһlik söre almam
Alla üzeme birmese.

Ханәкәдән артык аруны,
Көнәкәдән артык сылуны
Икәвән бердәй бирсә дә,
Үз жиремән утыртып,
Чыңгылдашып көлешеп,
Янашынан ялгашып,
Чи төбенде серләшеп,
Яныма алып соймәмен,
Синец тинсез ханияц
Минда үпкә кылса да
Инде инкәен бармамын,
Үпкә-пине сүзэмнә
Күкнә угым аралап әйтмәсә,
Үз аузымнан әйтмәмән;
Ир булып атка мәнгәтчен,
Бер юл алып йөргәтчен,
Хатындей булып кайтмамын!
Мин очайым дисәм, канат юк!
Кунайым дисәм койрык юк,
Барырыма жирем юк.
Батарыма күлем юк;
Алдын билек, артым яр,
Әйләнәргә жирем тар!
Бу киткәннән китәрмән,
Шаһ Тимергә житермән;
Шаһ Timér mina кул бирсе,
Үртарт атка юл бирсе,
Теләгемне ул бирсе,
Бу Идел дигән суынны
Каер ком кылыш кичәрмән,
Туктамыштай ханыны
Аягыма мөсәххәр итәрмән!
Жанбай яңе тулгады:
- Кайтсаны, Идегей, кайтсаны,
Касрылып атын башын тартсаны!
Алганың Ал Гомер ханың
кызы иде,
Айтулының үзе иде;
Сагыныр да саргайыр,
Утырып калып картасар,
Салынын төшмәй барсана,
Ни дигәнен белсән!
Идегей торып аны әйттэ:
- Кайтман да, Жанбай,
кайтмамын,
Каерлып атын башын тартмамын,
Алганың Ал Гомер Ханың
кызы иде,
Айтулының үзе иде.
Сарғынын да саргайын,
Утра гина торып картайын,
Анда гина минем эшем юк!
Ни дигәнен мин белмәм

Hanekededen artik aruvni,
Konekededen artik siluvni
Ikeven berdey birsede,
Uz cirimmen utirtip,
Cingirdasip kolesep,
Yanbasinnan yalgaship,
Ci tobendae serlesep,
Yanima alip soymemen,
Sinene tisesh haniyen
Miña üpke kilsa da
Inde iñkeyep barmanin,
Üpke-pine suzemne
Kukne ugym aralap eytmesa,
Uz avizimnan eytmemen;
Ir bulip atka mengecten,
Ber yul alip yorgachten,
Hatinday bulip kaytmamin!
Min odayim disem, kanat yok,
Kunayim disem koyrik yok,
Baririma cirem yok.
Batarima kulem yok;
Aldim biyek, artim yar,
Eyennerge cirem tar!
Bu kitkennen kitermen,
Shah Timerge citermen;
Shah Timur mina kul birsse,
Yurtart atka yul birsse,
Telegenné ul birsse,
Bu Idil digen suvini
Kayér kom kilip kicermen,
Tuktamıştay hanını
Ayagima mosehher itermén!
Canbay yene tulgadi:
- Kaytsana, Idégey, kaytsana,
Karyrilup attiň başın taratsana!
Alganiň Al Gomer hanını
kizi idé,
Aytuliniň üzé idé;
Saginsyr da sargayir,
Utirup kalip kartayir,
Salkin töşmey barsana,
Ni digenén béslene!
Idégey torip anı eytté:
- Kaitman da, Canbay,
kaytmamin,
Karyrilup attiň başın tartmamin,
Alganim Al Gomer hanını
kizi idé,
Aytuliniň üzé idé.
Saginsyr da sargaysin,
Utra gina torip kartaysin,
Anda gina miném éşém yuk!
Ni digenén min belmem

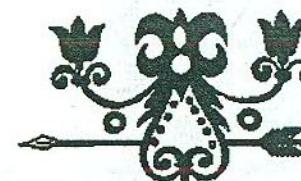
Haneke gibi güzel,
Köneke gibi zarifi
Ikisini birden verse de,
Sağ yanına oturtup,
Şingirdasip gülüşüp,
Yanından kucaklaşip,
Fundalık dibinde sırlarımızı söyleyip,
Yanına alıp sevmem,
Senin denksiz Han'ın
Bana güvenirse de
Artık eğilip gelmem,
Güceniklik sözümüz
Göögü okum yarıp söylemese,
Öz ağızmandan söylemem;
Er olup ata binince,
Bir yol alıp yürüyünce,
Kadın gibi olup dönemem!
Ben үçayım desem, kanadım yok,
Konayım desem kuyruğum yok,
Gitmeye yerim yok.
Batmaya gölüm yok;
Önüm yüksek, ardım yar,
Dönmeye yerim dar!
Bu gidişimde giderim,
Şah Timur'a varrim;
Şah Timur bana el versi,
Koşan ata yol verse,
Dileğimi o verse,
Bu İdil denen suyunu
Kuru kum kilip geçerim,
Toktamış gibi hanını
Ayağıma kapanır ederim!"
Canbay yine söyledi:
"Dönsene, Edigey, dönsene,
Çevirip atının başını çeksene!
Aldığın Al Ömer Han'ın
kizi idi,
Aytul'un özü idi;
Özler de sararır,
Oturup kalip yaşlanır,
Soğuk düşmeden varsana,
Ne dedığını bilsene!"
Edigey kalkıp söyle söyledi:
"Dönmem de ile, Canbay,
dönmem,
Çevirip atının başını çekmem,
Aldığın Al Ömer Han'ın
kizi idi,
Aytul'un özü idi.
Özlesin de sararsın,
Oturup kalip yaşlaşsın,
Ancak orada benim işim yok!
Ne dedığını ben bilmem

Kolagamy санғырау булғандай!
Кемалының улы Кин Жанбай,
Киңеңсө өлкән эт Жанбай!
2180 Арырак торып сөйләче,
Биререк килем тынлачы!
Атаң кара кеше иде,
Мал биргәннен колы иде,
Анаң кара кеше иде,
2185 Аны биргәннен күңе иде,
Син де шундай кептесси;
Аны биргәннен колысын,
Мал биргәннен улысын!
Ачма, күзән тишәрмен!
2190 Сөйлемә, телен кисәрмә!
Ташасын тал қызырып басармын!
Туктамыштың тұғызы ир,
Син тұғызы да миң ялғыз,
Дәрманың бұлса кіл тұнғыз!
2195 Камчы тиер мүйінана.
Кан сорғылдыр күйінца.
Бу киткәннен китмәсәм,
Киң چұлларен үтмәсәм,
Ходай миңа юл бирен,
2200 Шах Тимергә житмәсәм;
Шах Тимер миңа күл биреп,
Теләгемнәне мұл биреп,
Қырық тұбәгә қырық басып,
Яу бұлып килем житмәсәм;
2205 Нугайлының ағыр йорт.
Жәңеу яткан хәйран йорт,
Ач көзәндәй бөгелеп,
Ач бүрәдәй чылдаң,
Читәненің күйілуп,
2210 Ачы сөрән салмасам,
Кола-алалы күп елкыны
Куып әйдәп алмасам;
Боты саурыл көрән ат
Ботка тартып мемнәсәм;
2215 Ике саклық турыны
Олауга жайдак алмасам;
Алтыншап суккан үрдасын,
Көмештән суккан ишеген
Төс сүкүн бын булат
2220 Очы белән ачмасам,
Кирагзен киртмәсәм,
Киртеп утын итмәсәм;
Ханәкәдәй аруны,
Көнәкәдәй сыйлұны
2225 Үз түрсендә шул вакыт
Түш астына салмасам,
Тұксан бапшы² Урдага
Тұнамый ия булмасам
Угланиарны сатуга

Kolagamy sañgirav bulganda!
Kemalnïñ uli Kiñ Canbay,
Kiñleşé olken et Canbay!
Arıraq torıp söyleçé,
Birérek kilep tıflaçı!
Atań kara késé idé,
Mal birgennéñ kolı idé,
Anań kara késé idé,
Aş birgennéñ küné idé,
Sin de şundiý készésen!
Aş birgennéñ kolisin,
Mal birgennéñ ulisini!
Açma, kuzén tişermén!
Söyleme, télén kisermén!
Tañlayıñña tal kizdirip basarmin!
Tuktamışınıñ tugiz ir,
Sin tugiz da miń yalgız,
Dermanıñ bulsa kil, tuñgız!
Kamçı tiyer imyuniňa,
Kan sorgilir kuyniňa.
Bu kitkennen kitmesem,
Kiñ çüllerné ütmesem,
Hoday miňa yul birép,
Şah Timérge citmesem;
Şah Timér miňa kul birép,
Télegémne mul birép,
Kırık tüberge kırık basıp,
Yav bulıp kilep citmesem;
Nugayliniñ agir yort.
Ceyev yatkan heyran yort,
Aç közendéй böğélép.
Aç bürdey çiyıldap,
Çiteninen kiykulap,
Açı sören salmasam,
Kola-alalı küp yilkiňni
Kuvip eydep almasam;
Botı savırı kören at
Botka tartıp ménmesem;
İké saklık turunu
Olavaş caydak almasam;
Altınlap sukkан urdasın,
Kömürşen sukkан işegén
Tösé suvik çin bulat
Oçı belen ağmasam,
Kiregesén kirtmesem,
Kirtép utın itmesem;
Hanekedey aruvni,
Konekedey siluvni
Üz türnénde şul vakit
Tüs astina salmasam,
Tuksan başlı Urdaga
Tunamiy iye bulmasam;
Uglannarnı satugva

Kulaǵamy sağır olduğunda!
Kemal'ın oğlu Kin Canbay,
Tavsiyesi büyük it Canbay!
Daha uzağa gidip söylesene!
Daha yakına gelip dinlesene!
Baban avamdan kişi idi,
Mal verenin kulu idi,
Anan avamdan kişi idi,
Aş verenin kulu idi,
Sen de böyle kişisin!
Aş verenin kulusun,
Mal verenin oğlusun!
Açma, gözünü deşerim!
Söyleme, dilini keserim!
Damaǵına sóğut kizdirip, basarım!
Toktamış'ın dokuz eri,
Sen dokuz da ben yalnız,
Dermanın olsa gel, domuz!
Kamçı değer boynuna,
Kan dökülür koynuna.
Bu gidişimde gitmesem,
Geniş çöllerı geçmesem,
Huda bana yol verip,
Şah Timur'a yetmesem;
Şah Timur bana el verip,
Dileğimi bol görüp,
Kırık tepeye kırık basıp,
Düşman olup gelip yetmesem;
Nogaylinin ulu yurduna,
Yayılip yatan ulu yurduna,
Aç kokarca gibi bükkülp.
Aç kurt gibi uluyup.
Obandan çiglik atıp,
Açı açi bağırmasam,
Kula alalı çok yilkin
Kovup dehleyip almasam;
Budu sağırı boz atı
Buda çekip binmesem,
İki saklı doruyu
Arabaya atlı almasam,
Altın kaplı sarayını,
Gümüşten yapan kapısını
Rengi soğuk gerçek pulatin
Ucu ile ağmasam;
Kiregesini kırmasam,
Kirip odun etmesem,
Haneke gibi güzeli,,
Koneke gibi zarifi,
Öz evinin baş köşesinde şu vakit
Döş altına salmasam,
Doksan başlı saraya
Kolayça sahip olmasam;
Öğlanları satmaya

- 2230 Бер чигарә куймасам,
Қырық көnlек юлына,
Қырық көnlек чүләнә
Қырық көе каздырып,
Қырық йорт-ям салмасам,
Әйткәннен кылмасам,
Мин үчөмнә алмасам,
Баба Төклес бабам биргән
Идеgey atым корысын!
Мин, мин дирмен, мин дирмән-
Юкны димес ирдермен!
Дусым утын сүндөрмөм,
Дошманым утын яndырмам!
Үзәм димес намартқа
Ап-ак бұз ат мендермөм!
2245 Тұксансыз жәбе салдырмам,
Аслын сорамый аш бирмөм,
Атасын сорамый дан бирмөм!
Тауға оялар шонкармын,
Тау арқылы юртармын!
2250 Торлаксыз үскен коланымын,
Мизгелсез юшап уртлармын,
Ярасынтан асаумын,
Бугалак салсаң тұктамам!
Карагайдан биекмен,
2255 Даыыл өрсә кәрәллам;
Кайнашып беткөл ботакмын,
Балталаса аерилмам!
Кылтынлаган көрәнчә ат-
Кыдырауны сккимын,
Якасы алтын кирәүке.
Якалашып ертканиң!
Тұксан баулы ак көбө,
Тұнаган жирдә
кигәнмен,
Якалашып, укашып,
2260 Күплөр башын игәймени.
Моннан ары мактаптаман,
Әгер дә мин мактансам,
Уникे totam uk тарткап,
Тарткапыңда өзә аткан
2265 Борындағы Чыңгизшын
Үзе белән тишәрмен!
- Bér çigere kuymasam,
Kirk könlük yulnya,
Kirk könlük çüleňe
Kirk koyı kazdırır,
Kirk yort-yam salmasam,
Etykenmén kılmasam,
Min üçemnë almasam,
Baba Tökles babam birgen
Idégey atım korisin!
Min, min dirmen, min dirmén-
Yukni dimes irdérmen!
Dusim utın sündérmen,
Doşmanım utın yandırmam!
Üzäm dimes namartka
Ap-ak büz at menderməm!
Tuksansız cebe saldırmam,
Aslıñ sormamdan aş birmem,
Atasını sormam dan birmem!
Tavga oyalar şofikarım,
Tav arkılı yurtarım!
Torbaksız bütiken kolanımın,
Ansızın dişleyip yutarım,
Yaradılıştan yabanım,
Boynuma ip bağlaşan durmam!
Çamdan yüksəğim,
Bora üflese kopmam;
Reçineli bir dalım,
Baltalasa ayırlımlam!
Defalarca kula atı
Kuduruğu yıkmışım,
Yakası altın zırı
Dövüşürken yırtımlıım!
Doksan bağlı ak zırh gömleği,
Ganimet olarak aldığı yerde
giyimsem,
Çöklerinin başını eğmişim,
Bundan sonra daha övünmem,
Eğer ben övünsem,
On iki tutam ok çekmiş,
Çektiğinde koparıp çekmiş
Eskideki Cengiz'in
Kendisiyle dengim!"

**ИДЕГЭЙНЕЦ ЮЛДА КАРА ТИЕН АЛЫП БЕЛЭН СУТЫШЫП, АКСАК
ТИМЕР КЫЗЫ АКБЕЛЭКНЕ ҺЭМ КЫРЫК КОЛНЫ КОТКАРГАНЫ**

**EDİGEY'İN YOLDA KARA TİYİN ALP İLE SAVAŞIP, AKSAK
TİMUR'UN KIZI AKBİLEK'İ VE KIRK KULU KURTARMASI**

Юнәлде Идегәй, юнәлде,
Шах Тимергә юл алды,
Тугыз ир базалмый калды,
Үткәннәргә сырынып,
Өзәңгегә сырынып,
Сузилмалы шам кылыч -
Шам кылычын кулга алып,
Алдан төштө Идегәй.

2275 Идегәй үзэ бер иде,
Жантимернәц биш улы,
Алтынчысы Идегәй;
Аннан-мопнан жылып,
Бары булды унжиде.

2280 Чокыр-чакыр юлларны
Басып китеп барадыр,
Аскар-аскар тауларны
Ашып китеп барадыр,
Авызылып чуар ат
Бирми китеп барадыр,
Барган сасен шәбесен.
Ярыш китеп барадыр.
"Чу" дигәндә чабадыр.
Авызылык белән алышип,
Камчы тартмый барадыр.

Yünelde Idégey, yünelde,
Şah Timér'e yol aldı,
Tugiz ir bazalmış kaldı,
Ütkennerge sıyınp,
Özeñgäge sıyınp,
Suzilmalı Şam kılıç-
Şam kılıçın kulga alıp,
Aldan tösté Idégey.
Idégey üzé bér idé,
Cantimérnëç biş ulı,
Altıncısı Idégey;
Annan-monnan ciyılıp,
Barı buldu uncidé.
Çokır-çakır yullarını
Basıp kitép baradır,
Askar-askar tavları
Aşıp kitép baradır,
Avızlığın çuvar at
Birmi kitép baradır,
Bargan sayın şebeyép,
Yarsıp kitép baradır.
"Cu" digende çabadır.
Avızlık béléñ alışip,
Kamçı tartmýjı baradır.

Oçkan koş beləñ ярышып,
Идегейнен ўөрүе
Андый каты жыл икән -
Жилем алмады унжиде:
Аниң капкан тамагы
Жилем көнгө бер икән -
Түзэ алмады унжиде,
Йөдөвлөрен күргәндә,
Анда эйтте Идегәй:
Эй унжиде, унжиде!
Өчлөп салсаң, оч булмас,
Күшлап салсан, күш булмас,
Биңкә бүлсөн, бүлөмнөс;
Янығызга яндаш булмасам,
Берене берен иш булмас.
Эй унжиде, унжиде,
Унжидебез бер кеше,
Мин күшүлгач унсигез,
Унсигезнен бер эше,
2310 Сусадым дип карыкма,
Ачыктым дип камыкма,
Юл озак дип ялыкма.
Тамагың синен ачыкса,
Тамак табып бирәем,
Килемң синен ертىлса,
Килем табып бирәем,
Атын үлсә тұтәем.
Узен үлсән, ни дияем?
Унжиде дус, син үлсән,
Женазаны чыгарып,
Баялычтан ут яғып,
Таза-арулақ күмәм.
Ирмен дигән ир егет,
Арысланга тиц егет,
2320 Утка салсан янымдыры,
Суга салсан, батмыдыры,
Барган жирне житмиче,
Юлда үлсеп ятмыйдыр,
Ярсын эйтме, борын эйт,
Мин исәндә үлмессен!
Үлмессен дә бөлмессен,
Авырылқлар күрмессен,
Арық атын таушалса,
Жайдал алып ыртыек!
2330 Каклап калған елкы итे,
Калтақ кылыш уртласк;
Сәрдә дигән салт үлән -
Аны тапсак утлаек.
Эттек дигән тамыр бар,
Аны да тапсак ўышык!
Яңғыр тулған кызылгат
Аны ширбет кылыш эчинек!

Oçkan коş belen yarisiپ,
Idégeynen ýörüvے
Andiy katı cil iken-
Cile almadı uncidé:
Aniñ kapkan tamagi
Cide konge bér iken-
Tüze almadı uncidé.
Yödevlerén kürgende,
Anda eytté Idégey:
-Ey uncidé, uncidé!
Öçlep salsañ, öç bulmas,
Kuşlap salsañ, kuş bulmas,
Biske büleñi, büleñmez;
Yanızgiza yandaş bulmasam,
Bérénne bérén iş bulmas.
Ey uncidé, uncidé,
Uncidéböz bér késé,
Min kusılgacı unsigéz,
Unsigéznén bér ése.
Susadım dip karıkma,
Açiktım dip kamıkma,
Yul ozak dip yalıkma.
Tamagıñ sinéñ aïçksa,
Tamak tabip bireyém,
Kiyémén sinéñ yirtılsa,
Kiyém tabip bireyém,
Atıñ ülse tileyém,
Üzéñ ülseñ, ni diyeýem?
Uncidé dus, sin ülseñ,
Cenazeni çigarip,
Bayalıçtan ut yağıp,
Taza-arułap kümeyém.
Irmen digen ir yégét,
Arislanga tiñ yégét,
2340 Utka salsañ yanmıyır,
Suga salsañ, batmıyır,
Bargan cırne citmiče,
Yulda üllep yatmıyır.
Yerén eytme, borın eyt,
Min isende ülmesséñ!
Ülmesséñ de bölmesséñ,
Avırılıklar kürmesséñ,
Arik atıñ tavşala,
Çaydak alıp ırtıyık!
Kaklap kalǵan yulki ité,
Kalça kylip urtlayık;
Serde digen salt ülén-
Ani tapsak ıtlayık.
Ettek digen tamyr bar,
Ani da tapsak ўышык!
Yañğır tulǵan kizılğat
Ani şirbet kılıp eçiyék!

Uçan kuşla yarisiپ.
Edigey'in yürümesi
Öyle sert yel imis,
Yelemmedi on yedi;
Onun ağızına attığı
Yedi günde bir imis,
Dayanamadi on yedi
Bitkin hallerini görüp,
O zaman dedi Edigey:
"Ey on yedi, on yedi!"
Üçleyip bölsen üç olmasaz,
İkileyip bölsen iki olmasaz,
Beşe bölsen bölümnez;
Yanınızda yandaş olmasam,
Birbirine eş olmasaz.
Ey on yedi, on yedi,
On yedimiz bir kişi,
Ben katlinca on sekiz,
On sekizin bir işi.
Susadım diye hırdama
Açiktım diye üzülmé,
Yol uzun diye üsene..
Karnın senin acıksa,
Yemek bulup vereyim,
Elbisen senin yurtılsa,
Elbise bulup vereyim,
Atın olse, ödeyeyim,
Özün ölsen, ne diyeýim?
On yedi dost, sen ölsen,
Cenazeni çıkarıp,
Bayalıçtan" od yakıp,
Temizleyip gömeýim.
Erim diyen er yiğit,
Arslana denk yiğit,
Oda salsañ, yanmıyır,
Suya salsañ, batmıyır,
Gittiği yere varmadan
Yolda ölüp yatmıyır.
Yarın söyleme, şimdí söyle,
Ben sağıken ölmeszsin!
Ölmeszsin de düşmieszsin.
Çetinlikler görmezsin!
Zayıf atın yıpransa,
Eyersiz alıp, koşalım!
Kurutulmuş yıldı etini,
Lokma kılıp yutalımlı;
Keçiayağı denen salt otu,
Onu bulsak otlayalım.
Ettik denen kök vardır,
Onu da bulsak yiyeşim!
Birikmiş yağmur sularını
Şerbet kılıp içelim!

Арын әйт дә бирен әйт,
Барын әйтма, берен әйт:
Уңжиде дус, сөнчес,
Тора килем киенче.
Билсес кыны буынча,
Бит - кульчины юйнча.
Мин бу кичә төш күрдем,
Яхшылык төш ул булса,
Яхшылыкка курач!
Яманлык төш ул булса,
Ул уңжиде кешене
Түгәреклән курач!
Мин бүгән кич төшемдә
Алтыныш ияр акбүз ат
Ялыннан төтүп мененмен;
Ак шоцкар кош булыпмын,
Күккә табан очыпмын;
Күктә йөзген фирештә -
Аларга барып сөйләшеп,
Аннан аша очыпмын;
Түбәдә йөргән коныр каз
Күк естеннән алышмын;
Түш итенә туепмын,
Ул ни булып, уңжидем?
Уңжиде ир уйлады,
Уланып уйнак тапмады,
Юранып юрау тапмады.
Уңжиде ирнең эченде,
Бере-куйнә күргән карт икән,
Анда торып ул әйттә:
- Эй, Идегәй, Идегәй,
Таяк тайга житкерер,
Дүнән атка житкерер,
Ат морадка житкерер.
Алтын ияр акбүз ат
Төшемдә төтүп син менсән,
Ат-морадка житкенсө!
Күккә табан син очсан -
Йорт алдына чыкканың!
Күктә йөзгән фирештә,
Аларга барып сөйләсеп -
Ирәниш күлтүкләп йөргәнен!
Андан да ашып син очсан,
Түбәдә йөргән коныр каз
Күк естендә син алсан,
Түр тавына син күсан,
Түш итенә син туысан -
Сине йорттан аерган,
Байтак куган Туктамыш
Туксан башлы урдасына

Арин ейт де бирен ейт,
Barın eytme, bérén eyt:
Uncidé dus, soyénché,
Tora kilep kiyinçé.
Biléne kini buvinqi,
Bit-kulüñini yuvinqi.
Min bu kiçé tös kürdém,
Yahşılık tös ul bulsa,
Yahşılıkka yuraçı!
Yamanlık tös ul bulsa,
Ul uncidé késéné
Tügerekley kuraç!
Min bügen kiç töşemde
Altınlı iyer akbüz at
Yalinnan totip ménépmen;
Ak şöñkar koş bulimpin,
Kükke taban oçipmin;
Kükte yözgen firşete-
Alarga barıp söyleşép,
Annan aşa oçipmin;
Tübede yörgeñ koñigir kaz
Kük östennen alipmin;
Tur tavına kuniplin,
Tüs iténé tuyiplin,
Ul ni bular, uncidém?
Uncidé ir uyladi,
Uylanıp uypak tapmadı,
Yuranıp yurav tapmadı.
Uncidé imfí éçende,
Béré-küpñé kürgen kart iken,
Anda torıp ui eytté:
-Ey, Idégey, Idégey,
Tayak tayga citkérér,
Tay dünenge citkérér,
Dünen.atka citkérér,
At moradka citkérér.
Altın iyer akbüz at
Töşenide totip sin ménseñ,
At-moratka citkenéñ!
Kükke taban sin oçsañ-
Yort aldına çıkkaniñ!
Kükte yözgen firşete,
Alarga barıp söyleşen-
Irenner kultiklap yörgeñéñ!
Annan da aşip sin oçsan,
Tübede yörgeñ koñigir kaz
Kük östendé sin alsan,
Tur tavına sin kunsan,
Tüs iténé sin tuysañ-
Siné yorttan ayırgan,
Baytak kugan Tuktamış
Tuksan başlı urdasına

Orayı söyle burayı söyle,
Hepsini söyleme, birini söyle:
On yedi dost, müjde,
Kalkiverip giyinsene.
Beline kini kusansana,
Elini yüzünü yıkasana
Ben bu gece düş gördüm,
İyi düş o olsa,
İyiliğe yorsana!
Kötü düş o olsa,
O on yedi kişiyi
Çevirip korusana!
Ben bugün gece düşümde
Altınlı iyer akboz ata
Yelesinden tutup binmişim;
Ak sungur kuşu olmuşum,
Göge doğru uçmuşum;
Gökte uçan meleğe,
Onlara gidip söyleşip,
Onun yanından uçmuşum
Tepede yürüyen konur kazi
Gök yüzünden almışım;
Tur dağına konmuşum,
Döş etine doymuşum,
Bu nedir on yedim?"
On yedi er düsündü,
Düşünüp ta'bır edemedi,
Yorup yorum bulmadı.
On yeri erin içinde
Biri görmüş geçirmiş yaşı imiş,
O zaman kalkıp söyle dedi:
"Ey, Edigey, Edigey,
Dayak taya yetirir,
Tay dünenge yetirir,
Dünen ata yetirir,
At murada yetirir.
Altın eyerli akboz ata
Düşünde tutup sen binsen,
At, murada ermendir!
Göge doğru sen uçsan,
Yurt önüne çıkmardı!
Gökte uçan meleğe,
Onlara gidip söylesen,
Erenler koluna girip yürümendir!
Onu da aşip sen uçsan,
Tepede yürüyen konur kazi
Gökyüzünden sen alsan,
Tur dağına sen konsan,
Döş etine sen doysan
Seni yurttan ayıran,
Taht tutan Toktamış'ın
Doksan tepeli sarayına

2400 Tunamý iя булысын,
Тажын тәхетен алышын,
Айтуыдай аруны
Янә бер житең кочарсын.
Идегәй ир әйтте дир:
-Эй уңжиде, уңжиде!
-Ey uncidé, uncidé!
Atlanasek, ятмаek!
Адәм житмәс кола чүл,
Колаç салып атлаек!
Туп-туп баскан, туп баскан,
Тояғы жирне тұмырган,
2410 Тұмырылып яткан юл булса,
Ул юл белән буйлаек,
Утлы-утлы, утлы учак,
Анда житсек, утлаек,
Капкасы калып таш кала,
Анда житсек кунаек.
Юнаэл бирде уңжиде,
Unsigezенче Идегәй,
Туп-туп баскан, туп баскан,
Тояғы жирне тұмырган,
2420 Тұмырылып яткан юл күрдә,
Ул юл белән юл алды.
Утлы-утлы, утлы учак,
Ут урында көл күрдә;
Капкасы ябык таш кала,
Аны юлда бир күрдә,
Әйләнеп илен тапмады,
Ясанып явын тапмады,
Ачтан карны юрылды,
Сусыздан бөере борылды,
2430 Адәм житмәс кола чүл,
Янәдән йереп юл алды.
Барып бер күрдә таш тияқ,
Таш тиякке житкәндә,
Анда тапты соргавыл.
Соргавылны күргәндә
Идегәй ир аны әйттے:
- Эй соргавыл, соргавыл,
Туп-туп баскан, туп баскан,
Тояғы жирне тұмырган.
2440 Тұмырылып яткан юл күрдем;
Утлы-утлы, утлы учак,
Анда житсем, көл күрдем;
Капкасы ябык таш кала,
Аны юлда бир күрдем;
Әйләнеп илен тапмады,
Ясанып явын тапмады;
Әй соргавыл, соргавыл,
Сыргыңең бар, соргавыл,
Саркытың юқ, соргавыл!
Кузалак арба йөрмәстәй
Каргаулымы иде илегез?

Tunamý iye bulırsın,
Tacın-tehétén alırsın,
Aytuliday aruvni
Yene bér citép koçarsın.
Idégey ir eytté dir:
"Ey on yedi, on yedi!
Atlanayık, yatmayık!
Adem citemes kola çül,
Kolaç salıp atlayık!
Tup-tup baskan, tup baskan,
Toyagi cırnē tumırgan,
Tumırılıp yatkan yul bulsa,
Ul yul belen buylayık,
Utli-utli, utli uçak,
Anda citsæk, utlayık,
Kapkası kalın taş kala,
Anda citsæk kunaék.
Yünele birdé uncidé,
Unsigézéncé Idégey,
Tup-tup baskan, tup baskan,
Toyagi cırnē tumırgan,
Tumırılıp yatkan yul kürdë,
Ul yul belen yul aldı.
Utli-utli, utli uçak,
Ut urnında köl kürdë;
Kapkası yabık taş kala,
Anı yulda bir kürdë,
Eylenép ilen tapmadı,
Yasanıp yavin tapmadı,
Açtan karnı yurıldı,
Susızdan böyére borıldı,
Adem citemes kola çül,
Yeneden yörép yul aldı.
Barıp bér kürdë taş tiyek,
Taş tiyekke citkende,
Anda taptı sorgavıl.
Sorgavılını kürgende
Idégey ir ani eytté:
- Ey sorgavıl, sorgavıl,
Tup-tup baskan, tup baskan,
Toyagi cırnē tumırgan.
Tumırılıp yatkan yul kürdém;
Utli-utli, utli uçak,
Anda citsem, köl kürdém;
Kapkası yabık taş kala,
Anı yulda bir kürdém;
Eylenép ilen tapmadı,
Yasanıp yavin tapmadı;
Ey sorgavıl, sorgavıl,
Sırgıyılın bar, sorgavıl,
Sarkıtın yok, sorgavıl!
Kuzalak arba yörmestey
Kargavlımlı idé ilégéz?

Kolayca sahip olursun,
Tacını, tahtını alırsın,
Aytulı gibi güzeli
Yine varıp kucaklarsın".
Er Edigey söyledi:
"Ey on yedi, on yedi!
Atlanalım, yatmayalım!
Adam geçmez kuru çolden,
Geniş adımlarla yürüyelim!
Tok tok basan, tok basan,
Toynağı iz bırakın,
Toynak izli yol olsa,
O yol boyunca gidelim,
Odu, odu, odu ocak,
Oraya yetsek isinalım,
Kapısı kalın taş şehir,
Oraya varsak geceleyelim".
Yöneliverdi on yedi,
On sekizinci Edigey,
Tok tok basan, tok basan,
Toynağı iz bırakın,
Toynak izli yol gördü,
O yol ile yol aldı.
Odu odu, odu ocak,
Od yerinde kül gördü;
Kapısı kapalı taş şehir,
Onu yolda bir gördü,
Dolaşıp ilini bulmadı,
Silahlanıp ordusunu bulmadı,
Açlıktan karnı yaptı,
Susuzluktan böbreği burıldı,
Adam geçemez kuru çolden,
Yeniden yürüyip yol aldı.
Gidip, bir gördü nişan taşırı
Nişan taşına varınca
Onu buldu sorgavıl!
Sorgavıl'ı görünce
Er Edigey söyle söyledi:
"Ey sorgavıl, sorgavıl,
Tok tok basan, tok basan,
Toynağı iz bırakın,
Toynak izli yol gördüm;
Odu, odu, odu ocak,
Oraya varsam, kül gördüm;
Kapısı kapalı taş şehir,
Onu yolda bir gördüm;
Dolaşıp ilini bulmadım,
Silahlanıp ordunu bulmadım;
Ey sorgavıl, sorgavıl,
Küpen var, sorgavıl,
Sarkıtın yok, sorgavıl!
Kağnı yürüyemeyecek kadar,
Kargasılı mı idi ilinizi?

Teräkle arba йөрмәстай
Тиргөвлөме иде илегез?
Гарип бер юлчы килмәстай
Хәрсезме иде илегез?
2455 Каласын күрдем анда,
Йортын күрдем юлда,
Тияге монда, üzé кайда?
Жир кемнеке, тел кемнеке,
Дин кемнеке, әйт! - диде.
Анда әйтте сорғавыл:
-Балта салсан башы қаерымас,
Болғап қылыш чапсан, мүйни
биртөмәс,
Бәһатырлар батыры,
Алшагытлар Алыбы,
Андый ирне бер белсән,
Кара Тиен Йосынчы ул бұлыр;
Тұмырылып яткан юл күрсән,
Ул юл белән син күлсән,
2460 Кара Тиен Алыпның
Йөргән юлы ул бұлыр.
Сыр-Дәрьядан ары Сәмәрканд,
Сәмәркандта утырган
Әмир Бырлас Шаһ Тимер,
Шаһ Тимер қызы Ақбеләк,
Ақбеләктай аруны
Аксарайдан аерып,
Ак беләген қаерып,
Ат естене мендерен,
2465 Алуы йөзен сұлдырып,
Аны да көчлөп алтып киткән-
Кара Тиен ир бұлыр.
Каласын күрсән анда,
Тияген күрсән монда,
Үзé ағар суның буенда,
Кырык бис бәйләтеп,
Кырык күшчү кол күен,
Кырык дес әйтептө.
Кызы күйніңде ятадыр;
2470 Ашын беткән артынан барыр,
Юлни беткән юлынан батыр,
Күрас киглән күрән үлер,
Күрмәгән-исән жиләр.
Сорғавыл аны әйткәндә
Кара Тиен юлынан
Жилә бирде Идегәйт;
Жилә жітеп килгәндә,
Агар суның буенда
Жилепен жируга сөйрөткән.
Сыртын көнгө көйрөткән.
Утыз башы ак утаяу-
Аны құрас Идегәйт.
Утыз утаянанда

Téreklé arba yörimestey
Tirgevlémé idé ilégéz?
Garip bér yulčy kilmestey
Heyérszéne idé ilégéz?
Kalasın kürdém anda,
Yortun kürdém yulda,
Tiyeğé monda, üzé kayda?
Cír kémnéké, téł kémnéké,
Din kémnéké, eyt!-didé.
Anda eytté sorgavil:
-Balta salsañ başı kayırılmaz,
Bolgap kılıç çapsañ, muynı
birtelmes,
Behatırlar batırı,
Alpagitlar Alibi,
Andy irné bér belseñ,
Kara Tiyén Yosinçı ul bulır;
Tumirılıp yatkan yul kürseñ,
Ul yul béléñ sin kilseñ,
Kara Tiyén Alpniñ
Yörgen yulu ul bulır.
Sir-Deryadan ari Semerkand,
Semerkandta utırgan
Emir Bırlas Şah Timér,
Şah Timér kızı Akbèlek,
Akbélékten aruvı
Aksaraydan ayırip,
Ak bélégen kayırip,
At östéne méndérép,
Alsu yözén suldirip,
Anı da köclep alıp kitken-
Kara Tiyén ir bulır.
Kalasın kürseñ anda,
Tiyeğen kürseñ monda,
Üzé agar suniñ buyında,
Kirik biye beyletеп,
Kirik kuşcu kol kuyıp,
Kirik döye eydetép,
Kız kuynında yatadır;
Başı bëtken artınnan barır,
Yuli bëtken yulinnan barır,
Küresé kilgén kürép üler,
Kürmegen-isen ciler.
Sorgavıl anı eytkende
Kara Tiyén yulinnan
Cile birdé Idégey;
Cile citép kilgende,
Agar suniñ buyında
Cilénén cirge söyretken,
Sırtın köngé köyretken,
Utız başlı ak utava-
Anı kürdé Idégey.
Utız utava yanında

At arabası yürüyemeyecek kadar
Azarlanmış m idi iliniz?
Garip bir yolcu gelmeyecek kadar
Hayırsız m idi iliniz?
Kalasın kürdém anda,
Yurdunu gördüm orada,
Taşı burda, kendi nerede?
Yer kimin, dil kimin,
Din kimin, söyle!" dedi.
O zaman söyledi sorgavıl:
"Balta vursan başı yarırlmas,
Sallayıp kılıç vursan boynu
kesilmez,
Bahadırlar bahadırı,
Alp savasçılar Alpi,
Öyle eri bir bilsen,
Kara Tiyin Yosinçı odur;
Toynak izli yol gorsen,
O yol ile sen gelsen,
Kara Tiyin Alp'in
Yürtüdügü yol odur.
Sırderya'dan öte Semerkand,
Semerkant'ta oturan
Emir Barlas Şah Timur,
Şah Timur kızı Akbilek,
Akbilek gibi güzeli
Ak saraydan ayırip,
Ak bileğini koparıp,
At üstüne bindirip,
Al yüzünü soldurup,
Onu da zorla alıp giden
Er Kara Tiyin olur.
Şehrini görsen orada,
Nişan taşımı görsen burada,
Kendi akar suyun boyunda,
Kirik kısraç bağlatıp,
Kirik kervancı kul kouyp,
Kirik deve ihtiřip,
Kız koynunda yatiyor;
Başı kesilecek ardından gider,
Yolu kesilecek yoldan gider,
Görmek isteyen görüp ölü,
Görmeyen sağ gider".
Sorgavıl bunu söyleyince
Kara Tiyin yulundan
Koşuverdi Edigey;
Koşuverip gelince,
Akar suyun boyunda
Memesiñi yerde sürükleyen,
Sırtını güneşlendiren,
Otuz başlı ak otağı,
Onu gördü Edigey
Otuz otağ yanında

2505 Tüp-tüp bия бәйләгән,
hy, hy dia eydəgən,
Кырык күшчү кол икән -
Аны күрde Идегәй.
Унжиде ирен ярга яшереп,
Ялғызы жител якынлап,
Сәlam биреп Идегәй,
Ул кырыкка аны әйтте:
- Эй кырык ир, кырык ир!
Кырыгын кырык ир булып,
Кырык жирдән жыельип,
Үзәндәен туфракка
Кара башын кол булып,
Күргән könén ni икән,
Ни икән, әй, ни икән!
Кырыкнын бере Колчura,
Колчura карт аны әйтте:
- Кырыгым кырык ир булып
Кырык жирдән жыельип,
Үзәндәен туфракка
Кара башын кол булып,
Күргәn könén ni булып,
Кол кайғысы-бер качмак,
Bi kaiğysы-ber çapmak!
Кара Tiyén Alpniñ
Кулыннан адәm kachmak юк.
Бу йосынчы гаверне
Адәm заты чапмак юк!
Башы исән икәндә
Бизге iрек tapmak юк!
Ятимнәргә-яр bulgan.
Колчuraga-dus bulgan,
Аты юкка-at bulgan,
Чүлләгәнгэ су bulgan,
Адашкана - юл bulgan,
Ялғызга - ясак bulgan,
Жәяүгә таяк bulgan,
2510 Карын ачкана-tamak bulgan
Идегәй ir bar икән.
Аны каян алаæk?
Колчura карт аны әйткәндә
Ул кырык ир елады.
Идегәйне аянып.
Колчura карт jané әйтте:
- Чәчен айдай күрәngэн,
Битең нурдай түгелгән
Асыл eget икәnsen;
Бу гавернең юлына
Юл яынып көргәnsen,
Күрасе килгән-күрәп үләр,
Күрмegen-исән жиләр;
Исән-aman икәnsen,
Irakle bаштан кол булма,

2515 Тüp-tüp biye beylegen,
Hu, hu diye eydegen
Кирк kuşcu kol iken-
Ani kürde Idégey.
Uncidé irén yarga yesérép,
Yalǵızı citép yakınlap,
Selam birép Idégey,
Ul kirikkä anı eytté:
-Ey kirk ir, kirk ir!
Kırıgiñ kirk ir bulip,
Kirk cirden ciyilip,
Üzéndeyen tufrakka
Kara başıñ kol bulip,
Kürgen könén ni iken,
Ni iken, ey, ni iken!
Kırıknıñ béré Kolçura,
Kolçura kart anı eytté:
-Kırıgım kirk ir bulip
Kırkyıñ жирдән жыельип,
Üzémdəen туфракка
Кара başıñ kol bulip,
Kürgen könén ni bulips.
Kol kaygısı-bér kaçmak,
Bi kaygısı-bér çapmak!
Kara Tiyén Alp'in
Kulinnañ adem kaçmak yuk.
Bu Yosinçı gavérne
Adem zati çapmak yuk!
Başı isen ikende
Bize iрek tapmak yuk!
Yetimnäge-яр bulgan.
Kolçuraga-dus bulgan,
Ati yukka-at bulgan,
Çüllengeje su bulgan,
Adaşkanga-yul bulgan,
Ялғызга-yasak bulgan,
Ceyevge tayah bulgan,
Karnı ačkana-tamak bulgan
Idégey ir bar imis.
Ani kayan alaek?
Kolçura kart anı eytkende
Ul kirk ir yıldadı.
Idégeyné ayanıp,
Kolçura kart yene eytté:
-Çeçen ayday küréngén,
Bitéé nurday tügélgen
Asıl yégét ikenséñ;
Bu gavérneñ yulina
Yul yañılıp kérgeñséñ,
Küresé kilgen-kürép üler,
Kürmegen-isen ciler;
Isen-aman ikenséñ,
Irakle baştan kol bulma,

2520 2525 2530 2535 2540 2545 2550 2555 Tipır tipır kırsk bağlayan,
Deh deh deve dehleyen
Kirk kervancı kul imis,
Onu gördü Edigey.
On yedi erini yara gizleyip,
Tek başına varıp yakından
Selam verip Edigey,
O Kirkä söyle söyledi:
"Ey kirk er,kirk er!
Kırkin kirk er olup,
Kirk yerden yiğiliп,
Kendin gibi toprağı
Kôle olup, kul olup,
Gören günün ne imis!
Ne imis, ey, ne imis!
Kirkin biri Kolçura.
Yaşlı Kolçura söyle söyledi:
"Kırkim kirk er olup,
Kirk yerden toplanıp,
Özüm gibi toprağı
Kôle olup, kul olup,
Gören günün ne olsun
Kul kaygısı bir kaçmak,
Bey kaygısı bir kesmek!
Kara Tiyén Alp'in
Elinden adam kaçamaz.
Bu Yosinçı gavuru
Adam zati kesemez!
Başı esenlikteken,
Bize özgürük olamaz!
Yetimlere yar olan
Kolçura'ya dost olan,
Ati yoka at olan,
Çöl gezene su olan,
Şaşırana yol olan,
Yanlıza yardımcı olan,
Yayaya deňek olan,
Karnı ačkana-aş olan,
Edigey er var imis.
Onu nereden alalmış?"
Yaşlı Kolçura öyle söyleyince,
O kirk er ağladı,
Edigey'e acınıp,
Yaşlı Kolçura yine söyledi:
"Saçı ay gibi görünen,
Yüzünden nur dökülen
Asıl yiğit imissin;
Bu gavérneñ yulina
Yul yañılıp kérgeñséñ,
Görmek isteyen görüp örür,
Görmeyen, esen eser,
Esen güvende imissin,
Özgür kal, kul olma,

- Безнен көңгө тарыма,
Яр ышыктаң үт! - диде.
Колчура карт әйткендә
Идегәй ярга инмәде,
Яр ышыктаң үтмәде,
Ашыкмый басып, ир булып,
Ялтызына сан булып,
Утаяуга карый юңәлде.
Ул утая да бу утая,
Уртасында ак утая -
2560 Аны күрде Идегәй.
Чанырагы киртештән,
Үшың бар көмештән,
Бусагасын бурлаткан,
Киргесән сырлаткан
Утаяуга килде Идегәй.
Үз башынан ваз кичеп,
Чуар атынан төшеп,
Атының башын күтертеп,
Тиреккә тартып байладә.
Шам кылышын кулга алып,
Кара Тиен Алыпның
2570 Кайсыңдай ир икәнин
Үз күзәм белән күрим дип,
Үлсәм дә алышып үллим дип,
Ишеге ачык ак утая -
Килеп басты Идегәй.
Анда яткан Алыпны
Күре калды Идегәй.
Кара Тиен Алыпның
2575 Андый иде ятыши:
Тұңып калды "брык...", итеп,
Идегәйдай Идегәй.
Таудай ятып ишелгән,
Бұксесе ярдай бүсәлгән,
Үзе яман килбәтде,
Кайнаткан тимер сыйфатлы,
2580 Күпәрдәй ята қүкрәге,
Бурадай ята беләре,
Колаклары калкандай,
Күйләрле бер жобадай,
Аяклары маладай,
Йөзсөнә түрғы карасан,
Туры килгән беләдай;
Башы түрде ятыр,
2585 Аягы ишеккә житең артыр...
Андый яткан Алыпны
Идегәй күреп сискәнде.
Жаны башынә чәрәде,
"Әжәлем шул", - дип уйлады.
Яне торып бер бакса,
2590 Ак чыбылдык алдында,
Күк чымылдык авызында,
- Безнен көңгө тарыма,
Яр ышыктаң үт! - диде.
Колчура карт әйткендә
Идегей ярга инмәде,
Яр ышыктаң үтмәде,
Ашыкмый басып, ир булып,
Ялтызына сан булып,
Утаяуга карый юңәлде.
Ул утая да бу утая,
Уртасында ак утая -
2565 Аны күрдә Идегей.
Чанырагы киртештән,
Үшың бар көмештән,
Бусагасын бурлаткан,
Киргесән сырлаткан
Утаяуга килде Идегей.
Үз башынан ваз кичеп,
Чуар атынан төшеп,
Атның башын күтертеп,
Тиреккә тартып беyledé.
Шам кильчиң kulga alip,
Kara Tiyen Alipniň
2575 Kaysinday ir ikenen
Üz kuzém belen kürim dip,
Ülsem de alisip ülim dip,
İşegé achiq ak utava
Kilip basti İdegey.
Anda yatkan Alipni
Küre kaldi İdegey.
Kara Tiyen Alipniň
2580 Andiy ide yatisi:
Tuñip kaldi "birrik..." itip,
İdegeydey İdegey.
Tavday yatip işelgen,
Büksesе yarday büsélgen,
Üze yaman kilbetle,
Kaynatkan timér sıyfatlı,
Küpérdey yata kükregé,
Buraday yata bèlege,
Kolakları kalkanday,
Kullar bér cobaday,
Ayakları malada,
Yözéne turi karasañ,
Turi kilgen beladay;
Başı türde yatar,
2585 Ayagi işekke citép artir...
Andiy yatkan Alipni
İdegey kürép siskendé.
Canı başına çéredé,
"Ecelém şul", - dip uyladı.
Yene torıp bér baksas,
2590 Ak cibidlik alındanda,
Kük çimildik avizinda,
- Bizim güne çatma,
Yar kuytudan geç!" dedi.
Yaşlı Kolçura söyleyince
Edigey yara inmedi,
Yar kuytudan geçmedi,
Acele etmez, er olup,
Tek başına şanlı olup,
Otağa doğru yöneldi.
O otağ da bu otağ,
Ortasında ak otağ,
Onu gördü Edigey.
Çanıraqı kırtéstén,
Uvığı bar köméstén,
Busagasin burlatkan,
Kiregesén sırlatkan
Utavya kildé İddegéy.
Üz başınının vaz kiçép,
Çuvar atınınna töşep,
Atınıf başın kütterép,
Tirekke tartıp beyledé.
Şam kılıçın kulga alip,
Kara Tiyen Alipniň
2575 Kaysinday ir ikenen
Üz kuzém belen kürim dip,
Ülsem de alisip ülim dip,
İşegé achiq ak utava
Kilip basti İddegéy.
Oradı yatan Alp'i
Görüverdi Edigey.
Kara Tiyen Alp'in
Öyle idi yatisi:
Donakaldi "birrik" edip,
Edigey gibi Edigey.
Dağ gibi yatıp yılanan,
Göbeği yar gibi şismanlayan,
Kendisi kötü suratlı,
Kaynatılan demir sıyfatlı,
Köprü gibi yatar gögsü,
Buğra gibi yatar bilegi,
Kulakları kalkan gibi,
Elleri bir çuval gibi,
Ayakları mala gibi,
Yüzüne doğru baksan,
Rast gelen bela gibi;
Başı evin baş köşesinde yatar,
Ayağı kapıya ulaşır artar...
Öyle yatan Alp'i
Edigey görüp irkildi.
Canı ağzına geldi,
"Ecelim bu" diye düştündü.
Yine kalkıp bir baksas,
Ak perdenin önünde,
Gök perdenin ağızında,

- 2610 Ak utaunuq түрәндә,
Тутый коштай таранган,
Аккоштаен ясанган,
Сона коштай сыланган,
Яулыгын кыя салып,
Күргәннең исен алып,
Хур кызыдай утырган
Сылуны құрде Идегей.
- 2615 Алтын башлы чаң кубыз
Қыл кубызын чыңгытып,
Елый береп жырлыдыр;
Кыз кулында чыңгыйдыр;
- Атам булды Шаһ Тимер
Үзэм булдым Акбәлек;
- 2620 Акбәләкке кыз булдым,
Ак беләгем кәсірлып,
Бер гаверге кол булдым;
Аягымда йоклаган
- 2625 Алып баба Йосынчы,
Йосынчыға құн булдым.
Анда әйтте Идегей:
- Атаң будса Шаһ Тимер,
- 2630 Үзен булсан Акбәлек,
Ак беләкке кыз булсан;
Ак беләгем кәріліп,
Шул бабага құн булсан,
Исән-аман қткарып,
- 2635 Атана сине житкәрсөм,
Атаң миңа ни бирер?
Акбәлек кыз анда әйтте:
- Син Альпини үтерсөн,
- 2640 Мине исән қоткарып,
Шаһ Тимергә житкәрсөн,
Атам сина ат бирер,
Атам сина түн бирер,
Байталаң байтал бирер,
- 2645 Байтактан байтаң бирер.
Сине миңа ир қылыш,
Чириенә баш қылыш,
Ни сорасаң - ул бирер!
Акбәлек кыз яны әйтте:
- 2650 - Чәчең айдай күрәнген,
Битең нурдай түгелгән,
Асыл егет икәнсөн;
Бу гавернең юлына
Юл янылып көргәнсөн;
- 2655 Исән-исән икәнде
Исән-аман җит! -диде.
Анда әйтте Идегей:
- Тимгел чуар атым бар,
- Ak utavnim türénde,
Tutiy koştay tarangan,
Akkoştaen yasangan,
Sona koştay silangan,
Yavlıgin kuya salıp,
Kürgennéñ isen alıp,
Hur kıziday utırgan
Siluvni kürde Idégey.
- Altın başlı çan kubız
Kıl kubızın çiñgitip,
Yılıt birép cirliydir;
Kız kulında çiñgidiyir;
-Atam buldu Şah Timér
Üzém buldim Akbèlek;
- Ak béléklé kiz buldim,
Ak bilegém kayırılıp,
Bér gavérge kol buldim;
Ayagında yoklagan
- Alip baba Yosinçı,
Yosinçığa küñ buldim.
Anda eytté Idégey:
-Atañ bulsa Şah Timér,
- Üzén búlsan Akbèlek,
Ak béléklé kiz búlsan;
Ak bélégén kayırılıp,
Şul babaga küñ búlsan,
- İsen-aman kotkarip,
Ataña siné citkérsem,
Atañ miña ni birér?
Akbèlek kiz anda eytté:
- Sin Alipni úterseñ,
Miné isen kotkarip,
Şah Timérge citkérseñ,
Atam siña at birér,
- Atam siña tun birér,
Baytalandan baytal birér,
Baytaktan baytak birér.
Siné miña ir kilir,
Çirüvéne baş kilir,
Ni sorasañ- ul birir!
- Akbèlek kiz yene eytté:
-Çeçéñ ayday küréngen,
Bitéñ nurday tûgélgen,
Asıl yéget ikénséñ;
- Bu gavérnéñ yuluna
Yul yañılıp kérğenséñ;
İsen-isen ikende
İsen-aman kit!-didé.
- Anda eytté Idégey:
-Timgél çuvar atım var,
Şul atıma méniyém,
Şayman takkan sınım bar,
- Ak otağın baş köşesinde,
Tuti kuş gibi taranan,
Kuğu gibi süslenen,
Suna gibi boyanan,
Başörtüsünü eğri bağlayıp,
Görenleri bayıldı,
Huri kızı gibi oturan
Güzelî gördü Edigey.
- Altın başlı can kopuz
El kopuzunu çinlatıp
Ağlayıp şarkı söylüyor;
Kızın elinde çinliyor;
"Babam oldu Şah Timur
Özüm oldum Akbilek;
- Ak bilekli kız oldum;
Ak bileğim koparılp,
Bir gâvura kul oldum;
Ayağında uyuyan
Alp dede Yosinçı,
Yosinçığa kul oldum".
- O zaman söyledi Edigey:
"Baban olsa Şah Timur,
Özün olsan Akbilek,
Ak bielekle kiz olsan;
Ak bileğin koparılp,
Bir gâvura kul olsan,
Su dedeye kul olsan,
Sağ salım kurtarıp,
Babana seni ulaştırsam,
Baban bana ne verir?"
- Akbilek, o zaman söyledi:
"Sen Alp'i öldürsen,
Beni esen kurtarıp,
Şah Timur'a ulaştırsan,
Babam sana at verir,
Babam sana kürk verir,
Genç kısraktan kısrak verir,
Tahttan taht verir,
Seni bana er kilar,
Ordusuna baş kilar,
Ne istersen onu verir!"
- Akbilek yine söyledi:
"Saçın ay gibi görünen,
Yüzünden nur dökülen,
Asıl yiğit imişsin,
Bu gâvurun yoluna
Yol yanılıp girmışsin;
Esenlikte, sağlıktı iken,
Sağ ve salım git!" dedi.
- O zaman söyledi Edigey:
"Çil alaca atım var,
Şu atıma bineym,
Zırh giyen bedenim var,

- 2660 Шайман тагып килим;
Киердемәле жәйнне.
Киереп-тартып күрием;
Карга йонлы кузымны,
Яурын башак угымны -
Аны да тартып килим.
Син Альпинң сул кулын
Күтәреп алып tota tor,
Жиз түшлеген ача tota,
Кизән бер атып күрием!
Идеңей аны дигәнда.
Тим чуарын менгәндә,
Шайман тагып килгәндә,
Киердемәле жәясен
Киереп тартып күргәндә,
Карга йонлы кузын,
Яурын башак угын -
Аны да тартып килгәндә
Акбетәк кыз ул ара
Альпинң кулын күтәрде,
Жиз түшлөгө ачылды -
2680 Ак башлы ирен түше, дип,
Тап йөрәкнән өсте, дип,
Үнике totam сәрпі ук
Идеңей тәзел атканда,
Навадан килгән серпі ук
Йөрәген утеп Альпинң,
Астында яткан кара таш,
Кара ташны ярлы кадалды.
Кара Тиен уянды,
Күпердәй яткан күкргәс
Бер калкынып каранды,
Жибәрмәде серпі ук.
Бүкесен тартып ала алмый,
Канына батып каралды.
"Най"-дип анда найқырып,
Аяғын атып бер тинте,
Алтыны тирекле ак утая,
Алтыны жирдән кубарып,
Алтыны тирәге шарт сынып,
Бусагасы бер кубып,
2690 Кисе көлдай тетәсен,
Бүс-бүйдин сүтелеп,
Башыннан аша актарды,
Утау анда "дөрс!" итте.
Туп-туп баскан атыңың
Тубыгынан тотып карыйм-дип,
Бер селтәнде Йосынчы.
Тубығы кулға төшмәде,
Күйрап барған төтәндә,
Койрығы озын чуар ат -
Койрығы кулға уралды.
Йосынчы аны жибәрми
- 2665 Sayman tagip kiliyem;
Kiyerelmelé ceyemné
Kiyér-p-tartip kúriyém;
Karga yonlı kuzymny,
Yavrın başak ugymny
Anı da tartip kiliyém.
Sin Alpiniñ sul kulin
Küterép alip tota tor,
Ciz tüslegén aça tor,
Kizep bér atip kúriyém!
Idégey anı digende,
Tim cuvarın mèngende,
Sayman tagip kilgende,
Kiyerelmelé ceyesén
Kiyérép tartip kúrgende,
Karga yonlı kuzin,
Yavrın başak ugın-
Anı da tartip kilgende
Akbélek kız ul ara
Alpiniñ kulin kütérdé,
Ciz tüslegé açıldı-
Ak başlı irnēn tüşé, dip,
Tap yöréknéň östé, dip,
Üniké totam serpi uk
Idégey tözepatkanda,
Havadan kilgen serpi uk
Yöregén ütep Alpiniñ,
Astında yatkan kara taş,
Kara taşını yarip kadalды.
Kara Tiyen uyandy,
Küpérdey yatkan kükregé
Bér kalkinip karandı,
Cibermedé serpi uk.
Büksesen tartip ala almyý,
Kanına batyp karalды.
"Hay!"-dip anda haykirip,
Ayagın atip bér tipté,
Altımsı tireklé ak utay,
Altımsı cirden kubarip,
Altımsı tiregé şart sınip,
Busagasy ber kubyp,
2700 Kiyézé köldey tételep,
Buyi-buyidin sütélép,
Başinnan aşa aktardı,
Utavi anda "dörs!" itte.
Tup-tup baskan atiñiñ
Tubiginnan totip kariym!-dip,
Bér seltendé Yosinçy.
Tubigı kulga töşmedé,
Kuyrap bargan tötendey
Koyrigı ozin çuvar at-
Koyrigı kulga uraldi.
Yosinçy anı cibermi
- 2715 Zırh giyip geleyim;
Gerilmeli yayımı
Gerip çekip göreyim;
Karga tüylü ok kuyruğumu
Geniş başlı okumu,
Onu da çekip geleyim.
Sen Alp'in sol elini
Kaldırıp alip tutu dur.
Pirinç göğüslüünü aça dur,
Sallayıp ok atıp göreyim!"
Edigeyp öyle deyince.
Tim Çuvár'na binince;
Silahları takip gelince,
Gerilmeli yayını,
Gerip çekip göründe,
Karga tüylü ok kuyruğunu,
Geniş başlı okunu,
Onu da çekip gelince
Akbilek kız o ara
Alp'in elini kaldırıdı,
Pirinç göğüslik açıldı,
Ak başlı erin döşü, diye,
Tam yüreğin üstü, diye,
On iki tutam serpi oku"
Edigeyp nişan alip atinca,
Havadan gelen kursun ok
Yüreğini geçip Alp'in,
Altında yatan kara taşa,
Kara taşını yarip saplandı.
Kara Tiyan uyandy,
Köprü gibi yatan göğüs
Bir kalkmak istedi,
Bırakmadı kursun ok
Göbeğini çekip alamadan,
Kanına batyp karalди.
"Hay!"-diy o zaman haykirip,
Ayagını atip bir tepti,
Altımsı direkli ak otağı,
Altımsı yerden koparıp,
Altımsı direği çat diye kırılıp,
Eşigi bir kopup,
Keçesi kül gibi dağılp,
Boydan boyasökülp,
Baştan sona kariştırdı,
Otağı o zaman sarsıldı
"Tok tok basan atımın
Topuğundan tutup bakayım!" diye,
Bir sallandı Yosinçy.
Topuğu ele düşmedi,
Tütüp duran duman gibi,
Kuyruğu uzun ala at,
Kuyruğu eline sarıldı.
Yosinçy onu bırakmadan,
- 2720 Totip artka tartkanda
Alıp ta alıp alalmyý,
Al ayačka ber torды,
Berka da baralmyý.
Alıp ta alıp chuar at
Alıpny tartryp almady.
Küpérdey яткан күкргө
Кара таштан купмады,
Ук сурылып чыкмады.
Кара Тиен Йосынчы
Канына батып аны әйтте:
- Китма, китма, Идеңей!
Ките белеп китсән дә,
Белми китма, Идеңей!
2725 Өч йөз алтмыш яшь күрдем,
Мен-мен казан аш күрдем,
Иргенә Кундан мин төтэм,
Дугадан жән мин боктэм,
Арыштан bulган uk attym;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен хан dip bélmedem;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен күзгэ элмәdem.
Түйгужа улы Туктамыш
Тукиш белән хан булды,
Аны бар dip bélmedem;
Быrlas улы Шаң Timér
Шайманы белән шаң булды,
Аның да кызын күзләdem.
2730 2735 2740 2745 2750 2755 2760
- Tutup arda çektiğinde
Almak isteyip alamıyor,
Çifti atıp ber kalktı,
Hiçbir yere gidemiyor.
Alıp da alıp ala at,
Alp'i çekip almadı.
Köprü gibi yatan göğüs
Kara taştan kopmadı,
Ok çekiliп çıkmadı.
Kara Tiyin Yosinçy
Kanına batıp söyle söyledi:
"Gitme, gitme, Edigeyp.
Gidebilip gitsem de,
Bilmeden gitme, Edigeyp!
Üç yüz altmış yaş gördüm,
Binlerce kazan aş gördüm,
Ergenekon'dan ben indim,
Boyunduruktur yay ben büktüm,
Arıştan bulgan uk attim;
Tomen törle han kürdém,
Bersen han dip bélmedém;
Tomen törle han kürdém,
Bersen küzge élmedém.
Tuyguca uly Tuktamış
Tukış belen han buldi,
Anı bar dip bélmedem;
Byrlas uly Şah Timér
Şaymanı belen şah buldi,
Anıñ da kizini közledém,
Üzen bar dip bélmedem.
Gürüm kaiða - bélmedem,
Ulémem kemnən - bélmedem;
Bakçydan bagım baktırdım,
Fałcızdan falım açıtdırdım,
Sınçızdan sının sinattırm,
Anda beldem bu eşne:
Menे ütergən ir bulsañ -
Ul sin iken, Idégey!
Kitme, kitme, Idégey:
İke tugan peri kizi,
Apasynnan min tusatam,
Sənləsənnən sin tugan!
Min də min dip masayma,
Sin də tudyın pəridən,
Min də tudyim pəridən -
Ağanı atyp üterdeñ,
Belmi kitme, Idégey!
Ana sötən tuyu imseñ
Bulır iden miréban,
Bavní katı yaraldıñ,
İlné belmi üterdiñ,
Bélsen, agan min idem,
Yalgyz kaldıñ, Idégey!
- 2715 Totip artka tartkanda
Alıp ta alıp alalmyý,
Al ayačka ber torды,
Berka da baralmyý.
Alıp ta alıp chuar at
Alıpny tartryp almady.
Küpérdey яткан күкргө
Кара таштан купмады,
Ук сурылып чыкмады.
Кара Тиен Йосынчы
Канына батып аны әйтте:
- Китма, китма, Идеңей!
Ките белеп китсән дә,
Белми китма, Идеңей!
2725 Өч йөз алтмыш яшь күрдем,
Мен-мен казан аш күрдем,
Иргенә Кундан мин төтэм,
Дугадан жән мин боктэм,
Арыштан bulган uk attym;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен хан dip bélmedem;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен күзгэ элмәdem.
Түйгужа улы Туктамыш
Тукиш белән хан булды,
Аны бар dip bélmedem;
Быrlas uly Şah Timér
Шайманы белән шаң булды,
Аның да кызын күзләdem.
2730 2735 2740 2745 2750 2755 2760
- Tutup arda çektiğinde
Almak isteyip alamıyor,
Çifti atıp ber kalktı,
Hiçbir yere gidemiyor.
Alıp da alıp ala at,
Alp'i çekip almadı.
Köprü gibi yatan göğüs
Kara taştan kopmadı,
Ok çekiliп çıkmadı.
Kara Tiyin Yosinçy
Kanına batıp söyle söyledi:
"Gitme, gitme, Edigeyp.
Gidebilip gitsem de,
Bilmeden gitme, Edigeyp!
Üç yüz altmış yaş gördüm,
Binlerce kazan aş gördüm,
Ergenekon'dan ben indim,
Boyunduruktur yay ben büktüm,
Arıştan bulgan uk attim;
Tomen törle han kürdém,
Bersen han dip bélmedém;
Tomen törle han kürdém,
Bersen küzge élmedém.
Tuyguca uly Tuktamış
Tukış belen han buldi,
Anı bar dip bélmedem;
Byrlas uly Şah Timér
Şaymanı belen şah buldi,
Anıñ da kizini közledém,
Üzen bar dip bélmedem.
Gürüm kaiða - bélmedem,
Ulémem kemnən - bélmedem;
Bakçydan bagım baktırdım,
Fałcızdan falım açıtdırdım,
Sınçızdan sının sinattırm,
Anda beldem bu eşne:
Menе ütergən ir bulsañ -
Ul sin iken, Idégey!
Kitme, kitme, Idégey:
İke tugan peri kizi,
Apasynnan min tusatam,
Sənləsənnən sin tugan!
Min də min dip masayma,
Sin də tudyın pəridən,
Min də tudyim pəridən -
Ağanı atyp üterdeñ,
Belmi kitme, Idégey!
Ana sötən tuyu imseñ
Bulır iden miréban,
Bavní katı yaraldıñ,
İlné belmi üterdiñ,
Bélsen, agan min idem,
Yalgyz kaldıñ, Idégey!

- 2715 Totip artka tartkanda
Alıp ta alıp alalmyý,
Al ayačka ber torды,
Berka da baralmyý.
Alıp ta alıp chuar at
Alıpny tartryp almady.
Küpérdey яткан күкргө
Кара таштан купмады,
Ук сурылып чыкмады.
Кара Тиен Йосынчы
Канына батып аны әйтте:
- Китма, китма, Идеңей!
Ките белеп китсән дә,
Белми китма, Идеңей!
2725 Өч йөз алтмыш яшь күрдем,
Мен-мен казан аш күрдем,
Иргенә Кундан мин төтэм,
Дугадан жән мин боктэм,
Арыштан bulган uk attym;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен хан dip bélmedem;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен күзгэ элмәdem.
Түйгужа улы Туктамыш
Тукиш белән хан булды,
Аны бар dip bélmedem;
Быrlas uly Şah Timér
Шайманы белән шаң булды,
Аның да кызын күзләdem.
2730 2735 2740 2745 2750 2755 2760
- Tutup arda çektiğinde
Almak isteyip alamıyor,
Çifti atıp ber kalktı,
Hiçbir yere gidemiyor.
Alıp da alıp ala at,
Alp'i çekip almadı.
Köprü gibi yatan göğüs
Kara taştan kopmadı,
Ok çekiliп çıkmadı.
Kara Tiyin Yosinçy
Kanına batıp söyle söyledi:
"Gitme, gitme, Edigeyp.
Gidebilip gitsem de,
Bilmeden gitme, Edigeyp!
Üç yüz altmış yaş gördüm,
Binlerce kazan aş gördüm,
Ergenekon'dan ben indim,
Boyunduruktur yay ben büktüm,
Arıştan bulgan uk attim;
Tomen törle han kürdém,
Bersen han dip bélmedém;
Tomen törle han kürdém,
Bersen küzge élmedém.
Tuyguca uly Tuktamış
Tukış belen han buldi,
Anı bar dip bélmedem;
Byrlas uly Şah Timér
Şaymanı belen şah buldi,
Anıñ da kizini közledém,
Üzen bar dip bélmedem.
Gürüm kaiða - bélmedem,
Ulémem kemnən - bélmedem;
Bakçydan bagım baktırdım,
Fałcızdan falım açıtdırdım,
Sınçızdan sının sinattırm,
Anda beldem bu eşne:
Menе ütergən ir bulsañ -
Ul sin iken, Idégey!
Kitme, kitme, Idégey:
İke tugan peri kizi,
Apasynnan min tusatam,
Sənləsənnən sin tugan!
Min də min dip masayma,
Sin də tudyın pəridən,
Min də tudyim pəridən -
Ağanı atyp üterdeñ,
Belmi kitme, Idégey!
Ana sötən tuyu imseñ
Bulır iden miréban,
Bavní katı yaraldıñ,
İlné belmi üterdiñ,
Bélsen, agan min idem,
Yalgyz kaldıñ, Idégey!

2765 Ал ияргә сарылып,
Анда ёйтте Акбеләк:
- Йорт батыры Идегәй!
Айдай йөзле Идегәй!
Арысландай күкәркәле,
Юлбарыстай сөйрәкле,
Йортны танга калдырган
Батыр егет Идегәй,
Күлым булсын ястығың,
Алтын чачем - түшәген,
Чебен жаңым саклап кал-
Үз күйинча миңе ал!
2775 Асыл егет Идегәй,
Атам сина ат бирер,
Атам сина тун бирер,
Сине миңе ир кылыш.
Чи्रүенә баш кылыш,
Китик, китик, Идегәй!
Идегәйинен чуар ат
Үкера биреп омтылды,
Йосынчының кулыннан
Үзен тартып ала алмый,
Ал аякка бер торды,
Беркәя да бара алмый.
Гырлый бирде Йосынчы:
-Китмә, китмә, Идегәй!
Китә белеп кетсөн дә,
Белми китмә, Идегәй!
Туганда кара туганны
Сабындаш юсан, агармас
Туганда кыек туганны
Тубыкка салсан, тураймас;
2785 Туктамыштан жик күреп,
Шаң Тимергә барсан да,
Ул да сина тураймас!
Йорттың талаң кит эчен,
Токымыңны кол итеп,
Йорттың йорттан күчереп,
Илесне жирдән аерып,
Үз күлшән белән кол итеп,
Мен хәйләгә юл итәр,
Ул да синдәй була алмас,
2805 Аны да белеп кит, Идегәй!
Карғышым ат кыючтан очкыдыр,
Кара таштан үтәдер,
Сине каргап нитилем?
Каргамый ак китилем;
2810 Ияннаңасаң сүзәм,
Бер билгесен ёйтием:
Синен балан Норадын,
Нич бирмәсен морадын!
Балаң белән ызышип,
Үз күзән чыксын, Идегәй!

2815 Ал иyerge sarılıp,
Anda eytté Akbèlek:
- Yort batır İdägey!
Ayday yözlé İdägey!
Arislanday kükrekli,
Yulbarıstay sôyreklé,
Yortni taňga kaldırgan
Batur yégét İdägey,
Kulim bulsın yastığını,
Altın çecém- tüşegén,
Çebén canım saklap kal-
Üz kuyunña miné al!
Asıl yégét İdägey,
Atam siňa at birér,
Atam siňa tun birér,
Siné miňa ir kılır,
Çirüvéna baş kılır,
Kitik, kitik, İdägey!
İdägeynéň čuvar at
Ükére birép omtıldı,
Yosinçını kulinnan
Üzén tartıp ala almış,
Al ayakka bér torđı,
Berkaya da bara almış.
Gırly birdé Yosinçى:
-Kitme, kitme, İdägey!
Kite bélép késfē de,
Bélmı kitme, İdägey!
Tuganda kara tuganni
Sabınlap yusaň, agarmas
Tuganda kiyık tuganni
Tubikkä salsaň, turaymas;
Tuktamiştan cil kürép,
Şah Timérge barsaň da,
Ul da siňa turaymas!
Yorttını talap kan éçep,
Tokumıñı kol itep,
Yorttń yorttan kükérép,
İlëne cirden ayırıp,
Üz kuliň belén kol itep,
Méfi heylege yul iter,
Ul da siney bula almas,
Anı da bélép kit, İdägey!
Kargışım atkiyuçtan oçkıdır,
Kara taştan ütedér,
Siné kargap nitiyém?
Kargamý ak kityém;
İnanmasaň szézème,
Bér bilgésen eytiyém:
Sinébalan Noradin,
Hiç vermesén moradıñ!
Balaň belén izgişip,
Üz kützén çıksın, İdägey!

Ak eyere sarılıp,
O zaman söyledi Akbilek:
"Yurt bahadırı Edigey,
Ay gibi yüzlü Edigey!
Arslan gibi göğüslü,
Kaplan gibi bacaklı,
Yurdı hayrette bırakın.
Cesur yiğit Edigey,
Kolumn olsun yastığın,
Altın saçım:döşegin,
Sinek canımı saklayıp kal,
Öz koynuna beni al!
Asıl yiğit Edigey,
Babam sana at verir,
Babam sana kürk verir,
Seni bana er kilar,
Ordusuna baş kilar,
Gidelim, gidelim, Edigey!"
Edigey'in ala atı
Kişneyiverip atıldı,
Yosinçının elinden
Özünü çekip alamayınca,
Çifte atıp bir kalktı,
Hiçbir yere gidemiyor
Hırladı Yosinçى:
"Gitme, gitme, Edigey!
Gidebilip gitsem de,
Bilmeden gitme, Edigey!
Doğuştan kara doğanı
Sabunlayıp yüksən, ağarmaz.
Doğuştan eğri doğanı
Kaliba vursan, doğrulmaz;
Tuktamış'tan azap çekip.
Şah Timur'a varsan da,
O da sana doğrulmaz!
Yurdunu soyup kan içip,
Neslini kul edip,
Yurdunu yurttan geçirip,
İlini yerden ayırıp,
Öz elinle kul edip,
Bin hileyə yol eder,
O da senin gibi olamaz,
Onu da bilip git, Edigey!
Kargışım atkiyuçtan* sıvridır,
Kara taştan geçedir,
Seni kargayıp ne edeyim?
Kargımadan ak gideyim;
İnanmazsan sözümé,
Bir belirtisini söyleyeyim:
Senin çocuğun Noradin,
Hiç vermesén moradıñ!
Çocuğunla dalaşıp,
Sağ gözün çıksın, Edigey!"

2820 Kara Tiyeن Йосынчы
Anı eytkeñde jan birde.
Жанын кулдан жиберсә де,
Чуар атың койрыгын
Жибермәде кулынан.
Идегәй атын тикпәндә
Тимгэл-тимгэл Тим Чуар
Анда алай омтылды,
Анда болай омтылды,
Беркaya da baralmyı,
Al ayakta ber torđı.
Идегәй аны күргәндә
Сузилмалы шам кылыш,
Суырıp алып кынынан
Кнерелеп артка бер чарыты.
Чуар атың койрыгын
Анда чабып ёзде дә
Ычкынып китте кулынан.
Кара Tiyeن Алыпның
Үлгәнен житеп күргәндә
Яр артына яшеренгән
Унжиде ир житеп килгәндә
Йосынчының ирләре:
Ясавылдан ясавыл,
Токтавылдан токтавыл,
Иравылдан иравыл,
Чагдавылдан чагдавыл,
Бөкәвелден бөкәвель-
Башына дөнбя тар булды,
Атланып чүлгә тараплды.
Tup-tup biye baylegen
Кырык күшчи - кырык ир,
Кырыгы бердән жыелып,
Идегәйге йөгендé.
2840 Колчура карт anda ёйтте:
- Кара Tiyeن Йосынчы -
Ир коллаган ир икән,
Андый ирне үтердән;
Мондый кыен күргәндә,
Безгә ирек китердән!
Аты юкка - ат bulgan,
Чүлләgenge - су bulgan,
Адашканга - юл bulgan,
Идегәй ир син икән!
Юлында тузан булык,
Юл dogasını kilyuk:
Юыртканды юлың булсын,
Юлдашын Хозыр булсын,
Бәлән качык булсын,
Юлың ачык булсын, -
Бездән теләк ул булсын!-dip,
Анда теләк бирde кырык ир.
Кырык ирдән теләк житеп,

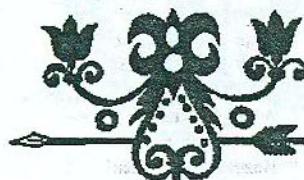
2845 2850 2855 2860 2865 Kara Tiyeن Yosinçى
Anı eytkeñde can birdé.
Canın kuldan ciberse de.
Çuvar atını koyrigın
Cibermede kulinنان.
İdägey atın tipkende
Timgél-timgél Tim Çuvar
Anda alay omtıldı,
Anda bolay omtıldı,
Berkaya da baralmiy,
Al ayakta bér torđı.
İdägey anı kürğende
Suzilmalı şam kılıç,
Suvirip alıp kumınan
Kiyérél-ärkä artka bér çaptı.
Çuvar atını koyrigın
Anda çabıp özde de
Içkinip kitté kulinنان.
Kara Tiyeن Alpını
Ülgenen citép kürğende
Yar artına yeşeréngen
Uncidí et citép kilgende
Yosinçının irleré:
Yasavıldan yasavıl,
Toktavıldan toktavıl,
İravıldan iravıl,
Çağdavıldan çağdavıl,
Bökeveldän bökevél-
Başına dönya tar buldı,
Atlanıp çülge taraldı.
Tup-tup biye baylegen
Kırk kuşçı - kırk ir,
Kırğı bérden ciyiliq,
İdägeyeye yögendé.
Kolçura kart anda eytté:
-Kara Tiyeن Yosinçى-
Ir kollagan ir iken,
Andiy irne üterdén;
Mondiy kiyin kürğende,
Bézge irék kiterdé!
Atı yukka - at bulgan,
Çüllägenge su bulgan,
Adaşkanga- yul bulgan,
İdägey ir sin iken!
Yulunda tuzan bulyık,
Yul dogasını kilyuk :
Yuvırtkanda yulıñ bulsın,
Yuldaşıñ Hozır bulsın,
Belañ kaçık bulsın,
Yulñ açık bulsın,-
Bézden télek ul bulsın!- dip,
Anda télek birek kırk ir.
Kırk irden télek citép,

Kara Tiyeن Yosinçى
Bunu söyleyince can verdi.
Canını elden bıraksa da,
Ala atın kuyruğunu
Bırakmadı elinden.
Edigey atını tepince
Çil alaca Tim Çuvar
O zaman öyle atıldı,
O zaman böyle atıldı,
Hiç bir yere gidiemiyor,
Çifte atıp bir kalktı.
Edigey onu görünce
Uzayan Şam kılıç,
Çekip alıp kumınan
Gerilip arkaya bir savurdu.
Ala atın kuyruğunu
O zaman kesip kopardı da
Siyrliverdi elinden.
Kara Tiyein Alp'in
Öldüğünü görünce
Yar ardına gizlenen
On yedi ei gelince
Yosinçının erleri:
Bütün yasavıl,⁹⁹
Bütün totkavil,¹⁰⁰
Bütün iravil,¹⁰¹
Bütün çagdavıl,¹⁰²
Bütün bökevil,¹⁰³
Başına dünya daraldı,
Atlanıp çôle dağıldı.
Tipir tipir kısırak bağlayan
Kırk kervancı kul, kırk er,
Kırkı birden toplanıp,
Edigey'e diz çıktı.
Yaşlı Kolçura o zaman söyledi:
"Kara Tiyein Yosinçى
Er kullanan er imiş.
Öyle eri öldürdü:
Böyle zorluk görürken,
Bize hürriyet getirdin,
Atı yoka at olan,
Çöl gezene su olan,
Şaşırana yol olan,
Edigey er sen imişsin,
Yolunda toz olalım,
Yol duasını edelim;
Koşarken yolui olsun,
Yoldaşın Hızır olsun.
Belan uzak olsun,
Yolun açık olsun,
Bizdén dilek bu olsun!" diye,
O zaman dilek verdi kırk er,
Kırk erden dilek ulaşıp,

Идегэй анда ир булды,
Елкы малга пир булды;
2870 Койрыгы кисек чаар ат-
Янадан койрык үсмәде,
Ускәне де чак булды,
Әле де булса чаар ат
Идегэйнен чапкан билгесе -
Койрыгы чонтык ат булды.
Анда калып Идегэй,
Кырык атын жиктереп,
Кырык колачы кыл аркан -
Кырык үзел тақтырып,
2880 Кара Тиен Алыпны
Киезге салып тарттырып,
Агар суныш буена
Гүр казытып күмдерде.
Гүре кортган тау булды.

Idégey anda ir buldi,
Yılki-malga pir buldi;
Koyrigı kisék çavar at-
Yañadan koyrigı üsmede,
Üskene de çak buldi,
Elé de bulsa çavar at
Idégeynen çapkan bilgésé-
Koyrigı çontik at buldi.
Anda kalıp Idégey,
Kırık atını ciktérép,
Kırık kolaqlı kıl arkan -
Kırık üzégé taktırıp,
Kara Tiyén Alpni
Kiyézge salıp tarttırip,
Agar sunış buyina
Gür kazıtıp kümderde.
Güré korgan tav buldi.

Edigey o zaman er oldu,
Yılki mala pir oldu;
Kuyruğu kesik ala atın
Yeniden kuyruğu bitmedi,
Bittiği de biraz oldu,
Simdiyedek ala at
Edigey'in damgalı belgesi
Kuyruğu kisa at oldu.
Orada kalıp Edigey,
Kirk atını koşturup,
Kirk kulaqlı kıl organı
Kirk öküze bağlatıp,
Kara Tiyin Alp'i
Keçeye salıp çektirip,
Akar suyun boyuna
Sin kazdırıp gömdürdü.
Sin'i kurgan dağ oldu

7. BÖLÜM

ИДЕГЭЙНЕЦ АКБЕЛЭК КЫЗ БЕЛЭН АКСАК ТИМЕРГЭ БАРГАНЫ

EDİGEY'İN AKBİLEK KIZ İLE AKSAK TİMUR'A VARMASI

- 2885 Кырык күшчү - кырык ир,
Кырык тулпар ат менеп,
Шаң Тимергэ юнәлде.
Кырык ир жител килгәчтен,
Инкәсп сәлам биргәчтен,
2890 Шаң Тимергэ аны әйтте,
-Эй Шаң Тимер, сөяиче!
Балта салсаң башы кәрыйлmas,
Болgap кылыч чапсан, муйны
биртегмәс,
Бөнгөндарлар батыры,
Аллагылтар Алыбы
Кара Тиен Йосынчи
Ир коллаган ир булса,
Кызың булган Акбөләк,
2900 Акбөләктай аруны
Ак сарайдан аерып,
Ак белаген киерып,
Ат ёстени мендереп,
Алсу йөзен сұлдырып,
2905 Зурлық белән алған ул булса,
Ялғызға - ясак булган,
Жәяүгә - таяк булган,
Аты юкка - ат булган
Идегэй дигэн ир чыгып,
2910 Кара Тиен Алыпны
Бер атуда үтереп,
- Kırık kuşçı-kırık ir,
Kırık tulpar at ménép,
Şah Timérge yüneldé.
Kırık ir citép kilgeçtén,
İnkeyép selam birgeçtén,
Şah Timérge ani eytté:
-Ey Şah Timér, söyleyen!
Balta salsañ, başı kayırılmazı,
Bolgap kılıç çapsañ, muynı
birtelmes,
Behatırlar batırı,
Alpagıtlar Alibi
Kara Tiyin Yosinçi
Ir kollagan ir bulsa,
Kızıñ bulgan Akbèlek,
Akbèlektey arunu
Ak saraydan ayıırıp,
Ak bélégen kayıırıp,
At östéne méndérép,
Alsu yönén soldırıp,
Zurlıq belen algan ul bulsa,
Yalğızga- yasak bulgan,
Ceyevge- tayah bulgan,
Ati yokka- at bulgan
Idégey diken ir çığıp,
Kara Tiyin Alpni
Ber atuda üterep,
- Kirk hizmetkar, kırık er,
Kırık kanatlı ata binip,
Şah Timur'a yöneldi.
Kırık er gidip varınca,
Eğilip selam verince,
Şah Timur'a söyle söyleydi:
"Ey Şah Timur, müjde!
Balta salsañ, başı koparılmazı,
Sallayıp kılıç vursan, boynu
kesilmez,
Bahadırılar betri,
Alpagutlar Alpi
Kara Tiyin Yosinçi
Er kullanan er olsa,
Kızın olan Akbilek,
Akbilek gibi güzeli
Ak saraydan ayıırıp,
Ak bileyini koparıp,
At üstüne bindirip,
Al yüzünü soldurup,
Güç ile alan o olsa,
Yalnızca hukuk olan,
Yayaya deňgek olan,
Ati yokka at olan
Edigey denen er çokırıp,
Kara Tiyin Alp'i
Bir atışta öldürüp,

	Кызынны кулдан коткарып,
Безие колдан коткарып,
Акбәләктай кызыны	Kızıını kuldan kotkarıp,
Bézne koldan kotkarıp,
Akbéléktay kızızını
2915	Айлык жирдән алып килер.
Эмир Бырлас Шаһ Тимер
Акбәлек күлә дигәндә	Aylık cirden alıp kiler.
Emir Birlas Şah Timér
Akbélék kile digende
	Айлык юлдан каршилап
Идеңей белән кызымын,
Көнгө, жилгә тигезми	Aylık yuldan karşılaşlap
İdegey belen kızımızı,
Köngé, cilge tigezmi
2920	Кашымга алып килин, дип,
Өч сан илче жибердә.
Ул дәрья да бу дәрья,
Бу дәръядан Сыр-Дәрья,	Kaşima alıp kiliyéñ, dip,
Öç san ilçe ciberdé.
Ul derya da bu derya,
Bu deryadan Sır-Derya,
2925	Сыр-Дәръядан ары Сәмәрканд;
Өч ай ун көн дигәндә
Житеп күлдә Идеңей.
Шаһ Тимердәй олы ир.	Sırm-Deryadan ari Semerkand
Öç ay un kön digende
Citép kildé İdegey.
Şah Timérdey olı ir.
2930	Утыз бисен унга алып,
Илле бисен sulga алып,
Дәрвазадан чыгып каршы алды.
Ир остане ир көргән	Utız biyén uňga alıp,
İllé biyén sulga alıp,
Dervazadan çıcip karşı aldı.
Ir östéne ir kürğen
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер,
Идеңгиздай бер ирнен
Килеменә карады.	Emir Birlas Şah Timér,
İdegeydey bér irnén
Kiléséné karadı.
2935	Тимгел Чуар, Тим Чуар,
Тим Чуары - астында,
Салтанатлы ай бүрек
Бөркет кыяя башында,	Timgél Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvari- astında,
Saltanathı ay bürék
Börkét kiyak başında,
2940	Ал караука ак алтын
Кигән туна өстенде;
Унжиде ире кашында;
Яурыны киң оллатыл,	Al karavka ak altın
Kigen tunı östende;
Uncide ire kaşında;
Yavrını kiñ olpatlı,
	Сүймәрыктай сымбатлы,
Арбадан кин күкәрәгে,
Арыслан юан беләге.
Тим Чуарын уйнатып,	Suyümirkatay simbatlı,
Arbadan kiñükregé,
Arislan yuvan béléğé.
Tim Çuvarın uynatıp,
2945	Аникмый мәйдан буйлатып,
Шаһ Тимергә күлгәндә,
Арбадан кин күкәрәгэ,
Арыслан юан беләге.	Aşıkmiy meydan buylatıp,
Şah Timérge kılğende,
Arbadan kiñükregé,
Arislan yuvan béléğé.
	Тим Чуарын уйнатып,
Аникмый мәйдан буйлатып,
Шаһ Тимергә күлгәндә,
Каршилап атын туктатып,	Tim Çuvarın uynatıp,
Aşıkmiy meydan buylatıp,
Şah Timérge kılğende,
Karşılıp atın tuktatıp,
2950	Иялсән сәлам биргәндә,
Яндаш жирен ад менгән,
Айдай йөз балкыган,
Көңдәй йөз салкыган,	İyelép selam birgënde,
Yandaş cirem ad mégen,
Ayday yüzé balkığan,
Köndey yózé salkığan,
	Акбәлек кыз күлгәндә,
Атынан кызыны индереп,
Күл очышын житәкләп,
Акбәлек Идеңей	Akbélék kız kılğende,
Atının kızını iħdrép,
Kul oçınman citeklep,
Akbélekne İdegey
2955	Шаһ Тимергә күлдан биргәндә
Әмир Бырлас Шаһ Тимер
Илекләп көмеш чәчтерде.
Көрәкләп алтын чәчтерде.	Şah Timérge kuldan birgënde
Emir Birlas Şah Timér
İleklep altın çectérde,
Köreklép kömés çectérde.
	Идеңгайне Шаһ Тимер
Корбагына чакырты,	İdegeyné Şah Timér
Korbagini caktırı
2960		

- Kızını elden kurtarıp,
Bizi kulluktan kurtarıp,
Akbilek gibi kızını
Aylık yerden alıp gelir."
Barlas emiri Şah Timur,
"Akbilek geliyor" denince,
"Aylık yoldan karşılaşıp
Edigey ile kızımı,
Güne, yele değildirmeden
Karşına alıp gelin" dediyip.
Otuz bin elçi gönderdi.
O derya da bu derya,
Bu deryadan Sırdayra,
Sırdayra'dan öte Semerkant;
Üç ay on gün derken,
Yetip geldi Edigey.
Şah Timur gibi ulu er,
Otuz beyini sağa alıp,
Elli beyini sola salıp,
Şehir kapısından çırıp karşıladı
Er üstüne er gören
Barlas emiri Şah Timur,
Edigey gibi bir erin
Gelişine baktı.
Timgil Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvar'ı altında,
Saltanatlı ay burk
Kartal kanat başında,
Kıymetli zırh ark altın
Giyen giyim üstünde;
On yedi eri karşısında,
Omzu geniş heybetli,
Simurg gibi boylu poslu,
Arabadan geniş göğüs,
Arslan gibi kalın bileği.
Tim Çuvar'ını oynatıp,
Telaş etmeden meydani geçip,
Şah Timur'a gelince,
Karşayıp atını durdurup,
Eğiliip selam verince,
Yandaki al donlu at binen,
Ay gibi yüzü işildayan,
Gün gibi yüzü dolgunlaşan,
Akbilek kız gelince,
Atından kızı indirip,
El ucundan tutarak götürüp,
Akbilek'i Edigey,
Şah Timur'a elden verince
Barlas emiri Şah Timur
Elek elek altın saçtırdı,
Kükrek kükrek gümüş saçtırdı.
Edigey'i Şah Timur
Çadırma çağrıldı,

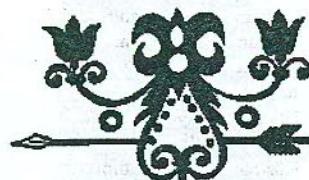
2965	Ике чыртан яктырды,
Идегейне йөгөнеп,
Арасыннан үткөрде.
Сырның-көрнай уйнатып,
Чаң-чалгылар чалдырып,	İké çırtan yaktırdı,
İdégeyné yögéntép,
Arasınnan ütkerdé.
Sırnay-körnay sunatıp,
Çań-çalǵılar caldırıp,
2970	Күң давылбаз дыңкытып,
Дум-дұмбаклар ордырып,
Түй-тамаша қылдырып,
Каласына юнәлде,
Шаң Тимерин сансыз кол -	Kün davılbaż dıňkitıp,
Dum-dumbaklar ordırıp,
Tuy-tamaşa kıldırıp,
Kalasına yüneldé.
Şah Timérin sansız kol -
2975	Барын-юғын жылдырыды,
Ту биялар сүйдиды,
Утыз көн уен қылдырыды,
Кырык көн түен қылдырыды.
Кырык беренче көненде	Barın-yugın ciydrırdı,
Tu biyeler suyıdırırdı,
Utz kön uyın kıldırırdı,
Kırık kön tuyın kıldırırdı.
Kırık bérénçé kónenđe
2980	Әмир Бырлас Шаң Тимер
Идегейне алдырып,
Кайсында ир икенен сорады.
Анда әйтте Идегәй:
- Әнжү дәрьян-киң дәръя,	Emir Bırlas Şah Timér
İdégeyne aldırıp,
Kaysınday ir ikenén soradı.
Anda eytté Idégey:
-Encü deryań- kiń derya,
2985	Бәнжү дәрьян-сай дәръя.
Жақстап үтми тар тубә,
Тат торуным яу түбә;
Идел белән Жаекта,
Бектәргеле Адырдан,	Bencü deryań- say derya.
Cayıktan ütmi tar tübe;
Tat torunım yav tübe;
İdél bélén Cayıkta,
Böktergélé Adırdan,
2990	Саралтын суккан Сарайдан,
Әзәри сулккан Болгардан,
Нугайның нурлы йортыннан
Чыгып килем ятырмын.
Үз атамын сорасаң,	Saraltı sukkhan Saraydan,
Ezgeri sukkhan Bolgardan,
Nugayınıń nurlı yortunnan
Çığıp kile yatırımnın.
Üz atamını sorasań,
2995	Котлыкыя би иде,
Туктамыш хан чапканды
Ул атамнан аерыйдым.
Идел эче имин йорт -
Иделемнән аерыйдым,	Kotlikuya bi idé,
Tuktamış han čapkanda
Ul atamnan aeryldim.
İdél éče imin yort -
İdéléménen aeryldim,
3000	Үз илемнән аерыйдым,
Ир Норадын улыннан,
Күз нуримнан аерыйдым.
Инде кабул күрмәсәن,
Кайлардан кая китилем?	Üz ilémnen aeryldim,
Ir Noradin ulımnan,
Küz nurımnan aiyıldım.
İndé kabul kürmeseń,
Kaylardan kaya kitiyém?
3005	Арбакаш булып су ташып,
Әүкәтемнә итием.
Анда әйтте Шаң Тимер:
- Өннөндө булган олы хан;
Тат торуның яу түбә,	Arbakaş bulıp su taşıp,
Evkatémné itiyém.
Anda eytté Şah Timér:
-Önende bulgan olı han;
Tat torunıń yav tübe,
3010	Олы ханга баш ими,
Тимүнгіе баш игән;
Олы атап Елкыбайдай
Туктамышка баш ими,
Чын тарханым син булып,	Olı hanga baş imi,
Timüńgije baş igen;
Olı atan Yılkibaday
Tuktamışka baş imi,
Çın tarhanım sin bulıp,
3015	Корбым булсаң ни булгай?
Минем очен чабылган
Котлыкыя ир иде,	Korbmı bulsań ni bulgay?
Miném öčen çabılğan
Kotlikuya ir idé,

İki ocak od yaktırdı,
Edigey'yi diz çöktürtüp,
Arasından geçirdi.
Zuma, korna¹⁰⁴ çaldırıp,
Çan çalgıları¹⁰⁵ çaldırıp,
Deri davılbaz gümberdetip,
Davullar vurdurup,
Toy teması kıldırip,
Şehirine yöneldi.
Şah Timur sayısız kulunun
Varını yokunu toplattı,
Doğurmamış kısraklar kestirdi.
Otuz gün oyun kıldırdı,
Kırk gün toyun kıldırdı.
Kırk birinci gününde
Barlas emiri Şah Timur
Edigey'i çağrıldığın
Nasıl bir er olduğunu sordu.
O zaman söyledi Edigey:
"İncü deryan geniş derya,
Bencü deryan sıg derya,
Yayık'tan geçmeden dar tepe,
Tat boyum, Yav Tübe:
İdil ile Yayık'ta,
Üsküflü doğanlı Adır'dan,
Sarı altın basan Saray'dan,
Ezgeri¹⁰⁶ basan Bulgar'dan,
Nogay'ın nurlu yurdundan
Çıkıp gelmekteyim.
Öz babamı sorsan,
Kutukkaya Bey idi,
Toktamış Han kesince
Öz babamdan ayrıldım:
İdil içi emin yurt,
İdil'inden ayrıldım,
Öz ilimden ayrıldım,
Er Noradin oğlumdan,
Göz nurumdan ayrıldım.
Artık kabul görmesin,
Nereden nereye gideyim?
Arabacı olup su taşıtıp,
Erzağımı bulayım."
O zaman söyledi Şah Timur:
"Önen'de olan ulu han,
Tat boyun Yav Tübe,
Ulu hana baş eğmeden,
Timuçin'e¹⁰⁷ baş egen,
Ulu baban Yılıkbay¹⁰⁸ gibi
Toktamış'a baş eğmeden,
Gerçek tarkanım sen olup,
Yakınım olsan ne olur?
Benim içen kesilen
Kutukkaya er idi.

- 3020 Аннан калган бер угыл
Ул син икән, Идегәй,
Синдей ирне санламый,
Туктамыштай каба хан
Үзе мина биргәнде,
Үз янымда кал, - диде.
Ягасы алтын, жине зэр
Хасытъле кара тун,
Аны өстенә ки, - диде. -
Син булысын би, - диде. -
Дау булғанын өз, - диде. -
Яу булғанын қыр, - диде. -
3025 Йосынчыны үтереп,
Акбәләктай қызымын
Коткарып калган син икән -
Аны да сиңа бирим,
Кабул күреп ал, - диде.
Анда торып Идегәй,
Шаһ Тимер ни бирсе, аны алды.
Идегәй анда би булды,
Шаһ Тимер аңа ил булды,
Әмма Идегәй үзә кем? -
3030 Анысын белмәс ир булды.

Annan kâlgan bér ugıl
Ul sin iken, Idégey,
Sindey irne sanlamayı,
Tuktamıştay kaba han
Üzé miňa birgende,
Üz yanında kal,-didé.-
Yagası altın, ciňe zər
Hasiyetlē kara tun,
Anı östene ki,-didé.-
Sin bulırsın bi,-didé.-
Dav bulganın öz,-didé.-
Yav bulganın kır,-didé.-
Yosinçını ütérep,
Akbelekty kizimn
Kotkarıp kalgan sin iken-
Anı da siňa biriyém,
Kabul kürép al,-didé.
Anda törp Idégey,
Şah Timér ni birse, ani aldı.
Idégey anda bi buldı,
Şah Timér aña il buldı,
Emma Idégey üzé kém?
Anısın bélmes ir buldı.

Ondan kalan bir oğul
O sen imişsin, Edigey,
Senin gibi eri sanlämadan,
Toktamış gibi kaba han
Kendisi bana verince,
Benim yanında kal dedi,
Yakası altın, yeni zər
Haysiyetli kara kürkü,
Onu üstüne giy" dedi,
"Sen olursun bey" dedi,
"Dava olanı kopar" dedi,
"Düşman olani kır" dedi
"Yosinç'ıyı öldürüp,
Akbilek gibi kızımı,
Kurtarıp alan sen imişsin,
Ona da sana vereyim,
Kabul gösterip al" dedi,
Orada durup Edigey,
Şah Timur ne verse, onu aldı.
Edigey orada bey oldu,
Şah Timur ona dost oldu,
Ama Edigey kendi kim?
Onu bilmez er oldu.

8. BÖLÜM

ТУКТАМЫШ ХАННЫҢ НОРАДЫННЫ МӘСХӘРӘЛӘП СӨРГӘНЕ ТОКТАМИШ ХАН'ИН NORADIN'I MASKARA EDİP SÜRMESİ

- 3045 Идегәйнәң көнен белгәнгә
Ажмат ир Туктамыш
Көннәрдән бер көн әйтте дир:
-Эзәлдән дошман Идегәй -
Ул да миннән кацты, күр!
Тугыз ирем базалмы,
Әйләнәп кире кайтты, күр!
Семәркандта утырган
Аяты чонтык Шаһ Тимер
Елдан елга яу булды,
Мин дә аңа яу булды.
Асылыздан туган Тимер би
Семәркандка шаһ булса,
Унике йортка баш булса,
3050 Яна мин шах дип белмимен.
Ярлыгым белән ал нишанлык
тамгамы
Яңа бер аңа бирмимен.
Кемалының улы Кин Жанбай-
3060 Кинәш биргән бисем бар;
Мөйтәнән туган Кыпчак би-
Андый батыр ирем бар;
Сансыз Татар, урдам бар,
Алтын сағач тәхетем бар,
Шаһ Тимер яңа яу булса,
3065 Альпырға дәртем бар!
-Эзәлдән дошман Идегәй -
Idégeynen könén belgengé
Azamat ir Tuktamış
Könnerden bér kön eytté dir:
-Ezelden doşman Idégey-
Ul da minnen kaçı, kür!
Tugız irém bazalmý,
Eylenép kiré kaytti, kür!
Semerkandta utırgan
Ayagi çontık Şah Timér
Yıldan yilha yay buldu,
Min de aña yay buldim.
Asılıszdan tugan Timér bi
Semerkandka şah bulsa,
Üniké yortka baş bulsa,
Yene min şah dip bělmimén.
Yarlıgım bilen al nişanlık
tamgamı
Yene bér aña birmimén.
Kemal'ın oğlu Kin Canbay-
Tavsiye veren beyim var;
Möytären den doğan Kıpçak Bey.
Öyle cesur erim var;
Sayısız Tatar ordum var,
Altın yığaq tehétém var,
Şah Timur yene yay bulsa,
Alişırğa dertém var!
Ezelden doşman Idégey-
- Edige'yin gününü bilince
Azametli Er Toktamış
Günlerden bir gün dedi:
"Ezelden düşman Edigey
O da benden kaçtı, gör!
Dokuz erim cüret edemeden
Geri döndü, gör!
Semerkant'ta oturan
Ayağı aksak Şah Timur
Yıldan yıla düşman oldu,
Ben de ona düşman oldum.
Asılıszdan doğan Timur Bey
Semerkant'a şah olsa,
On iki yurda baş olsa,
Yine ben onu şah bilmem
Yarlıgım¹⁰⁰ ile kıymetli
mührümü
Yine de ona vermem.
Kemal'in oğlu Kin Canbay:
Tavsiye veren beyim var;
Möytären den doğan Kıpçak Bey.
Öyle cesur erim var;
Sayısız Tatar ordum var,
Altın ağaç tahtım var;
Şah Timur yine düşman olsa,
Çarpışmaya şevkim var!
Ezelden düşman Edigey,

Ул да миннен киткәндә,
Сәмәркандка житкәндә,
Астысыздан туган Шаһ Тимер
3070 Шатланып кабул иткәндә,
Идегей белен яңе бер булса,
Яңе миңа яу булса,
Чынгыздан булган затыма
Икеес бер тиналмас.
Ике яман берекмәс,
Берексә дә ил алмас,
Идегей көн Идегей
Шаһ Тимергә би икән,
Аниң да калган ялтызы -
3075 Норадын дигән утлы бар,
Ут утынын нитиң?
Ул араның эченде
Үсө бирда Норадын,
Бүз угланылтар янында
Йөрө бирде Норадын,
Токымы Чынгыз угланылар
Норадының күргәндә,
Буйларын басып буй үскән
Ир буласын белгәндә,
Ачынын агарып,
Көнчелектән күтәреп,
Йәшкә ханән сұз алды:
- Ханыбыздан баш тартып,
Казак киткән Идегей -
3080 Аниң утлы Норадын
Арабыздың көн итә;
Ханәкән күл сала,
Хан ыруын тиң итә;
Көнеke күл сала,
Кыз жуана мәсіл итә;
Туктамыштай зур ханнан
Бабашың канын алсам дип,
Атамың очен алсам дип,
3085 Урнына хан булсан дип,
Үтепен адын ут яғын,
Кан йөргөсөн бәүге итәр.
Азamat ир Туктамыш
Норадыны чакыртты,
Чакыртты алып аны әйттә:
- Бай баласы байга охшар,
Би баласы бигә охшар,
Хан баласы ханга охшар,
Балабан шоңкар коңка охшар;
Идегей миннен баш тартып,
3090 Шаһ Тимергә киткәндә,
Аниң калган Норадын, -
Аниң көнсө кемгә охшар?
Анда әйттә Норадын:
- Эй ханиjem, ханиjem!

Ul da minnen kitkende,
Semerkant'a citkende,
Asilsizdan tugar Shah Timur
Satlanip kabul itkende,
Idegey belen yene ber bulsa,
Yene minfa yav bulsa,
Cingizden bulgan zatima
Ikse bér tiñalmas.
Iké yaman bérékmes,
Bérékse de il almas,
Indégé kón Idégey
Şah Timérge bi iken,
Aniñ da kalgan yalgyizi-
Noradin digen uglı bar,
Ul ugılı niteyém?
Ul aranıñ égende
Üse birdé Noradin,
Büz uglanlar yanında
Yôte birdé Noradin,
Tokimi Çingiz uglanlar
Noradinni kürğende,
Buyuların basıp buy üskén
Ir bulasın bélğende,
Açuvinnan agarip,
Könçeléktén küberép,
Yenike haneş súz aldi:
-Hamibizdan baş tardip,
Kazak kitken Idégey-
Aniñ uglı Noradin
Arabizada kón ite :
Hanekege kul sala,
Han iruvın tiñ ite;
Könekege kul sala,
Kiz cuvanga meyél ite;
Tuktamiștay zur hanan
Babamniñ kanın alsam dip.
Atamniñ üçen alsam dip,
Urnina han bulsam dip,
Üténép alip ut yapig,
Kan yörgesen beygé iter.
Azamat ir Tuktamiş
Noradinni çakırtti,
Çakırtip alip ani eytté:
-Bay balası bayga ohşar,
Bi balası bige ohşar,
Han balası hanga ohşar,
Balababın şoñkar koñka ohşar;
Idegey minnen baş tartip,
Şah Timérge kitkende,
Annan kalgan Noradin,-
Aniñ köné kémge ohşar?
Anda eytté Noradin:
-Ey, hanijem, hanijem!

O da benden gidince,
Semerkant'a varinca,
Asilsizdan doğan Şah Timur
Sevinip kabul edince,
Edigey ile yine bir olsa,
Yine bana düşman olsa,
Cengiz'den olan zatima
İkisi bir denkleşmez.
İki kötü bir araya gelmez,
Gelse de il alamaz,
Şimdiki günde Edigey
Şah Timur'a bey imiš,
Onun da yalnız tek kalan
Noradin denen oğlu var,
O oğlunu ne edeyim?"
O arada
Bütyüyüverdi Noradin,
Genç oğlanlar yanında
Yürüyüverdi Noradin,
Soyu Cengiz oğlanlar
Noradin'i görünce
Boylarını basıp boy ağıren,
Er olacağını bilince,
Öfkesinden agarip,
Kıskançlığından gösterip,
Yenike Hatun söz aldi:
"Han'ımızdan yüz çevirip
Kaçkin giden Edigey,
Onun oğlu Noradin
Aramızda gün görüyor:
Haneke'ye el atiyor,
Han boyuna denk ediyor;
Köneke'ye el atiyor,
Genç kızlara meylediyor;
Tuktamiş gibi büyük handan
Dedemin kanını alsam diye,
Babamın öcünü alsam diye,
Yerine han olsam diye,
Arzusyla yanarak,
Kan yolu yarış eder".
Azametli er Tuktamiş
Noradin'i çagırttı,
Çağırtıp alip şöyle söyledi:
"Bay çocuğu baya benzer,
Bey çocuğu beye benzer,
Han çocuğu hana benzer,
Yavru balaban sungur kuşa benzer;
Edigey minnen baş tartip,
Şah Timérge kitkende,
Ondan kalan Noradin,
Onun günü kime benzer?"
O zaman söyledi Noradin:
"Ey Han'ım, benim Han'ım!"

3120 - Бай баласы байга охшар,
Байläнми үскән тайга охшар,
Би баласы бигә охшар,
Биек - биек тауга охшар;
Хан баласы ханга охшар,
Оядя шонкар кошкага охшар;
Туктамыш хан барында
Жисер хатын, ятим ул,
Аксак, гарип, ярлы кол -
Аларның кене кемгә охшар?
Йортны бозды йорт бың,
Илие бозды ил бың,
Бозғындықта калган ил -
Аниң көнсө кемгә охшар?
Кичәгэ киткәn атамың
Менгәнә-кеше аты икәن,
Сауғаны-кеше биясе,
Жиккәнә-кеше дөясे.
Алты айлык ағыр йортынан
Урын тапмып, атамың
Киселен китте жөясе,
Аниң көнсө кемгә охшар?
Эй ханиjem, ханиjem!
Майдайдан чыккан ачы тир
Табанга житсө тоз булыр;
Колакка тошкән суык сұз
Йерекә житсө боз булыр;
Ағач башын жил борыр,
Адем башын сұз борыр;
Бар мактанса - табылыр,
Юк мактанса қабылыр.
Би бигә ялысыр,
Бинен күнеле алыныр,
Аниң көнсө кемгә охшар?
Көпем сиңа тошкәnde,
3135 Минем көнem кемгә охшар?
Эй ханиjem, ханиjem!
Кол сагышын би белмәс,
Би сагышын хан белмәс;
Ярлы көнен бай белмәс;
Яуның серен яу белмәс;
Ач-кадерен түк белмәс.
Сырхая кадерен сау белмәс;
Бім белмәгән тел белмәс;
Тел белмәгән ил белмәс;
Зир кадерен зирәклөр беләр;
Ир кадерен ирәнләр беләр;
Күп япәгән ни белер,
Күп қызырган ул белер!
Норадын алай дигәндә
Туктамыштай олы хан
Ике утырды, бер торды;
Янына алып Жанбайны,

3140 Bay balası bayga ohşar,
Beylenmi üsken tayga ohşar,
Bi balası bige ohşar;
Biyék-biyék tavya ohşar;
Han balası hanga ohşar,
Oyada şoñkar koşka ohşar;
Tuktamış han barında
Cisér hatın, yetim ul,
Aksak, garip, yarlı, kol-
Alarnıñ köné kémge ohşar?
Yortны bozdi yort biyéñ,
Bozgınlıktı kalgan il-
Aniñ köné kémge ohşar?
Kiçegé kitkenn atamnyň
Méngéne- késé ati iken,
Savgani- késé biyesé,
Cikkené- késé döyesé.
Altı aylık agır yortyňan
Urın tapmyp, atamnyň
Kisélép kitté cöyesé,
Aniñ köné kémge ohşar?
Ey hanijem, hanijem!
Mañlaydan akkan açi tir
Tabanga citsé toz bulır;
Kolakkha töşken suvík süz
Yörenke citsé boz bulır;
Ağaç basın cil borır,
Adem basın súz borır;
Bar maktansa- tabılır,
Yuk maktansa- çabilir.
Bi bige yılýmır,
Binen künelle alýnyr,
Aniñ kөnө kémge ohşar?
Könem siña töşkende,
Minem könem kémge ohşar?

3145 Ey hanijem, hanijem!
Kol sagışın bi bélmes,
Bi sagışın han bélmes;
Yarlı könén bay bélmes,
Yavniñ sérén yay bélmes;
Aç kadérén tok bélmes,
Sırhav kadérén sav bélmes;
Im bélmegén tél bélmes;
Tél bélmegén il bélmes;
Zir kadérén zirekler bélér;
Ir kadérén irenlər bélér;
Küp yeşegen ni bélér,
Küp kidırgan ul bélér!
Noradıny alay dígəndə
Tuktamiștay olyı han
İké utirdi, bér tordı;
Yanına alıp Canbayı,

3150 Ey hanijem, hanijem!
Kol sagışın bi bélmes,
Bi sagışın han bélmes;
Yarlı könén bay bélmes,
Yavniñ sérén yay bélmes;
Aça kadérén tok bélmes,
Hasta kadérén sağ bélmez;
İma bilmeyen dil bímmez;
Dil bilmeyen dostluk bímmez;
Altın değerini aklılırlar bímmez;
Er kadérén erezler bímmez;
Çok yaşayan ne bímmez,
Çok dolasañ çok bímmez!"
Noradın öyle deyince
Tuktamiș gibi ulu han
İki oturdu, bir kalktı;
Yanına alıp Canbayı,

3155 Ey hanijem, hanijem!
Kol sagışın bi bélmes,
Bi sagışın han bélmes;
Yarlı könén bay bélmes,
Yavniñ sérén yay bélmes;
Aça kadérén tok bélmes,
Hasta kadérén sağ bélmez;
İma bilmeyen dil bímmez;
Düşmanın sırrını düşman bímmez;
Aç kadérén tok bímmez,
Hasta kadérén sağ bímmez;
İma hasretini bey bímmez,
Bey hasretini han bímmez;
Yoksul gününtü bay bímmez,
Düşmanın sırrını düşman bímmez;
Aç kadérén tok bímmez,
Hasta kadérén sağ bímmez;
İma bilmeyen dil bímmez;

3160 Ey hanijem, hanijem!
Kol sagışın bi bélmes,
Bi sagışın han bélmes;
Yarlı könén bay bélmes,
Yavniñ sérén yay bélmes;
Aça kadérén tok bélmes,
Sırhav kadérén sav bélmes;
Im bélmegén tél bélmes;
Tél bélmegén il bélmes;
Zir kadérén zirekler bélér;
Ir kadérén irenlər bélér;
Küp yeşegen ni bélér,
Küp kidırgan ul bélér!
Noradıny alay dígəndə
Tuktamiștay olyı han
İké utirdi, bér tordı;

3165 Ey hanijem, hanijem!
Kol sagışın bi bélmes,
Bi sagışın han bélmes;
Yarlı könén bay bélmes,
Yavniñ sérén yay bélmes;
Aça kadérén tok bélmes,
Sırhav kadérén sav bélmes;
Im bélmegén tél bélmes;

3170 Ey hanijem, hanijem!
Kol sagışın bi bélmes,
Bi sagışın han bélmes;

Zengin çocuğu zengine benzer,
Bağlanmadan büyüyen taya benzer;
Bey çocuğumeye benzer,
Yüksek yüksek dağa benzer;
Han çocuğu hana benzer,
Yuvada sungur kuşa benzer;
Tuktamış Han var iken,
Dul kadın, yetim oğul,
Aksak, garip, yoksul, kul:
Onların günü kime benzer?
Yurdı bozdu Yurt beyin,
İli bozdu İl beyin,
Bozgunlukta kalan İl:
Onun günü kime benzer?
Dün giden babamın
Bindiği kişi ati imiš,
Sağdıgi kişi kırşarı,
Koştuğu kişi devesi.
Altı aylık ulu yurdandan
Yer bulmadan, babamın
Kopuverdi soy ağacı,
Onun günü kime benzer?
Ey Han'ım, benim Han'ım!
Alından akan açi ter
Tabana yetse tuz olur;
Kulaga düsen soğuk söz
Yürege yetse buz olur;
Ağaç basın yel burur,
Adam basın söz burur;
Var övünse bulunur,
Yok övünse kesilir.
Beymeye yarvar,
Beyin gönüli alınır,
Onun günü kime benzer?
Günüm sana düşince,
Benim günüm kime benzer?
Ey Han'ım, benim Han'ım!
Kul hasretini bey bímmez,
Bey hasretini han bímmez;
Yoksul gününtü bay bímmez,
Düşmanın sırrını düşman bímmez;
Aç kadérén tok bímmez,
Hasta kadérén sağ bímmez;
İma bilmeyen dil bímmez;

Анда киңәп-үй қылды:
-Котлыкыя би икән -
3175 Аның башын чапканда,
Идеңгіне қабып қабалмың,
Бер башыма бәла алдың;
Боготып дип белгәнен -
Ул Идеңгі булғанда,
3180 Жітін башын алым дин,
Үз башыма яу алдың.
Идеңгінен ир углы
Инде калды Норадын,
Норадынның күркәмін.
3185 Бүгенніе таңдағысы бар,
Таңдағының қыямете бар,
Жысер хатын, ятим ул,
Аксак, гарип, ярлы кол -
Шуларының бер шәре бар;
3190 Норадынга күл салсаң,
Шул шөренинән күркәмін.
Шах Тимердәй явым бар,
Үл явымнан күркәміймың;
Идеңгі белән давым бар,
3195 Үл давымнан күркәмін;
Баласын исән калдырысам,
Бу давымнан күркәмін.
Жанбай анда моны әйтте:
-Норадынга күл салсаң,
3200 Идеңгі сиңа яу бұлыш.
Норадын башын бүш күйсан,
Үз башына дау бұлыш.
Аның башын алматаң,
Йортында да totmagын.
3205 Атаң миннен киг, дисен,
Исәп-аман жит, дисен,
Жабага тайға мендерен
Чұз далага озатқыя;
Сау калса үзенінә.
3210 Сау калмаса синнен калмыйды.
Жанбай алай дінгендә
Азамат ир Туктамыш
Унікे бисеп чакыртты;
-Алты айлых үортыны
Бер калемнен үткәрген
Диңан биен Байназар,
Тиң кордашын коңи биен,
Күншатың алтын Күншазар,
Норадындаи баланың
3215 Кінеміреп сез бирен!
Алаңгасар Алман би,
Айбалтала Дөрмән би,
Норадындаи баланың
Бар шайманы сез бирен!
Кенәгесле Кәрим би,

Anda kiňeş- uy күди:
-Kotlikiya bi iken-
Aniň başın çapkanda,
İdeñgine қabip қabalmyı,
Bér başıma bela aldim;
Kobogil dip belgenem-
Ul İdeñgey bulganda,
Citép başın aldim dip,
Üz başıma yav aldim.
İdeñgineň ir ugły
İndé kaldı Noradın,
Noradınnan kürkämín.
Bügennéň tañdagısi bar,
Tañdagının kiyameté bar,
Cisér hatin, yetim ul,
Aksak, garip, yarlı, kol-
Şularınıň bér şerri bar;
Noradinga kul salsam,
Şul şerňenňen kürkämín.
Şah Timérdey yawım bar,
Ul yawımnan kürkämíymen;
İdeñgey béléñ davım bar,
Ul davınnan kürkämín;
Balasın isen kaldiřsam,
Bu davınnan kürkämín.
Canbay anda monı әytte:
-Noradinga kul salsam,
İdeñgey siňa yav bulır;
Noradın başın buş kuysaň,
Üz başıňa dav bulır.
Aniň başın almagın,
Yortıñda da totmagın,
Ataň minnen kit, diyép,
Isen-aman cit, diyép,
Cabaga tayga məndérép,
Çül-dalaga ozatkil;
Sav kalsa üzinenen,
Sav kalmasa, sinnen kalmıyıdır.
Canbay alay digende
Azamat ir Tuktamış
Uniké biyén čikartti:
-Alti aylık yortumنى
Bér kalemenen ütkeřen
Divan biyém Baynazar,
Tiň kordaşым koş biyém,
Kuşaǵıñ altın Kuşnazar,
Noradınday balanıň
Kiyémnerén сез biréñ!
Alañgasar Alman bı,
Aybalta Dörmen bı,
Noradınday balanıň
Bar şaymanın сез biréñ!
Kenígeslé Kerim bı,

O zaman istišare etti:
"Kutlukaya Bey imiş,
Onun basını kesince,
-Edigey'i kesemeden,
Bir başıma bela aldim;
Kobogil diye bildigim
O Edigey olunca,
Varip başını alayım diye,
Öz başıma düşman aldim.
Edigey'in er oğlu
İndé kaldı Noradın,
Noradınnan kürkämín.
Bügennéň tañdagısi bar,
Tañdagının kiyameté bar,
Cisér hatin, yetim ul,
Aksak, garip, yoksul, kul:
Şunların bir şerri var;
Noradın'a el súrsem,
Bu şerinden korkuyorum.
Şah Timur gibi düşmanım var,
O düşmanımdan korkmuyorum:
Edigey ile davam var,
Onun davasından korkuyorum;
Çocugunu esen bıraksam,
Bunun davasından korkuyorum".
Canbay o zaman söyle söyledi:
"Noradın'a el súrsem
Edigey sana düşman olur;
Noradın'ın başını boş bıraksan,
Öz başına davacı olur.
Onun başını almadan,
Yurdunda da tutmadan,
Babana benden git, diye,
Sağ salın var, diye,
Yıllık taya bindirip,
Çöl, bozkırı uğurla;
Sağ kalsa kendinden;
Sağ kalmasa, senden bilinmez".
Canbay öyle deyince
Azametli er Tuktamış
On iki beyini çağırkıttı:
"Alti aylık yurdumu
Tek kalemden geçiren
Divan beyim"¹¹ Baynazar,
Denk yaşıtım Kuş beyim,
Kuşaǵıñ altın Kuşnazar,
Noradınday balanıň
Kiyémnerén сез biréñ!
Alañgasar Alman bı,
Aybalta Dörmen bı,
Noradınday balanıň
Bar şaymanın сез biréñ!
Kenígeslé Kerim bı,

Üймавытта Ümər bi,
Noradınday balanıň
Dirbiyasen сез bireñ!
Yañguradaij yort biyem,
İlterestey il biyem,
Noradınday balanıň
Menêreñe atı yuk,
Kaçsa kotayılp kiterdäi,
Kuganda kuyıp citerdäi
Arygymak sailap сез bireñ!
Eýtikemne tiz bireñ!
Хан диваны Байназар,
Хан кош биен Күншазар,
Ягасы ярка ямау тун,
Колагы юк колакчын
Noradıngıa apkilde
Alañgasar Alman bi,
Aýbaltalı Dörmən bi,
Кынабы юк бер кыlych,
Сабы чыккан бер чукмар
Noradıngıa apkilde.
Кенәгесле Kerim bi,
Üymavitta Ümer bi,
Kinder ael, bay kamčı,
Koepshani юк жең,
Өзәңгасст бер ияр
Noradıngıa apkilde.
Янгурадай йорт бие,
İlterestey il biyem,
Юкеле нұкта күлгә алып,
Өгер атка тұкталды,
Яманына күз салды.
Кабактай эче өрелгәن,
Tayaktay мүйин сузилган,
Tigenek salgan yalları
Kochak-kochak tuzılgan,
Aýklary aerylgan,
Toýklary maerylgan,
Өгер атка ияре алмы
Bara torgan ябага -
Ата нұкта кидерде,
Янгурадасы житәкләп,
İlteresé éteklep,
Хан кашына apkilde.
Tuktamış хан анда әйтте:
-Hay Норадын, Норадын,
Алла бирен морадын!
Атаң икән Идеңгі;
Башыны урдамнан баш тартып,
Башын алып киткәндә
Башын исән калдырым;
Менәрепең ат бирдем,

Uymalit'ta Ömer Bey,
Noradin gibi çocuğuñ
Koşumunu siz verin!
Yangura gibi Yurt beyim,
İlteres gibi İl beyim.
Noradin gibi çocuğuñ
Binmeye at yok.
Kaçsa kurtulup giderlik,
Kovarken koşarak yetişilirlik,
Savaş atımı seçip siz biréñ!
Dediğimi tez verin!"
Han divanı Baynazar,
Han koş biyé Kuşnazar,
Yakası yarka yamav yun,
Kolagi yuk kolakçın
Noradıngıa apkildé
Alañgasar Alman bi,
Aybalta Dörmən bi,
Kinabı yuk bér kılıç,
Sabı çıkkan bér çukmar
Noradıngıa apkildé.
Kénégésle Kerim bi,
Uymavitta Ümer bi,
Keten kolan, baǵ kamçı,
Kuskunu ihlamer ip,
Üzengisiz bir eyer
Noradın'a getirdi.
Yangura gibi Yurt beyi,
İlteres gibi İl Beyi.
İhlamerlular ele alıp,
Yılkı, at üzerinde durdu.
Yılkı, atı türkütüp,
Kötüsüne göz attı.
Kabak gibi içi şışmiş,
Dayak gibi boyunu uzanmış,
Kelotu sarmış yelerleri
Kucak kucak hırpalanmış,
Ayakları ayrırlıgan,
Toyakları mayırılgan,
Öyér atka iyeré alımı
Bara torgan yabaga-
Aňa nukta kidérde.
Yangurası citeklep,
İlteresé éteklep,
Han kaşına apkilde.
Tuktamış Han anda әytte:
Hay Noradın, Noradın,
Alla birsén moradıñ!
Atañ iken İdeñgí;
Başlı urdamnan baş tartıp,
Başını alıp kitkende
Başını esen bırakıktım;
Menerené at biredm,

- Кіярснә тун бирдем,
Барыр юлың бүш күйдем;
Атың арық, үзен яшь,
Ерак йортка жілләсеп,
Атасына барып жіктәндә
Бездең сәлем диярсеп!
3280 Анда атка мәнгәндә,
Үңдан-сулдан "хай" салын,
Хан янында ялчылар
Ябага тайны органды
Кузгалып китте Норадын.
Чыбын китте каладан,
Тибенгәсеп бер тибен,
Саурыға камчы органды
Алып қачты ябага.
Өч көн үткән арада,
Дүртәнче көн булғанда-
Ідегей менгән Тим Чуарның
Токымы икән бу Сарала!

Kiyeréne tun birdém,
Barır yılını buş kuydım;
Atıñ arık, üzéñ yes,
Yırak yortka cilesén,
Atanña barıp citkende
Bézden selam diyersén!
Anda atka méngende
Uñdan-suldan "hay" salıp,
Han yanında yalçılar
Yabaga tayny organda
Kuzgalip kitté Noradin.
Çikip kitté kaladan,
Tibengesén bér tibép,
Savrıga kamçı organda
Alıp kaçıt yabaga.
Öç kөn ütken arada,
Dürténče kөn bulganda-
Idégey méngeñ Tim Çuvarnıñ
Tohumi iken bu Sarala!¹²

- Giymeye kürk verdim,
Gidecegi yolunu boş koydum;
Atın zayıf, özün genç,
Uzak yurda gidersin,
Babana varınca
Bizden selam söylersin!"
O zaman ata binince
Sağdan soldan haykırıp,
Han yanında irgatlar
Yıllık taya vurunca
Yola çıktı Noradin.
Çikip gitti şehrinden,
Ter keçesini bir tepip,
Sağıriya kamçı vurunca
Alıp kaçıt yıllık tay.
Üç gün gectiken sonra,
Dördüncü gün olunca,
Edigey'nin bindiği Tim Çuvarı'nın
Tohumu imiş bu Sarala!¹²

9. BÖLÜM

НОРАДЫННЫҢ АТАСЫНА КИЛГӘНЕ, ИДЕГЭЙНЕЦ АКСАК ТИМЕР
БЕЛӘН БЕРЛЕКТӘ ТУКТАМАШ ХАННЫҢ ӨСТЕНӘ ЙӨРГӘНЕ

NORADIN'IN BABASINA GELMESİ, EDİGEY'İN AKSAK TİMUR İLE
BİRLİKTE TOKTAMIŞ HAN ÜSTÜNÉ YÜRÜMESİ

- Бу дәрья да ул дәрья,
Ул дәрьядан Сыр-Дәрья;
3300 Сарала атын јөздереп
Сыр-Дәръяны чыккана,
Атыны ялы яткана,
Кабаклары каткана,
Атка салған ак башлы ияр
Ак күбеккә баткана,
Ай да ул көн дингәндә
Семеркандтай шаһәргә
Жиңеп кильде Норадын.
Шаһ Тимердәй әмиринен
3310 Биектан суккан каласы
Бизәкләп суккан капуғы
Монарланып күрәндә.
Капуда торган totkavıl,
Totkavıllar beləni seyləşep,
Үтеп керде Норадын.
Идегейнен ак сарай -
Жиңеп кильде Норадын.
Азамат ир Идегей
Норадының күргәндә:
- Норадын углым, синмэ? дип,
Атылып кильде алдына,
- Bu derya da ul derya,
Ul deryadan Sir-Derya;
Sarala atını yözderép
Sır-Deryani çıkkana,
Atnıñ yahı yatkana,
Kabaklıları katkana,
Atka salgan ak başlı iyer
Ak kübékke batkana,
Ay da un kön digendé
Semerkandtay şeherge
Citép kildé Noradin.
Şah Timerdéy emirinéñ
Biyékten sukkán kalası
Bizeklep sukkán kapuǵı
Monarlanıp küréndé.
Kapuda torgan totkavıl,
Totkavıllar beləni söyleşep,
Ütép kérdé Noradin.
İdégéynéñ ak saray-
Citép kildé Noradin.
Azamat iř Idégey
Noradınnı kürğende :
- Noradıñ uglım, sinnmę? dip,
Atılıp kilép alıldına,
- Bu derya o o derya,
O deryadan Sirderya,
Sarala'sını yüzdürip
Sirderya'dan çıkinca,
Atın yelesi yatinca,
Önleri kirlenince,
Ata bağlanan ak baslı eyer
Ak köpüğe batınca,
Ay da on gün derken
Semerkant gibi şehe
Varıverdi Noradin
Şah Timur gibi emirin
Yüksek yaptırdığı şehri
Bezekletip yaptırdığı kapısı
Sis içinde göründü.
Kapıda duran totkavıl,
Totkavıllar ile söyleşip,
Geçip girdi Noradin.
Edige'nin ak saray,
Vardı geldi Noradin.
Azamatlı er Edigey
Noradin'ı görünce
"Noradin oğlum, sen misin?" diye,
Atılıp gelip öňüne,

Күңлөрсінән үбеп углынын,
Маңдаенән искең сыйғанды:
-Ялғыздан ялғыз килесең,
Йөргөн юлын аманмы?
Алтай язлар аманмы?
Замандаптын, тиңдәшем,
Тин корбылар аманмы? -
Аны да сорап Идеңей,
Хәл-әхвәлен белгәндә,
Анда әйтте Норадың:
-Идел белән Жаектан,
Сарай белән Болгардан,
Нораниң кара комыннан,
Үел белән Кылдан,
Каргалы, Эләк бусинан,
Татарның тулы йортыннан
Сина кильдем, атаем!
Айтульдай аманнан,
Комкент дигән каладан,
Сине белгән иленнен,
Сары тауны жәйләген
Кәкре кубыз, ай мөз,
Китмән койрык куеннан,
3345 Майн-ман баскан, маң баскан,
Дүрт аягын тиң баскан,
Әркәчләрен май баскан,
Кабырга озын, карны киң
Каранар дигән дөяннән
Сөнчене әйттән киләмән.
Анда әйтте Идеңей:
-Идел дигән ирненнән,
Илемнең күргән күзеннән,
Үел дигән авызыннан,
3350 Татарны әйткән теленән
Сары Тау дигән сүзенән
Миндей атаң әйләнсөн,
Азamat ир Идеңей
Хәл сорашып белгәндә,
Норадының ат-тунын,
Бар шайманың күргәндә
Туктамышын нияте
Ни булганын аңлады.
Норадынга әй бирдә,
3365 Үз күлнәннан сый бирдә.
Менәрәнә ат бирдә,
Уенинан уен қызырып,
Норадынга ял бирдә.
Айлар-көннәр үткәчтән,
Норадының чакыртып,
- Газизем, сейла, - дигәндә
Ир Норадың аны әйтте:
- Ат сөренми жир танымас,
Ир сөренми ил танымас,

Күзлөрнен übep uglimiň,
Mañlayınnan iskep sýygende:
-Yalǵızdan yalǵız kileséň,
Yörgen yulñ amanmı?
Altay yazlar amanmı?
Zamandaşım, tiñdeşem,
Tiñ korbilär amanmı?
Anı da sorap Idégey,
Hel-ehvelén bégende,
Anda eytté Noradın:
-Ídel bélén Cayiktan,
Saray bélén Bolgarden,
Noraniñ kara komunnan,
Uyıl bélén Kiyıldan,
Kargalı, Élek buyınnan,
Tatarınıñ tulı yortınnan
Siña kildém, atayım!
Aytulday anamnan,
Komkent digen kaladan,
Siné bélgen iléñinen,
Sarı tavni ceylegen
Kekré kubız, ay möyéz,
Kitmen koyrık kuyınnan,
3345 Mañ-maň baskan, mañ baskan,
Dürt ayağın tiñ baskan,
Örkeçlerén may baskan ,
Kabırğa ozun, karnı kiñ
Karanañ digen döyeñnen
Söyéñé eytè kilemén.
Anda eytté Idégey:
-Ídel digen irnéninen,
Ilémne kürgen küzéñinen,
Uyıl digen aviziñnan,
Tatarıñ eytken téléñinen
Sarı Tav digen süzéñinen
Mindey atañ eylensén.
Azamat ir Idégey
Hel sorasıp bégende.
Noradınnıñ at-tunin,
Bar şaymanın kürgeñde
Tuktamişniñ niyeté
Ni bulganın añaładi.
Noradinga öy birdé.
Üz kulnannan siy birdé.
Méneréne at birdé,
Uyinnan uyun kildirip,
Noradinga yal birdé.
Aylar-könnér ütkeçten,
Noradınnı çakırtıp,
-Gazizém, söyle-digende
Ir Noradın ani eytté:
-At sörénmi cir tanımas,
Ir sörénmi il tanımas,

Gözlerinden öpüp oğlunun,
Alnından koklayıp sevince:
"Yalnız yalnız geliyorsun,
Yürüdügün yoluñ emin mi?
Altı ay yazlar güzel mi?
Çağdaşım, yaşıtım,
Eş dostlarım esen mi?"
Bunu da sorup Edigey,
Hallerini bilince.
O zaman söyledi Noradın:
"Idil ile Yayık'tan,
Saray ile Bulgar'dan,
Nora'nıñ¹¹ kara kumundan,
Uyıl¹² ile Kiyıl'dan,¹³
Kargalı,¹⁴ İlek¹⁵ boyundan,
Tatar'ın bütün yurdundan
Sana geldim, babam!
Aytılı gibi anamdan
Komkent digen kaladan,
Siné bélgen iléñinen,
Sarı tavni ceylegen
Kekré kubız, ay möyéz,
Kitmen koyrık kuyınnan,
3345 Mañ-maň baskan, mañ baskan,
Dürt ayağın tiñ baskan,
Örkeçlerén may baskan ,
Kabırğa ozun, karnı kiñ
Karanañ digen döyeñnen
Söyéñé eytè kilemén.
Anda eytté Idégey:
-Ídel digen irnéninen,
Ilémne kürgen küzéñinen,
Uyıl digen aviziñnan,
Tatarıñ eytken téléñinen
Sarı Tav digen süzéñinen
Mindey atañ eylensén.
Azamat ir Idégey
Hel sorasıp bégende.
Noradınnıñ at-tunin,
Bar şaymanın kürgeñde
Tuktamişniñ niyeté
Ni bulganın añaładi.
Noradinga öy birdé.
Üz kulnannan siy birdé.
Méneréne at birdé,
Uyinnan uyun kildirip,
Noradinga yal birdé.
Aylar-könnér ütkeçten,
Noradınnı çakırtıp,
-Gazizém, söyle-digende
Ir Noradın ani eytté:
-At sörénmi cir tanımas,
Ir sörénmi il tanımas,

3375 3380 3385 3390 3395 3400 3405 3410 3415 3420 3425

3375 3380 3385 3390 3395 3400 3405 3410 3415 3420 3425

Иделдәй илем барында
Шаң Тимер иле тартмыдыр,
Хиң күңгелеме якмыйыр,
Танаң таң булып атмыйдыр,
Суы су булып акмыйдыр.
Анда әйтте Идеңей:
- Эй Норадын, Норадын,
Нидер синец морадын?
-Әйтсем әйтим морадым :
Ат та түйган жиренә.
Ир дә туган жиренә;
Кендек каным тамган жир -
Көмөш сулы Идел булганды,
Сине дә куган Туктамыш,
Мине дә куган Туктамыш;
Бабамыңың баşынын чаптырган
Әзәлдән яу Туктамыш;
Туктамышта кигем бар,
Кик алганда кине юк,
Үч алганда үпкә юк;
И газизем, и атам,
Каेरиылым атны тартаек,
Ана Иделде кайтаск,
Идел багында ятаск.
Ул Туктамыш хан икән,
Үк-садак билдә булганды
Угыбызын анда атаск,
Ата-ата ятаск!
Анда әйтте Идеңей:
- Эй Норадын, Норадын,
Сагынсан да илемнє,
Санласам да санымни,
Туктамыштай бер ханны.
Хан итеп белгән ул илгә
Янә бер кире кайтмымын.
Идеме ул хан булганды
Ил күңгелеме тартмыдыр,
Суы су булып акмыйдыр.
Анда әйтте Норадын:
- Эй газизем, әй атам,
Сарай bélén Borgarnıñ,
Иделдәге илеңен
Халкы ханнан өркө инде,
Татарын белән нугайын
Хана каршы күпти инде,
Идеңей беzię kaitcysıñ dip,
Башыбызыда торсын dip,
Сөт белән юган кылышын
Кап белән янә юсын dip,
Болгарының Boday bi
Артынан куя житеլ
әйтте инде.
Әй газизем, әй атам,

Ideldey ilém barında
Sah Timér ilé tartmyidir,
Hiç künélémé yakmyidir,
Taňı taň bulıp atmışdır,
Suvi su olup akmyidir.
Idil gibi ilim varken,
Şah Timur'un ili çekmiyor,
Hiç gönülümü açmiyor
Tani tan olup ağarmıyor,
Suyu su olup akmiyor".
O zaman söyledi Edigey!
"Ey Noradin, Noradin,
Nidér sinéñ moradıñ?
-Eytsem eytim moradıñ :
At ta tuygan ciréne,
Ir de tugan ciréne;
Kéndék kanım tamgan cir-
Kömés sulı Idél bulganda,
Sine de kugan Tuktamış,
Miné de kugan Tuktamış;
Babamınıñ başın captırıgın
Ezelden yan Tuktamış;
Tuktamışta kigém bar,
Kik alganda kine yuk.
Üç alganda үпкә yuk;
I gazizém, i atam,
Kayırılıp atını tartayık,
Ana Idélge kaytayık,
Idél bagında yatayık.
Ul Tuktamış han iken,
Ok-sadak bilde bulganda
Ugibizini anda atayık,
Ata-ata yatayık!
Anda eytté Idégey :
-Ey Noradin, Noradin,
Saginsam da ilémne,
Sanlasam da sanımnı,
Tuktamıştay bér hanni
Han itép belgén ul ilge
Yene bér kiré kaytnıymın.
İlime ul han bulganda
İl künéléméne tartmyidir,
Suvi su bulıp akmyidir.
Anda eytté Noradın :
-Ey gazizém, ey atam,
Saray bélén Borgarnıñ,
Ideldeğe iléñen
Halkı hanın örke indé,
Tatarıñ bélén nugayıñ
Hanga karşı kuptı indé,
Idégey bëzge kaytsın dip,
Başibizda torsın dip,
Söt bélén yugan kılıçın
Kan bélén yene yusin dip,
Bolgarınnı Boday bi
Artımnan kuva citép
eytté indé.
Ey gazizém, ey atam,

- 3430 Каерылып атны тартаек,
Идел чыгып ятаек!
Ук-садак билдө булганда,
Ил-халык берге булганда,
Угыбызың анда атаек,
Ата-ата ятаек!
Анда әйтте Идегей:
- Газизем асыл икәнсөн,
- 3435 Раc сөйлөрсөн, миrза улым.
Сарай белен Болгарның.
Чулман белен Нократның
Халкы хаппаң ереккәнде,
Өркөн мине көткәнде
Без дә анда булаек;
Ил сүзен totkan-ир булыр,
Ил сүзен кабул кылаек!
Анда килем Идегей
Шах Тимергә сүз салды:
- 3440 - Атам Котлыкыя би икән -
Аны сүйгән Туктамыш,
Йорттым йорттан күччөреп,
Аны куган Туктамыш;
Идел белен Жаектаң,
- 3445 Бектәгэле Адыран,
Саралтын суккан Сарайдан,
Әтәри суккан Болгардан,
Татарның тулы йортинин
Мине куган Туктамыш;
- 3450 Индегенен көненде
Норадын углым булганда,
Аны да илдән куганда,
Чулман белен Нократның
Халкы хаппаң ереккәнде,
- 3455 Өркөн мине көткәнде,
Илеңде артык калалтам,
Рөхсөт боэр, әй эмир,
Иделгә кире кайтасем,
Халкым жысп аләм,
- 3460 Туктамышың өстенә
Түп туплап ук бараem,
Угымны анда атасем,
Ата биреп ятаем.
Эмир Бырлас Шах Тимер
- 3465 Идегейә аны әйтте:
- Раc әйттерсөн, Идегей би.
Атаң Котлыкыя би иде,
Аны да сүйгән Туктамыш;
Йорттың йорттан күччөреп,
- 3470 Сине дә куган Туктамыш;
Норадын углым булганда
Аны да куган Туктамыш;
Сыр-Дәръянның сыртындан
Семеркандтай калтама

3430 Kayırılıp atını tartayık,
İdél çığır yatayık!
Ul-sadak bilde bulganda,
Il-halk bérge bulganda,
Ugibızını anda atayık,
Ata-ata yatayık!
Anda eytté Idégey:
-Gazizém, asıl ikensem,
Ras söylerséñ, mirza ulım.
Saray belen Bolgarınıñ,
Çulman belen Nokratınıñ
Halkı hannañ örökкende,
Örkép miné kötkende
Béz de anda bulayık;
Il sözün totkan-ir bulır,
Il sözün kabul kılayık!
Anda kilép Idégey
Şah Timérge söz saldı:
-Atam Kotlıkiya bi iken-
Anı suygân Tuktamış,
Yortim yorttan kükérép,
Anı kugan Tuktamış;
İdél belen Cayıktan,
Böktegélé Adırdan,
Saralın sukkan Saraydan,
Ezgeri sukkan Bolgarden,
Tatarınıñ tulı yortinnan
Miné kugan Tuktamış;
İndégénéñ körnende
Noradin uglim bulganda,
Anı da ilden kuganda,
Çulman belen Nokratınıñ
Halkı hannañ örökкende,
Örkép miné kötkende,
İlénde artık kalalmam,
Röhset boyır, ey emir,
İdélge kiré kaytayım,
Halkım ciyip alayım,
Tuktamışınıñ östéne
Tüp tuplap uk barayım,
Ugımıni anda atayım,
Ata birép yatayım.
Emir Bırlas Şah Timér
İdégeye anı eytté :

-Ras eytérséñ, Idégey bi.
Atañ Kotlıkiya bi idé,
Anı da suygân Tuktamış ;
Yortti yorttan kükérép,
Siné de kugan Tuktamış;
Noradin uglin bulganda
Anı da kugan Tuktamış;
Sır-Deryanıñ sırtından
Semerkandtay kalama

3430 Çevirip atı çekelim,
İdil'e çıçıp yatalım!
Ok, sadak belde olunca,
Il, halk birlikte olunca,
Okumuzu orada atalım,
Ata-ata yatalım!"
O zaman söyledi Edigey:
"Azizim, asıl imisın,
Doğru söylersin, mirza oğlum.
Saray ile Bulgar'ın,
Çulman ile Nokrat'ın"¹⁹
Halkı handan türkünce,
Ürküp beni bekleyince,
Biz de orada olalım;
Il sözünü tutan: er olur,
Il sözünü kabul kılalım!"
O zaman gelip Edigey
Şah Timur'a söz saldı:
"Babam Kutlukaya Bey imiş,
Onu kesen Toktamış,
Hlkımı yurttan göçürüp,
Onu kovan Toktamış,
İdil ile Yayık'tan,
Üsküflü doğanlı Adır'dan,
Sarı altın basan Saray'dan,
Ezgeri basan Bulgar'dan,
Tatar'ın bütün yurdundan
Beni kovan Toktamış,
Şimdiki günde ise
Noradin oğlum olunca,
Onu da ilden kovunca,
Çulman ile Nokrat'ın
Halkı handan türkünce,
Ürküp beni bekleyince,
İlinde fazla kalamam,
Ruhsat buyır, ey emir,
İdil'e geri döneyim,
Halkımı toplayıp alayım,
Tuktamış'ın üstüne
Ordu toplayıp varayım.
Okumu orada atayım,
Ativerip yatayım".
Barlas emiri Şah Timur
Edigey'e söyle söyledi:
"Doğru söylersin Edigey Bey.
Baban Kutlukaya Bey idi,
Onu da kesen Toktamış;
Halkını yurttan göçürüp,
Seni de kovan Toktamış;
Noradin oğlun olunca
Onu da kovan Toktamış;
Sirderya'nın sırtından
Semerkant gibi şehrime

- 3480 Баса килгән Туктамыш;
Минем кулдан тай алып,
Атка менгәч мас булган,
Минем кулдан хан жысп,
Такка менгәч мас булган
- 3485 Түйгужа улы Туктамыш
Әзәлдән сиңа яу икән,
Әзәлдән миңа яу булды,
Кайта чапсам көн кияде,
Синдей ирем барында
- 3490 Ул көн миңа бер кильде.
Шул Туктамыш естенә
Кыргын жысп бараң, -
Әзәлдән килгән кигемне
Туктамыштан алаем.
- 3495 Аны әйтеп, Шаң Тимер
Сырлатып хат яздырыдь.
Ерагына хат юллап,
Якынына ат юллап,
Чириң жысп алдырыдь.
- 3500 Үп кулында - Ир Каплан,
Сул кулында - Кыйгырчак,
Мандай башы - Идегәй,
Кыргын юлга юнәлді.
Боларып яткан құлләрнең
- 3505 Балығын алды дулатып,
Сылапаш яткан суларның
Суларын эчте болгатып;
Күгереп үскән құксавыл-
Құксавылының кыдырып,
- 3510 Қыларып үскән кая қылған -
Кая қылғанының кыдырып,
Килем бирде яу қыргып,
Алды килем кунған жиргә
Арты килем куна бирдес,
- 3515 Иравыллар эчкән судан
Сорғавыллар кана бирде.
Кара корттай қыймылдан,
Саранчадай шуылдан,
Бар шайманы шыңтырап,
- 3520 Бәреп егып аударып,
Кыргын, қырып бара бирде.
Чүләнгәнгә су бузып,
Адашканга юл бузып,
Арыған юлда калдырмый,
- 3525 Аксак атны маермый,
Сансыз чириү, кара яу -
Колавыз бузып юл башшап,
Идегәй аны апкүлдэ.
Эңжү дәрья-киң дәрья,
- 3530 Бәңжү дәрья- сай дәрья.
Аннан ары Актүбе,
Аннан ары тар Жаек,
- Basa kilgen Tuktamış ;
Miném kuldan tay alıp,
Atka méngəç mas bulgan,
Minem kuldan han sıyıp,
Takka méngəç mas bulgan
- Tuyguca ulı Tuktamış
Ezelden siňa yav iken,
Ezelden miňa yav buldi,
Kayta çapsam kön kildé.
Sindey irém barında
- Ul kön miňa bér kildé.
Şul Tuktamış östéne
Kırğın sıyıp barayım,
Ezelden kilgen kigémné
Tuktamıştan alayım.
- Anı eytép, Şah Timér
Sırlatıp hat yazdırıldı.
Yırığına hat yullap,
Yakinina at yullap,
Çirüvén sıyıp aldırdı.
- Üñ kulında- Ir Kaplan,
Sul kulında- Kiygırçak,
Mañlai başı- Idégey,
Kırğın yulga yüneldé.
Bolarıp yatkan küllernéñ
- Balığın aldı dusatip,
Sılanıp yatkan sularınıñ
Suların écté bolgatıp:
Kügerép üskén küksavıl-
Küksavılıni kıdirıp,
- Kilarıp üskén kav kılğan-
Kav kılğanını kıdirıp,
Kile birdé yav kırğıp.
Aldı kilép kungan cirge
Artı kilép kuna birdé.
- İravillar écken sudan
Sorgavillar kana birdé.
Kara korttay kiymıldap,
Sarançaday şuvidap,
Bar şaymanı şıñgrıp,
- Berép yigip avdarip,
Kırğıp, kırıp bara birdé.
Çüllegenge su bulıp,
Adaskanga yul bulıp,
Arıgan yulda kaldırmayı,
- Aksak atını mayırımıy,
Sansız čirüv, kara yav-
Kolaviz bulıp yul başlap,
Idégey anı apküldé.
Éncü derya- kiń derya,
- Bencü derya- say derya.
Annan artı Aktübe,
Annan artı tar Cayık,
- Basıp gelen Toktamış;
Benim elden tay alıp,
Ata binince mestolan,
Benim elden ekmek toplayıp,
Tahta çıńcına mestolan,
- Tuyguca oğlu Toktamış
Ezelden sana düşman iken,
Ezelden bana düşman oldu.
Defetme günü geldi.
Senin gibi erim varken
- O gün bana geldi.
Şu Toktamış'ın üstüne
Savaşçı toplayıp varayım,
Ezelden gelen öcümü,
Toktamış'tan alayım".
- Bunu söyleyip Şah Timur
Nakışlatıp hat yazdırıldı.
Uzağına hat yollayıp,
Yakinina at yollayıp,
Ordusunu toplayıp aldırdı.
- Sağ kolunda Er Kaplan,
Sol kolunda Kiygırçak,
Öncülerı Edigeý,
Savaşçılar yola yöneldi.
Dalgın yatan göllerin
- Balığını aldı hasince,
Beslenip yatan suların
Sularını içti karıştırtıp;
Gögerip biten küksavıl,¹²⁰
Küksavılı geçip.
- Kıl gibi biten kuru pelin,
Kuru pelini geçip,
Geliverdi kırıp biçip orduyla.
Önünün gelip konduğu yere
Ardı gelip konuverdi,
İravilların içtiği sudan
- Sorgavillar kanıverdi.
Kara kurt gibi kimildayıp,
Çekirge gibi civildayıp,
Bütün silahları şıngırdayıp,
Vurup yikip devirip,
Ezip kırıp gidiverdi.
- Çölde gezene su olup,
Şaşırana yol olup,
Yorulanı yolda bırakmadan,
Aksak atı üzmeden
Sayısız ordu, kara düşman,
Kılavuz olup yola çıktı,
Edigeý onu getirdi.
İncü derya, geniş derya
Bencü derya sığ derya.
Ondan öte Aktübe,
Ondan öte dar Yayık,

	Məkərgə osta Şah Timér Anda kilep tuktadı.	Hilede usta Şah Timur Oraya gelip durdu.	Kük tugayıñ karalıp, Han Tuktamış kulında	Gök çayırın kararip,
3535	Çuldən kılğən chirç Jaekstan kilep su échte - Jaek kaityp ber təşte Kuşşyn korıp kuşşalap, Kyrgıñ anda məl tapты.	Cülden kilğen çirvę Caykstan kilip su écte- Cayık kaityp bér tösté Kuvışın korıp kunişlap, Kırgın anda mel tapти.	Ciniñ biuldын, tugañ йорт Sindey ilden aerylgan	Han Toktamış elinde Sen ne oldun ana yurt?
3540	Jaekstan așu Aktübę, Aktübęgę menğenide, İdel-yortyn kyrğenide, Tufragıny ubep ярсулап, İdegəñ anda tulgadı:	Caykstan aşu Aktübe, Aktübege méngende, İdél-yortyn kürğende, Tufragın übep yarsulap, İdégəy anda tulgadı :	Minniñ biuldым, tugañ йорт? Oç-albatı əlkən su	Senin gibi ilden ayrılan Ben ne oldum ana yurt?
3545	-i İdel-yort, İdel-yort, İdel éche imin yort, Atam kiiev bulgan yort - İlelət təzəm kylgan yort; Anam kileñ bulgan yort -	-i İdél-yort, İdél-yort, İdél éçé imin yort, Atam kiyev bulgan yort- lyéləp tezém kylgan yort; Anam kileñ bulgan yort- lyéləp selam eytken yort;	Uniké yorttuñ sugargan, Suya temen salmagagan, Écmegən can kalmagagan	Ucu buçağı büyük su
3550	İlelət səlam əytkən yort; Kendegemine kisekən yort, Kerem-koñım yugan yort; Bile saugan cötə yort, Kımyzıñ éçkən kotły yort;	Kendegemine kisekən yort, Kerem-koñım yugan yort; Kérém-koñım yugan yort; Biye savgan sötłé yort, Kımirzı ekçen kotlı yort;	İdel beləñ Jaegəm, Çulman beləñ Nokratym.	On iki yurdı sulayan, Suyu tadını salmayan,
3555	İdel-Jaek arası Elkiñ beləñ tulgan yort, Kazan-Bolgır arası Kala beləñ tulgan yort; Aşlıñ beləñ İbrahim ¹⁰	İdél-Cayı arası Yılık belen tulgan yort, Kazan-Bolgır arası Kala belen tulgan yort; Aşlı belen İbrahim	Sindey yortym bulganda Sine minnən aerغان, Minne sinnen aerغان, Baij yortymını kol itkən,	İçmeyen can kalmayan, İdil ile Yayık'ım,
3560	Aşlıñ beləñ tulgan yort, Ata-babam totkan yort, Kotlıñ bulsun tulgan yort! Aýdan ýakty nérse ýok Kara bolıyt basmasa,	Aşlıñ belen tulgan yort, Ata-babam totkan yort, Kotlıñ bulsun tulgan yort! Aydan yaktı nerse yek Kara bolit basmasa,	Tuk tuktamışını ač itkən Tuktamışını chabyim dip, Üz yortymını alýym dip, Sina kıldəm, tugañ йорт!	Çulman ile Nokrat'ım, Senin gibi yurdum varken,
3565	Adəm gariibe shul bulyryr - Kaityp ilen tapmasa! Min baramyñ, baramyñ, Üz ilémene alamysı; Ağacı aýbar kүrenğen.	Adem garibé şul bulır- Kaytip ilen tapmasa! Min baramın, baramın, Üz ilémne alamin;	İdegəy kilej yatkanda, Yaþrylyp kılğen yu kyrgıñ Jaeksta ýatyp jal tapkanda Tuktamıştay oly xan	Seni benden ayıran, Beni senden ayıran,
3570	Malları suga işlegən, Yafrakları kalkanday, Botagı kəməş alkadai, Adıması bar yörəktəi, Balıtyrğanı beləkətəi.	Agaçi aybar kürəngən, Malları suga işlegən, Yafrakları kalkanday, Botagi köməş alkaday, Alması bar yörəktey,	Çarasında ýatyp təni kүrde. Uyanıp uylar bakkanda Şehir ile dolan yurt; Aşlı ¹¹ ile İbrahim ¹²	Zengin yurdumu kul eden.
3575	Sini tүgədme tugañ yort, Aç tamamıñ tүbýgan yort? Kotlıñ bulsun tugañ yort! Utyra idék jaylaşyap, Kük tugayiga bie bəylətəp.	Sin tigelme tugañ yort, Aç tamagım tugañ yort? Kotlıñ bulsun tugañ yort! Utıra idék caylaşıp, Kük tugayga bieye beyleşep,	Tahıl ile dolan yurt, Ata-babam tutan yurt, Kutlu olsun ana yurt! Aydan aydın bir şey yok Kara bulut basmasa,	Tok yurdumu ač eden Toktamış'ı keseyim diye,
3580	Kolıñ tайдай ünyaşyap, İyaleşen ütyryp, İdeləñ saba tuttyryp, Tiñ-korðaşka kuşılıp, Monda kımyzıñ éçkən bez idék.	Kolin taydan uñaşip, Iyeleşep utırıp, İdelden saba tutırıp, Tiñ-korðaşka kuşılıp, Monda kimiz ekçen biez idék.	Min barınım, varırim, Öz ilimi alırim; Ağacı görkemli görünen, Malları suya eğilen, Yaprakları kalkan gibi,	Öz yortimini alıym dip, Siňa kildém, tugañ yort!
3585	İyaleşen ütyryp, İdeləñ saba tuttyryp, Tiñ-korðaşka kuşılıp, Monda kımyzıñ éçkən bez idék. Yafraklarıñ sargayıp,	Botagi kümüs küpe gibi, Elması var yürek gibi, Balıtrani béléktey, Sin tigelme tugañ yort, Sen degil mi ana yurt,	Elması var yürek gibi, Balıtrani bielek gibi, Sen degil mi ana yurt, Aç tamagım tugañ yort? Kotlıñ bulsun tugañ yort!	İdeleg kilej yatkanda, Yabırılıp kilgen yav kırğıñ Cayıktı yatıp yal tapkanda Tuktamıştay oly han
		Kotlıñ bulsun tugañ yort! Utıra idék caylaşıp, Kük tugayga bieye beyleşep, Kolin taydan uñaşip, Iyeleşep utırıp,	Kutlu olsun doğduğum yurt! Oturur idik yayılıp, Gök çayırına kısırak bağlayıp. Tay gibi oynaşıp, Sahip olup oturup,	Sarayında yatıp töş kürde. Uyanıp uylar bakkanda Yuranıp yuray tapmadı.
3590	İdelden tulum doldurup, Denk, yaşıta katılıp, Burada kimiz içen biz idik. Yapraklarıñ sararıp,	İdelden tulum doldurup, Denk, yaşıta katılıp, Burada kimiz içen biz idik. Yapraklarıñ sararıp,	İdelenen bue aşlı su, Aşlı suga at saldım, Akbız atıñ batırdım. Ber çak anpan kotıldımy,	Tok yurdumu ač eden Toktamış'ı keseyim diye, Öz yurdumu alayım diye, Sana geldim ana yurt!"
3595			Thiñgənəm dip, tugañ йорт!	Edige geldiğinde
3600				Akin akın gelen koca ordu
3605				Yaýık'ta yatıp dinlendiğinde
3610				Toktamış gibi ulu han
3615				Sarayında yatıp düş gördü.
3620				Uyanıp düşünüp bacına
3625				Yorup yorum bulamadı.
3630				Düş yorumlayan yaşılı hoca
3635				Sarayında varımış,
				Onu çağırıp aldırip,
				Toktamış Han ona söyledi:
				"Ey yorumcu, yorumcu,
				Ben bu gece düş gördüm:
				Önümde giden boz tavşan,
				Boz tavşanı kaçırdım.
				İdil'in boyu aşkin su,
				Aşkin suya at saldım,
				Akboz atımı batırdım.
				Bir zaman öndan kurtuldum.
				Eve döndüm, toy verdim,
				Bütün yurdı topladım.
				Altın leğen içinde
				Arka ile döş etini
				Ben sofraya çıkardım.
				O derken idk oldu:
				Ansızın düşüp ak doğan
				But ile döş etini
				Kakıp aldı elimden.
				Kapı önüm bay-tirek,
				Taytiregüm yüksildi,
				Tuksan iken yafragli-
				Tuksanı da koylıldı.
				Bavlı torgan kara koş
				Örküp çıktı avaga.

3640 Дашибай алып чакырдым,
Эйланеп кошым кайтмады,
Авалап китең юк булды -
Ул ни булыр, эй хужам?
Төш юраучы карт эйтте:
- Кауталы күл, Ку күлнэ
3645 Кусыз булыр дип миден?
Чагалалы Чалкар күл
Чансыз булыр дин миден?
Идегәй исән икәндә
Жунжыгалы башыны
3650 Даусыз булыр дин миден?
Ул-күрәсөп булмасын!
Алышынан кашкан буз куян,
Буз куяныннын кашысан,
Чынгыздан калган дәүләтен -
3655 Ул кигтәрс булмасын.
Иделенән бүс ашы су,
Тонык булса-ул кайты.
Акбүз атың батырсан,
Атынынноткан балчығы -
3660 Татарның каны булмасын.
Төшөндө биргән олы түй -
Өненде гауга булмасын.
Оча дигән - Ханәкә,
Түш итө дигән - Көнәкә,
3665 Кысылын төшкән буз кийгыр -
Киль житкән Идегәй:
Икес бер тиң кызыны
Тиген улжа кылмасын.
Айый торган жаңым юк,
3670 Эйтсем яна эйтим:
Бай тирәген егылса,
Ул бай тирәк- син үзен,
Туксан яфрак дигәнәц -
Туксан башлы урдаңынын
3675 Туксан туы булмасын.
Өркеп очкан кара кош -
Бер чебендей жаңығыз,
Ул чыгарга булмасын!
Туктамыштай олы хаш
3680 Төш юраучы юрау биргәндә
Төсө кигтте, ак булды.
Ак булған соң аны эйтте:
- Син - Идегәйн ирс икән,
Аның остаз пире икән,
3685 Уле бүрсепен башы белән
Тере атаңын куркытма,
Токымынын орасы!
Аның эйтеп Туктамыш,
Жәлладларын чакыртып,
3690 Юраучынын тогттырып,
Тар зинданга яптырыды.

Dalbay alip çakirdim,
Eylenép koşım kaytmadi,
Avalap kitép yuk buldi-
Ul ni bular, ey hucam?
Töş yuravçı kart eytté :
- Kavgali kül, Ku külne
Kususuz bular dip midéñ?
Çagalalı Çalkar kül
Çaňsiz bular dip midéñ?
Idegey isen ikende
Cuncigali başını
Davsız bular dip midéñ?
Ul-küresen bulmasın!
Aldıñnan kaçan büz kuyan,
Büz kuyannı kaçırsañ,
Çiňgizdan kalgan devletéñ-
Ul kiteré bulmasın.
Idelneñ buyı aşı su,
Tonik bulsa- ul kaygi.
Akbüz atıñ batırsan,
Atıñni toktan balçığı-
Tatarnıñ kani bulmasın.
Töşende birgen olı tuy-
Önende gavga bulmasın.
Oça digen- Haneke,
Tüs ité digen- Köneke,
Kiyılıp töşken büy kiyigır-
Kile citken Idegey:
İké bér tiñ kiziñni --
Tigén ulca kılmasın.
Ayiy torgan canım yuk,
Eytsem yene eyteyém:
Bay-tiregén yigilsa,
Ul bay-tirek- sin üzéñ,
Tuksan yafrak digenéñ-
Tuksan başlı urdañının
Tuksan tuvi bulmasın.
Örkep oçkan kara koş-
Bér çebendey canigiz,
Ul çigarga bulmasın!
Tuktamtay oh han
Töş yuravçı yurav birgënde
Tösé kitté, ak buldı.
Ak bulgan soñ ani eytté:
- Sin- Idégeynéñ iré iken,
Anıñ ostaz piré iken,
Ülé bürénéñ başı belen
Téré atañı kurkitma,
Tokumıñı orası!
Anı eytеп Tuktamiş,
Celladlarıń çakırtıp,
Yuravçının tottırip,
Tar zindanga yaptırdı.

Dalbay¹³ alip çağırdım,
Kuşum geri dönmedi,
Havalanıp gidip yok oldu.
O ne olur, ey Hocam!"
Düs yoran yaşlı söyledi:
"Kavgali göl, Kuğu gölünü
Kuğusuz olur der miydin?
Martılı Çalkar gölü¹⁴
Tozsuz olur der miydin?
Edigey esen iken
Taçlı başını
Davasız olur der miydin?
O: göreceğin olmasın!
Önünden kaçan boy tavşan
Boz tavşanı kaçırsan,
Cengiz'den kalan devletin,
O gidecek olmasın!
İdil'in boyu aşkin su,
Duru olsa, o, kaygı
Akboz atını batırsan,
Atını tutan balçığı
Tatar'ın kani olmasın.
Düste verdiğin ulu toy
Gerçeğinde kavga olmasın.
Arka diyen Haneke,
But eti diyen Köneke,
Ansızın düşen genç akdoğan
Gelmiş olan Edigey:
Birbirine denk iki kızını
Ganimet, ulca kılmasın.
Aman verilir canım yok.
Söylesem yine söyleyeim;
Bay-tiregin yikilsa,
O bay-tirek, sen özün,
Doksan yaprak dediğin
Doksan direkli sarayınn
Doksan tuğ olmasın.
Ürküp uçan kara kuş,
Bir sinek gibi canınız,
O çıkacak olmasın!"
Tuktamtay gibi ulu han
Düs yoran yorum verince
Rengi gitti ak oldu,
Ak olduktan sonra söyle söyleydi:
"Sen Edigey'in eri imişsin,
Onun üstadi piri imişsin,
Ölü kurdun başı ile
Diri babanı korkutma.
Tohumunu kurutayım!"
Onu söyleyip Tuktamiş,
Cellatlarıń çakırtıp,
Yorulmayanı tutturup,
Dar zindana attırdı.

Idegäy kıldə digenədə
İdel yorttan kot kítte.
Kemalnıñ uly Kiñ Жанбай
3695 Киňşen birep kılğenda
Tuktamışka anı eytté :
- Idegey andýy iр ide -
Узеннән бер яшь олыга:
Без тораек, газизем,
3700 Сез бедерсез, - дип ide;
Узеннән бер яшь кечеге:
"Син тора тор, газизем,
Без белербез" - дир ide.
Idegäynen ostazı
3705 Пир Галеттин ir ide,
Пирдэн узым эп кылмас.
Пирен ана күндөрик,
Жаскка килеп ятканда
Явын кире дүндөрик,
Ул totkarlap torganda
Урда корып торыек!
Азamat ir Tuktamış,
By kineşne xup күреп,
Пир Галеттин ostazın
3710 Жаекта яткан Idegeytē
Идече кылып жиберde.
Муллалан мulla ияртеп
Пир Галеттин kılğendə
Идегäй бик сəlamdə,
Куыннан үбеп карни алды.
Күй симеси сүйдирп,
Тугыз төрлө аш бирен,
Хеметенде кол булды.
Ахшам yatti, tañ atti,
3715 Tañ agarıp atkanda,
Көн кызарып чыккана,
Муллаларын ияртеп.
Пир Галеттин kupkanda
Идегäй ана йөгендé:
- Без торыек, газизем,
Сез сойләгез- дия торды.
Пир Галетtin anda eytté:
- Эй балам, эй балам,
Илلىгермек - илчедәن,
3720 Яуланырмак - яучыдан;
Туксан башлы urdañının
Ил эченде мулланың
Ресүл нәссле Сәэтпен,
Туктамыштай patşanıñ
3725 Ни язвы бар булса,
Телен кильдем эй балам;
Каेरлып атың тарт, балам;
Бу сəfərdən kait, балам;
Бу сəfərdən kaitmasan,

Idégey geldi deyince
İdil-Yurt'tan kut gitti
Kemal'ın oğlu Kin Canbay
Kiňşen birep kılğende
Tuktamışka anı eytté :
- Idégey andiy ir idé-
Üzennän bér yes oliga:
Béz torayık, gazizem,
Sér bélérsez-dip idé;
Üzennän bér yes keçäge:
"Sin tora tor, gazizem,
Béz bélérbez"- dir idé.
Idégeynéñ ostazı
Pir Galettin ir idé,
Pirden uzak iş kilmaz,
Pirén aña kündérik,
Cayikkä kilép yatkanda
Yavin kiré dündérik,
Ul totkarlap torganda
Urda korip toyırı!
Azamat ir Tuktamış,
Bu kiňşené hup kürép,
Pir Galettin ostazın
3730 Cayıkta yatkán Idégeye
İlcé kilip ciberdé.
Mulladan mulla iyertép
Pir Galettin kılğende
Idégey bik selamlep,
Kulınnan übep karşı aldı.
Kuy simézén suydırıp,
Tugız törlü aş birép,
Hémetendé kol buldı.
Ahşam yatti, tañ atti,
Tañ agarıp atkanda,
Kön kizarıp çıkkanda,
Mullalarını iyertép,
Pir Galettin kupkanda
Idégey aña yögendé:
- Béz torıtyk, gazizem,
Séz söylegöz- diye tordı.
Pir Galettin anda eytté:
- Ey balam, ey balam,
İleştirmek- ilçeden,
3735 Яуланырмак - яучыдан;
Туксан башлы urdañının
Ил эченде мулланың
Ресүл нәссле Сәэтпен,
Туктамыштай patşanıñ
3740 Ни язвы бар булса,
Телен кильдем эй балам;
Каेरлып атың тарт, балам;
Бу сəfərdən kait, балам;
Бу сəfərdən kaitmasan,

- 3745 Эүвөлгедәй ил булып,
Туктамышка би булып,
Ак сарыға кайт, балам!
Анда әйттә Идегәй:
-Иләштермәк - илчедәй.
- 3750 Яулантырмак - яучыдан;
Яхны әйттен, осталым!
Йортым йорттан күчерең.
Котлықыя атамиң
Чүң бүкенге чүктөреп
- 3755 Туктамыш хан чапканда.
Пирем, анда кайда иде?
Алты уғыллы Жантимер -
Ул да син дей пир иде.
Атамиң жолын ул торды,
- 3760 Мине жолын ул торды,
Менә ул карт пир иде.
Мине биләвәдә ятканда,
Туктамыш мине чапканда,
Жантимер салып үз углын,
- 3765 Туктамыш аны чапканда,
Гөнаңсыз сабый баланың
Бинектә каны акканды.
Пирем анда кайда иде?
Идел белән Жаектан.
- 3770 Татарның тулы йортиншән,
Байтак куган жиремнән
Туктамыш хан мине куганда,
Пирем анда кайда иде?
Гөнаңсыз улым Норадын -
- 3775 Ябага тайга менгезен,
Ямай түннәр кигезен,
Туктамыштай олы хан
Аны да чүлгә куганда
Пирем анда кайда иде?
- 3780 Туктамыш ханың көненде
Жисер хатын, ятим ул.
Аксак, тарын, зарын, кол -
Алымын салған бер ахы
Күк бельгә жирие токтанды,
- 3785 Пирем, анда кайда иде?
-Иләштермәк илчедәй...
Иләштер көн булганда,
Пирэм, анда кайда иде?
-Яулантырмак яучыдан..."
- 3790 Яуланып көн булганда
Туктамыштай ханының
Язығы бүгән йолынмае,
Теләген бүгән бирелмәе,
Касрылым атын тарт, пирэм.
- 3795 Бу сәфәрден кайт, пирэм!
Аны әйттә Идегәй,
Осталым кире жибәреде.

Evvelgédéy il bulıp,
Tuktamşka bi bulıp,
Ak saraya kayt, balam!
Anda eytté Idégey:
-“İlleştirmek ilçeden,
Yavlaştırmak yavçıdan”,
Yahşı eyttén, ostaşim!
Yortum yorttan kükçérép,
Kotlikuya atamı
Çün bükenge çüktérép
Tuktamış han çapkanda,
Pirém, anda kayda idéñ?
Altı ugıllı Cantimér-
Ul da sindey pır idé.
Atamnı colıp ul tordı,
Miné colıp ul tordı,
Méné ul kart pır idé.
Min bilevde yatkanda,
Tuktamış miné çapkanda,
Cantimér salıp üz ughın,
Tuktamış anı çapkanda,
Gönahsız sabıy balanıñ
Bişekte kanı akkanda,
Pirém, anda kayda idéñ?
İdél belén Cayıktan.
Tatarnıñ tulı yortinnan,
Baytak kugan cirimnən
Tuktamış han miné kuganda,
Pirém, anda kayda idéñ?
Gönahsız ulım Noradını
Yabaga tayga mëngézép,
Yamav tunnar kigézép,
Tuktamıştay olı han
Anı da çülgé kuganda,
Pirém, anda kayda idéñ?
Tuktamış hanıñ körnénde
Cisér hatın, yetim ul,
Aksak, garip, zarlı, kol -
Alarınıñ salgan bér ahi
Kük belen cırné toktanda,
Pirém, anda kayda idéñ?
İlleştirmek ilçeden...
İlleşér kön bulganda,
Pirém, anda kayda idéñ?
-“Yavlaştırmak yavçıdan...”

Yavlaşır kön bulganda
Tuktamıştay hanıññ
Yazığı bügén yolinmas,
Télégen bügén birélmäe,
Kayırılıp atıñ tart, pirém,
Bu seferden kayt, pirém!
Anı eytép Idégey,
Ostazin kiré ciberde.

- 3800 Evvelki gibi dost olup,
Toktamış'a bey olup,
Ak saraya dön, yavrüm!”
O zaman söyledi Edigeyp:
“Dost kılmak elçiden,
Düşman kılmak düşmandan”
İyi söyledin, üstadım!
Halkımı yurttan götürüp,
Babamı Kutlukaya'yı
Büyük kütüge çöktürüp
Tuktamış Han keserken.
Pirim, o zaman nerede idin?
Altı oğullu Cantimir
O da senin gibi pır idı.
Babamı saklayıp o durdu,
Beni gizleyip o durdu,
İşte o koca pır idı.
Ben kundakta yatarken,
Tuktamış beni keserken,
Cantimir koyp öz oglunu,
Tuktamış onu kestiğinde,
Günahsız sabıy çocuğun
Beşikte kanı akarken,
Pirim, o zaman nerede idin?
İdél ile Yayık'tan,
Tatar'ın bütün yurdundan,
Hüküm sürdürüm eden yerinden
Tuktamış Han beni kovarken,
Pirim, o zaman nerede idin?
Günahsız oğlum Noradını
Yıllık taya bindirip,
Yamalı elbiseler giydirip,
Tuktamış gibi ulu han
Onu da çöle kovarken,
Pirim o zaman nerede idin?
Tuktamış Han'ın gününde
Dul kadın, yetim oğul,
Aksak, garip, dertli, kul,
Onlarıñ ettiği bir ahi
Göl ile yeri tutarken,
Pirim, o zaman nerede idin?
“Dost kılmak elçiden...”
Dostluk için gün varken,
Pirim, o zaman nerede idin?
“Düşman kılmak düşmandan...”
Düşmanlık günü geldiğinde
Tuktamış gibi hanının
Günahi bugün bağıslanmaz,
Dileğin bugün verilmez,
Çevirip atını çek, pirim,
Bu seferden dön, pirim!”
Onu söyleyip Edigeyp,
Üstadını geri gönderdi.
- Tora kilep үрынинан
Şah Timérge anı eytté:
- İdél belén Cayıktan,
Nokrat belén Çulmannan,
Ətəri sukkarı Bolgarдан,
Böktergélé Adırdan,
Noranıñ kara komınnan,
Uyıl belén Kiyıldan
Халыбым күбып килгэндэ
Карышы барып алам;
Син күзгалып чапканда,
Туктамышы басканды
Min de bér sugıp bagayım,
Bagımnı sınap karayım,
Röhset birgél, ey emir!
Anı eytép Idégey,
Uğlin alıp uñına,
Kırk iren alıp sulına,
Töngé kary yüneldi.

Kalkıp gelip yerinden,
Şah Timur'a söyle söyledi:
“İdil ile Yayık'tan,
Nokrat ile Çulman'dan,
Ezgeri basan Bulgar'dan,
Üsküflü doğanlı Adır'dan,
Nora'nın kara kumundan,
Uyıl ile Kiyıl'dan
Халыбым күбиp килгэндэ
Карышы varıp alayım;
Sen kalkıp koşunca,
Tuktamış'ı basınca
Ben de bir vurup bakayım,
Bahtımı sınayıp bakayım,
Ruhsat ver, ey emir!”
Onu söyleyip Edigeyp,
Oğlunu alıp sağına,
Kırk erini salıp soluna,
Kuzeye doğru yöneldi.

АКСАК ТИМЕРНЕҢ ТУКТАМЫШ ХАН БЕЛӘН ОРЫШ БАШЛАП ХУР БУЛГАНЫ

AKSAK TİMUR'UN TOKTAMIŞ HAN İLE SAVAŞA BAŞLAYIP REZİL OLMASI

- 3820 Пир Галәттің кайтканда,
Идегәйнен жавабын
Туктамышка әйткәндә
Туктамышты олы хан
Урасына яр салды,
Үл да атланды каладан,
Бу да атланды каладан,
Тұтыз батыр агасы
- 3825 Мейіттәнен туган Қынчак би,
Исентей улы Ходайбірде би,
Кара Кужа Аргын би,
Кемалының улы Қиң Жапбай,
Яңғурадай йорт биес,
- 3830 Илтәрестей ғил би,
Алаңғасар Альман би,
Айбалтала Дөрмән би,
Байназардан диван би,
Кинегесең Керим би,
- 3835 Үйімшіттән Үмер би,
Тарлавыктан Төмән би,
Мен баништан жөз башы,
Йөзбапшынан үш башы,
Иравылдан иравыл,
- 3840 Сорғавылдан сорғавыл,

Pir Galettin kaytkanda,
Edigey'in cevabını
Tuktamışka eşyekende
Tuktamıştay olı han
Urdasına yar saldı,
Ul da atlandı kaladan,
Bu da atlandı şehirden,
Tugız batır agası

Möytennen tugar Kırçak bi,
Isentey uly Hodaybirdé bi,
Kara Kuça Argın bi,
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Yanguraday yort biyé,
İlterestey il biyé,

Alaňgasar Alman bi,
Aybaltalı Dörmen bi,
Baynazar dayan bi,
Kinégésle Kerim bi,
Uymavittan Ümer bi,
Tarlaviktañ Tömen bi,

Mení başının yüz başı,
Yözbaşınınan un başı,
Iravıldan iravıl,
Bütün iravıl,

Sorgavıldan sorgavıl,

Pir Alâeddin dönünce,
Edigey'in cevabını
Tuktamış a söyleyince
Tuktamış gibi ulu han
Ordusuna emir verdi,
O da atlandı şehirden,
Bu da atlandı şehirden,
Dokuz bahâdir agası

Möytënenn tugar Kırçak Bey,
Isentey oğlu Hodaybirdi Bey,
Kara Kuça Argın Bey,
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Yangura gibi Yurt beyi,
İlteres gibi İl beyi,
Havaî Alman Bey,
Ay baltalı Dörmen Bey,
Baynazar gibi Divan beyi,
Kinigisli Kerim Bey,
Uymavit'tan Ömer Bey,
Tarlavik'tan Tömen Bey,

Mení başının yüz başı,
Binbaşından yüzbaşı,
Yüzbaşından onbaşı,
Bütün iravıl,
Bütün sorgavıl,

- 3845 Ясавылдан ясавыл -
Бар да атланды каладан,
Алпап-тилпән атлаган
Заты Ҙыңғыз ни ир бар -
Бар да атланды сарайдан,
Ат мәнгән дә калмады,
Тай мәнгән дә калмады,
Күнгілтак киен күн итек,
Жайдал мәнгән сыйбайның,
Жәяүтән төмкән явирының,
Исебе - сапы булмады.
Чыңғыздан киңән кара ту -
Кара тұны күтәртеп,
Чириңен әйтәп атланың,
Кара тұп сейреп, "төрс" итеп,
Азамат ир Туктамыш
Каладан қызын тұктады,
Әмир Бирлас Шаһ Тимер
Туктамыштың хәлен күргәндә
Хәйдәрә талып үй қылды,
Үй қылғанды бу діңде:
- Идегәй торын күттө инде;
Иләннен кайта киңәнчө
Мин дә аны көтмәен,
Әңсемиң күрәп қалыым;
Туктамыштага тұқадан хан
Иделден кубын күлгәндә
Жаектан кубын барыем.
Киңәнен сұғын қалыым,
Йорт-казаңсын алым...
Идегәй кайтын киңәнчө
Аны уртакчы итмәен,
Аның да Идел-йортына
Мин бап бұлуп алаәм!
- 3850 Аны әйтеп Шаһ Тимер
Туктамыштың helén күргендеге
Heylege talip uy kıldı,
Uy kılganda bu didé :
- Idégey torıp kitté indé;
Ilénen kayta kilgençe
Min da anı kötmeyén,
Eşémne kürép kalyim;
Tuktamıştay tukal han
Idélden kubip kilgende
Cayıktan kubip barıym.
Kizeğémne birgençé,
Kizenép sigüp kalyim,
Yort-kazasnás altyım...
Idégey kaytip kilgende
Anı urtakçı itmeyén,
Aniñ da Idel-yortına
Min baş bulup alayım!
Ani eytép Şah Timér,
Alamanın torgızdı,
Uñ kul biyé Ir Kaplan,
Ani uñnan torgizip,
- 3855 3860 3865 3870 3875 3880 3885 3890
- 3845 3850 3855 3860 3865 3870 3875 3880 3885 3890
- Bar da atlandı saraydan.
At méngeñ de kalmadi,
Tay méngeñ de kalmadi,
Kuñaltak kiyép kün iték,
Caydak méngeñ sibayınıň,
Ceyevlep töşken yavumınıň,
Isebé-ni bulması.
Çıñgizdan kilgen kara tu -
Kara tuni kütertép,
Çirüvén eydeп atlanıp,
Kara tūp söyrep, "görs" itép.
Azamat ir Tuktamış
Kaladan çıcip tuktadı,
Emir Birlas Şah Timér
Tuktamışınıñ helén kүrgendegе
Heylege talip uy kıldı,
Uy kılganda bu didé :
- Idégey torıp kitté indé;
Ilénen kayta kilgençe
Min da anı kötmeyén,
Eşémne kürép kalyim;
Tuktamıştay tukal han
Idélden kubip kilgende
Cayıktan kubip barıym.
Kizeğémne birgençé,
Kizenép sigüp kalyim,
Yort-kazasnás altyım...
Idégey kaytip kilgende
Anı urtakçı itmeyén,
Aniñ da Idel-yortına
Min baş bulup alayım!
Ani eytép Şah Timér,
Alamanın torgızdı,
Uñ kul biyé Ir Kaplan,
Ani uñnan torgizip,
- 3845 3850 3855 3860 3865 3870 3875 3880 3885 3890
- Bar da atlandı şeirden,
Paytak paytak yürüyen,
Cengiz soylu ne er var:
Hepsi atlandı saraydan
At binen de kalmadi,
Tay binen de kalmadi,
Yalımayaga giyip deri çizme,
Eyersiz binen atlının,
Yaya giden savaşçının,
Hesabı, sayısı olmadı.
Cengiz'den gelen kara tuğ,
Kara tuğ kaldırıp,
Ordusunu çağırıp atlanıp,
Kara-top çekip, patlatıp,
Azametli er Tuktamış
Şehirden çıcip durdu.
Barlas emiri Şah Timur
Toktamış'ın halını göründe
Hileye dalıp dündü.
Düşünüp böyle dedi:
"Edigey kalkıp gitti artık;
ilinden dönüp gelmeden
Ben de onu beklemeden,
İşimi görüp kalayım:
Toktamış gibi sünepе han
Idil'den kopup gelirken
Yayık'tan kopup gideyim,
Hamle vermeden,
İlk hamlede vurup kalayım.
Yurt hazinesini alayım...
Edigey dönüp gelince
Onu ortakçı etmeden,
Onun da Idil-Yurt'unu
Ben baş olup alayım!"
Onu söylevip Şah Timur,
Askerlerini koydu.
Sağ yan beyi Er Kaplan,
Onu sağa koyup,
Sol yan beyi Kiygirçik,¹²
Onu sola koyup,
Önüne filler dizdirip,
Dişi bilenmiş ak fili
Inis yoluna çikarıp,
Üstüne çatır kordurup,
İçine özünü kondurup.
Yayık'tan alıp Idil'e
Hicüm ordusunu dizdirip,
O da gelip dardu.
İki ordu kara düşman
İki yönden bir gelip,
İp gibi meydan çekildi.
Bir vakit meydan sakin oldu.

Şah Timerdən bər bətyır -
Uñ kül bisę Ir Kaplan.
Kigené köməş ak savıyt.
Kon yarıktay balk itep.
Tugız batman, tugız təş
Tun çukmarıny kulgə eləp,
At sikerşen urtaga,
Məñdan totanı tuktadı.
Tuktamış han yagınnan
Karagay buse at mənəp,
Məñ çükçelə timer tun -
Bügəni bikkə tarptıryp,
Kügen salıp kaptırıp.
Siksen söyem söñgéné
Səltəməstəni kulgə alıyp,
Möytənnəni tughan Kıpçak bi
Çıqıa kuyarı "görs" itep!
Karapınya kıləp ber ordy,
Karagay buse söñgesen
Ir Kaplanga ber torayı;
Organı karb itmədə
Siksen söyem söñgesse
Ak savıytgan itmədə
Ütəp təngə jitmədə
Avan iñən Ir Kaplan:
Karmak bulyıp kypeshıp,
Jız barmagı maesipy,
Kıpçak bigə elıshıp,
Tun çukmarıny bər ordy.
Siksen söyem söñgéné
Sındıryp kükə knyratty.
Men çükçelə timer tun
Çukmar təşəp "şanç" itte.
Tugız batman, tugız təş
Tugız jırdən batkında
At sauryası selkənen,
San söyəgen taptkanda
Selkənmedi Kıpçak bi.
Jitəp kıləp Ir Kaplan
Jız yakasını ber tottı,
Jız elməgen ber tarptı
Karagay buse kola atı
Aeldaen aikaldı,
Buradaen chaykaldı,
Buralıny utıryp atına,
Chaykalmadı Kıpçak bi.
Utıra birəp arsaip,
Kalkanı kuldə kalkaip,
Ir Kaplanga bér citép,
Insesinen bér tottı.
Kak söyəgen kayırıp,
Kuyday itep mayırıp,
Ir Kaplanı öyérüp.

Şah Timur'dan bir bahadir:
Sağ yan beyi Er Kaplan.
Giydiği gümüş ak zırh
Aydın gün gibi parlayıp.
Dokuz batman, dokuz diş
Kati topuzunu ele alıp.
At ziplatıp koşturup ortaya.
Meydana çıcip durdu.
Tuktamış han yagınnan
Karagay buse at mənəp.
Məñ çükçelə timer tun -
Bigén bikkə tarptırip,
Kügen salıp kaptırıp.
Siksen söyem söñgéné
Səltəməstəni kulgə alıyp,
Möytənnəni tughan Kıpçak bi
Çıqıa kuyarı "görs" itep!
Karşıga kılép bér tordı.
Karagay buse söñgésen
Ir Kaplanga bér ordı;
Organı kār iñmedé
Siksen söyem söñgésé
Ak savıttan itmədē
Ütəp tene citemedé
Avan iñən Ir Kaplan:
Karmak bulıp kiyışıp,
Ciz barmagi mayışip.
Kıpçak bigə yılışıp,
Tuñ çukmarıny bér ordı.
Siksen söyem söñgéné
Sındırıp kükke kiyrattı.
Məñ çükçelə timr tun
Çukmar töşəp "şanç" itte.
Tugız batman, tugız təş
Tugız cirden batkanda
At savırsı sélkénép,
San söyəgen tartkanda
Selkénmedi Kıpçak bi.
Citəp kılép Ir Kaplan
Ciz yakasını bér tottı,
Ciz élmegén bér tarttı
Karagay buse kola atı
Ayıldın ayaklı,
Buradayın çaykaldı,
Buralıp utırıp atına,
Çaykalmadı Kıpçak bi.
Utıra birəp arsaip,
Kalkanı kuldə kalkaip,
Ir Kaplanga bér citép,
Insesinen bér tottı.
Kak söyəgen kayırıp,
Koyun gibi çevirip,
Er Kaplanı evirip.

3895
3900
3905
3910
3915
3920
3925
3930
3935
3940
3945

Tuktamış han kamyuna
Saygatta alıny kiterde.
Anda eyttə Kıpçak bi:
-Yortımlı İdel-yort iken,
Üzəm Kıpçak bi iken,
Yortımlı yudan çaptırymam,
Şah Timergə bəş ormam!
Batıry bulsə Ir Kaplan,
Baktırıp yigip atınnan,
Başı belen kiterdəm,
Ferman sinéñ, haniyem!
Azamat ir Tuktamış
Anda torıp anı eyttə:
- Salkın kazan, suvik su,
Ir yörenge basılsın-
Suvırıp alıp yörenge,
Suvık suga basa bir;
Üpkəse kalkıp үsmesén,
Östənə tasi sala bir!
Ir Kaplanıñ üterep,
Karagay buse at mənəp.
Siksen söyem söñgéné
Səltəməstəni kulgə alıyp,
Möytənnəni tughan Kıpçak bi
Yene çıktı "görs" itep,
İrtədən totkan məñdanıñ,
Kichkə shaen birməde.
Unike söngəc sındırı,
Unalı balta kiyırı.
Ir Kaplanganın kūp östən
Utzı tughı pelvanni
Kaisıny alıyp iñsedən,
Kaisıny alıyp yakadan,
Bakırtıny egypt atınnan,
Başı belən kütərep,
Tuktamış han kaşına
İltə birdə saygatka.
Təsə krayraulı ak filde
Təşməməncə utırgan
Şah Timerdəñ emirneñ
Başına dönya tar buldı,
Küre-küre kür buldı,
İké küzé kan buldı.
Heyran cirge dan itep,
Han urdası kordırıp,
Azamat ir Tuktamış
Al karşında torganda,
Unbiş cura artalmas,
Uniké atan taratalmas,
Çingizdan kalgan kara tu -
Anı uñan bastırıp,
Salkın kazan, suvik su -
Anı suldan astıryıp,

3950
3955
3960
3965
3970
3975
3980
3985
3990
3995

Tuktamış han kaşına
Savaş esiri edip getirdi.
O zaman söyledi Kıpçak Bey:
"Yurdum İdil-Yurt iken,
Özüm Kıpçak Bey iken,
Yurdumu düşməna vermem.
Şah Timur'a baş eğmem!
Bahadırı olsa Er Kaplan,
Bağırtıp yıkıp atından,
Başı ile getirdim.
Ferman senin, ey Han'ım!"
Azametli Er Tuktamış
O zaman kalkıp söyle söyledi:
"Soğuk kazan, soğuk su.
Er yüregi basılsın,
Çıkarıp yüregini
Soğuk suya basıver.
Akciğeri kalkıp büyüməsin,
Üstüne taş salıver!"
Er Kaplanıñ öldürüp,
Çam boyu ata binip,
Siksen karış mızraqı
Sallamadan ele alıp.
Möytənnəni tughan Kıpçak Bey
Yine çıktı nárā atıp.
Sabahdan tuttuğu meydanını,
Akşama dek vermedi.
On iki mızrak kıldı,
On altı balta kopardı.
Er Kaplan'dan çok üstün
Otuz dokuz pehlivanı
Kıminı alıp enseden,
Kıminı alıp yakadan,
Başı ile kaldırıp,
Toktamış Han kaşına
Getiriverdi savaş esiri edip.
Dişi bilenmiş ak filde
İnmeden oturan
Şah Timur gibi emirin
Başına dünya dar oldu,
Göz göre göre kör oldu.
İki gözü kan oldu.
Hayran ettiyi yere şan salan.
Han karargahi kurdurup,
Azametli er Toktamış
Karşısında dururken,
On beş çura kaldiramaz,
On iki iğdiş deve çekemez.
Cengiz'den kalan kara tuğ,
Onu sağdan bastırıp,
Soğuk kazan soğuk suyu,
Onu soldan astırip,

4000 Думбак салып органда,
Утыз тугыз пельвани
Бер Кыпчак би кырганда,
Тустагандай тулы күз -
Туктамыштай Чыңгыз зат
4005 Калкай биреп утырып,
Каңкай биреп көлгәндө,
Кінәк көктән ирләре
Кизәмниңүк торғанда
Эмир Бырлас Шах Тимер
4010 Иренен тешләп күк булды:
- Туктамыштың бер ире
Кырык иреме тиң икән,
Как башымны күк орды,
Туфрагым тарткан жир икән,
4015 Ни шомлыгым булды? -дип,
Иманын әйтеп утыры.
Утырганың шул төслө -
Бер утырып, бер торды.
Көн кызырып батканды,
4020 Ай агарып чыкканды,
Эмир Бырлас Шах Тимер
Кийитып кунды кунышка.
Күнүп тәғам кашмады.
Узына торып әйләндө,
4025 Сұлнақ торып әйләңде,
Башынан уе китмәде.
Бер нокы татмады.
Таң агарып атканды,
Көн күгереп чыкканды
Шәһре Сарай астында,
4030 Айдаланып башында,
Сансыз татар, кара яу;
Хан урдасы корылып,
Кылдай майдан тартылып,
4035 Уи мен казан аш салып,
Уи мен төтөн ут яғып,
hai-hu тагын башланды.
Уибии чура арталмас,
Уинке атан тарталмас
4040 Чыңгызын калган кара ту -
Аны үннан бастырып,
Салқын казан, сүйк су -
Аны сұлдан астырып,
Алтын баптылчаң кубыз,
4045 Саз-сонасан чыңгытып,
Күп даябылбаз тейдереп,
Дум думбагып ордырып,
Заты Чыңгыз Туктамыш
Анда тәхт кордырып,
Калкай биреп утырып.
Эмир Бырлас Шах Тимер
Ак филене менгәндө,

Dumbak salip organda,
Utiz tugiz pelyvani
Bér Kırçak bi kırğanda,
Tustaganday tuli küz-
Tuktamıştay Çıñgız zat
Kalkaya birép utirip,
Kañkaya birép kölgende,
Kizek kötken irleré
Kizenimnichük torğanда
Emir Bırlas Şah Timér
İrenen téşlep kük buldi:
- Tuktamışını bér iré
Kırık irémé tiň iken,
Kak başımını kük ordı,
Tufragım tartkan cir iken,
Ni şomlösüm buldi? -dip,
İmanım eytēp utirdi.
Utriganyın şul töslé -
Bér utyryp, bér torды.
Kön kyzaryp batkanda,
Ay agarip čikkanda,
Emir Bırlas Şah Timur
Kaytip kundi kuniška.
Kunip tegam kapmadı,
Uhıma torıp eylendé,
Sulna torıp eylendé,
Başinnan uyi kitmedé.
Bér de yoki tatmadı.
Tań agarip atkanda,
Kön kügerep čikkanda
Şehrē Saray astında,
Aydalanıп başında,
Sansız tatar, kara yaw;
Han urdasы korılıp,
Kılday meydan tartılıp,
Un mén kazan aş salıp,
Un mén töten ut yagıp,
Hay-hu tagın başlandı.
Unbiş çura artalmas,
Uniké atan tartalmas
Çıñgızdan kalgan kara tu -
Anı uñnan bastırıp,
Salkın kazan, suvík su -
Anı sultan astırıp,
Altın başlı čaň kubız,
Saz-sornayıп çıñgitip,
Kün davılbaz töydérép,
Dum dumbagyp ordırıp,
Zati Çıñgız Tuktamış
Anda tehét kordırıp,
Kalkaya birép utirdi.
Emir Bırlas Şah Timur
Ak filéne méngende,

4055 Davul vururken,
Otuz dokuz pehlivanı
Bir Kırçak Bey kirarken,
Kâse gibi dolu göz
Toktamış gibi Cengiz zat
Kibirlenip oturup,
Sere serpe gülerken,
Sıra bekleyen erleri
Hareketsiz dururken
Barlas emiri Şah Timur
Dudağıni dişleyip morardi:
"Tuktamış"ın bir eri
Kirk erime denk imiş,
Tam başımı gök vurdur,
Toprağının çektiği yer bu imiş,¹²⁷
Ne şomlösüm oldu" diye,
İmanımı söyleyip oturdu.
Oturması şu biçim:
Bir oturdu, bir kalktı.
Gün kizarıp batınca,
Ay agarip çıkışına,
Barlas emiri Şah Timur
Dönüп kondu otağa,
Konup ağızına bir lokma atmadi.
Saǵına kalkıp döndü,
Soluna kalkıp döndü,
Başından düşünsene gitmedi.
Hiç de uyuksutmadı.
Tan agarip atinca,
Gün gögerip çıkışına,
Saray şehrini altında,
Geniş ovanın başında,
Sayısız Tatar, kara ordu:
Han karargahi kurulup,
Ip gibi meydan çekiliп,
On bin kazan aş salıp,
On bin duman od yakıp,
Hayhuy yine başladı.
On bes çura getiremez
On iki iğdiş deve çekemez,
Cengiz'den kalan kara tuğu,
Onu sağdan bastırıp,
Soğuk kazan soğuk suyu,
Onu soldan astırıp,
Altın başlı čan kopuz,
Saz, zurnasını çınlatalıp,
Deri davul dövdürüp,
Kösünü vurdurup,
Zati Cengiz Tuktamış.
Orada taht kurdurup,
Dayanıverip oturdu.
Barlas emiri Şah Timur
Ak filéne menğende,

4060 Kırğız явын торғызыны,
Карындан торып килгәндө,
Күнелé üsken Kırçak bi
Karagay buyı at ménép,
Taǵım kilep meydanga
Чыга күйди "гөрс" итеп!
Эмир Бырлас Шах Тимер:
- Мейданнын totkan kém
калды? - дип,
Ушына торып бер бакты,
Сульна торып бер бакты,
Йөң сүнен караптап
Аламаның күргәндө,
Калтырап иман ukıgan
Мұлаларын күргәндө
Әче янып ut булды,
Тышы катып bos булды.
4070 Анда торып мони eytté:
- Семеркандай шәһерге
Сырлап мәчет салдырым.
Бохарадай шәһерге
Бурлап мәчет салдырым;
Житмеси ханны үтердем,
Житмеси йортны яныдырым,
Житмеси житеп килгәндө¹²⁸
Явырдан явым калмады,
Яу башлар ирем калмады,
4080 Йөрөгөнә сыймаган
Сағ azamat batyr ирләрем
Салқын kazan éченde,
Йөрөгө судан шеңендө.
Туктамыш чапса, кем калды?
Ни шомлыкка тарыды? -
Аны әйтеп Шах Тимер,
Күмәрдәй кара кисеңде.

4085 Kırğız явын тorgызыны,
Карындан torып kилгәндө,
Kүnélé üsken Kırçak bi
Karagay buyı at ménép,
Taǵım kilep meydanga
Çığa kuydi "görs" itep!
Emir Bırlas Şah Timur:
- Meydanım totkan kém
kaldi? - dip,
Uñina torıp bér baktı,
Sulina torıp bér baktı,
Yözé sunép karalğan
Alamanın kürğende,
Kaltırıp iman ukıgan
Mullaların kürğende
Eçé yanıp ut bildi,
Tİşı katıp boz buldı.
Anda torıp moni eytté:
- Semerkandtay şeherge
Sırlap meçet saldırdım,
Boharaday şeherge
Burlap meçet saldırdım;
Çitmés hanni üterdém,
Çitmés yortni yandırdım,
Çitmés citép kilgende
Yavırdan yavırum kalmadı,
Yav başlar irém kalmadı,
Yöregéne siymagan
Saf azamat batır erlerim
Salkın kazan éçende,
Yöregé sudan şeşendé.
Tuktamış čapsa, kém kaldi?
Ni şomlıka taridim?
Anı eytēp Şah Timur,
Kümérdey kara kiseldi.

Koca ordusunu dizdirip,
Карындан kalkıp gefince,
Gönlü açılan Kırçak Bey
Çam boyu ata binip,
Bir daha gelip meydana
Çikiverdi haykrip!
Bırlas emiri Şah Timur:
"Meydan okur kimim
kaldi?" diye,
Saǵına durup bir baktı,
Soluna durup bir baktı,
Yüzü söñüp kararan
Ordusunu görnce,
Titreyip iman tazeleyen
Mollalarını görnce,
İç yanıp od oldu,
Dişı donup buz oldu.
Orada durup söyle dedi:
"Semerkant gibи şeher
Sırlayıp cami yaptırdım,
Buhara gibi şeher
Nakışlatıp cami yaptırdım;
Yetmiş hanı öldürdüm,
Yetmiş yurdı yandırdım,
Yaşım yetmiş varırken
Yaverden yavırum kalmadı,
Savaşa başlar erim kalmadı,
Yüreğine siğmayan
Saf azamat batır erlerim
Salkın kazan éçende,
Yöregé sudan şeşendé.
Tuktamış kesse, kim kaldi?
Ne şomlıka taridim?"
Onu deyip Şah Timur
Kömür gibi kara kesildi.

ИДЕГЭЙНЕҢ ТУКТАМЫШ ХАН УРДАСЫ БЕЛӘН ОРЫШКАНЫ

EDİGEY'İN TOKTAMIŞ HAN'IN ORDUSU İLE SAVAŞMASI

Ул дигәнче бу булды:
Кара болыт якынлап,
Көн урынына төн булды.
Бөркелеп чыккан тузаннын
Жи бең - күк бер булды.
Яшена - уты ялтырап,
Тәңреден ут күлде дип,
Күк ярылды, жир ауды,
Бер фәлякәт инде, дип,
Ханлар катып торганды,
Яулар посып торганды,
Анда тузан ачылып,
Илле төрле ту беңән,
Илле менесек яу беңән
Житеп килде Идегәй.
Унжиде ире камында,
Кырык ире артында,
Чуар атын уйнатып,
Аныкмый мәйдан буйлатып
Үтеп керде Идегәй.
Туктамыштай зур ханнار,
Тук bogadai tarhanlar,
Заты Чыңгыз солтанин,
Атанин bulgan balasasi,
Аганин bulgan énesé
Idegaydey bér irnén
Yörésene karadi.

Ul digençé bu bildi :
Kara bolit yakınlap,
Kön urınına tön buldi.
Börkélép çıkkan tuzannan
Cir belen kük bér buldi.
Yeşené-utı yaltırıp,
Teñreden ut kildé dip,
Kük yarıldı, cir avdı,
Bér felaket iñdē, dip,
Hanlar katip torganda,
Yavlar posıp torganda,
Anda tuzan açılıp,
İllé törle tu belen,
İllé mafiléti yav belen
Çitüp kildé Idégey.
Uncidé iré kaşında,
Kirik iré artında,
Çuvar atın uynatıp,
Aşikmýy meydan buylatıp
Ütep kerdé Idégey.
Tuktamiştay zur hannar,
Tuk bogadai tarhanlar,
Zati Çingiz sultannar,
Atanin bulgan balasi,
Aganin bulgan énesé
Idegaydey bér irnén
Yörésene karadi.

O demeden bu oldu:
Kara bulut yakınlığıp,
Gün yerine tün oldu.
Buram buram çikan tozdan
Yer ile gök bir oldu.
Şimşegi odu çakıp,
Tanrı'dan od geldi diye,
Gök yarıldı, yer çöktü,
Bir felaket indi diye,
Hanlar donakalariken,
Düşmanlar pusup dururken,
O zaman toz açılıp,
Elli türlü tuğ ile,
Elli binlik ordu ile
Geliverdi Edigey
On yedi eri karşısında,
Kırk eri ardında,
Ala atını oynatıp,
Yavaş yavaş meydan boyunca
Geçip girdi Edigey.
Toktamış gibi büyük hanlar,
Tok boğa gibi tarkanlar,
Zati Cengiz sultanlar,
Babanın olan çocuğu,
Ağanın olan kardeşi
Edigey gibi bir erin
Yürüyüşüne baktı.

- 4115 Timgél Chuar, Tim Chuar,
Tim Chuary - astynda..
Салтанатлы ай бүрек
Боркет кыяк бапында,
Ал караука ак алтын
4120 Киган туны естенде;
Яурыны киң аллатыс,
Сүймірыктай сымбатыс,
Арбадан кин күкрәге,
Арыслан юаш беләгә;
4125 Аныкмый йөрөп аттатып,
Кынчак биге күлгөндө,
Озқантан сәлам биргөндө
Кыпчак бине Идегейнен
Өрөгө басып, агарып,
Буыны бетеп, таралып,
Тыны бетеп, каралып,
Беравык өнсөз торгастан :
- Бүгөн каста булым! - дип,
Бакырып кашты даладан.
4130 Ялғызы totıp бер мәйдан,
Яу батыры Идегәй
Сузылмалы кылышын
Карман алып сабыннан,
Суырын алып кабыннан,
4135 Оран салып айкады.
Күк кабугы ачылып,
Күз камашып калгандай,
Дала йөзэе балк итте.
Чуар атын бер тинге,
4140 Тибенгедәti тир чыкты;
Карнида тортган кара яу
Туксан башлы урданыц
Карнишынан килем ақырып,
Маңдаена бер сукты,
4145 Таңласпанай ut чыкты.
Андый итеп бер сукты -
Туксан urda бер күпти!
Анда күпти бер орын -
Идегәйен орыши,
4150 Дөңгизарда булмаган
Ир Идегәй сугышы.
Румдан купкан Эскәндер¹³
Йл да андый орган юк,
Дарап улы Фрестьем¹⁴
4155 Ул да андый орган юк,
Юзекей¹⁵ улы ир Чыңгыз.
Бер суккана ул суukkan,
Taşa suksa, ut чыккан,
Жиргә suksa, су чыккан,
Иргә suksa, kan чыккан,
Канга suksa, жап чыккан,
Ир Идегәй органды
4160 Ул да андый орган юк,
Юзекей улы ир Çıngız.
Бер sukkanda un sukkan,
Taşa suksa, ut çikkän,
Çirge suksa, su çikkän,
Irge suksa, kan çikkän,
Kanga suksa, can çikkän,
Ir Idégey vurukende
4165 Timgél Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvari- astında,
Saltanatlı ay bürék
Börkét kiyak başında,
Al karavka ak altın
Kigen tuni östendé;
Yavrını kiň alpatlı,
Suymırktay simbatı,
Arbadan kiň kükregé,
Arlısan yuvan bégé;
Aşikmýy yörép atlatalı,
Kipçak bige kilgende,
Ozaktan selap birgende
Kipçak biné Idégeynéň
Öregé basıp, agarıp,
Buvını bétép, taralıp,
Tim bétép, karalıp,
Béravık өnsez torgastan :
- Bügén kasta buldim!-dip,
Bakırıp kaçıtladan.
Yalǵızı totıp bér meydan,
Yav batırı Idégey
Suzılmalı kılıçın
Karmap alıp sabınnan,
Suvırıp alıp kabınnan,
4170 Oran salıp aykadi.
Kül kabugi açılıp,
Küz kamaşıp kalganday,
Dala yözéé baldıtté.
Çuvar atın bér tipté,
Tibéngédén tır çıktı;
Karşıda torgan kara yaw
Tuksan başlı urdanıň
Karşınınan kilép akırip,
Mañlıyına bér sukti,
Tañlayınnan ut çıktı.
Andı itép bér sukti-
Tuksan urda bér kupti!
Anda kupti ber orış-
Idégeynéň oriși.
Dönyalarda bulmagan
Ir Idégey sugışı.
Rumdan kupkan Éskender-
Ul da andiy organ yük,
Darap ulı Öréstem-
Ul da andiy organ yük.
Yüzékey ulı et Çıngız.
Bér sukkanda un sukkan,
Taşa suksa, ut çikkän,
Çirge suksa, su çikkän,
Irge suksa, kan çikkän,
Kanga suksa, can çikkän,
Ir Idégey vurukende

Timgél Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvar'ı altında,
Saltanatlı ay böرك,
Kartal kanat başında,
Kiymetli zırh ak altın
Giydiği zırh üstünde;
Omzu geniş görünüslü,
Simurg gibi boylu poslu,
Arabadan geniş göğüs.
Arlısan gibi bileygi;
Telâş etmeden sürüp,
Kipçak Bey'e gelince,
Uzaktan selam verince
Kipçak Bey'i Edigey'in
Ruhu basıp, ağarıp,
Hali bitip dağılıp,
Soluğu tutulup, kararıp,
Bir vakit ürküp duruna;
"Bugün hasta oldum!" diye,
Bağırap kaçtı bozkırdan.
Tek başına kalıp meydanda,
Savaş bahadırı Edigey
Uzayan kılıcını
Yoklayıp kabzasından
Siyırıp alıp kınından,
Oran¹⁶ salıp salladı.
Gök kapısı açılıp,
Göz kamaşıp kalmış gibi
Bozkır yüzü parlardı,
Ala atı bir tepti,
Ter keçesinden ter çıktı;
Karşıda duran kara düşman
Doksan direkli sarayının
Karşından gelip bağırap,
Ordunun alınına bir vurdur,
Damağından od çıktı.
Öyle edip bir vurdur,
Doksan direkli otag bir koptu!
O zaman koptu bir vuruş!
Edigey'nin vuruşu,
Dünyalarda olmayan
Er Edigey savası.
Rum'dan kopmuş İskender,
O da öyle vurmamış.
Darap oğlu Rüstem,¹⁷
O da öyle vurmamış.
Yesukev¹⁸ oğlu er Cengiz
Bir vururken on vurmuş,
Taşa vursa, od çikmiş,
Yere vursa, su çikmiş,
Ere vursa, kan çikmiş,
Kana vursa, can çikmiş;
Er Edigey vururken

- Аннаң ёстен орыны!
Шың-шың иткән шам кылыш -
Идегейтін кылышы.
Төндө балқыр ут булған,
Көнде балқыр су булған,
Ут сұлдырым яшен таң -
Чын бузаттан корычы.
4170 Аждаһадай сұлған
Ул кылышыңың сұғышы.
Бер сөлттә - берс ауды,
Берс ауганға уны ауды.
Ун ауганың жыл бар.
4175 Уны белән йәзә ауды,
Йәзә ауганға мәңә ауды.
Карантың кара димәде,
Бине күзгә әлмәде,
Үлем дигән казаны
4180 Чебендең күрмәде.
Борқирап чыккан төтенин,
Кайнаң торған казанын,
Корулы торған қатырын,
Барың бердәй аударып,
4185 Үлән ярган бүрәдәй.
Адәм еттіп юл ярып,
Кіле бирде Идегей.
Салқын казан, сұык су -
Аны житең аударып,
4190 Чыңғыздан қалған кара ту -
Аны житең аударып,
Ат астында қалғып,
Тоякка салып сындырып,
Юлда барың таптастып,
4195 Сөре бирде Идегей.
Идегей кілье дигәнде
Аны бирасыни ир бар -
Урда бозып тарауды.
Атамат ир Туктамыш
4200 Үнікес ире алдыңда,
Тұтыз ире артында,
Тұксан башын урдасын
Тәңре хөкеменә тапсырып,
Дәрвазасын яптырып.
4205 Шәһерене қереп камалды.
Ісаңгерәп қалған Шах Тимер
Іссең килен турланды.
Идегейтің әзенни
Филіпперен сөреп атлаңды.
4210 Кақшап яуга хатын ир!
Әреккөн күйдай урданы
Азаттап бастырып,
Тоякка салып таптады.
Кылышың елан уйнатып,
4215 Бара бирде Идегей.

- Аннаң ёстен орыsı!
Шаң-шаң иткән шам кılıç-
İdégeynēñ kılıçı.
Tönde balkır ut bulgan,
Könde balkır su bulgan,
Ut yıldırım yeşen taş-
Çın bulattan koriçi.
Ajdaħadaj sulaġan
Ul kiliçin sügħi.
Bér selħedé - bérre avdi,
Bérre avganga umi avdi,
Un avgannu cilex bar,
Uni belen yözé avdi,
Yözé avganga ménē avdi.
Karani kara dimedé,
Biné küzge əlməde,
Ülém digen kazanı
Cébendéyén kürmedé.
Borkirap çıkkän tötenén,
Kaynap torgan kazanın,
Korulvi torgan қatırın,
Barın bérdey avdarip,
Ülen yargan bürédey.
Adem yırip yul yarıp,
Kile birdé Idégey.
Salkın kazan, suvık su -
Anı citép avdarip,
Çıñğızdan kalğan kara tu -
Anı citép avdarip,
At astında kaldırıp.
Toyakka salıp sindirip.
Yulda barın taptanıp,
Söre birdé Idégey.
Idégey kile digende
Anı bilen ni ir bar -
Urda bozıp taraldı.
Azamat ir Tuktamış
Uniké iré ałdında,
Tugiz iré artdında,
Tuksan başlı urdasın
Teñře hökéméne tapşırıp,
Dervazasın yaptırap.
Şehéréné kérép kamaldı.
Isengérep kalğan Şah Timur
Isene kilep turlandı.
Idégeynēñ ézénnen
Fillerén sörép atlantı.
Kaçkan yawga hatın ir!
Örekken kuygay urdanı
Alayınnan bastırıp.
Toyakka salıp taptadı.
Kılıçın yılın uynatıp,
Bara birdé Idégey.

- Ондан üstünuruşu!
Çın cın eden Şam kılıçı,
Edigey'nin kılıçı.
Geceleyin parlak od olmuş,
Gündüz parlak su olmuş.
Od yıldırım şimşek taşı.
Has pulattan çeliği,
Ejder gibi soluyan
O kılıçınuruşu.
Bir salladi biri devrildi,
Biri devrildiğinden onu devrildi,
On devrilenin yeli var.
Onu ile yüzü devrildi,
Yüzü devrildiğinden bini devrildi.
Halkı halk demedi,
Beyi göze aşmadı,
Ölüm denen kazayı
Sinek kadar görmedi.
Buram buram çikan dumanını,
Kaynayıp duran kazanını,
Toplu duran çadırını,
Hepsini birden devirip,
Ot yaran kurt gibi,
Adam yıkip yol yarıp,
Geliverdi Edigey
Soğuk kazan, soğuk su,
Onu varıp devirip.
Cengiz'den kalan kara tuğu.
Onu varıp devirip,
At altında bırakıp.
Toynağa salıp kirip,
Yolda olanı çiğneyip,
Sürüverdi Edigey.
Edigey geliyor deyince
Onu bilen ne er var
Ordu bozulup dağıldı.
Azametli er Tuktamış,
On iki eri önünde
Dokuz eri ardında,
Dokuz direkli sarayı
Tanrı hükmüne bırakıp,
Şehir kapısını kitledip.
Şehrine girip kuşatıldı.
Sersemleyip kalan Şah Timur
Kendine gelip doğrudu.
Edigey'in izinden
Fillerini sürüp atlantı
"Kaçan orduya kadın er!"
Ürkümüş koyun gibi orduyu
Alayından bastırıp.
Toynağa salıp çiğnedi.
Kılıçını yılın gibi oynatıp.
Gidiverdi Edigey.
- Üllesen küzge əlməde,
Teresene kölməde,
Tuktamışın dervazına
Turi bardı Idégey.
Kul yassu timerdən
Ünike kolaç dərvaza.
Kilən jitəp İdégay,
Kula tabanın ber ordı.
Dərvazasın kubarıp,
Avaga atıp ciberdé.
Ul digənče bu buldu:
Kən totgayıp, tən buldu.
Ünike höldzı, yaltız aý
Kəndzə kəktə bəlkayıp,
Ünike kolaç dərvaza
Avalıp töşep, şafık ittə
Ul da bulıp bulmadı,
Maiñlaysılar yaltırap,
Tulı kaşı kaltırap,
Saralatın üyňatıp,
Citép kildə Noradın.
Dərvazadan yul yarıp,
Ütep kerde Noradın.
Atadan kürğən hənərən
Житең күрдə Норадын.
Яңтаң кылыш органды
Эջэллесен үтерде,
Имгэллесен бетерде.
Алаңгасар Алман бине
4225 Ақыртып кисте Норадын.
Байналардай диван бине
Бугалак салып мүйнана,
Бакыртып кисте Норадын;
Аубалталы Дөрмəн бине
Дәрвазага бәйләтеп,
Дүлатып кисте Норадын;
Кинесгеле Керим бине
Кикертен кисте Норадын;
Үймавыттан Үмər бине,
4230 Укертен кисте Норадын;
Чакмалы bi Чакмагыны
Чалакайтып кисте Норадын;
Яшурдай йорт бине
Яңдырып кисте Норадын;
Илтэрэстэй ил бине
Илтэрэп кисте Норадын.
Ата, улны белməde,
Ана кызыны белməde,
Кем урдасты кем якта,
Явир явыны белməde.
4235 Azamat ир Туктамыш
Күккə бакты - ut күрde,
Жиргə бакты - kan күrde,
- Ülésen küzge əlməde,
Dirisine gülmedi,
Toktamış'ın şehir kapısına
Doğru gitti Edigey.
El avucu kadar demirden
On iki kulaç şehir kapısı,
Geliverip Edigey,
El içini bir vurdur.
Kapıyı koparıp,
Havaya ativedi.
O deyince bu oldu:
Gün tutulup gece oldu.
On iki yıldız, yalnız ay
Gündüz gökte parlatıp,
On iki kulaç şehir kapısı
Yıkılıp düşüp şangirdadi.
O da olup olmadı,
Alınları parlayıp,
Kaşı gözü titreyip,
Saraha atını oynatıp,
Geliverdi Noradın.
Şehir kapısından yol yarıp,
Geçip girdi Noradın.
Babadan gördüğü hünernerin
Varıp gördü Noradın.
Eğilip kılıç vurunca
Ecellisini öldürdü,
Sakatını bitirdi.
Havař Alman Bey'i
Bağırtıp kesti Noradın.
Baynazar divan Bey'i
İlmikli kapan salıp boyuna.
Bağırtıp kesti Noradın;
Ay baltalı Dörmen Bey'i
Şehir kapısına bağlatıp,
Kudurtıp kesti Noradın.
Kinigisli Kerim Bey'i
Geğirtip kesti Noradın;
Uymavit'tan Ömer Bey'i
Hiçkurtıp kesti Noradın;
Çakmaklı Bey Çakmagış'ı
Yüzükoyun kesti Noradın;
Yangura gibi Yurt beyini
Yandırıp kisté Noradın;
İlterestey il binyen
İlterép kisté Noradın.
Ata ulni bělməde,
Ana kızını bělməde,
Kém urdasty kém yaka,
Yavir yavın bělməde.
4240 Azamat ir Tuktamış
Kükke baktı- ut kürde,
Kükke baktı- kan kürde,
- Ölüsunü göze asmadı,
Dirisine gülmedi,
Toktamış'ın şehir kapısına
Doğru gitti Edigey.
El avucu kadar demirden
On iki kulaç şehir kapısı,
Geliverip Edigey,
El içini bir vurdur.
Kapıyı koparıp,
Havaya ativedi.
O deyince bu oldu:
Gün tutulup gece oldu.
On iki yıldız, yalnız ay
Gündüz gökte parlatıp,
On iki kulaç şehir kapısı
Yıkılıp düşüp şangirdadi.
O da olup olmadı,
Alınları parlayıp,
Kaşı gözü titreyip,
Saraha atını oynatıp,
Geliverdi Noradın.
Şehir kapısından yol yarıp,
Geçip girdi Noradın.
Babadan gördüğü hünernerin
Varıp gördü Noradın.
Eğilip kılıç vurunca
Ecellisini öldürdü,
Sakatını bitirdi.
Havař Alman Bey'i
Bağırtıp kesti Noradın.
Baynazar divan Bey'i
İlmikli kapan salıp boyuna.
Bağırtıp kesti Noradın;
Ay baltalı Dörmen Bey'i
Şehir kapısına bağlatıp,
Kudurtıp kesti Noradın.
Kinigisli Kerim Bey'i
Geğirtip kesti Noradın;
Uymavit'tan Ömer Bey'i
Hiçkurtıp kesti Noradın;
Çakmaklı Bey Çakmagış'ı
Yüzükoyun kesti Noradın;
Yangura gibi Yurt beyini
Yandırıp kisté Noradın;
İlterestey il binyen
İlterép kisté Noradın.
Ata ulni bělməde,
Ana kızını bělməde,
Kém urdasty kém yaka,
Yavir yavın bělməde.
4245 Azamat ir Tuktamış
Kükke baktı- ut kürde,
Kükke baktı- kan kürde,

- 4275 Ук атканда ук үтмес,
Сөнгэ салсан, сөнгэ үтмес,
Тұғыз күзле киရәүке
Тұктамыш хан кигәндә,
Карагай наиза таянып,
Тукмак яллы турыны
4280 Актачыдан тоттырып,
Тұктамыш хан мәңгәндә
Хан ханашы Йәнике
Тезгенгә киlep асылды:
- Чыга құрмә далага,
Кар-каралы башыны
Кагып алып Идегәй,
Жұнжығалы башыны
Еғып алып Идегәй,
Чыга құрмә далага!
4290 Анда киlep Кин Ҙанбай
Йәникеға аны әйтте:
- Елама, ханәш, елама,
Күчөрчелек булғанда
Катардагы нарга көч;
Яүгерчелек булғанда
Уи якtagы қызға көч;
Яу якадан алғанда
Бер чебендәй жанға көч;
Баш исәндә жан исән,
4300 Ханының башы қалсын, - дип,
Тезген башыны күлға алып,
Атының башыны қаєрып,
Йәникәндән аєрып,
Ас күчәге іол алды.
4305 Ас күчә дә ес күчә -
Биләр йөргән бұз құча.
Янерен бикне ачтырып,
Йездән артық ир белән
Тұктамыштай олы хан
4310 Кин далага юнәлдә.

- Ук атканда ук үтmes,
Söñgé salsañ, söñgé ütmes,
Tugiz küzle kirevke
Tuktamış han kigende,
Karagay naya tayanıp,
Tukmak yallı turını
Aktachsen tottirip,
Tuktamış han mēngende
Han haneşé Yenike
Tézgénge kilép asıldı:
-Çığa kürme dalaga,
Kar-karalı başını
Kagip alır İdegey,
Cuncigali başını
Yıgip alır İdegey,
Çığa kürme dalaga!
Anda kilép Kiñ Canbay
Yenikege anı әytte :
-Yılama, haneş, yılama,
Küçerçelék bulganda
Katardağı narga köç;
Yevgerçélék bulganda
Uñ yaktagi kizga köç;
Yav yakadan alganda
Bér çébéndey canga köç;
Baş isende can isen,
Hannıñ başı kalsın,- dip.
Tézgen başın kulga alıp,
Atınıñ başın kaiyip,
Yenikeden ayırip,
As kүäge yul aldı.
As kүäge de ös kүeç-
Biler yörgen bülz kүeç.
Yeşérén bikne açtırip,
Yözdən artik ir belén
Tұktamıştay oly han
Kiñ dalaga yüneldé.
- Ok atınca ok geçmez,
Mızrak salsañ, mızrak geçmez,
Dokuz parçalı zırhı
Toktamış Han giyince,
Çam mızraǵa dayanıp,
Tokmak yeleli doruyu
Seyisine tutturup,
Toktamış Han binince
Han hatunu Yenike
Dizgine gelip asıldı:
"Aman çıkmıa bozkıra,
Kanat, tüylü başını
Çakıp alır Edigeý,
Taçlı başını
Yıkıp alır Edigeý,
Aman çıkmıa bozkıra!"
O zaman gelip Kin Canbay
Yenike'ye söyle dedi:
"Ağlama Hatun, ağlama,
Göç eylemek olursa,
Katardaki deveye göç,
Savaşçılık olursa
Sağ yandaki kiza göç;
Düşman yakadan alırken
Bir sinek gibi cana göç;
Baş esen olursa can esen,
Han'ın başı kalsın" deyip,
Dizgin başını ele alıp,
Atın başını çevirip,
Yenikeden ayırip,
Alt sokaǵa yol aldı.
Alt sokak da üst sokak,
Beyler yürüyen boz sokak.
Gizli kilidi açtırip,
Yüzden fazla er ile
Toktamış gibi ulu han
Geniş bozkıra yöneldi.

12. BÖLÜM

ТҰКТАМЫШ ХАННЫҢ САРАЙДАН КАЧЫП КИТКӘНДӘ ТУЛГАП ӘЙТКӘНЕ ТОКТАМИШ ХАН'ИН САРАЙДАН КАЧЫП ГİDERKEN DÖNÜP SÖYLEDİKLERİ

- Эй егетлер, чуралар!
Urmanbit bi үлгәндә,
Ун сан нугай бөлгәндә,
Şahnazar batır yavdan
4315 Яралы барып килгәндә,
Алач та алач булғанда,
Алачадан хан булғанда,
Аяз да көннәр монарланып,
Гарасат utы yanganda,
4320 Бура боздан тайғанда
Бутасы баш күтәреп торғандá,
Каз очып шоңкар куганда,
Ханнан гайрет киткәндә,
Бигә мидәт иңғаша.
4325 Хан качып, би куганда,
Хан йөрүгө төшкәндә,
Идегәй мырза талапын,
Ил соңына тешкәпшә,
Хан Тұktamış гарленеп,
4330 Байтагым дип зарланып
Аны әйтеп тұлгады:
- Эй байтагым, байтагым,
Сине алдырым мин тагын,
Донман талар килгән соң,
Эл - аман бул миннән соң!
Байтагының әченде
- Ey yégétler, çuralar!
Urmanbit Bey ölünce,
Yüz bin Nogay batınca,
Şahnazar Bahadir savaştan
Yaralı çıkip gelince,
Alaç¹⁹¹ da Alaç olunca,
Alt tabakadan han olunca
Açık da günler sislenip,
Arasat odu yanınca,
Buğra buzdan kayinca,
Yavrusu baş kaldırıp durunca,
Kaz uçup sungur kovunca,
Handan gayret gidince,
Beye medet inince,
Han kaçıp, bey kovunca,
Han yürümeye düşünce,
Edige Mirza dalaşıp,
İl sonuna düşünce"
Han Toktamış arlanıp,
"Halkım" diye sizlanıp
Dönüp söyle söyledi:
"Ey halkım, halkım,
Seni aldirdim ben artik,
Düşman yağmaya geldikten sonra,
Esen kal benden sonra!
Halkımın içinde

Ül san minem nugaem;
Синнән тагын аерылдым,
Эл - аман бул миннән соң!
4340
Ül san nugaydan azak,
Өч иөз алтмыш йорт казак,
Синнән тагын аерылдым,
Эл-аман бул миннән соң!
Ünbiş чурал арталмас,
Унике атас тарталмас.
Чыңғыздан калған кара ту,
Сине яуга калдырым,
Эл-аман бул миннән соң!
Башлы, башлы, башлы урда,
Башта сине алдырым;
Байтагы эчен бетермес
Бал чапчактан аерылдым,
Эл-аман бул миннән соң!
Сұлан булат итәң
Албыннан аерылдым;
Күтәре бус сун алтын
Күркеле тәгәемнан аерылдым;
Чат та ефас куршантай
Сағ солтаннын аерылдым;
Күшалынк війтә баш булаган
Ханәкәдай аруны,
Кенәкәдай силүнү.
Йәникедей бикечне
Капылкыта тиген улжан кылдырым,
Эл-аман бул миннән соң!
Арадан кулар очырmas,
Өч иөз соңға қыргытmas,
Тарлан бүзән аерылдым;
Йөрүдә чыбык сирпетмес,
Чабуда колан ияртmes,
Карыганча көң bulган
Каранардан аерылдым,
Эл-аман бул миннән соң!
Урманбит би үлгән йорт,
Ül san nugay белгән йорт,
Шаһназар батыр јудан
Ярайын барып күлгән йорт;
Үзән дә Үзән, Үзән су
Үзекләп урдам күнган йорт,
Үзекләп сүккан сүм тимер
Инегеме сыңжыр bulgan йорт;
Үзекләп күнган урданың
Башына тынғы күнган йорт,
Тынычлык, мазан алдырым,
Эл-аман бул миннән соң!
Тұлсықынан ана Idel,
Тұлсықын урдам күнган
йорт,
Байтагының баласы

Un san miném nugayım;
Sinnen tagın ayrıldım,
El-amán bul minnen soñ!
Un san nugaydan azak,
Öç yüz altıñ yort kazak,
Sinnen tagın ayrıldım,
El-amán bul minnen soñ!
Unbiş čuram artalmas,
Üniké atan tartalmas.
Çıñğızdan kalgan kara tu,
Siné yaug'a kalдыrdım,
El-amán bul minnen soñ!
Başlı, başlı, başlı urda,
Başta siné alıldırm;
Baytagı écep bétérmes
Bal çapçaktan ayrıldım,
El-amán bul minnen soñ!
Sulap bulat igegen
Alıbınnan ayrıldım;
Kütüre buy sum altın
Kürkélé tegayumanın ayrıldım;
Çat ta yéfek kurşangan
Saf soltannan ayrıldım;
Kuşallık öyge baş bulgan
Hanekedey aruvni,
Könekedey siluvni,
Yenikedey bikiçné
Kapılıkta tığen ulca kıldırıdm,
El-amán bul minnen soñ!
Aradan kular очырmas,
Öç yüz söñgë kirgitmas,
Tarlan bützen ayrıldım;
Yörüvde čibik sirpétmes,
Çabuvda kolan iyertmes,
Karigança köç bulgan
Karanardan ayrıldım,
El-amán bul minnen soñ!
Urmanbit bi ülgen yort,
Ül san nugay bölgөn yort,
Şahnazar batır yavdan
Yaralı barıp kilgen yort;
Üzen de Üzen, Üzen su
Üzeklep urdam kungan yort,
Üzeklep sukkан sum timér
İnegeme sincir bulgan yort;
Üzeklep kungan urdanıñ
Başına tingi kungan yort,
Timlik, mazañ alındırm,
El-amán bul minnen soñ!
Tulksigana ana Idel,
Tuliksip urdam kungan
yort,
Baytagımnıñ balası

Yüz bin benim Nogayım;
Senden artik ayrıldım,
Esen kal benden sonra!
Yüz bin Nogay'dan sonra,
Senden artik ayrıldım,
Esen kal benden sonra!
On beş čoram kaldırırmaz,
On iki iğdiş deve çekemez.
Cengiz'den kalan kara tuğ,
Seni düşmana bırakırmaz,
Esen kal benden sonra!
Başlı, başlı, başlı urda,
Doksarı direktli saray,
Başta seni kaptırdım,
Halkı içip bitirmez
Bal küpiüden ayrıldım,
Esen kal benden sonra!
Hakiki čelik kılıç bileyen
Alpımdan ayrıldım;
Tamamıyla som altın
Güzel tahtımdan ayrıldım,
Tamamıyla ipeğe sarılmış
Şehzadeden ayrıldım;
Eşlik ile eve baş olan
Haneke gibi güzeli,
Köneke gibi zarif,
Yenike gibi hatunu,
Birdenbire ganimet, olca kıldırıdm,
Esen kal benden sonra!
Aradan kuğular uçurmaz,
Üç yüz mızrak yetişmez,
Tarlan Boz'dan ayrıldım,
Yürükde čibik sirpétmes
Koşuda yabanatını beğenmez,
Yaşlanıncaya dek güç olan
Tek hörgüç kart deveden ayrıldım,
Esen kal benden sonra!
Urmanbit Bey'in öldüğü yurt,
Yüz bin Nogay'ın battığı yurt,
Şahnazar Bahadır'ın¹³¹ savaştan
Yaralı çıkip geldiği yurt;
Üzen¹³² de Üzen, Üzen su ile
Çevrili sarayımin konduğu yurt,
Incelip dövülen som demirin
Kapıma zincir olduğu yurt;
Merkeze sarayımin konduğu
Başının sükün bulduğu yurt.
Barış, huzuru kaptırdık,
Esen ol benden sonra!
Dolu dolu akan ana Idil,
Bolluk içinde sarayımin
olduğu yurt,
Halkımın çocuğunun

4390 Tuyıp-üskenen uñgan йорт,
Уңышыны алдырым,
Эл-аман бул миннән соң!
Кундакка урдам кундырып,
Хан сараен салдырып,
Артыма чатыр кундырып,
4395 Алдыма базар кордырып,
Аттынан акча кистереп,
Тут алтынның мөзрене
Үз исемеме суктырып,
Тагы из гына мин анда
4400 Хан булысм дип идем,
Сине тагын алдырым,
Эл-аман бул миннән соң!
Иртән торып кош чейсәм,
Каз белән ку алдыран Idel-yort,
4405 At باشىنىد سارى بالىنىن
Сандыгымда яткан йорт.
Ингәу тирәn Idel-yort,
Жәйелү салган коты йорт;
Кечкенә жаным Йенике
4410 Киленчек булып төшкән йорт,
Йөгөнеп аяк алган йорт
Ислеп сəlam birgən йорт,
Күркеле туган силүнү
Бикәү итеп алган йорт,
4415 Ak бөркөңеч салган йорт,
Ал иннеген яккан
йорт,
Кызыл мәржәn тақкан йорт;
Акбүз atka menğen йорт,
4420 Янгыз да карған Kadýrbirdé,
Кадýrbirdé soltan туган
йорт,
Каплы камка ерткан
йорт;
Үн сан нугай жылын йорт;
4425 Өлкәn бер түй кылган йолрт;
Ялгызыма алкыш тисен дип,
Арак белән шарапка
Шунда яман түйган йорт,
Туктамыш ханин iké yort,
Индейен сон kotly bulsın!
Юыктан сиңa килем алмам,
4430 Алыстан сине күре алмам,
Юник да булса житэ алмам
Жәryүлек башка töşken son,
Эл-аман бул миннәn соң!
Мин манласм көнгө көймәdem,
4435 Tabanym жиргө timädem;
Башка зурдык töşkendé
Ялгызыл кargam Kadýrbirdé-
Mañlayinnan iskep söymedem,

Doğup büydügü servetli yurt,
Servetini alındırm
Esen ol benden sonra!
Konaǵa sarayımy kondurup,
Han sarayı yaptrıp,
Ardıma çadır kondurup,
Önüme pazar kurdurup,
Altından akçe kestirip,
Şu altının mührünü
Öz ismim bastırıp,
Daha azıcık ben orada
Han oluyum diyordum.
Seni artik kaptırdım,
Esen kal benden sonra!
Sabah kalkıp kuş uçursam,
Kaz ile kuğu avladığım Idil-Yurt;
At başı kadar sarı altın
Sandığında yatkan yort.
İňgev tiren Idel-yort,
Ceylev salgan koty yort;
Kéckéné canım Yenike
Kilénçek bulip töşken yort,
Yögénep ayak algan yort
Iyélép selam birgen yort,
Kürkélé tugan silüvni
Bikeş itep algan yort,
Ak börkönçek salgan yort,
Al innégén yakkan
yort,
Kızıl mercen takkan yort;
Akbüz atka méngen yort,
Yangız da kargan Kadýrbirdé,
Kadýrbirdé soltan туган
yort,
Kaplı kamka yırtkan
yort;
Ün san nugay ciyan yort,
Ölken bér tuy kılğan yort;
Yalğızima alkış tisén dip,
Arak belén şarapka
Şunda yaman tuygan yort,
Tuktamış hanniñ iké yort,
İndéden son kotly bulsın!
Yuviktan siña kile almam,
Alistan siné küre almam,
Yuvik da bulsa cite almam
Ceylevlik başka töşken son,
Esen ol benden soñ!
Min mañlaysım konge köymedem,
Tabanım cirge timädem;
Başka zorluk töşkende
Yalğızlı kargam Kadýrbirdé-
Mañlayinnan iskep söymedem,

Alnından koklayıp sevmedim,

Эл-аман буд миннен сон!

4440 Аны ыйтеп Туктамыш,
Йөз батырын янга алып,
Киң Жанбайны унга алып,
Янаң юлға жүнәлді.

Янаң бер көп барған сон
4445 Киң Жанбайга аны ыйттэ:
-Бу барғанаш барырмын,
Йөгереклете синалған,

Күні нөрәкке яралған
Тұмак ялты тұратым
4450 Үз астында булғанда,
Идеңей міне куганда,
Айылкын алдан алымын,
Болгардаен каладам бар,

Болгар портын алымын,
Болгарда да тыннасам,
Күе урманын төбендә
4455 Күсірін аккан Аның су,

Кара урманым төбендә
Каралын аккан Казан суы,
Казан суын үсепша
4460 Капкасы бисек таш Казан,
Ул қаламны алымын;
Инде анда да тыннасам,
Чұтманым жайта кичермен,

Жүкә Таудан үтәрмен:
Жүкә Тавым арығы -
Ышықтан аккан Ік суы,
Аның да чыгып башына,
Дақадан дағы үтәрмен.

4465 Туктамыш аны ыйткендә,
Канаң бирен кіктендә,
Илес алды Идеңей,
Сарай азын қаласы,
Сиксөн күчә арасы.

4470 Сары мәрмәр Атын Таш
Тұры барды Идеңей.
Алтынан сүккән Ак Урда,
Коменитан сүккән ак ишек,
Тәссе сүйк чын булат

4480 Оны белен ачтырын,
Ин бирде Идеңей,
Анда ишени Идеңей,
Шах Тимерге аны ыйттэ:
-Сары мәрмәр Алтын Таш-

4485 Сарайны саклан торғайсынс
Алға үзем биргәндә
Туктамыштың эзептән
Эз чыгарын алым,
Башына кылжыч қабылам

4490 Ит күнделен тынырын,
Ир күнделен табым.
Elaman bul minnen soñ!
Anı eytēp Tuktamış,
Yöz batırın yanga alıp,
Kiń Canbaynı uňga alıp,
Yene yulga yündelé.

4440 Аны ыйтеп Туктамыш,
Йөз батырын янга алып,
Киң Жанбайны унга алып,
Янаң юлға жүнәлді.

Янаң бер көп барған сон
4445 Киң Жанбайга аны ыйттэ:
-Бу барғанаш барырмын,
Йөгереклете синалған,

Күні нөрәкке яралған
Тұмак ялты тұратым
4450 Үз астында булғанда,
Идеңей міне куганда,
Айылкын алдан алымын,
Болгардаен каладам бар,

Болгар портын алымын,
Болгарда да тыннасам,
Күе урманын төбендә
4455 Күсірін аккан Аның су,

Кара урманым төбендә
Каралын аккан Казан суы,
Казан суын үсепша
4460 Капкасы бисек таш Казан,
Ул қаламны алымын;
Инде анда да тыннасам,
Чұтманым жайта кичермен,

Жүкә Таудан үтәрмен:
Жүкә Тавым арығы -
Ышықтан аккан Ік суы,
Аның да чыгып башына,
Дақадан дағы үтәрмен.

4465 Туктамыш аны ыйткендә,
Канаң бирен кіктендә,
Илес алды Идеңей,
Сарай азын қаласы,
Сиксөн күчә арасы.

4470 Сары мәрмәр Атын Таш
Тұры барды Идеңей.
Алтынан сүккән Ак Урда,
Коменитан сүккән ак ишек,
Тәссе сүйк чын булат

4480 Оны белен ачтырын,
Ин бирде Идеңей,
Анда ишени Идеңей,
Шах Тимерге аны ыйттэ:
-Сары мәрмәр Алтын Таш-

4485 Сарайны саклан торғайсынс
Алға үзем биргәндә
Туктамыштың эзептән
Эз чыгарын алым,
Башына кылжыч қабылам

4490 Ит күнделен тынырын,
Ир күнделен табым.
Esen ol benden sonra!"
Onu söyleyip Toktamış,
Yüz bahadırını, yanına alıp,
Kin Canbay'ı sağa alıp,
Yine yola yöneldi.

4440 Аны ыйтеп Туктамыш,
Йөз батырын янга алып,
Киң Жанбайны унга алып,
Янаң юлға жүнәлді.

Янаң бер көп барған сон
4445 Киң Жанбайга аны ыйттэ:
-Бу барғанаш барырмын,
Йөгереклете синалған,

Күні нөрәкке яралған
Тұмак ялты тұратым
4450 Үз астында булғанда,
Идеңей міне куганда,
Айылкын алдан алымын,
Болгардаен каладам бар,

Болгар портын алымын,
Болгарда да тыннасам,
Күе урманын төбендә
4455 Күсірін аккан Аның су,

Кара урманым төбендә
Каралын аккан Казан суы,
Казан суын үсепша
4460 Капкасы бисек таш Казан,
Ул қаламны алымын;
Инде анда да тыннасам,
Чұтманым жайта кичермен,

Жүкә Таудан үтәрмен:
Жүкә Тавым арығы -
Ышықтан аккан Ік суы,
Аның да чыгып башына,
Дақадан дағы үтәрмен.

4465 Туктамыш аны ыйткендә,
Канаң бирен кіктендә,
Илес алды Идеңей,
Сарай азын қаласы,
Сиксөн күчә арасы.

4470 Сары мәрмәр Атын Таш
Тұры барды Идеңей.
Алтынан сүккән Ак Урда,
Коменитан сүккән ак ишек,
Тәссе сүйк чын булат

4480 Оны белен ачтырын,
Ин бирде Идеңей,
Анда ишени Идеңей,
Шах Тимерге аны ыйттэ:
-Сары мәрмәр Алтын Таш-

4485 Сарайны саклан торғайсынс
Алға үзем биргәндә
Туктамыштың эзептән
Эз чыгарын алым,
Башына кылжыч қабылам

4490 Ит күнделен тынырын,
Ир күнделен табым.
Esen ol benden sonra!"
Onu söyleyip Toktamış,
Yüz bahadırını, yanına alıp,
Kin Canbay'ı sağa alıp,
Yine yola yöneldi.

4440 Аны ыйтеп Туктамыш,
Йөз батырын янга алып,
Киң Жанбайны унга алып,
Янаң юлға жүнәлді.

Янаң бер көп барған сон
4445 Киң Жанбайга аны ыйттэ:
-Бу барғанаш барырмын,
Йөгереклете синалған,

Күні нөрәкке яралған
Тұмак ялты тұратым
4450 Үз астында булғанда,
Идеңей міне куганда,
Айылкын алдан алымын,
Болгардаен каладам бар,

Болгар портын алымын,
Болгарда да тыннасам,
Күе урманын төбендә
4455 Күсірін аккан Аның су,

Кара урманым төбендә
Каралын аккан Казан суы,
Казан суын үсепша
4460 Капкасы бисек таш Казан,
Ул қаламны алымын;
Инде анда да тыннасам,
Чұтманым жайта кичермен,

Жүкә Таудан үтәрмен:
Жүкә Тавым арығы -
Ышықтан аккан Ік суы,
Аның да чыгып башына,
Дақадан дағы үтәрмен.

4465 Туктамыш аны ыйткендә,
Канаң бирен кіктендә,
Илес алды Идеңей,
Сарай азын қаласы,
Сиксөн күчә арасы.

4470 Сары мәрмәр Атын Таш
Тұры барды Идеңей.
Алтынан сүккән Ак Урда,
Коменитан сүккән ак ишек,
Тәссе сүйк чын булат

4480 Оны белен ачтырын,
Ин бирде Идеңей,
Анда ишени Идеңей,
Шах Тимерге аны ыйттэ:
-Сары мәрмәр Алтын Таш-

4485 Сарайны саклан торғайсынс
Алға үзем биргәндә
Туктамыштың эзептән
Эз чыгарын алым,
Башына кылжыч қабылам

4490 Ит күнделен тынырын,
Ир күнделен табым.
Esen ol benden sonra!"
Onu söyleyip Toktamış,
Yüz bahadırını, yanına alıp,
Kin Canbay'ı sağa alıp,
Yine yola yöneldi.

Anы ыйтеп Идеңей,
Şah Timérden ayrıldı.

4445 Норадынын янга алып,
İrənnerén üňga alıp,
Bolgardasen şəhərgə
Turya bardı İdeñey.

4450 Kilaşitip İdeñey
Bolgarları tanıtlı tanımyı,
Xəz̄fran kalıplı tuktadı:

4455 Altınlap süre yazdırıgan,
Alı bizeklé aykapu-
Aykapunu tapmadı,
Aykapunu tupsası,

4460 Kün manara - ak yanak,
Ak yanakını tapmadı.
Kalaşa ayaq basında
Kaerılıp itğtan tashi kürde,

4465 Kəyirəp itğtan kəl kürde,
Adem zati tapmadı.
Şəhərə Bolgar urtası
Östə mercan, astı taş

4470 Altımlı kolak manara -
Küz estendə gəyəhər kaş.
Anda jıltip kılğändə,
Tötənən çatnap yarılan

4475 Manarayı kürgende,
Uzun təbənəne
Bashın ucłap utırgan,
Çeçə çeldey ağaran

4480 Bodaybine kürde İdeñey.
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarınn anı buldı?
Çeldey cheçə ağarın,

4485 Bodaybigə ni buldı?
Anda eytté Bodaybi :
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarıma ni bulgaya-

4490 Çingiz ulı Cuçi han-
Ul da vatip vatomagan,
Cuçi ulı Baydu han-
Ul da bozip bozmagan

4495 Bolgarım bügén bozıldı.
Talha-Zebir sehebe
Ayagın başkan aykapu -
Aykapusı yigildi.

4500 Çeldey çeçem agarıp,
Bodaybi bulip ni kiyitm?
Sin de bulip ir buldiñ;
Baba Tökles ulı pır buldiñ;

4505 Baba Tökles ulı pır buldiñ;
Sıyınganım sin idéñ,
Bu cihannıñ fétnesé
Aksak Timér doşmannı

4510 Saraya alıp kiterdeñ,
Sarı mermer Altın Taş
Turi bardi İdeñey.
-Cengiz ulı Cuçi Han,

4515 Manarayı kürde
Anda eytté Bodaybi :
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarıma ne olmuş,

4520 Cengiz ulı Cuçi Han,
O da kirip kirmamış,
Cuçi oğlu Baydu Han,
O da bozup bozmamış

4525 Bolgarı'm bugün bozuldu.
Talha-Zebir sahaben
Ayağını bastığı aykapı,
Aykapısı yıkıldı.

4530 Çil gibi saçım ağarıp,
Boday Bey olup ne kileyim?
Sen de olup er oldun,
Baba Tökles oğlu pır oldun;

4535 Sıyınganım sen idin,
Bu cihannıñ fitnesi
Aksak Timur düşmanı
Saraya alıp getirdin,

Anı eytēp İdeñey,
Şah Timér'den ayrıldı.

4445 Noradının янга алып,
İrennerén üňga alıp,
Bolgardasen şəhərgə
Turi bardı İdeñey.

4450 Kile citép İdeñey
Bolgarnı tanıp tanımıy়,
Heyran kalıp tuktadı :

4455 Altınlap süre yazdırıgan,
Alı bizeklé aykapu-
Aykapunu tapmadı,
Aykapunu tupsası,

4460 Kuş manara- ak yanak,
Ak yanakını tapmadı.
Kalaşa ayaq basında
Kaerılıp itğtan tashi kürde,

4465 Köyrep itğtan kəl kürde,
Adem zati tapmadı.
Şehər Bolgar urtası
Östə mercan, astı taş

4470 Altımlı kolak manara -
Küz estendə gəyəhər kaş.
Anda jıltip kılğändə,
Tötənən çatnap yarılan

4475 Manarayı kürgende,
Uzun təbənəne
Bashın ucłap utırgan,
Çeçə çeldey ağaran

4480 Bodaybine kürde İdeñey.
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarına ni buldı?
Çeldey cheçə ağarın,

4485 Bodaybigə ni buldı?
Anda eytté Bodaybi :
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarıma ni bulgaya-

4490 Çingiz ulı Cuçi han-
Ul da vatip vatomagan,
Cuçi ulı Baydu han-
Ul da bozip bozmagan

4495 Bolgarım bügén bozıldı.
Talha-Zebir sehebe
Ayagın başkan aykapu -
Aykapusı yigildi.

4500 Çeldey çeçem agarıp,
Bodaybi bulip ni kiyitm?
Sin de bulip ir buldiñ;
Baba Tökles ulı pır buldiñ;

4505 Baba Tökles ulı pır buldiñ;
Sıyınganım sin idéñ,
Bu cihannıñ fétnesé
Aksak Timur doşmannı

4510 Saraya alıp kiterdeñ,
Sarı mermer Altın Taş
Turi bardi İdeñey.
-Cengiz ulı Cuçi Han,

4515 Manarayı kürde
Anda eytté Bodaybi :
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarıma ne olmuş,

4520 Cengiz ulı Cuçi Han,
O da kirip kirmamış,
Cuçi oğlu Baydu Han,
O da bozup bozmamış

4525 Bolgarı'm bugün bozuldu.
Talha-Zebir sahaben
Ayağını bastığı aykapı,
Aykapısı yıkıldı.

4530 Çil gibi saçım ağarıp,
Boday Bey olup ne kileyim?
Sen de olup er oldun,
Baba Tökles oğlu pır oldun;

4535 Sıyınganım sen idin,
Bu cihannıñ fitnesi
Aksak Timur düşmanı
Saraya alıp getirdin,

Onu deyip Edigey,
Şah Timur'dan ayrıldı.

4445 Noradının янга алып,
İrennerén üňga alıp,
Bolgardasen şəhərgə
Turi bardı İdeñey.

4450 Kile citép İdeñey
Bolgarnı tanıp tanımıy়,
Heyran kalıp tuktadı :

4455 Altınlap süre yazdırıgan,
Alı bizeklé aykapu-
Aykapunu tapmadı,
Aykapunu tupsası,

4460 Kuş manara- ak yanak,
Ak yanakını tapmadı.
Kalaşa ayaq basında
Kaerılıp itğtan tashi kürde,

4465 Köyrep itğtan kəl kürde,
Adem zati tapmadı.
Şehər Bolgar urtası
Östə mercan, astı taş

4470 Altımlı kolak manara -
Küz estendə gəyəhər kaş.
Anda jıltip kılğändə,
Tötənən çatnap yarılan

4475 Manarayı kürgende,
Uzun təbənəne
Bashın ucłap utırgan,
Çeçə çeldey ağaran

4480 Bodaybine kürde İdeñey.
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarına ni buldı?
Çeldey cheçə ağarın,

4485 Bodaybigə ni buldı?
Anda eytté Bodaybi :
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarıma ni bulgaya-

4490 Çingiz ulı Cuçi han-
Ul da vatip vatomagan,
Cuçi ulı Baydu han-
Ul da bozip bozmagan

4495 Bolgarım bügén bozıldı.
Talha-Zebir sehebe
Ayagın başkan aykapu -
Aykapusı yigildi.

4500 Çeldey çeçem agarıp,
Bodaybi bulip ni kiyitm?
Sin de bulip ir buldiñ;
Baba Tökles ulı pır buldiñ;

4505 Baba Tökles ulı pır buldiñ;
Sıyınganım sin idéñ,
Bu cihannıñ fétnesé
Aksak Timur doşmannı

4510 Saraya alıp kiterdeñ,
Sarı mermer Altın Taş
Turi bardi İdeñey.
-Cengiz ulı Cuçi Han,

4515 Manarayı kürde
Anda eytté Bodaybi :
-Kölgə-taşka bolganiplı,
Bolgarıma ne olmuş,

4520 Cengiz ulı Cuçi Han,
O da kirip kirmamış,
Cuçi oğlu Baydu Han,
O da bozup bozmamış

4525 Bolgarı'm bugün bozuldu.
Talha-Zebir sahaben
Ayağını bastığı aykapı,
Aykapısı yıkıldı.

4545 Йөз баһадир иренинән
Йорт жиренне бастырын.
Әзгәри суккан Әтгәчнә¹⁴
Әрғесинен актарып,
Нократ суккан Болгарны
Нөргесинен күптарып,
Алтын койған учагым
Ал кирпечен тұздарып,
Көмеш койған учатып
Гөл кирпечен тұздарып,
Төңгө үтте Туктамыш.
Ул да үтте дигәндә
Бу құрәсем бар икән:
Урысның бер гаверे -
Төлкедәй қызыл чырайлы,
Авиызы төкәл княже -
Ул килем басты йортымны;
Изге шыра Болгарны,
Астаналы Сиварны.
Капкасы биек Казанны,
Чулмандагы Жұқә Тай,
Урмандагы Сабаны.
Ашылғы иксеслемес Ашлыны
Яндырып та сындырып,
Көрәкләп тәңкә жыйдырып,
4555 Құн саҳтияни таптырып,
Үндүрт шәһәрле йортымны
Көлгө-ташка болгады.
Моннан да ары Бодайби
Челдәй булмай ни булсын?
4560 Аны әйтеп Бодайби
Янә башыны учап утырды.
Анда әйттө Идегәй:
- Борлықма син, Бодайби!
Болгарыны болгатып
4565 Туктамыш хан үткәндә
Сакалын ала кан итеп,
Аның да башын алым,
Урысның бер гавере -
Авиызы төкәл княже
Үндүрт шәһәр йортыны
Көлгө-ташка болған үткәндә
Авиызын-борынын кан итеп,
Аның да башын алым,
Көрәкләп алған тәңкәсеп
4570 Батманда тартып алым;
Үндүрт шәһәрлө көл булса:
Аның да күнин тұлғатеп,
Уримпа шәһәр салдаем,
Борлықма син, Бодайби!
Аны әйтеп Идегәй,
Туктамышының әзенниен
Эз чыгарып юнәлде.

Yöz bahadir irénne
Yort cireñé basturdyň.
Ezgeri sukkán Etreç'í¹⁴
Érgesénnénektarýp,
Nokrat sukkán Bolgarnı
Nörgesénnénektarýp,
Altı koygan uçagım
Al kırpécen tuzdırıp,
Kömür koygan uçagım
Göl kırpécen tuzdırıp,
Tönge ütté Tuktamış.
Ul da ütté digende
Bu küresém bar iken:
Urisníñ bér gavéré-
Tölkédéy kizıl çiraylı,
Avizi tökélé knyajı-
Ul kilép bastı yortumını;
İzgé şehré Bolgarnı,
Astanalı Sıvarnı.
Kapkası biék Kazanı,
Çulmandagi Cüke Tav,
Urmandagi Sabanı,
Aslığı ikselmes Aşlını
Yandırıp ta sindırıp,
Koreklep teñke ciydirip,
Kün sahiyanı taptırıp,
Undürt şerherlë yortumını
Kölge-taška bolgadı.
Monnan da ari Bodaybi
Çéldey bulmuy ni bulsun?
Anı eyté Bodaybi
Yene başın uşlap urtdı.
Anda eytte Idégey :
- Borlıkma sin, Bodaybi!
Bolgarını bolgatıp
4575 Tuktamış han ütkendé
Sakalını ala kan itep,
Anıñ da başını alym,
Urysnıñ ber gavéré-
Avizi tökélé knyajı
Undürt şerher yortumını
Kölge-taška bolgap ütkendé
Avizin-borının kan itep,
Anıñ da başını aliyim,
Koreklep algan teñkesen
Batmanga tartıp aliyim;
Undürt şerherén köl bulsa:
Anıñ da kunin aliyim,
Urmanı şeher saliyim,
Borlıkma sin, Bodaybi!
Anı eyté Idégey,
Tuktamışını éznenne
Éz çigarıp yüneldi.

Yüz bahadir erinden
Yurt yerini basturdın.
Ezgeri basan Etreç'ı¹⁴
Temelinden aktarıp,
Para basan Bulgarı
Altı kirişinden koparıp,
Altın döken ocağımin
Al kırpincini dağıtip,
Gümüş döken ocağımin
Gül kırpincini dağıtip,
Kuzeye geçti Toktamış.
O da geçti derken
Bunu göreceğim varmış:
Rus'un bir gávuru,
Tilki gibi kizıl çehreli,
Ağzı tüylü prens,
O gelip bastı yurdumu;
Kutsal Bolgar şehrini,
Evliya mezarı olan Sıvarı¹⁴,
Kapısı yüksek Kazanı¹⁴,
Çulman'daki Cüke Tav,
Ormandaki Saba'yı¹⁴,
Aslığı eksilmez Aşlı'yı
Yandırıp ta sindırıp,
Küreyip para toplatıp,
Deri sahiyanı ayaklar altınına alıp,
On dört şerherli yurdumu
Küle, taşa buladı
Bundan da öte Boday Bey,
Gıl gibi olmayıp ne olsun?"
Onu söyleyip Boday Bey
Yine başını avuylayıp oturdu.
O zaman söyledi Edigey:
"Elemlenme sen, Boday Bey,
Bolgar'ını bulandırıp
Tuktamış Han geçerken
Sakalını ala kan edip,
Onun da başını alayım,
Rus'un bir gávuru,
Ağzı tüylü prensi
On dört şerherli yurdunu
Küle taşa bulandırıp geçmişse,
Ağzını burnunu kan edip,
Onun da başını alayım,
Kürekler alınan parasını
Batmana tartıp alayım;
On dört şerherin kül olsa:
Onun da bedeleni ödetip,
Yerine şeher kurayım,
Elemlenme sen Boday Bey!"
Onu söyleyip Edigey,
Tuktamış'ın izinden
Iz çıkarıp yüneldi

4600 Kue urmannıny töbendə
Kueryp akkan Aşyt su,
Kara urmannıň töbendə
Karalıp akkan Kazan su.
Kazan sunıñ buyında
Kapkası biék taş Kazan -
Kapkasıñ jaňe tapmadı,
Kyrantash belen köl kürdē.
Sabakulgıne atladi.
Sabası zipa Sabakul -
Sabasını tatby tatmadı,
Tuktamış belen knyajné
Anda yene tapmadı.
Anda tuktap Idégey
Noradin belen uy kıldı.
Uy kilganda ani eytte :
-Ey Noradin, Noradin,
Emir Bırlas Şah Timér
Sarayında torganda
Әйләнеп anda kaityem,
Şah Timérne rızalap,
Üz yortına ozattyem.
4610 Әй Noradın, Noradın,
Çulman boyu Cüke Tav,
Şah Timérne rızalap,
Üz yortına ozattyem.
Ey Noradın, Noradın,
Çulman boyu Cüke Tav,
Cüke Tavının aragyı-
Işkitan akkan Ik bulır.
Anıñ da çigıp başına,
Dalaðan dala üttersen;
Méngén atıñ Sarala,
Saralaǵa atlanyı,
At koyrigıñ čart töyép,
Sítelgénçe shul koyrik
4620 Tuktamışını kua bir;
Xan kashiýnda йөз keşé,
hämmeş də sum keşé
Zəħħerien azı da ber, kubé də ber,
hämmeşen də suz bir!
Ey Noradın, Noradın,
Bu éşménne üttesen,
Kabul kildim moradıñ.
Hanekedey aruvı,
Konekedeý siluvı,
Yenikedey biceqne
Tigén ulça kılğanda,
Xanekedeý kүñeleç bar iken,
Anı da siňa saklap torgaymin,
Tinçläp hanni kova bir!
Anı eyté Idégey,
Noradınnan aerpýlyp,
Sarayga kaita ýonləde.
Kalaga žitip kılğandə
Kalasını jaňe tapmadı -
Kyrantash belen köl kürdē.

Kuyı urmannıň töbendə
Kuyırıp akkan Aşit su,
Kara urmannıň töbendə
Karalıp akkan Kazan su.
Kazan sunıñ buyında
Kapkası biyk taş Kazan -
Kapkasın yene tapmadı,
Kirantas belen köl kürdē.
Sabakulgıne atladi.
Sabası zipa Sabakul -
Sabasını tatby tatmadı,
Tuktamış belen knyajné
Anda yene tapmadı.
Anda tuktap Idégey
Noradin belen uy kıldı.
Uy kilganda ani eytte :
-Ey Noradin, Noradın,
Emir Bırlas Şah Timér
Sarayında torganda
Әйlәnep anda kaityem,
Şah Timérne rızalap,
Üz yortına ozattyem.
Ey Noradın, Noradın,
Çulman boyu Cüke Tav,
Cüke Tavının aragyı-
Işkitan akkan Ik bulır.
Anıñ da çigıp başına,
Dalaðan dala üttersen;
Méngén atıñ Sarala,
Saralaǵa atlani,
At koyrigıñ čart töyép,
Sítelgénçe sul koyrik
4630 Tuktamışını kua bir;
Han kashiýnda йөз keşé,
hämmeş də sum keşé
Zəħħerien azı da ber, kubé də ber,
hämmeşen də suz bir!
Ey Noradın, Noradın,
Bu éşménne üttesen,
Kabul kildim moradıñ.
Hanekedey aruvı,
Konekedeý siluvı,
Yenikedey biceqne
Tigén ulça kılğanda,
Xanekedeý kүñeleç bar iken,
Anı da siňa saklap torgaymin,
Tinçläp hanni kova bir!
Anı eyté Idégey,
Noradınnan aerpýlyp,
Sarayga kaita ýonləde.
Kalaga žitip kılğandə
Kalasını jaňe tapmadı -
Kyrantash belen köl kürdē.

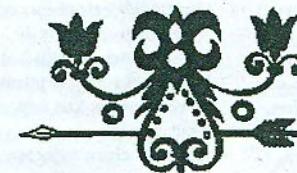
Sık ormanın dibinde
Bulanıp akan Aşit su,
Deli ormanın dibinde
Kararıp akan Kazan su.
Kazan suyu boyunda
Kapısı yüksek taş Kazan,
Kapısını yine bulmadı.
Harabe ile kül gördü
Saba Göl'e¹⁴ yürüdü.
Yatağı düzungün Saba Göl,
Saba Göl'den su içmedi.
Tuktamış ile prensi
Orada bulamadı.
Orada durup Edigey
Noradin ile danişti.
Danişınca şöyle dedi:
"Ey Noradin, Noradın,
Barlas emiri Şah Timur
Sarayında dururken,
Dönüp oraya gideyim,
Şah Timur'u razi edip,
Öz yurduma geçiriyim.
Ey Noradin, Noradın,
Çulman boyu Cüke Tav,
Cüke Tav'ın ötesi
Kuyutdan akan ik olur.
Onun da çikıp başına,
Bozkirda bozkırda geçersin;
Bindigün at Sarala,
Sarala'ya atlani,
At kuyruğunu sıkı düğümleyip,
Çözüllünceye dek şu kuyruk
Tuktamış'ı kovuyer;
Han yanında yüz kesi,
Hepsi de kötü kişi,
Zehrin azi da bér, kubé de bér,
Hemmesén de suya bir!
Ey Noradın, Noradın,
Bu éşménne üttesen,
Kabul kildim muradıñ.
Hanekedey aruvı,
Konekedeý siluvı,
Yenikedey biceqne
Tigén ulça kılğanda,
Haneke gibi güzeli,
Koneke gibi zarifi,
Yenike gibi hatunu,
Ganimet, ulça kıldıǵında,
Haneke'de gönlin var imis,
Onu da sana saklayıp dururum,
Rahatça Han'ı kovuyer!"
Onu deyip Edigey,
Noradin'dan ayrılip,
Saraya yoneldi.
Şehire varınca
Şehrinin yine bulmadı,
Kırık taş ile kül gördü.

- 4655 Алтын Ташка атлады.
Хан сарайга килгэндэ,
Хансарайның ишеген
Каһер белән ачып көргәндә,
Тимердән суккан шан киеп,
Вәзирләр белән куршаний
Түрә түрган Кыйтырычык²
Аны күрде Идегәй.
Идегәй анда ингәндә,
- Шаһ Тимер кая?² - дигәндә
Кыйтырычык хан аны ўйтте:
- Шаһ Тимере сорасан,
Шаһ Тимердәй олы хан
Алтын агач түтүй кош
4665 Ал тәхетне алдырып,
Ак филене мәндәреп
Эченә üzен кундырып,
Бар казнаны алдырып,
Аны тулы мал белән,
4670 Арты тулы чаң белән,
Айларлы көлләр белән,
Толымлы күнләр белән
Сөмәркандак юнәлдө.
Идең-йортын аныкы,
4675 Калгай булып калгаймын;
Мине монда баш кылды,
Кулемни мәнгепе белән ның кылды;
Ун мәң чирү аләен
Кулемни биреп хан кылды;
4680 Бәркәт кыкы башыны
Бүйсүнүн сал, Идегәй!
Ай бүрекле башыны
Ай кылып сал, Идегәй!
Заты Чыңғыз мин икән.
4685 Син де миңем бисм булгайсын!
Анда ўйтте Идегәй:
-Аягы чоңтык әмирән
Аямый илне екканды,
Идел-йортны бозганды,
4690 Ил казнамын алганды,
Заты Чыңғыз син üzен
Тимердән суккан шан киеп,
Калгай булып калганды
Яхши тукмак булышын!
4695 Анда килен Идегәй,
Кыйтырычыкнын аягын
Сыйрагыннаш тотып күтәрдө.
Кыйтырычыкнын кигәнен
Тимердән суккан шан икән.
4700 Аягын кулга сап итеп,
Башы белән бер орды
Упалты вәзир, утыз би
Атлап төшеп етүлди.

- Altın Taşka atladi.
Han sarayga kilgende,
Hansarayının işegén
Kaher belen açıp kergändé,
Timérden sukkann şan kiyp,
Vezirler belen kurşanip
Türde utırgan Kiygırçık²
Ani kürdé Idégey.
Idégey anda iñgände,
- Şah Timér kaya?²-digende
Kiygırçık han ani eytté :
-Şah Timérne sorasañ,
Şah Timérdey ohan
Altın ağaç tuty koş
Al tehéné aldirip,
Ak filéne méndérép
Eçené üzén kundırip,
Bar kaznani aldirip,
Ali tulı mal belen,
Artı tulı çan belen
Aylarlı kollar belen
Tolimlı künfler belen
Semerkandka yüñeldé.
İlén-yortuñ aniki,
Kalgay bulıp kalgaymin;
Miné monda baş kıldi,
Kulimni möhéré belen nik kıldı;
Un mén çitryv alayın
Kulima birép, han kıldı;
Börkét kiyak başıñını
Buyşinip sal, Idégey!
Ay büréklé başını
Ay kilip sal, Idégey!
Zati Çiñgiz min iken,
Sin de miñem biyém bulgaysıñ!
Anda eytté Idégey :
-Ayağı çontykl emiréñ
Ayamyt ilnë yikkanda,
İdél-yortuñ bozganda,
Il kaznamıñ alganda,
Zati Çiñgiz sin üzén
Timérden sukkann şan kiyp.
Kalgay bulıp kalganda
Yahşı tukmak bulırsın!
Anda kilép Idégey.
Kiygırçıkñiñ ayaqin
Siyragınnan totip kütérdé.
Kiygırçıkñiñ kigené
Timérden sukkann şan iken.
Ayaqin kulga sap itép.
Başı belen bér ordı
Unaltı vezir, utız bi
Allalap töşep yigildi.
- Altın Taş'a yürüdü
Han sarayına gelince,
Han sarayın kapısını
Kahir ile açıp girince,
Demirden dokunan zırh giyip,
Vezirler ile kuşanıp
Baş Köşede oturan Kiygırçık²,
Onu gördü Edigey.
Edigey oraya inince,
"Şah Timur nerede?" deyince
Kiygırçak Han söyledi:
"Şah Timur'u sorsan,
Şah Timur gibi ulu han
Altın ağaçlı, tuti kuşlu
Al tahtı aldirip.
Ak filine bindirip,
İçine kendini kondurup.
Var hazineyi aldirip,
Önü dolu mal ile.
Ardı dolu toz ile,
Kaküllü kollar ile
Saç örgülü cariyele ile
Semerkant'a yöneldi.
İdil-Yurt'un onunki,
Naip olup kalmışım:
Beni burada baş kıldı.
Elime mührünü verdi:
On bin ordu alayıñ
Elime verip, han kıldı;
Kartal kanat başını
Boyun eğip çıkar, Edigey!
Ay börklü başını
Ay kilip çıkar, Edigey!
Zati Cengiz ben iken,
Sen de benim beyim oluyorsun!"
O zaman söyledi Edigey:
"Ayağı sakat əmirin
Acımadan ili yırınca,
İdil-Yurt'u bozunca,
Il hazineyi alıncá,
Zati Cengiz sen özün
Demirden dokunan zırh giyip,
Naip olup kalıne
İyi tokmak olursun!"
O zaman gelip Edigey,
Kiygırçak'ın ayağını
Baldırırdan tutup kaldırdı.
Kiygırçak'ın giydiği
Demirden dokunan zırhıñ
Ayağını ele sap edip,
Başı ile bir vurdu,
On altı vezir otuz bey
"Allah" deyip düşüverdi.

- 4705 Kırıp atlap İdegey.
Хансарайдан чыккана,
Un mén alay kupkanda,
Barın bérdey öyérp,
Tukmagı belen çükérp.
Хөлак кылны ташлады.
4710 Азамат ир Идегәй
Анда илge яр салды:
- Дэвэр кемнен дэвере? -
Идегәйнен дэвере!
Заман кемнен заманы? -
Идегәйнен заманы!
4715 Яр салдырыдь калага,
Яр салдырыдь далага.
Туктамышының sansız kol -
Барын-югын жыйырды,
Жысеп азат кылдырыдь.
Утыларны сатуга
Бер чигара кылдырыдь.
Кисме-кисме сары алтын
Кисеп улжа кылдырыдь.
4720 Идел-йортны жыйырды,
Өлкән бер түй кылдырыдь.
Агаларны алдырыдь,
Киңеңсез үкен бу йортны
Киңешле йорт кылдырыдь.
4725 Каланы кайта торғызыды.
Илие илge тутырды,
Үртасына ару урда кундырыдь.
4730 Кырıp atlap İdegey.
Хансарайдан чыккана,
Un mén alay kupkanda,
Barın bérdey öyérp,
Tukmagı belen çükérp.
Хөлак кылны ташлады.

Kırıp gezip Edigey,
Han sarayından çıkinca,
On bin alay kopunca,
Hepsini birden yırip,
Tokmağı ile vurup.
Helak ediverdi
Azametli er Edigey
Orada il'e buyurdu:
"Devir kimin devri?
Edigey'in devri!
Zaman kimin zamanı?
Edigey'in zamanı!"
Buyruk verdirdi şehire,
Buyruk verdirdi bozkırı,
Toktamış'ın sayısız kulu var,
Varını, yokunu yııldı.
Yıüp azat kaldırıldı.
Oğulları satısa
Bir sinir koydurdu.
Kesme kesme sarı altın
Kesip ganimet kıldırdı.
İdil-Yurt'u yııldı.
Büyük bir toy kıldırdı.
Ağaları alındı,
Meclisiz olan bu yurdı
Meclisli yurt kıldırdı,
Şehri yeniden kurdurdu,
Barışı ili doldurdu,
Ortasına iyi saray kondurdu.

НОРАДЫННЫң ТУКТАМЫШ ХАННЫ ҮТЕРГӨНЕ
NORADIN'IN TOKTAMIŞ HAN'I ÖLDÜRMESİ

4735 Азamat ир Туктамыш
Качып бара ятканда,
Чулманни кайта кичкәнде,
Бікның башы жим башы,
Жим далага житкәндә
Жиз бүрекле йөз ирем
Жим далада күренер дип,
Йөз иреннен аерылып,
Кин Жанбайғы янга алып,
Икәүләп юлга юнәлде.
Яна бер көн баргачтан,
Кәмалың улы Кин Жанбай
Атынан иңет торганда,
4740 Колагын жиргә күйганды
Норадын менгән Сарала
Үкерө биреп кешнәде.
Жанда сискәнде,
Туктамыш аны құргәндә
Күнделе боздай бозарып,
Кин Жанбайға аны әйттеге:
-Кашымдагы юлдашы
Чыбыры-чыбыры итадер,
Жанына кыен килғандә
4745 Мине ташлап китәдер;
Бу барганның барырмын,
Төлкелегә барырмын
Төлкелде курыksam мин,

Azamat ir Tuktamiş
Kaçıp bara yatkanda,
Çulmannı kaya kığkende,
Iknıñ başı-cım başı,
Cım dalaga cıtkende
Ciz büréklé yöz irém
Cım dalada kürénér dip,
Yöz irénnen ayrıılıp,
Kiň Canbayını yanga alıp,
İkevlep yulga yüneldé.
Yene bér kón bargaçtan,
Kemanıñ ulti Kiň Canbay
Atinnan iñép torganda,
Kolagın cirge kuyganda
Noradin méngeń Sarala
Ükere birep keshnédé.
Canbay anda siskendé,
Tuktamiş anı kúrgändé
Küñelé bozdай bozarıp,
Kiň Canbayga anı eytté:
-Kaşımdağı yuldaşım
Çibır-çibır itedér,
Canına kuyın kilgände
Miné taşlap kitedér;
Bu bargannan barırmın,
Tölkeliğe barırmın
Tölkelde kurıksam min,

4750 4760 4770 4780 4790 4800 4805 4810
Ку күлленец күллендә
Баса биреп ятарын.
Теләвемис теләп торгасын,
Аллам-иым ии булса,
Унеч ел ўтте дигәндә
Янә кайтип килермен.
Аны да әйтеп Туктамыш
Киň Жанбайдан аерылды.
Төлкелегә юл totты;
Төлкелдә күнганды,
Колагын жиргә күйганды
Норадын менгән Sarala
Үкерен янә кешнәде.
Аны иштеп Туктамыш
Киň Caybaydan ayrırlıd.
Tölkeliğe yul totti;
Tölkelde kunganda,
Kolagın cirge kuyganda
Noradin méngeń Sarala
Ükérp yene keshnedé.
An iştép Tuktamiş,
Anda canı ber kırıktı,
Ku küllége yul totti.
Ku küléne barganda,
Cir-suları kalganda,
Tulgay birép anı eytté:
-İdeldәn чыккан Irmeschä,
Irmeschäden чыккан Koltorgan
Koltorgannan аерылдым,
Кошын кайда чөярмэн?
Көбәмнәц бикләрәнен,
Бавын ничек чишәрмэн?
Колача аттап йөк ауды,
Күышын кая артартын?
Сынаулы бузем егылды,
Сынаусыз, ал белмәгән
Бидәүгә ничек базып
меним?
Сер белмәгән башларга
Серемне ничек түгім?
Күп пегәрдән аерылдым,
Киңешмәнни ише кемиң сорармын?
Tuktamiş alay barganda,
Эченен эче янгана,
Тугыз күзле кирәүкә
Инсәдән басып barganda,
Бүз юшанга житкәндә
Бигенән чишип ул тунын,
Калдырырга уйлады:
Бер билгесе юк икән
Кирәүкәмне salmaga.
Караң калыр кара тун
Бүз юшанга сальым,
Алла үзәмә биргәндә
Кайтип синнен альем,-дип
Тугыз күзлес кебәне
Анда салып Kaldyryd.
Tuktamışınıң artynnan
Эзеннән эзен чыгарып
Баса килде Noradin.

Ku küllénēň külénde
Basa birép yatarım.
Télévémné télep torgaysıň,
Allam-iyem is bulsa,
Unóç yil ütté digénde
Yene kaytip kilermén.
Anı da eytеп Tuktamiş
Kiň Caybaydan ayrırlıd.
Tölkeliğe yul totti;
Tölkelde kunganda,
Kolagın cirge kuyganda
Noradin méngeń Sarala
Ükérp yene keshnedé.
An iştép Tuktamiş,
Anda canı ber kırıktı,
Ku küllége yul totti.
Ku küléne barganda,
Cir-suları kalganda,
Tulgay birép anı eytté:
-İdeldәn чыккан Irmeschä,
Irmeschäden чыккан Koltorgan,
Koltorgannan ayırdıdim,
Koşnu kaya çöyermén?
Köbemnëň biklerénéň
Bavin niçék çisermén?
Kolaça attan yök avdı,
Kuvıñı kaya artarım?
Sınavlı büzüm yigildi,
Sınavız, al bělmegen
Bidevge niçék bazıp
ményim?
Sér bělmegen başlara
Sérémne niçék tügýém?
Küp nögerden ayırdıdim,
Kifisemnne indé kémnen sorarım?
Tuktamiş alay barganda,
Éçenin éče yanganda,
Tugız kuzlé kirevke
İnseden basıp barganda,
Büz yuşanga citkende
Bigenenn çișep ul tunın,
Kaldırırga uyladı:
Bér bilgésé yuk iken
Kirevkemne salmaga.
Karañ kalar kara tun
Büz yuşanga salıym,
Alla üzümä birgenda
Kaytip sinnen alıym,-dip
Tugız kuzlé köbené
Anda salıp kaldiři.
Tuktamışını artynnан
Ézénnen ézén çigarıp
Basa kildé Noradin.

Kuğu Gölli'nün gölünde
Basiverip yatarım.
Dileğimi dileyip dur,
Sahibim Allah es olsa,
On üç yıl geçti derken,
Yine dönüp gelirim".
Onu da söyleyip Toktamış
Kin Canbay'dan ayrıldı.
Tölkili'ye yol tuttu;
Tölkili'de konarken,
Kulağını yere koyarken
Noradin'in bindiği Sarala
Bağırıp yine kişnedi.
Onu iştip Toktamış,
O zaman canı ber korktu,
Kuğu Gölüne yol tuttu.
Kuğu Gölüne varırken,
Yer suları kalırken,
Söylev verip söyle dedi:
"İdil'den çikan İrmışel,¹⁴⁸
İrmışel'den çikan Koltorgan,¹⁴⁹
Kotorgan'dan ayırdıdim,
Kuşu nerede uçururum?
Zırh gömleğimin yakalarının
Köpçalarını nasıl çözerm?
Kula attan yük devrildi,
Çadırı nereye yüklerim?
Sınavlı bozum yıkıldı,
Sınavmamış, eğitilmemiş,
Bedevi atını nasıl utanmadan
bineyim?
Sır bilmeyen başlara
İçimi nasıl dökeyim?
Çok dosttan ayırdıdim,
Tavsiyiyej artik kimden sorayım?
Toktamış öyle giderken
İçin için yanarken,
Dokuz parçalı zırh gömleği
Ağır gelmeye başlayınca,
Boz peline varınca
Sürgütünden çözüp o gömlegini,
Bırakmayı düşündü:
"Bir nişanı yok imiş
Zırhımı çıkarmaya.
Sahipsiz kalan zırhi
Boz peline çıkarayım,
Allah özüme verince
Döntüp senden alayım" diye
Dokuz parçalı zırhi
Orada çıkarıp bırakı.
Toktamış'ın ardından
İzinden izini çıkarıp
Basıp geldi Noradin.

Buz юшанга житкөндө
Караң калған кара түн
Тұғыз құзле кирәүкө -
Аны да табып Норадын,
4815 Өстене киен корғанын,
Ку құлдепе юналда.
Ку құлдепе құлдәндө
Кау камышта ятқанда
Тұкамыштай зүр ханың
4820 Дөрсөлдідер йөрө,Ку құлденін күркікканды
Тұктамыш аны ейтте:
-“Дөрс-дөрс” итеп, “дөре” итеп,
Дөрсөлдеме сүм йөрек;
4825 Тынычылкка зар қакта
Дөрсөлдөвөн ник кирек?
Идеңей дә икәү, мин янғыз,
Иреккөн жирада тынармын;
Суылқадама, ак наиза.
4830 Суенкан жирада сынарын!
Балқылдама, бала усак!
Батырларым биләрем
Бөйлемеп күлгөндө
Сөнгә сапка қыярлар;
4835 Бала усасын япрагы
Жирада ятып сулар ла.
Кубалама, коба жил.
Тәнреден изен килә тынармын;
Борқырама коба ком,
4840 Яңғыр яуса ятарсын.
Кыбырсама, тукмак ял,
Яу күлгөн көн басылысын;
Көлбәрама, көн ана!
Болыт килә батарсын.
4845 Тұлыксама тонык су!
Мине өштектән сұyk su!
Тұксаниң берे туса катарсын!
Тыңғамасаң сұзэмнә,
Өстене елкы өйләрмен -
4850 Бер сұвірса корысын,
Бер батлавың бұлдырысын.
Күйкулама, қызығ қош.
Канатын күш, мүйінш буш,
Айызың-борының мөгез қош,
4855 Авазың яман зарды қош!
Батлавың тұлған слым үюк,
Оны таңтар малым үюк,
Оя тұлған жомырқан
Итектелп алыр углым үюк!
4860 Бу катардан жан қалса,
Аллам-иынш булса,
Нугайлының ағыр йорт,
Бапчы булып мин күлсем,

Büz yuşanga citkende
Karañ kalgan kara tun
Tugiz kützle kirevke-
Anj da tabip Noradin,
Östene kiyép korganip,
Ku küléne yüneldé.
Ku küllénen külende
Kav kamışta yatkanda
Tuktamıştay zur hanniñ
Dörsöldidér yöregé.
Ku küllénen kirkunda
Tuktamış han ani eytte :
-“Dörs-dörs” itep, “döre” itep.
Dörsöldeme sum yören;
4820 Timçikkä zar қакта
Dörsöldevéni nik, kirek?
İdegey ikev, min yañgız,
İrekken jıradə tyınarмын;
Sulqıldama, ak naiza.
4830 Suenkan jıradə sınaresyn!
Balqıldama, bala usak!
Batırılarım bilәrem
Böyelşep kılgede
Söñgä sapka kiyarlar;
4835 Bala usagiň yapragı
Cirde yatip sular la.
Kubalama koba cil,
Teñreden izen kilsə tinarin;
Borkırama koba kom,
4840 Yañgır yavsa yatarsıň.
Kibırsama, tukmak yal.
Yay kilgen kön basılırsıň;
Kölbereme, kön ana!
Bolit kilsə batarsıň.
4845 Tuliksima tonık su!
Miné öşetken suvík su!
Tuksanıñ béré tusa katarsıň!
Tiñlamasañ szüzémné,
Östene yilki eydermén -
4850 Ber suvırsa korırsıň,
Ber batlavık bulırsıň.
Kiykulama, қызығ қош.
Kanatıñ kuş, muynıñ buş,
Avızıñ-borınıñ mögész қош,
4855 Avazıñ yaman zarlı қош!
Batlavık tulgan yıldım yük,
Oya tañtar malym yük,
Oya tulgan yomırıkan
İtækłep alýr uglim yük!
4860 Bu katardan can kalsa,
Allam-iyem iş bulsa,
Nugayliniñ agır yort,
Başçı bulıp min kilesem,

Boz peline varımcı
Sahipsiz kalan zırhi,
Dokuz parçalı zırhi:
Onu da bulup Noradin,
Üstüne giyip korunup.
Kuğu Gölü’ne yöneldi.
Kuğu gölü’nün gölünde
Kuru kamışta yatarken
Toktamış gibi büyük hanın
Gümbürdiyor yüregi.
Kuğu golinden korkunca
Toktamış Han şöyle söyledi:
"Gümbür, gümbür, gümbür edip
Gümbürdeme som yürek;
Huzura muhtaç zaman
Gümbürdemen niye gerek?!"
Edigey iki de ben tek
Yorulduğum yerde dinlenirim,
Inleme, ak mızrak.
Kesiştiğim yerde kırılırsın!
Titreme, yavru titrek kavak!
Bahadırılarım, beylerim
Taşkin olup gelince
Mızrak sapi yaparlar.
Yavru titrek kavağının yaprağı
Yerde yatıp solar ha.
Kovalama kuru yel,
Tanrı'dan izin gelse dinерим;
Savrulma, kızgın kum,
Yağmur yağısa yatisırsın.
Kırıdama, tokmak yele.
Ordu geldiği gün dinersin;
Gülmese, gün ana!
Bulut gelse batarsın
Dolgalanma, duru su!
Beni üstün soğuk su!
Kışın bir günü doğsa donarsın!
Dinlemesen sözümü,
Üstüne yilki sürerim,
Bir içseler kurursun,
Bir bataklık olursun.
Çığlıklar atma, kizkuşu,
Çift kanatlı boşboğazsın,
Ağzin burnun boyunuz gibi kuş.
Sesin ah ü zar dolu kuş!
Meralar dolusı yıldım yük,
Yuvarı bozacak malim yük,
Yuva dolusı yumurtanı
Eteğe alır oğlum yük!
Bu seferden can kalsa
Sahibim Allah eş olsa,
Nogayliniñ ulu yurduna,
Başçı bulıp ben gelsem,

4865 Kara lachyn-Tökle Aýak
Östene çoyép bér salsam,
Anda bér kürkip çumarsıñ!
Kül iyesé sin bulsañ,
Min küplerneñ iyesé,
Bani oymıda əýlənen
4870 Kiyiku salmyñ ñerməch!
Sinne külzən aergran,
Minne izdən aergran
İdegey uli Noradin
Minémdeyn sargayıp.
4875 Kazak chykesiñ ilətsem!
Sadakları sadıbyran,
hın tömməsen bilətsem!
Azamat ip Tuktamış
Yañe torış yañe eytte:
-Han bulıp ni itkənmen?
Xalıytama, itəma,
Əñle bulgın myrzamıñ.
Arbany oly kubəlek
Noradınnan kaçı, kür!
4880 Sarı mermər Altın Taş -
İdegey anı bastı, kür!
İdegey anda torða la,
İtsep səren saldı la,
Altın bıshıla çac kubyz
Amanlıktı aýbetle.
Yañ kilgen kən tyndı la!
Turalı koşınıñ balası -
Tumagañ kütgə töşte le!
Miném gaziz baytagım
Tubıktan kanga battı la!
Tutıqdan ყurmə kyl ael
Arytmakka battı la!
Thetañesse əzmə altıny,
Koşkanañ kójma altıny,
4890 Nuktaları sum altıny,
Azavlary ber karım
Arytmaklar bauda kattı la!
Əñləzen ja İdegey,
Maslınmyñ alyñ kuymadıny,
Kəninkə koçın tuiyadıny,
Miném bapşınyñ kışkan konda
Sin tyınarсыñ İdegey!
Ku küllénen küléné
Noradıny jıtgə külgende
Tuktamıştay zur hanniñ
Dörsöldidér yöregé :
Ana kara küringen
4895 İdegey uli Noradin,
hın birmegən moradıñ!
Xan ulımyñ, aysımyñ,
Ülmi kulta totıtlınam,

4900 4905 4910 4915

EDİGE DESTANI

Kara laçın- Tökli Ayak
Üstene cœurup bir salsam,
O zamana bir korkup dalarşın!
Göl sahibi sen olsan,
Ben çokların sahibiyim,
Baş ucumda dönüp,
Çığlık koparıp dönmesene!
Seni göldeñ ayıran,
Beni ilden ayıran
Edigey oğlu Noradin
Benim gibi sararip,
Kaçak çıksın ilinen!
Sadakları salbirap,
Hiç töşmesen bilenñen!
Azamat ir Tuktamış
Yene torıp yene eytte :
-Han bulıp ni itkənmen?
Halgıma, ilème,
Ölgə bulgan mirzamın.
Arbani oly kubəlek
Noradınnan kaçı, kür!
Sarı mermeli Altın Taş -
İdegey anı bastı, kür!
İdegey anda torða la,
İtsep səren saldı la,
Altın başlı çan kubız
Amanlıktı aýbetle,
Yav kilgen kön tindi la!
Turalı koşınıñ balası -
Tumagi kütge töşte le!
Miném gaziz baytagım
Tubıktan kanga battı la!
Tugızdan örme kıl ayıl
Argımkakka battı la!
Özeñgesé özme altıñ,
Üzengisi parça altıñ,
Kuskunu külé altıñ
Yularları som altıñ,
Azıları bir karius
Atlar bağlı iken domnuşur!
Ezelden düşman Edigey,
Malımı alıp koymadın,
Cariye kucaklayıp doymadın.
Benim başıñ kesilen günde
Sen dinersin, Edigey!"
Kuğu Gölü'nün gölünde
Noradın varır iken
Tuktamış gibi büyük hanın
Gümbürdiyor yüregi:
"İşte bak görinen
Edigey oğlu Noradin"
Hiç vermeyen muradın!
Han oğluyum, asılım,
Ölmeden ele geçmem.

Энэ житте Норадын,
Мин узэм бу көнсемдө
Жиргә сенсөм, котылмам!
4920 Күле жиген Норадын
Ку күллене күргәндә
Ахамат ир Туктамыш
Качса кача белмәде,
Куба килеп уриннан,
4925 Тора килде Туктамыш.
Бер-бөрөнө сәлем биргәндө
Анда ейтте Туктамыш:
- Атыңың бары тулпар булмас,
Кошыңың бары шоңкар булмас,
4930 Ишәк дәя булмас,
Сыер бис булмас.
Кошканы юқәдер,
Бинен аты би булыр,
Кошканы көмештер,
4935 Колыны аты кол булыр;
Син ич минем колымсын.
Мин Чыңғызынын,
беләмсен,
Хан улымын, ханынымъын,
4940 Узэм ұлми күлгә тотылмам,
Үлтөрмәмен мин сине,
Үлтөрмәссен син мине!
Анда ейтте Норадын:
- Мин бер колың түгелмен,
4945 Син де Чыңғыз түгелсен,
Мин қынырыска булып та,
Син Сөлейман түгелсен!
Камчы сабы кайма алтын,
Каныбек тә хан иде,
Ул Чыңғызынын дир иде,
4950 Ул да Чыңғыз булмады;
Тибенгесе тезмә алтын
Тыныбек тә хан иде,
Ул Чыңғызынын димәде,
4955 Эмма ул Чыңғыз иде!
Мине колым димәче,
Минем атым Норадын,
Үтөргәнчө торамын,
Әйтерсисеитен кал!
Атарынан атып кал!
4960 Мин бабамнан сораган:
Дүшемөнсөң көнендә,
Сишибенең төнендә,
Ай белен көн яурылып,

Ene città Noradin,
Min tizem bu köñemde
Cirge séñsem, kotalıman!"
Kile citép Noradin
Ku külléné kürgende
Azamat er Tuktamış
Kaçsa kaça bélmede,
Kuba kilép urinannan,
Tora kildé Tuktamış.
Bér-béréné selam birgende
Anda eytte Tuktamış :
- Atınıñ barı tulpar bulmas ,
Koşınıñ barı şoñkar bulmas,
4930 İshæk dəya bulmas,
Siyer bis bulmas.
Koşkanı yökäder,
Binen atı bi bulır,
Koşkanı kóméstér,
4935 Kolınıñ atı kol bulır;
Sin iç miném kolumsın.
Min Çiñgizmin,
bélémséñ,
Han ulimin, hanıñım,
Üzém ülmi kulga totılmam,
Ültérmemen min siné,
Ültérmessin sin miné!
Anda eytte Noradin:
Min bér kohı tülgémén,
Sin de Çiñgiz tügelséñ.
Min kimiriska búlp ta,
Sin Süleyman tügelséñ!
Kamçı sabı kayma altın,
Kanibek te han idé,
Ul Çiñgizmin dir idé,
Ul da Çiñgiz bulmadı;
Tibéngésé tézme altın
Timybek te han idé,
Ul Çiñgizmin dir idé,
Ul da Çiñgiz bulmadı;
Özeñgesé ézme altın
Üzé bi de han idé,
Ul Çiñgizmin dimedé,
Emma ul Çiñgiz idé!
Miné kolym dimeçé,
Siné bélém dimeçé!
Miném atım Noradin,
Ütérgeñçé toramın,
Eytérénne eytép kal!
Atarıññi atıp kal!
Min babamnan sorağan:
Düshembéní könende,
Sişembéní tönenede,
Ay bélén kón yavrılıp,

İşte geldi Noradin,
Ben özüm bu günümde
Yere girsem, kurtulmam!"
Geliverip Noradin
Kuğu Gölli'yü göründe
Azametli er Toktamış
Kaçsa kaça bélmede,
Kopuverip yerinden
Kalkıp geldi Toktamış.
Birbirine selam verince
Orada söyledi Toktamış:
"Her at kühelyn olmaz,
Her kuş sungur olmaz,
Eşek deve olmaz,
Inek kısrak olmaz,
Kuskunu ihmurdur,
Beyin adı bey olur,
Kuskunu gümtüstür,
Kulun adı kul olur;
Sen ya benim kolumsun
Ben Cengiz soyundanım, biliyor
musun,
Han oğluyum, hanıñım,
Özüm ölümeden ele geçmem,
Öldürmem ben seni,
Öldürmesin sen beni!"
O zaman söyledi Noradin:
"Ben bir kuşun değilim,
Sen de Cengiz soyundan degilsin.
Ben karinca olup da,
Sen Süleyman degilsin!
Kamçı sapi döküm altın
Kanibek de han idı,
O Cengiz soyundanım der idı,
O da Cengiz soyundan olmadı;
Ter keçesi dizi altın,
Timybek de han idı,
O Cengiz soyundanım der idı,
O da Cengiz soyundan olmadı;
Üzengisi parça altın
Üzi Bey de han idı,
O Cengiz soyundanım demedi,
Ama o Cengiz soyundan idı!
Beni kulum demesene;
Seni biliyorum demesene!
Benim adım Noradin,
Öldürunceye kadar dururum,
Söyleyeceğini söyleyip kal.
Diyecesini deyip kal!
Ben atamdan sormuşum:
Pazartesi gününde,
Salının gecesinde,
Ay ile gün takdir edip,

4970 İke nurdan yalgaşın,
Çin gazız kannıñ üzennén
Peyda bulgan myrzamın.
Astıymazgы ak büzne
Min babañnan soraşız
Alıp mégen mirzamın.
4975 Burama timer, sum altın
Bögép nayza takkanmin,
Garap kitap ukıgan
Galiminen meğna soragan
myrzamın.
4980 Szé kühnelémé yatkanda
Küz chigemné salgammyn,
Üzem gilyem ukımay,
Garébié belgénmén;
Theta iez alamtısh peygamber,
Utz ike meñ cəxabə -
Min ukymýjı belgännen,
Jiři belen kükñen arası
Theta men ellýk ioldyr dip,
Akyl belen belgännen;
Uzge dinnle kjaferge
4990 Utkaře ilçe igzamen,
Buran suksa çaq jökmas,
Yafragym nurdan járlatmas,
Argımagymny atlanyň,
Karap İdel kichkenmén;
4995 Kazna malim kamkaga
Өlge salmýy peçkenmén;
Kazan béléñ kantamnan
Kara ballar tasytylyp,
Härdañm su urynyna éçkännen;
5000 Batyr məntgen ataları
Beğärda satıp artıq kylgammyn;
Batyr kigən tunnarı
Baltyrylnan kigənnən;
Yalan kılıç kulga alıp,
5005 Ya kaitargan myrzamın;
Borak sınlı at ménep,
Bilék sörgen myrzamın,
Kyıññ kürgen yégétnéñ
Kiybatın belgen myrzamın;
5010 Eş kürsetken yégétnéñ
Alapassın yazgan myrzamın.
Bilgélé balta kulga alıp,
Bilgé çapkan myrzamın;
Birgen malin kiré almas
Bélekle gaziz ulımin.
Atasın sorañy nöger
iňartmäm,
Asylın sorañy mal birmem,
5015 Birgände men də biniň ïöz
Sarı altaña tuktamam;

İki nurdan yalgaşip,
Çin gazız kannıñ üzennén
Peyda bulgan myrzamın.
Astıymazgы ak büzne
Min babañnan soraşız
Alıp mégen mirzamın.
Burulmuş demir, som altın
Büküp myrzak takmışım,
Arapça kitap okuyan
Alimden māna soran
mirzayı.
Sözü gönlümé yatana
Göz nurumu dökmüşüm,
Özüm ilim okumadan,
Arabice bilmışım;
Üç yüz altmış peygamber,
Otuz iki bin sahabə:
Ben okumadan bilmışım,
Yer ile görün arası
Üç bin yıllık yoldur diye,
Akıl ile bilmışım;
Başka dinli kâfiré
Çok kere elçi göndermişım,
Burağan çıksa tóz tutmaz,
Yaşrağım nurdan yaradılmış,
Ehil atına atlanıp,
Bakıp İdil'i geçmişim;
Hazine¹⁶ malim simli kuması
Kalıp koymadan bîçmişim;
Kazan ile maşrapandan,
Kara ballar taşıtip,
Her daim su urınına éckenmén;
Batır méngeñ atlarnı
Beğärda satıp artıq kylgammyn;
Batır kigən tunnarı
Baltırınnan kigenmén;
Yalan kılıç kulga alıp,
5020 Yav kaytargan myrzamın;
Borak sınlı at ménep,
Bilék sörgen myrzamın,
Kyıññ kürgen yégétnéñ
Kiybatın belgen myrzamın;
Eş kürsetken yégétnéñ
Alapassın yazgan myrzamın.
Bilgélé balta kulga alıp,
Bilgé çapkan myrzamın;
Birgen malin kiré almas
Bélekle gaziz ulımin.
Atasın sorañy nöger
iňartmäm,
Asylın sorañy mal birmem,
Birgände men də bis yöz
Sarı altaña tuktamam;

Дусымның утын сүндөрмөм;
Доңманым утын яңдирмам;
Шаң Норадын миндермен,
Шуның йөргөн Чыңгызының
Кайсы узъяннан кимдермен?
5025 Түйгүжұ ұлы Тұктамыш
Асты Чыңғыз булса, ни буды?
Чәчле-төкел Ҳужа Әхмәт,
Аниған тұган Ир Әхмәт,
Аниған тұган Тимерқыя
5030 Аниған тұган Котлықыя,
Аниған тұган Идеғәй,
Идеғәйден тұган Норадын.
Алда юматтыр,
Ана бірде морадын!
5035 Айт қызычка житкәндә
Әйтпепел булса, әйтеп кал,
Кызырың булса қызың кал.
Анда әйтте Тұктамыш
- Ком жысып тап булмас.
5040 Кол жысып бап булмас.
Ачтап түйгү жатымас.
Патша бұлшып Идеғәй.
Чыңғыз наслеңнен булған
Бу башымы алас да,
5045 Үл да Чыңғыз буласмын.
Нинди түрә бірә де,
Миндең түрә бірә алмас.
Яхина белен иманын
Үл да кадерен белалмас!
5050 Азамат ир Тұктамыш
Жашынан өмектөзгөнде,
Кызының онған кара коньшарға
Бап күтәреп анда әйттө:
- Кыйыншылар да казынылар,
Белсембейлер, байғыншылар
5055 - Сенге күлдән аерған.
Мине ишден аерған
Идеғәй ұлы Норадын.
Бер алладан сораек:
5060 Һиң бірмесен морадын!
Қазақ чынып жириңнан.
Салдың тоғымы билеснан.
Минемдән антыраң.
Күркүннан кастыраң,
Бап күярга жир тапмын.
Күнсүншың йөрсөн ишениң!
Анда әйтте Норадын:
- Андый, андый қазғонын,
5065 Анда күбын қачырттын!
Андый, андый картынын
Монда бастым, бакырттым!
Жіде тауны яратттым.

Dostumniň utin sündérmem;
Doşmanim utin yandırmam;
Şah Noradin mindermén,
Şuşi ýörgen Çıñgızınıň
Kaysı ulınnan kimdermén?
Tuyguca ulti Tuktamış
Aslı Çiñgiz bulsa, ni buldi?
Çeçle-töklé Huca Ehmet,
Annan tugan Ir Ehmet,
Annan tugan Timérkiya
Annan tugan Kotlıkiya,
Annan tugan İdegey,
İdegeyden tugan Noradın.
Alla yumarttr,
Aña birdé moradın!
Ant kılıcka citkende
Eytéreň bulsa, eytép kal,
Kılıññ bulsa, kilip kal.
Anda eytte Tuktamış :
-Kom ciyılıp taş bulmas.
Kol ciyılıp baş bulmas.
Açtan tuygan yalçimas.
Patşa bulıp İdegey,
Çiñgiz nesélennen bulgan
Bu başınum alsa da,
Ul da Çiñgiz bulalmas;
Nindi türé bire de,
Mindey türé bire almas;
Yahşı belen yamanıñ
Ul da kaderen bélalmas!
Azamat ir Tuktamış
Canınnan ömét özgende,
Kiyılıp oçkan koşlarga
Baş kütérəp anda eytte :
-Kıryışlar da kazğışlar,
Belalımızsız, bayığışlar
-Sézne külden ayırgan,
Minı ilden ayırgan
İdegey ulti Noradın.
Bér alladan sorayık:
Hiç birmesén moradın!
Kazak çigip cirénnen,
Sadagı töşmi bilenñen,
Minémdeyén aptırıp,
Kurkuvinnan kaltırıp,
Baş kuyarga cir tapmyı,
Kuvılıp yörsén ilénen!
Anda eytte Noradın :
-Andiy, andiy kazgoşı,
Anda kuvıp kaçırtım!
Andiy, andiy kargışı
Monda bastım, bakırttım!
Cidé tavnı yańırttım.

Dostumun ocağını söndürmem.
Düşmanının ocağını yandırmam;
Şah Noradin benim,
Cengiz soyundan olanın
Hangi oğlundan eksigim var?
Tuyguca oğlu Toktamış
Aslı Cengiz olsa, ne oldu?
Saçlı tüylü Hoca Ahmet,
Ondan doğmuş Er Ahmet,
Ondan doğmuş Timirkiya,
Ondan doğmuş Kutlukaya,
Ondan doğmuş Edigey,
Edigey'den doğmuş Noradın.
Allah cömerttir,
Ona verdi muradın!
Ant kılıça varırken
Söylediğin olsa, söyleyip kal,
Kılacağın olsa, kilip kai".
O zaman söyledi Toktamış:
"Kum yüksel taş olmaz,
Kul toplanıp baş olmaz,
Açtan doyan semirmez,
Padişah olup Edigey,
Cengiz neslinden olan
Bu başımı alsa da,
O da Cengiz soyundan olamaz,
Nasıl hükümdar olamaz,
Benim gibi hükümdar olamaz,
İyi ile kötüün
O da kadrini bilemez!"
Azametli er Toktamış
Canından ümit kesince,
Süzülüp uçan kuşlara
Baş kaldırıp o zaman söyledi:
"Kızkuşları, yaban kazaları,
Bilemiyorsunuz, baykuşlar,
Sizi gölden ayıran,
Beni ilden ayıran
Edigey oğlu Noradın.
Bir Allah'tan soralım:
Hiç vermesin muradın!
Baş kaldırıp yerinden,
Sadağı düşmeden belinden,
Benim gibi şaşırıp,
Korkusundan titreyip,
Baş koymaya yer bulmadan,
Kovulup yürüsün ilinden!"
O zaman söyledi Noradın
"Öyle, öyle yaban kazımı,
Orada kovup kaçardım!
Öyle, öyle kargışı
Burada bastım, bağırttım!
Yedi dağı çinlattım.

- Karımyňıç kara bapşыңа!
Бапи кисәрмэн кайтысык!
- 5075 Atamny йорттан син кудыň!
Атамни йорттан син кудыň!
Мине йорттан син кудыň!
Miné yorttan sin kuvdñ!
- Kazak чыктым илемнөң.
Казак чыктым илемнөң.
Ишән илгә күп үттөм,
Ишән илгә күп үттөм,
Садагын төшми билемнөң.
- 5080 Уз кылғаның үзенә кайта,
Уз кылғаның үзенә кайта,
Икътар юктыр телениң!
Икътар юктыр телениң!
Арын әйт тә бирен әйт,
Арын әйт тә бирен әйт,
Беренче кизек кемиске?
Беренче кизек кемиске?
- 5085 Син ат, кизек синеке!
Син ат, кизек синеке!
Анда килеп Норадын
Анда килеп Норадын
Карышыдан торып басканды,
Карышыдан торып басканды,
Азamat ир Туктамыш
Azamat ir Tuktamış
Өч катар утын атканда,
- 5090 Атканы карь итмөдэ,
Атканы карь итмөдэ,
Тұғыз күзле киရәука,
Тұғыз күзле киရәука,
Бер күзеннен үтнеде,
Бер күзеннен үтнеде,
Уз коралыма юлықтым дип,
Уз коралыма юлықтым дип,
Жонжыгалы чал башын
- 5095 Соңа бирде Туктамыш,
Соңа бирде Туктамыш,
Ир Норадын сукканды,
Ир Норадын сукканды,
Кызычы белән чапканды,
Кызычы белән чапканды,
Туктамышының чал башы
Tuktamışınıñ чал башы
Жиргә төштө "алла" лап.
- 5100 Кан урынына сөт акты,
Кан урынына сөт акты,
Башын жігіт артыпшын,
Башын жігіт артыпшын,
Ак найзага қыстырып,
Ак найзага қыстырып,
Аны да ескә күтәреп,
Аны да ескә күтәреп,
Норадын анда сорады:
- 5105 - Колдан вәзир күясымы?
- Колдан vezir kuyasymı?
Кол телене инанасымы?
Kol telenе inanasmı?
Сөңгедә торған хан башы
Söñgédə torgan han başı
Телгә килеп anda әйттө:
Telge kilép anda eytte:
- И балам, балам, балам,
- 5110 Колдан вәзир күйсак та,
Koldan vezir kuyysak ta,
Колының телен алсак та,
Kolnıñ télén alsak ta,
Гөүдә түбәндә калды,
Göyde tübändä kaldı,
Бап илэ зә сининиң тогары,
Bap ilé ze sinininiñ togarı,
Норадын башыны жиргә атты.
- 5115 Аннан аны яңа алды,
Annan anı yene aldi,
Яңа алған соң атланды,
Yene algan soñ atlandy,
Сарала атын бер тиپтө,
Sarala atın bér tipté,
Кайта бирде Норадын.
- Kargışını kara başını!
Baş kisermén kaygısız!
- 5075 Atamny йорттан син кудыň!
Atamni йорттан син кудыň!
Miné yorttan sin kuvdñ!
- Kazak чыктым илемнөң;
Ilden ilge kùp üttém,
Sadagım töşmi bilénninen.
- Üz kılğanıñ üzéne kayta,
Üz kılğanıñ üzéne kayta,
Ikrar yuktur téléninen!
- Arın eyt te birén eyt,
Arın eyt te birén eyt,
Bérénçé kizek kémneké?
- Yeşen ölenk ir iken,
Sin at, kizek sinéké!
- 5085 Anda kilep Noradin
Anda kilep Noradın
Karşidan torıp baskanda,
Karşidan durup basınca,
Azamat ir Tuktamış
Azametli er Toktamış
Öç katar uğınatkanda,
Üç sefer okunu atınca,
Atkanı kár itimedé,
- Tugiz kúzle kirevke,
Bér kúzennéne ütmédé".
- Üz koralıma yulkitim" dip,
Üz silahıma rasgeldim" diye,
Concigali çal başın
Sona birdé Tuktamış.
- Ir Noradın sukkanda,
Kılıçlı belen çapkanda,
Tuktamışınıñ çal başı
Cirge tösté "alla" lap.
- 5100 Kan urumına söt aktı,
Başını citép artınnan,
Ak nayzaga kistırıp,
Anı da oske kütérep,
Noradın anda soradı :
- Koldan vezir kuyasymı?
Kol telenе inanasmı?
Söñgédə torgan han başı
Telge kilép anda eytte :
-İ balam, balam, balam,
- 5110 Koldan vezir koysak ta,
Kolnıñ télén alsak ta,
Gevde tübende kaldı,
Baş elé de sinnen yugarı.
Noradın başını cirge attı.
- Annan anı yene aldi,
Yene algan soñ atlandy,
Sarala atın bér tipté,
Kayta birdé Noradın.
- Kargışın kara başına!¹⁵³
Baş keserim kaygısız!
Babamı yurttan sen kovdun!
Beni yurttan sen kovdun!
Ası çıktımlı ilimden,
İlden çok geçtim,
Sadağım düşmeden belimden.
Öz kıldıgın özüne dönüyor,
Ikrar yoktur dilinden!
Orayı söyle de burayı söyle.
Birinci sıra kiminki?
Yaşın büyük er imiş,
Sen at, sıra senin!"
- O zaman gelip Noradın
Karşidan durup basınca,
Azametli er Toktamış
Üç sefer okunu atınca,
Atlığı kár etmedi,
Dokuz parçalı zırh gömleğin
Bir parçasından geçmedi.
"Öz silahıma rasgeldim" diye,
Taçlı, ağarmış başın
Sunuverdi Toktamış.
Er Noradın vurunca,
Kılıçlı ile kesince,
Toktamış'ın ağarmış başı
Yere düştü "Allah" diye.
Kan yerine süt aktı.
Başı varıp ardından,
Ak mızrağı saplayıp,
Onu da yukarı kaldırıp,
Noradın o zaman sordu:
"Kuldan vezir koyuyor musunuz?
Kul diline inanıyor musunuz?"
Mızrakta duran han başı
Dile gelip o zaman söyledi:
"Ey çocuğu, çocuğu,
Kuldan vezir koysak da,
Kulun dilini alsak da,
Gövde aşağıda kaldı,
Baş hâlâ da senden yukarı".
Noradın başı yere attı.
Ondan sonra gene aldı,
Gene aldıktan sonra atlandı,
Sarala'sını bir tepti,
Dönüverdi Noradın.

14.
BÖLÜM

НОРАДЫННЫҢ ЖАНБАЙГА ОЧРАП ЭЙТЕШКӨНЕ, ЖАНБАЙНЫҢ ИДЕГЭЙ БЕЛЭН НОРАДЫННЫ БОЗЫЛЫШТЫРГАНЫ

NORADIN'IN CANBAY'A RASTLAMASI, ONUNLA ATISMASI, CANBAY'IN EDIGEY İLE NORADIN'I BOZUSTURMASI

5120	Юлганшары күншыны,
Алар юлга киткөндө,
Юлда торған байтирек.
Байтиреккә гөнгөндө.
Кара аргымак каңгарыны.
Йоклан яткан беравын	Yuldaşları kuşlip,
Alar yulga kitkende,
Yulda torgan baytirek,
Baytirekke töskende,
Kara argımak kañtarıp.
Yoklap yatkan bérévné
5215	Күре биреп күнгөндө,
Үттереге уйлады.
Анна күнүн кире алды
- Йоклаганин үттергән.
Коралсизга күл салған -	Küre birep kilgende,
Ültérerge uyladı.
Annan kulin kire aldı;
Yoklagannı üttergen,
Koralsızga kül salganch-
5130	Хатын булыр, ир булмаст!
Ани әйттө Норадын,
У әдемиң уяты.
Уяна биреп беравык.
Тора күлде Күн Жанбай,	Hatin bular, ir bulmas!-
Anı eytüp Noradin.
Ul ademnē uyattı.
Uyana birép béravık,
Tora kıldé Kiň Canbay,
5135	Тора күлден сартацы:
- Әй Норадын, Норадын,
Ниң бирмессен морадың!
Тукмак яллы тұрыны
Каіда мендең, Норадын?
Тұтың күзде ки्रектем	Tora kilep sarnadı:
-Ey Noradin, Noradin,
Hiç birmesén moradiň!
Tukmak yallı turını
Kayda ménédéñ, Noradin?
Tugiz küzüle kirevkem
5140	Каіда күлден Норадын?
Саурик бие сөтө иде.	Kayda kiđeñ, Noradin?
Savrık biye söté idé,

Yoldaşları katılıp,
Onlar yola giderken,
Yolda duran büyük direğe.
Baytireğe geldiklerinde,
Kara atı dinlendirdip,
Uyuyup yatan birini
Görüverip gelirken,
Öldürmeye düşündü,
Ondan elini geri çekti
"Uyuyanı öldüren,
Silahsızca el süren,
Kadın olur, er olmaz!"
Onu söyleyip Noradin,
O adamı uyandırdı.
Uyanıverip bir vakit
Kalkıverdi geldi Kin Canbay,
Kalkıverip gelip mirıldandı:
"Ey Noradin, Noradin,
Hiç vermesin muradin!
Tokmak yeleyi doruya
Nerede bindin, Noradin?
Dokuz parçalı zırhını
Nerede giydin, Noradin?
Coşkun kısrak sütü idi,

5145	Тыныч йортка кот иде
Туктамыштай ханиям -
Аны ниттең Норадың?
Анда әйтте Норадың:
- Тұкмак яллы турыны
Тұнаган жирдә мейғәнмен;
Тұтыз құзле ки्रәүкенс	Timiç yortka kot idé
Tuktamıştay hanıem-
Anı nitteñ. Noradin?
Anda eytté Noradin:
- Tukmak yallı turunu
Tunagan cirde méngemén;
Tugiz küzlé kirevkené	Sakin yurda kut idi,
Toktamış gibi hanımı.
Onu ne ettin, Noradin?"
5150	Уттергән жирдә кигәнмен!
Сауырқ бис сөтө булса,
Тыныч йортка кот булса,
Туктамыштай ханиыми,
Синең якын қашыны,	Ültérğen cirde kigenmén!
Savrık bis söté bulsa,
Timiç yortka kot bulsa,
Tuktamıştay hanıimi,
Sinéñ yakın kaniñi,	Dokuz parçalı zırhı
Öldürdüğüm yerde giyimş!
5155	Төлкө құйлә әзләнеп,...
Эң ыңғарып алғанмын;
Ку құлленең күллендә
Баса барып житкәнмен,
Укташып көрешиткен соң,	Tölké külde ézlenép,
Ézen çigarip alganmin;
Ku küllénéñ külende
Basa barıp citkenmén,
Uklaşip köreş itken soñ,	Coşkun kısrak süti olsa,
Sakin yurda kut olsa,
Toktamış gibi hanımı.
Senin yakın kanını.
5160	Инкәйтеп жанын алғанмын.
Кәмәдның улы Кин Жанбай,
Сине ерау диделер,
Сине чичән диделер;
Мине мактап чырласан,	Inkeytép canin alganmin.
Kemalnýñ ulı Canbay.
Siné yirav didéler,
Sine çicen didéler;
Miné maktap cırlasañ,	Tilkili Göl'de izleyip,
İzini çikarıp almışım;
Kuğu Gölli'nün gölünde
Basıp gidip varmışım,
5165	Ярныкармын. Жаныбай,
Үзенең син мактасан,
Уттеремен. Жаныбай.
Башының баудай кисәрмен,
Канкагама йөлде ясан буармын!	Yarňıkarmyñ. Janibay,
Üzénne sin maktasan,
Ültérermén. Janibay.
Başınıñ bauday kisermén.
Kancagama yöldé yasap buvarım!	Oklasıhp gureştikten sonra,
Eğdirip canını almışım.
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Senin için yirav dediler,
Senin için çicen dediler;
5170	Анда Жанбай әйтте лә:
- Аптыраган ахмакмын.
Нине табын әйттис?	Anda Canbay eytté le:
- Aptırıgan ahmağmin,
Niné tabıñ әitidis?	Beni övp söylesen,
Yarlıgarım, Canbay,
Kemdinî sen övsen,
Öldürürüm, Canbay.
5175	Мин ераучы түгелмен.
Мин чичән дә түгелмен;
Ераучылар күлгәнче
Чичинең синә иргәнче
Беразрак мин синең
Күңделен аудап торым:	Min yiravçı tügelmén,
Min çicen de tügelmén:
Yiravçilar kilgencé
Çičenner siňa irgençé
Bérazrak min sinéñ
Küñlélén avlap toriyim:	Başını bağ gibi keserim.
Heybeme ödül yapıp bağlarım!"
5180	Көрсес, ирнең баласы,
Көрсес! дә янарсың!
Норадың анда әйтте лә:
- Көр утка янмага
Мин кауданлы жир түгел;	Köyerséñ, iñnéñ balası,
Köyerséñ de yanarsıñ!
Noradin anda eytté le:
- Köyer utka yanmaga
Min kavdanlı cir tûgel;	O zaman Canbay söyledi:
"Şaşıp kafan ahmağıñ,
Neyi bulup söyleyeyim?
5185	Син үзенең тапканыны,
Жанбай, аны жырлагын!
Анда Жанбай әйтте лә:
- Эй Норадың, Норадың,
Нич бирмесен морадың,	Sin üzénneñ tapkanıñi,
Canbay, ani cirlaqin!
Anda Canbay eytté le :
- Ey Noradin, Noradin,	Ben bir yirav değilim,
Ben çicen de değilim;
Yiravlar gelmeden,
Çicenler sana ermeden
190	Тапканыны жырласам,
Белгәнмене жырласам,
Күңделен бераз аудапсың:
Түбәгә чыккан дүртөүгә
Түре булыр көн туармы?	Hic birmesén moradiñ.
Tapkanını cirlasam,
Bélgénemné cirlasam,
Küñlén béráz avlansın:
Tübega çıkkän dörtveygé	Biraz ben senin
Gönlünü oyalaip durayım:
Üzülürsün, erin çocuğu,
Üzülürsün de yanarsın!"
195	Аркада торған алтаяга
Ага булыр көн туармы?	Türe bulır kön tuvarmı?
Arkada torgan altaya
Aga bulır kön tuvarmı?	Noradin o zaman söyledi:
"Yandırır ateşte yanmaşa
Ben kuru otlu yer değilim,
Sen özünün bulduğunu,
Canbay, onu söylesesem!"

İdegey belen Noradın!
Köne batar kən tuarmı?
Tübədeğe dürt iöldyz
Tañı atar kən tuarmı?
5200 Tubañ turat koyrıgy
Dürt çaluga kilgenmé?
Kalgan-kotkan il bulıp,
Kadyrbirdé han bulıp,
Borıngıydañ dan bulıp,
Tu jıñkelder kən tuarmı?
Beñsa tughan şunuñ kən
Siña tagın bér tuvip,
Çoydelé balta kulga alıp,
Çoydesené bér ménép,
5210 Tümençek kuzle babañı
Tübələr kən tuarmı?
Nuplek bашы кара урман,
Əvvelgédéy beznéñ tu,
Şunda başkip ifse idé!
Tüne iasınnyk bız şoñkar
Havadan tünep ifse idé!
Dürtke ayırlıp ak nayza
Türe avızına tössé idé!
Dürtke ayırlıp ak mizrak
5220 Hükümdarin ağızına düşse idé!
Dürtev-bişev bér bulıp,
Evvelgédéy béznékeler
Tu kiñeşke kile idé!
Dürt bolcarın¹⁵⁴ ağası,
Makmal tunnuñ yagası,
Kemalniñ ulı Kiñ Canbay
Xan Tuktamış çağında
Türe bulıp ütse idé!
İdegey ulı Noradın
Ermeçeséz ütse idé!
Əñ Noradın, Noradın,
5230 Biñ birimesen moradın!
Jañbajaiñ alaiñ digençde,
Tau ilenen Memetkol
Atlañ eger kizde le!
Jañbajaiñ atyñ tibendéren,
5235 Almas kylıç kütterep,
Jañbainaiñ çalmak buldy la.
Noradın aña kyrıñnañ
Aralap torıp kildé le.
Anda Jañbajaiñ eytté le:
- Karşa kummas karagaç,
Kaz kundırıñ, Noradın;
Koñıñ kummas ku ağaç,
Ku kundırıñ, Noradın!
5240 - Kırğız tamar kanımı
Cirge tamar kanımı
Ciñnen tottuñ, Noradın!
Cilkenmen töşer başını
Cöylep tottuñ, Noradın!
Siña iyergen kollarga

İdegey belen Noradın
Köné batar kön tuvarmı?
Tübədeğe dürt yoldız
Tañı atar kön tuarmı?
Tubal turat koyrıgy
Dürt çaluga kilgenmé?
Kalgan-kotkan il bulıp,
Kadyrbirdé han bulıp,
Borıngıydañ dan bulıp,
Tu cılıkelder kön tuarmı?
Bézge tughan şunuñ kən
Siña tagın bér tuvip,
Çoydelé balta kulga alıp,
Çoydesené bér ménép,
5210 Tümençek kuzle babañı
Tübələr kön tuarmı?
Nuplek bашы кара урман,
Evvelgédéy beznéñ tu,
Şunda başkip ifse idé!
Tüse şalpık bız şoñkar
Havadan tünep ifse idé!
Dürtke ayırlıp ak nayza
Türe avızına tössé idé!
Dürtke ayırlıp ak mizrak
5220 Hükümdarin ağızına düşse idé!
Dürtev-bişev bér bulıp,
Evvelgédéy béznékeler
Tu kiñeşke kile idé!
Dürt bolcarın¹⁵⁴ ağası,
Makmal tunnuñ yagası,
Kemalniñ ulı Kiñ Canbay
Xan Tuktamış çağında
Türe bulıp ütse idé!
İdegey ulı Noradın
Ermeçeséz ütse idé!
Ey Noradın, Noradın,
5230 Biñ birimesen moradın!
Jañbajaiñ alaiñ digençde,
Tau ilenen Memetkol
Atlañ eger kizde le!
Jañbajaiñ atyñ tibendéren,
5235 Almas kylıç kütterep,
Jañbainaiñ çalmak buldy la.
Noradın aña kyrıñnañ
Aralap torıp kildé le.
Anda Jañbajaiñ eytté le:
- Karşa kummas karagaç,
Kaz kundırıñ, Noradın;
Koñıñ kummas ku ağaç,
Ku kundırıñ, Noradın!
5240 - Kırğız tamar kanımı
Cirge tamar kanımı
Ciñnen tottuñ, Noradın!
Cilkenmen töşer başını
Cöylep tottuñ, Noradın!
Siña iyergen kollarga

Edigej ile Noradın'ın
Günü batar gün doğar mı?
Tepedeki dört yıldızın
Tañı atar gün doğar mı?
Sakar doru atın kuyruğu
Dört örgülü olmuş mu?¹⁵⁴
Kalıntı il olup,
Kadirbirdi Han olup,
Eskisi gibi şan alıp,
Tuğ dalgalanır gün doğar mı?
Bize doğan şu gün
Sana daha bir doğup,
Boyun keser baitayı alıp,
Ensesine bir vurup,
Çökümüş gözülü babanın
Dövüldüğü gün doğar mı?
Püşlek¹⁵⁵ başı deli orman,
Evvelki gibi bizim tuğ,
Şurada başa çıkip inse idı!
Döşü geçmiş boz sungur
Havadan dönüp inse idı!
Dörde ayrırlıp ak mizrak
Hükümdarin ağızına düşse idı!
Dördü beşi bir olup,
Evvelki gibi bizimkiler
Tuğ Meclis'e gelse idı!
Dört bolcarın¹⁵⁴ ağası,
Kadife kürkün yakası,
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Han Tuktamış çağında
Hükümdar olup geçse idı!
Edigej oğlu Noradın
Teessüsüz geçse idı!
Ey Noradın, Noradın,
Hiç birmesén moradın!
Canbay alay digende,
Tau ilenéñ Memetkol
Atlı yégét kildé le!
Canbayga atın tepindirip,
Almas kılıç kütterep,
Canbayını çalmak buldı la.
Noradın onu kürğende
Aralap torıp kildé le.
Anda Canbay eytté le:
Karga kunmas karagaç,
Kaz kundırıñ, Noradın;
Koñıñ kummas ku ağaç,
Ku kundırıñ, Noradın!
5240 - Kırğız tamar kanımı
Cirge tamar kanımı
Ciñnen tottuñ, Noradın!
Cilkenmen töşer başını
Cöylep tottuñ, Noradın!
Siña iyergen kollarga

5250 Gomer birden Noradın!
Jañbajaiñ alaiñ sız eytеп,
İnde Məmətkolnı cürgəder:
-Borma-borma başlı kol!
Uristay sarı çəçle kol!
Aç bürədəy təşle kol!
Təlkedey kızıl yozlé kol!
Eleklegen elek kol!
Törkəném bélgen türem bar,
Başınıñ bélgen patşam bar,
Patşalıq kılğan iyem bar,
Sézdeyén tav ilenéñ
Çırkes kollarda ni eşem bar?
Ir Noradın anda eytte:
-Əñ Kiñ Jañbajaiñ, Kiñ Jañbajaiñ,
Siña ulğen belen cir tulmas
Ülməgen belen kubeymesséñ!
Siña üterép ni itiyém?
Ütermi ak kitiyem.
Tuktamıştay hanıñça
Nindi həzmət kılğansıñ,
5260 Atama da shuna kyla yør!
Saraiga kaitıqñ xitkəndə,
Tuktamıştay han bашын
Kanjagatasınnan çygarıyp,
İdegeyñen aldyna
Tashlap eytté Noradın:
- Təñnər, kəñnər kugan soñ,
Təlkə külde öz alyp,
Təlkə kuldən Ku külge.
Yünelgenmén sız alip.
5270 Ku küləne bargan soñ,
Kız işteret algan soñ,
Kazıqışparny kyçkyrtyn,
Tukmak ýalny pişkirtip,
Posa-posa bargalap,
Tuktamışını tapkan soñ,
Ul miña da min ana
Küp süzlerne eytken soñ,
İñkeytəp başın alganım,
Aldıñña kiteren salganimı:
Anda eytté İdegey:
-Ey Noradın, Noradın,
Bu həzmətem ütedéñ,
Kabul kıldıñ moradın,
Siña bulsun Haneke.
5280 Urda bapny Biş Uba,
Jañbajaiñ jitən kılğendə,
Bing ubada elagın
Xanıñç kyzı Xanəkə,
Jañbajaiñ aña kürğende
Tulgay birép aña eytté:
-Elama, Xanəkəm, elama,

5290 Saray başı Beş Oba,
Canbay varıp gelince,
Beş ubada yılan
Hannıñ kizi Haneke,
Canbay aña kürğende
Tulgay birép aña eytté:
-Yılama, Haneke'm, yılama,

5300 Ömür verdin, Noradın!"
Canbay öyle söz söyleyip
Artık Memetkul'a söyüyor:
"Kıvrım kıvrım başlı kul!
Rus gibi sarı saçlı kul!
Aç kurt gibi dişli kul!
Tilki gibi kızıl yüzlü kul!
Muhibbilik eden muhibi kul!
Asılım bilen hükümdarım var,
Başımı bilen padışahım var,
Padışahlık kılan sahibim var,
Sizin gibi dağ ilinín
Çerkes kollarında ne işim var?"
Er Noradın o zaman söyledi:
"Ey Kin Canbay, Kin Canbay,
Senin ölmənle yer dolmaz,
Ölməmekle de çögalmazsın!
Seni öldürüp ne edeyim?
Öldürmeyip ak gideyim.
Toktamış gibi hanına
Nasıl hizmet kılımsan
Babama da öyle kilagör!"
Dönüp saraya varınca,
Toktamış gibi bir hanın başını
Heydinden çıkarıp,
Edigej'in öntüne
Atıp söyledi Noradın:
"Geceler, günler savınca,
Tilkı Göl'de iz alıp,
Tilkı Göl'den Kuğu Göl'e
Yönelmişim söz alıp.
Kuğu Göl'üne varınca,
Göz gezdirip alınca,
Yaban kazları bağırtıp,
Tokmak yeleyi dağıtıp,
Pusa, pusa yürütüp,
Toktamış'ı bulunca,
O bana, da ben ona
Çok sözleri söyleyince,
Eğdirip başını alısmış,
Önüne getirip koymuşum!
O zaman söyledi Edigej:
"Ey Noradın, Noradın,
Bu hizmetimi başardın.
Kabul kıldıñ muradın,
Senin olsun Haneke.
5310 Saray başı Beş Oba,
Canbay varıp gelince,
Beş ubada yılan
Hannıñ kizi Haneke,
Canbay aña kürğende
Söylen verip söyle dedi:
"Ağlama, Haneke'm, ağlama.

Атаң иде Туктамыш,
Атсыз иде, ат бирдэ,
Түнсиз иде түн бирдэ,
Асыл түшнэр кидерде.
5305 Гарәби аттар мәндерде;
Ул көннәр инде бәзгә юк,
Елама, Ханәкәм, елама!
Туктамыштай ханымны,
Синең дә булсан атасыны
Идегәй улы Норадин
Күни та житең барғанды,
Катын та башын алғанда,
Атасының алдына
5310 Аны күтәреп салғанда,
Бу эпене дан итеп.
Синең дә сорап торғанда,
Идегәй улы Норадин
Хич бирмасен морадын!
Эй Ханәкәм, Ханәкәм,
Хансарайга күлгәндә
Тар карының күнөйтеп,
Киң бәйләп көрсөт әй!
Синең дә күреп Норадин,
5315 Ай-көнде дип белсө әй!"
"Бу кем қылды?"-дигәндә.
Атасы белән бозылып,
Икең бердәй түнсө әй!
Алаң да китең тәхеттән.
Синең эпене янын согтагы
Кадырбىрде хан булып,
Әүвәлгедай дан булып,
Дәүран ғөмер сөрсө әй!
5320 Жанбай атай дигәндә,
Ханәкә торып күлгәндә,
Киң бәйләп карының,
Хансарайга ингәндә.
Норадын аны күргәндә
"Бу ны?"-дип торғанда,
Ханәкә согтагы аны әйттә:
- Атасы белер мәгънысан!
Моны иштеп Норадин,
5325 Күмәрдәй кара киселде.
Атасы күрсөт Тәхеттә:
-А! - дип anda жикерде.
Күлнәндә гүмбыра
Күлнәндә тузын сикерде.
Анда чынның уң күзә,
5330 Күzsез калды Идегәй.

Атаң idé Tuktamış,
Atsız idém, at birdé,
Tunsız idém, tun birdé,
Asıl tunnar kidérde.
Garebi atlar ménédérdé ;
Ul könner indé békzé yuk.
Yılama, Hanekem, yılama!
Tuktamışhay hanımı,
SİNÉH de bulgan atańı
Idégey ulı Noradın
Kuvip ta citép barganda,
Kagip ta başın alganda,
Atasınıñ aldına
Am da kitérep salganda,
Bu égène dan itép.
Sine de sorap torganda,
Idégey ulı Noradın
Hiç birmesén moradın!
Ey Hanekem, Hanekem,
Hansaraya kilgende
Tar karnıñıñ kiňeytеп,
Kiyéz beylep kérsem ey!
Siné de kürép Noradın,
Ay-könlé dip belse ey!"
Bu kém kıldı? "-digidene,
Atań kıldı? "-diseń ey!
Atası belen bozılıp,
Ikevě bérdey tünse ey!
Alar da kitép teheten.
Sinéén énéň yes sultan
Kadirbirde han bulip,
Evvelgédéy dan bulip,
Devran gomér sörse ey!"
Canbay alay digende,
Haneke torıp kilgende,
Kiyéz beylep karına,
Hansaraya iňgende,
Noradin ani kürğende
"Bu ni?"-diýep torganda,
Haneke sultan ani eytté:
- Atań bélér megnesén!
Moňi iştép Noradın,
5335 Kümérdey kara kiseldé.
Atasın kürép tehette:
-A!-dip anda cikerdé.
Kulindagi dumbira
Kulinda tüzüni sikerdé.
Anda çığip uñ kuzé,
5340 Kuzsız kaldı Idégey.

Baban idi Toktamış,
Atsız idim at verdi,
Kürksüz idim kürk verdi,
Asıl kürkler giydirdi,
Arabi atlara bindirdi;
O günler artık bize yok,
Ağlama, Haneke, ağlama!
Toktamış gibi hanımı,
Senin de olan atanı
Edigey oğlu Noradın
Kovup da yetip varınca,
Vurup da başını alınca,
Babasının öňüne
Onu da getirip koynuca,
Bunu, işine şan katıp.
Seni de sorup durunca,
Edigey oğlu Noradın,
Hiç vermesin muradın!
Ey Haneke'm, Haneke'm,
Han sarayına gelince
Dar karnını genişletip,
Keçe bağlayıp gïrsen ey!
Seni de görüp Noradın,
Hamile zannetse ey!
"Bunu kim kıldı?" deyince
"Baban kıldı" desen ey!
Babası ile bozuşup,
İkisi birden dönsé ey!
Onlar da gidip tahtan,
Senin kardeşin genç sultan,
Kadirbirde han olup,
Evvelki gibi şan alıp,
Devran ömür sürse ey!"
Canbay öyle deyince,
Haneke kalkıp gelince,
Keçe bağlayıp karına,
Han sarayına inince,
Noradin onu görünce,
"Bu ne?" diye sorunca,
Haneke Sultan şöyle dedi:
"Baban bilir manasını!"
Bunu duyup Noradın,
Kömür gibi kara oldu.
Babasını görüp tahta;
"A!" diye o zaman haykırdı.
Elindeki dombra
Elinde olmadan fırladı
O zaman çıkip sağ gözü,
Gözszüz kaldı Edigey.

15. BÖLÜM

ИДЕГЭЙНЕҢ НОРАДЫНГА РӘНЖЕП ЭЙТКӘНЕ, НОРАДЫНЫҢ БҮЛЕНЕП КИТКӘНЕ

EDİGEY'İN NORADIN'A İNCİNİP SÖYLENMESİ, NORADIN'IN AYRILIP GİTMESİ

- 5355 Идегәй anda рәнжеде,
Рәнжедә моны әйттә;
-Норадын да булсан, булсан!
Болтука сиңен Nars tavы
Жилен үк тә үтсөт үтсөн!
5360 Таңда чыккан Чулпандай,
Яна да яна торсана!
Шул төлөп белән тудырыым,
Дүрт кырлап учак өйләрдем,
Кызыдан бинек күлдүрдим.
5365 Алтынан чүмәк уйырыым,
Көмөнгөн төбек койдырыым,
Уен осталардан уйырыым,
Сырын сирачылардан сырыдырыым,
Эй тумагыр, тумагыр,
5370 Сине каян тудырыым?
Син туганда, Норадын,
Ту биýeler сүйдүрдим;
Алты көмөн ан бирен,
Галимнәрне түйдүрдим,
5375 Жиңе көплен ан бирен,
Ятимнәрне түйдүрдим,
Хан капшында туды дип,
Атасыны Норадын күйдүрдим.
5380 Идегей anda rencédé,
Rencéngende monı eytté :
-Noradın da bulsañ, bulsañ!
Bolutka ciñen Nars tavı
Cilép ük te ütsen! ütsene!
Tańda çıkkan Çulpandyay,
Yana da yana torsana!
Şul tellek belen tudırdım.
Dürt kırlap ugak öydérdém,
Kızıldan bisék kildirdim,
Altınnan çümeli öydürdim,
Kömürten töbek koydirdim,
Uyın ostalardan öydürdim,
Sırın sıraçılardan sırdırdım;
Ey tumagır, tumagır,
5385 Siné kayan tudırdım?
Sin tuganda, Noradın,
Tu biýeler suyırdırdım;
Alti könlep as birép,
Galimnerné tuydirdim,
5390 Cidé könlep aş birép,
Yetimnerné tuydirdim,
Han kaşında tudi dip,
Atasını Noradıñ koydurdum.

Edigey o zaman incindi,
Incinirken böyle söyledi:
"Noradın da olsan, olsan!
Buluta yetmiş Nars dagını"¹⁵⁷
Aşıp da geßen, geşene!
Tanda çıkan Çolpan gibi,
Yanıp da yanıp dursana!
Şu dilek ile baba oldum.
Dört taraklı ocak yaptırdım.
Kızılçıktañ beşik kildirdim,
Altından oluk oydurdum.
Gümüşten oturak döktürdüm.
Deligini ustalarla deldirdim,
Oymasını oymaçılara oydurdum;
Ey nankör, ey, yahsiz.
Sen nereden doğurttum?
Sen doğunca, Noradın,
Doğurmamış kısralar kestirdim;
Altı gün aş verip.
Alimleri doyurdum,
Yedi gün aş verip.
Yetimleri doyurdum.
Hanın yakınından doğdu diyę,
Adını Noradın koydurdum.

- 5380 Ýñi tumaǵyry, tumaǵyry,
Sine kajan tudyrydm?!
- 5385 Sine yamanni tudyryp,
Kalkay kamka tışpettem,
Kalkay kamka katı dip.
Sosarima биләттем;
- 5390 Sosarım suvík bulır dip,
Kük tiengé bilättäm,
Kük tiengé tiň kürmi,
Kara keşkə bilättäm;
Kara keşkənne éçende
Anaçylar hurlar dip,
Bavırını kütterti,
Bileňe sadak uratrim.
Garebi kitap ukıgan
Galimnen megne sorattım,
Koçaklap kor'en ukıgan
Mulladan megne sorattım.
Ey kolınim, min sine
Bige nöger aldyrdym,
Xanqa lasek tudy dip,
Xannan kæbəc aldyrdym;
Astıň atka kansın dip,
Aryymak sailyap menderdem,
Inçen tuniga kansın dip,
Atlaş sailyap kiderdem;
Kükregen yaulı үssen dip,
Kaçkan yunu kudyrдym,
Başlap hanı kudyrдym,
Aňı da sinin үterttem,
Kartagyń da kónemde
Üz başımy kœch ittem!
Bilənček bashes biň tiræk,
Bilge tóydeň, Noradın;
Biň biňe ber kolyn -
Tiluň iden, Noradın;
- 5405 Kazgoş kummas karaqaç,
Kaz kundırdym, Noradın,
Kozgın kummas ku ağaç,
Ku kundırdym, Noradın,
Adem jitmës kola çul,
Il kundırdiň, Noradın!
Kaýduň žirgë ut saldiň,
Utnı kaidan utlarsıň?
- 5410 Kara suga kan koidim,
Sunu kaidan ésersen?
- 5415 Kara argymak katyrday,
- 5420 Kara argymak katyrday,
- 5425 Kara argymak katyrday,
- 5430 Kara argymak katyrday,

Ey, tumagır, tumagır,
Síné kayan tudırıdm?!

Sin yamannı tuditır,
Kalkay kamka tışettém,
Kalkay kamka katı dip,
Sosarima bilettem;

Sosarım suvík bulır dip,
Kük tiyénge bilettem,
Kük tiyéngé tiň kürmi,
Kara keşkə bilettem;

Kara keşkənne éçende
Anaçylar hurlar dip,
Bavırını kütterti,
Bileňe sadak uratrim.
Garebi kitap ukıgan
Galimnen megne sorattım,
Koçaklap kor'en ukıgan
Mulladan megne sorattım.
Ey, kulunum, ben seni
Beye nöger aldyrdim,
Hana layık tudi dip,
Hannan kebék aldyrdim;
Astıň atka kansın dip,
Argumak sailyap ménédérdem,
Inçen tuniga kansın dip,
Atlas saylap kidérdem;
Kükregen yavlı üssen dip,
Kaçkan yavnı kudirdim,
Başlap hanı kudirdim,
Anı da sinnen üterttem,
Kartayan da kónemde
Üz başıma kœch ittem!

Bilənčik başı biň tiræk,
Bilge tóysem, yort öcen;
Biň biyge bér kolın -
Tiluň idem söt öcen;

Tiluň idem söt öcen;

Kazgoş kummas karaqaç,
Kaz kundırdim it öcen;
Kozgın kummas ku ağaç,
Ku kundırdim kot öcen;
Adem jitmës kola çul,
Il kundırdim yort öcen;

Yazgı kavga ut salsaм,
Urten sailyap utlarmyн?

Kara suga kan koidim,
Su tonıgyıň éçärmen;

Kara argymak katyrsam,

Tolpar sailyap menérmen;

Kara laçyn kau itsem,

Şonkar sailyap chöyrmən;

Katıfæse xurlasam,

Turka sailyap kiyermən;

Kalın nöger tarkatsam,

Han-soltannan totarmyн!

Xanenké alejittim.

Sılyu kaidan totarsıň?

Karday çecé agargan,

Kurdai kuzé kizargan,

Sin digende can atkan

Yalgız ataň min idém,

Küzém orıp çigardin;

Kaide barıp uñarsıň?

Kaide ber barsaň, tinarsıň?

Yazığı belen gönühsin,

Kayda la barıp yolarsıň?

Ir Noradın anda éytte:

- Bilenček başı biň tiræk,

Bilge tóysem, yort öcen;

Biň biyge bér kolın -

Tiluň idem söt öcen;

Kazgoş kunmas karagaç,

Kaz kundırdim it öcen;

Kozgın kummas ku ağaç,

Ku kundırdim kot öcen;

Adem citmës kola çul,

Il kundırdim yort öcen;

Yazgı kavga ut salsaм,

Urten sailyap utlarmyн;

Kara suga kan koysam,

Su tonıgyıň éçermén;

Kara argymak katırsam,

Tolpar saylap ménérmen;

Kara laçın kav itsem,

Şoñkar saylap çöyermén;

Katıfæse hurlasam,

Turka saylap kiyermén.

Kalın nöger tarkatsam,

Han-soltannan totarmyн!

Xanenké alejitsam,

Sılyu taňlap koçarmın.

Karday çecé agargan,

Kurdai kuzé kizargan,

Min digende can atkan

Yalgız atam sin bulsaň,

Sin süzéinen tangansıň

Kilénéné algansıň

Küzém orıp çigarsam,

Tenře öye Kegbené

Ber eylensem uñarмын,

Öç eylensem tınarмын;

Yazlığı belen gönühsin

Жиде эйләнсем, йолармын!

Anı eytkende Noradın

Елдирым ташлы пычагын

Суырып алды кынаптан.

Кабына сыймый юрәге

- Nöger kaydan totarsıň?
- Hanenké alejittim,
- Sılyu kaydan koçarsıň?
- Karday çecé agargan,
- Kurdai kuzé kizargan,
- Sin digende can atkan
- Yalgız ataň min idém,
- Küzém orıp çigardin;
- Kayda barıp uñarsıň?
- Kayda ber barsaň, tinarsıň?
- Yazığı belen gönühsin,
- Kayda la barıp yolarsıň?
- Ir Noradın anda éytte:
- Bilenček başı biň tiræk,
- Bilge tóysem, yort öcen;
- Biň biyge bér kolın -
- Tiluň idem söt öcen;
- Kazgoş kunmas karagaç,
- Kaz kundırdim it öcen;
- Kozgın kummas ku ağaç,
- Ku kundırdim kot öcen;
- Adem citmës kola çul,
- Il kundırdim yort öcen;
- Yazgı kavga ut salsaм,
- Urten sailyap utlarmyн;
- Kara suga kan koysam,
- Su tonıgyıň éçermén;
- Kara argymak katırsam,
- Tolpar saylap ménérmen;
- Kara laçın kav itsem,
- Şoñkar saylap çöyermén;
- Katıfæse hurlasam,
- Turka saylap kiyermén.
- Kalın nöger tarkatsam,
- Han-soltannan totarmyн!
- Xanenké alejitsam,
- Sılyu taňlap koçarmın.
- Karday çecé agargan,
- Kurdai kuzé kizargan,
- Min digende can atkan
- Yalgız atam sin bulsaň,
- Sin süzéinen tangansıň
- Kilénéné algansıň
- Küzém orıp çigarsam,
- Tenře öye Kegbené
- Ber eylensem uñarмын,
- Öç eylensem tınarмын;
- Yazlığı belen gönühsin
- Жиде эйләнсем, йолармын!
- Anı eytkende Noradın
- Елдирым ташлы пычагын
- Суырып алды кынаптан.
- Кабына сыймый юрәге
- Nökeri nereden tutarsın?
- Haneke'yi bitirdin,
- Güzelii nereden kucaklarsın?
- Kar gibi saçrı ağaran,
- Kor gibi gözü kızaran,
- Senin için can atan,
- Yalnız baban ben idim,
- Gözümü vurup çigardin;
- Nereye gidip onarsın?
- Nereye bir gitse, dinersin?
- Ayıbin ile günahını
- Nereye gidip yok edersin?"
- Er Noradın o zaman söyledi:
- "Bilenčik başındaki beş kavağı,
- Beğli koysam, yurt için;
- Bes kırkıra bir tane
- Tay idim süt için;
- Yabanı kaz kommaz kara ağaca
- Kaz kondurdum et için;
- Kuzgun kommaz kara ağaca
- Ku kondurdum kut için;
- İnsan varmaz kuru çöle
- İl kondurdum yurt için;
- Baharkı ota od salsaм,
- Anızları yandırırmı;
- Kara suya kan koysam,
- Suyun durusunu içermi;
- Kara binek atı öldürsem,
- Küheylan seçip binerim;
- Kara lâçını kurutsam,
- Sungur seçip uçururum;
- Kadifeyi horlasam,
- Çin ipeği seçip giyerim.
- Cök nökeri dağıtsam,
- Han, sultandan tutarmı!
- Haneke'yi bitirem,
- Güzelii hayran olup kucarım.
- Kar gibi saçrı ağaran,
- Kor gibi gözü kızaran,
- Benim için can atan,
- Yanlız babam sen olsan,
- Sen sözünden dönmüşün,
- Gelinini almışsin!
- Gözünü vurup çigarsam,
- Tanrı evi Kâbe'yi
- Bir dolasam onarım,
- Üç dolasam dînerim;
- Ayıbin ile günahını
- Yedi dolasam, yok ederim!"
- Onu söyleyince Noradın
- Yıldırım taşılı başlığını
- Çıkarıverdi kindan.
- Kabına siğmayan yüreği,

- 5485 Kaitypy miken kañerem dip,
Atyenyň chyktýsa saraidan.
Eldýrym taşly nyçagyn
Kara taška ber ordы,
Kara taşny kak ýrды.
- 5490 Kañere kaitypy Noradyn,
Kaitypy kىilde saräiga.
Atasyna anı eytté:
„Üй dögëidé kyır dögëi,
Üñny baskan myrzamyn!
- 5495 -Xannar belen, biler belen
Koemlaşkan myrzamyn.
Koemlaşym betkén soñ
Alis-alis jirlerge,
Üzge telle illerge,
- 5500 Itche kyläp iñenmen.
Ýazte belen ussen dip,
Yafragy nurdan yaralgan
Baitagamyňنىڭ aldyňa
Bostanly tirk bulgamyň!
- 5505 Aïi kashynda Zöhrädäy
Balçkylı-balçkylı tugaňmyň;
Taň aldynda Çulpanday
Yana-yanı torgamynyň;
Süzle ademne cöylätmez
- 5510 İñeden chyçen tugaňmyň!
Teple ademne teşhietmes
İñeden teşhle tugaňmyň;
Bulýr jırdrən bulgamyň!
Aryslanday binsem korişip,
- 5515 At yarışta uzganmin;
Kılygýym kemgę yarası,
Kıysməten anıñ kylgamyň!
Kitermén atam, kitärmen,
Şah Timergəjitärmen.
- 5520 Timerg birgən kire atny
Tırjatkençe menärmen;
Timerg birgən timerg tun
Çutelgenç kiyarmen!
Unike totam uklarını
- 5525 Betergancıç çöyrmən!
Timerg tun belen antym bar,
Timerg belen şartym bar;
Timerg birgən suyunu
Altýyam alým sœyrmən!
- 5530 Altýnnan baysa suktaryp,
Өfemə şionkar çöyrmən,
Altý arbagı ak yabıp,
Altýsyna nar jigepl,
Isençimde, savımda
- 5535 Tütüra altýn tœyrmən.
Anda torıp Noradın,
Atyna menen atländi.
- Kaytir miken kaherém dip,
Atılıp çıktı saraydan.
Yıldırım taşı piçagım
Kara taşa bér ordı,
Kara taşni kak yardı.
- Kaheré kaityp Noradın,
Kaytayı kildé saraya,
Atasyna anı eytté:
-Uy digeye kir digey,
Uyńı baskan mirzamın!
- Hannar belen, biler belen
Koyımlaşkan mirzamın.
Koyımlaşım bétken soñ
Alis-alis cirlerge,
Üzge telle illerge,
- İlçe kilip iñenmen.
Yolté belen üssen dip,
Yapragı nurdan yaratilan
Baytagimníñ aldına
Bostanlı tirk bulganmin!
- Ay kaşında Zöhreday
Balkriy-balkriy tugaňmin;
Taň alda Çulpanday
Yana-yana torgamyn;
Süzlé ademne söyletmez
- İñeden çiçen tugaňmin!
Téslé ademne téşletmes
İñeden téşle tugaňmin;
Bulır cirden bulganmin!
Arislanday binsem korişip,
- At yarısta uzganmin;
Kiligim kénge yarasa,
Kismetin anıñ kilgamanın!
Kitermén atam, kitermén,
Şah Timerg citermén.
- Timér birgen kire atı
Tirletkençé ménérmen;
Timér birgen timerg tun
Sütülgencé kiyermén!
Uniké totam uklarını
- Bétérgeñç çöyermén!
Timér belen antym bar,
Timér belen şartym bar;
Timér birgen siluvnı
Alduma alip sœyermén!
- Altýnnan baysa suktaryp,
Ögéme şoñkar çöyermén,
Altı arbagı ak yabıp,
Altısına nar cigép,
Isençimde, savımda
- Tutira altın töyermén.
Anda torıp Noradın,
Atina ménep atländi.
- "Yatışır mı kahrim" diyे,
Atılıp çıktı saraydan.
Yıldırımı taşı biçagini
Kara taşa bir vurdu,
Kara taşı ortasından yardı
- Kahri bitip Noradın,
Dönüp geldi saraya.
Babasına şöyle dedi:
"Çukur derken, kir demis,
Çukuru basan mirzayım!"
- Hanlar ile, beyler ile
İkramlaşan mirzayım;
İkramlaşmam bitince
Uzak uzak yerlere,
Baska dilli illere,
- Elçi kilip göndermiş biriyim.
Ödülle büyüsün diye,
Yaprığı nurdan yaratılan
Tahtimin önüne
Bahçede kavak olmuşum!
- Ay karşısında Zühere gibi
Parlaya parlaya doğmuşum;
Tan öncesinde Çolpan gibi
Yana yana durmuşum;
- Sözlü adamı söyletmez
Anadan çiçen doğmuşum!
Dişli adamı dileşmez
Anadan dişli doğmuşum;
Olur yerdən olmuşum!
- Arslan gibi arkam kuruyup,
At yarısında geçmişim;
Kılığım kime yarasa,
Kismetini onun kılmışım!
- Giderim, babam, giderim,
Şah Timur'a varırıム,
Timur'un verdiği kir ata
Terletircesine binerim;
Timur'un verdiği demir gömleği
- Sökülürcesine dek gileyrim!
On iki tutam okları
Bitirinceye dek atarım!
Timur ile andım var,
Timur ile şartım var:
- Timur'un verdiği güzel
Önümé alip severim!
Altindan bayşa yaptırıp,
Puhu kuşuma sunur uçururum,
Altı arabaya ak örtüp,
- Altısına erkek deve koşturup,
Esenlikte, sağlıktı
Doldurup altın yüklerim."
- O zaman kalkıp Noradın
Atına biniverdi.

- Aýtuły aru anası
Noradınya anda eytte
-Ey, Noradın, Noradın!
Kaz tóşermes küllerge
Kaz tóşéráp uynattıñ;
Kazday başın agartkan
Ataňny niğe uylatdıñ?
- 5540 -Ey Noradın, Noradın,
Ku kundırmäs küllerge
Ku kundırıp uynattıñ;
Kuday basın agartkan
Anaňny niğe uylatdıñ?
- 5545 -Ey Noradın, Noradın,
Ky kundırmäs küllepärę
Ky kundıryıp uýnattnı;
Kudai bapşın agartkan
Aňanı niğe uylatdıñ?
- 5550 -Anda eytte Noradın:
- Ey inekem, inekem,
Kaz tóşermes küllerge
Kaz tóşerdém il öčen,
Kazday başın agartkan
- 5555 -Atamny uylattdam il öčen!
- Ey inekem, inekem,
Ky kundırmäs küllepärę
Ky tóşerdém yort öčen!
- 5560 -Atamny uylattdam yort öčen!
- Ey inekem, inekem,
Kara suga kan koysan
Suni kaydan écersen?
- 5565 -Halk belen davlaşip,
Yahşını kaydan tabarsıñ?
- Ey Noradın, Noraşın,
Kaulysı jırıp ut salıp,
Utıny kaidan utlarsıñ?
- 5570 -Halk belen yavlaşip,
Yahşını kaydan tabarsıñ?
- Ey Noradın, Noraşın,
Kaulysı jırıp ut salıp,
Utıny kaidan utlarsıñ?
- 5575 -Halk ile tartışip,
Iyiyi nerden bulursun?
- Ey Noradın, Noraşın,
Kavlı cirge ut salıp,
Odu nerdedem yakarsın?
- 5580 -Halk ile tartışip,
Iyiyi nerden bulursun?
- Cevap verdi Noradın:
- Ey inekem, inekem,
Kara suga kan koysam,
- 5585 -Baldan şirbet éçermén,
Halk belen davlaşsam,
Yort яхысын tabarmyń.
- Ey inekem, inekem,
Kaulysı jırıp ut salıp,
- 5590 -Ut яхысын tabarmyń,
Halk belen yavlaşsam,
Yort яхысын tabarmyń!
- Ey inekem, inekem,
Anda dögëni su kiler,
- Aýtuły aruv anası
Noradinga anda eytté
-Ey, Noradın, Noradın!
Kaz indirmez göllere
Kaz indirip oynattıñ;
Kaz gibi başını ağartan
Babani niye üzdüñ?
- 5595 -Ey Noradın, Noradın,
Kuğu kondurmaz göllere
Kuğu kondurup oynattıñ;
Kuğu gibi başını ağartan
Ananı niye üzdüñ?"
O zaman söyledi Noradın:
"Ey anneciğim, anneciğim:
Kaz indirmez göllere
Kaz indirdim il için,
Kaz gibi başını ağartan
Babayı üzdüm il için!
- 5600 -Ey anneciğim, anneciğim,
Kuğu kondurmaz göllere
Kuğu indirdim yurt için,
Kuğu gibi başını ağartan
Anamı üzdüm yurt için!
Yine söyledi anası:
-Ey Noradın, Noradın,
Kara suya kan koysan,
Suya nerden içersin?
- 5605 -Halk ile tartışip,
Iyiyi nerden bulursun?
- Ey Noradın, Noraşın,
Kuru yere od salıp,
Odu nerdedem yakarsın?
- 5610 -Halk ile tartışip,
Iyiyi nerden bulursun?
- Cevap verdi Noradın:
- Ey anneciğim, anneciğim,
Kara suya kan koysam,
- 5615 -Baldan şerbet içermén,
Halk belen davlaşsam,
Yort yahşısın tabarmın.
- Ey inekem, inekem,
Kaulysı jırıp ut salıp,
- 5620 -Ut yahşısın tabarmın,
Halk belen yavlaşsam,
Yort yahşısın tabarmın!
- Yine eytté anası:
- Ey Noradın, Noradın,
Idil diken su kiler,
- 5625 -Anı niçek kicerseñ?
- İteğende il bulır,
Anı niçek ütersen?
- Ey Noradın, Noradın,
Jaçk diken su kiler,
- 5630 -Onu nasıl geçersin?
- Eteğinde il olur,
Onu nasıl geçersin?
- Ey Noradın, Noradın,
Yayık dijen su gelir,

- Аны ничек кичарсан?
Ягасында ил булсыр,
Аны ничек үтэрсөн?
Жавап бирде Норадын:
-Эй инәкәм, инәкәм,
Ике ташны күлтүклас,
Идел кичкән улыңмын;
Икедән яуга төшеп,
Исән чыккан улыңмын;
5595 Идел диген су булса,
Ике чумсам кичәрмән;
Итәгенде ил булса,
Ике орсам үтәрмән!
Эй инәкәм, инәкәм,
Ялтыз ташны күлтүклып,
Жаек кичкән улыңмын;
Янтыздан яуга төшеп,
Исән чыккан улыңмын;
Жаек диген су булса,
Бер чумганды кичәрмән,
Ягасында ил булса,
Бер органды үтәрмән!
Яңа әйтте анаси:
-Эй Норадын, Норадын,
Бер ағачта мен ботак -
Аны кисим диденме?
Беруене мен кеше
Аны изым диденме?
Жавап бирде Норадын:
- Эй инәкәм, инәкәм,
Бер ағачта мен ботак,
Бер ботактан исес артык?
Атнын аттан исес артык?
Бер атлаган боты артык!
5600 Ирнен ирдән исес артык?
Бер сейләгән сүзе артык!
Байлане юк чичәннәп
Өндәмәгән эшле артык!
Бейге алмаган йөргөрктән
Биле юан бишлес артык
Берүзәмә мен кеше-
Бер кешедән исес артык?
Аны әйтеп Норадын,
Чыгып житте баш тартып.
- Ани нишкә кичерсөн?
Yagasında il bılır,
Ani nişkə ütersen?
Cavap birdé Noradin:
-Ey inekem, inekem,
İké taşını kultiklap,
İdél kiçken ulıñmin;
İkeden yavga töşep,
İsen çikkan ulıñmin;
İdél digen su bulsa,
İké çumsam kiçermén;
İteğende il bulsa,
İké orsam ütermén!
Ey inekem, inekem,
Yalgız taşını kultiklap,
Cayık kiçken ulıñmin;
Yangızdan yavga töşep,
İsen çikkan ulıñmin;
Cayık digen su bulsa,
Bér çumganda kiçermén,
Yagasında il bulsa,
Bér organda ütermén!
Yene eytté anası:
- Ey Noradin, Noradin,
Bér ağaçta mén botak-
Ani kisim didéñmé?
Bérützéne mén kése
Ani izim didéñmé?
Cavap birdé Noradin:
- Ey inekem, inekem,
Bér ağaçta mén botak,
Bér botaktan nişse artik?
Atňn attan nişse artik?
Bér atlagan boty artik!
5610 Ирнен ирдән nişse artik?
Бер юнәлдә Timergä,
Бер юнәлдә Сыгнакка¹⁶²
Сыгнактан чыкып Sarayçık¹⁶³,
Сарайчыктан Аждаркан¹⁶⁴,
Дудак үтте Норадын.
Бер юнәлдә Timérge,
Бер юнәлдә Signakka,
Signaktan çıçıp Sarayçık
Сараяктан Аждаркан,
Ajdarkannan Aktubé,
Aktubéden Jaekka,
Jaek башы Кырык Чолан,
Идел башы Ирэмәл¹⁶⁵,
Ирэмәлдән Horaga,
5615 Норадан чыгып Иртешkä,
Ил кыдырды Норадын.
Ата белән даулашып,
Халык белән яулашып,
Ил яхшысын тапмады,
Аннан илгә дус булды.
Күчкән күчкә күшүшүп,
Күчмәләргә баш булып,
- Onu nasıl geçersin?
Yakasında il olur,
Onu nasıl geçersin?"
Cevap verdi Noradin:
"Ey anneciğim, anneciğim,
İki taşı koltuklayıp,
İdil'i geçen oğlunum;
İki savaşa girip,
Esen çikan oğlunum;
İdil diye su olsa,
İki dalsam geçerim;
Eteğinde il olsa,
İki vursam geçerim!
Ey, anneciğim, anneciğim,
Bir taşı koltuklayıp,
Yayık'ı geçen oğlunum,
Tek başına savaşa girip,
Esen çikan oğlunum;
Yayık diye su olsa,
Bir dalmakla geçerim,
Yakasında il olsa,
Bir vurmakla geçerim!"
Yine söyledi anası:
"Ey Noradin, Noradin,
Bir ağaçta bin dal,
Onu keseyim dedin mi,
Tek başına bin kişi,
Onu ezeylim dedin mi?"
Cevap verdi Noradin:
"Ey anneciğim, anneciğim,
Bir ağaçta bin dal,
Bir daldan nesi üstün?
Atňn attan nesi üstün?
Atňn attan nesi üstün?
Bir yürüyen budu üstün!
Erin erden nesi üstün?
Bir söyleyen sözü üstün!
Gevezə çıçenden
İşinde gücünde kişi üstün!
Ödül almayan yarıs atından
Beli semiz besli¹⁶⁶ üstün!
Tek başıma bin kişi,
Bir kişiden nesi üstün?"
Onu söyleyip Noradin,
Çıkıp gitti başını alıp.

16. BÖLÜM

НОРАДЫННЫҢ КАЙТЫП АТАСЫН КУГАНЫ, ИДЕГЭЙНЕҢ КАЗАК ЧЫГЫП КИТКӘНЕ

NORADIN'IN DÖNÜP BABASINI KOVMASI, EDİGEY'İN KAZAK ÇIKIP GITMESİ

- 5620 Idégey ugлын куганда,
Иле берекми торганды,
Хан тәхетенә хан итеп
Шадибекнә күйганды,
Дала буен ду итеп,
Duvadak ütte Noradin.
Бер юнәлдә Timergä,
Бер юнәлдә Сыгнакка¹⁶²
Сыгнактан чыкып Sarayçık¹⁶³,
Сарайчыктан Аждаркан¹⁶⁴,
5625 Аждарканнан Aktubé,
Aktubéden Cayikkä,
Jaek башы Кырык Чолан,
Идел башы Ирэмәл¹⁶⁵,
Ирэмәлдән Horaga,
5630 Норадан чыгып Иртешkä,
Ил кыдырды Норадын.
Ата белән даулашып,
Халык белән яулашып,
Ил яхшысын тапмады,
Аннан илгә дус булды.
Күчкән күчкә күшүшүп,
Күчмәләргә баш булып,
- 5635 Idégey oğlunu kovunca,
İlle bérékmi torganda,
Han tahtına han itép
Şadibeknë kuyganda,
Dala buyın du itép,
Duvadak ütte Noradin.
Bér yüñeldé Timérge,
Bér yüñeldé Signakka,
Signaktan çıçıp Sarayçık
Sarayçık'tan Acdarkan,
Acdarkan'dan AkTube,
5640 AkTube'dan Jaekka,
Aktubéden Cayikkä,
Jaek башы Kırıkk Çolan,
İdeł başı İremel,
İremel'den Noraga,
5645 İremelden Norada,
Noradan çıçıp İrtiske,
İl kidirdi Noradin.
Ata bélén davalaşip,
Halik bélén yavlasiş,
İl yahşısan tapmadı,
Annan ilgē dus buldu.
Kükçen kükçe kuşılıp,
Kükçemelere baş bulup,
- 5650 Норадан чыгып Иртешkä,
Ил кыдырды Норадын.
Ата белән даулашып,
Халык белән яулашып,
Ил яхшысын тапмады,
Аннан илгә дус булды.
Күчкән күчкә күшүшүп,
Күчмәләргә баш булып,
- 5655 Daladan dala kыdyrды,
Daladan dala kыdyrды,
Ata ile davalasıp,
Halk ile savasıp,
İl iyisini bulmadı,
Ondan sonra ile dost oldı.
Göçen göce katılıp,
Göçebelerle baş olup,
Bozkırdan bozkıra gezdi,

- 5660 Anda kүñelen тындыры. Kemalın ulı Kiň Canbay Könünen ber көн Idégeýä. Ber kilmäss ber kilde, Ber kılğändə anı éitté: - Idégeý, sin tandagы kөn Яу естене яу килсә, Яңыз нигә ярарсы? Doşmanınıн кулай үлэрсөн; Noradın yaman ulıñ tүgél idé. Kéndégénne борысын!
- 5665 Anda kүñelen tindirdi. Kemalın ulı Kiň Canbay Könünen ber kön Idégeýe Bér kilmese bér kildé, Bér kilgende ani éytté: -Idégeý, sin tañdagı kön Yav östéne yav kilsé, Yañgız nige yararsın? Doşmanıñ avlay ülerséñ; Noradın yaman ulıñ tügél idé. Kéndégénne борысын!
- 5670 Anda eytte Idégeý: - Яхши вайтте, жан әкесе, Бик күш әйттен, яу пакесе, Яу естене яу килсә, Яңыз нигә ярармы? Doñiman aulay үләрмән, Йә doñimangı kałyrmын. Noradın yaman ugłyñ tүgél idé. Kéndegeme борысын!
- 5675 Anda eytte Idégeý: - Яхши вайтте, жан әкесе, Бик күш әйттен, яу пакесе, Яу естене яу килсә, Яңыз нигә ярармы? Doñiman aulay үләрмән, Йә doñimangı kałyrmын. Noradın yaman ugłyñ tүgél idé. Kéndégémé борысын!
- 5680 Aýlтар, көnnér utkändə, Ялгыз ugлын сагынып, Сагынып та зарыгып, Idégeý anı žyrladы: - Алыстан кара күрәnse, Эйтпенсекан мырza ugłyñ, Йоқтан кара күrәnse, Tulganişkan мырza ugłyñ, Buray-buray kar yusa, Buz kiereshkən мырza ugłyñ, Bura synly uк kñise, Bulat kalkan-myrsa ugłyñ! Читтә soltan buludan Издә oltan bulu artyk; Kükta chulpan buludan Suda churtan buluv artik.
- 5685 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Жанбайдан, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Myrzadan, Isen ugły Xodaiybürdeñ, Irækle ip atamna!
- 5690 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5695 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5700 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5705 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5710 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!

Orada gönlünü dindirdi. Kemal'in oğlu Kin Canbay, Günden bir gün Edigey'e Uzun zaman sonra çıçıp geldi, Bir geldiğinde söyle dedi: "Edigey, sen tandaki gün Üst üste düşman gelse, Tek başına neye yararsın? Düşmanına avlanıp ölürsün; Noradın kötü oğlun değil idi, Belki pişman olursun!" O zaman söyledi Edigey: "İyi söyledin, can ağası, Çok hoş söyledin, kişiliksiz! Üst üste düşman gelse, Tek başına neye yararım? Düşmanı avlanıp ölürum, Ya düşmana kalırım Noradın kötü oğlum değil idi, Pişman olurum!" Noradın bozkırı geçerken, Aylar, körner tekende, Yalnız oğlunu özleyip, Özleyip de hasret çekip, Edigey söyle okudu: "Uzaktan düşman görünse, Savaşa giren mirza oğlum, Yakında ceri görünse, Durduran mirza oğlum, Savrula savrula yağan kar gibi Savaşa giren mirza oğlum, Bora gibi ok¹⁰⁴ yağısa, Çelik kalkan mirza oğlum! Gurbette sultan olmaktan İlde taban olmak üstün! Gökte Çolpan olmaktadır Suda turba balığı olmak üstün. Ey Noradın, oğlum, ey, Bana çok özlettirdin!" Anda torip Idégeý, İl ökené bilerge Kiñes-ufaş itken soñ, Noradınnı çakirtip, İlçelerén ciberdé. İlçelerit citép kilgende Noradinga anı éytté: -Kemalıñ ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!" babandan

- 5715 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5720 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5725 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5730 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5735 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5740 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5745 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5750 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5755 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- 5760 Anda eytte Idégeý: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!" babandan
- Öndəy kıldə "Kaitçsyn!"-dip, Kugın kıldə "Kaitçsyn!"-dip, Üpkelesse üpke süzen eytsem, dip, İke kanat, bér koyrik, İnep şoñkar çöysén, dip; İrnäve altın sarayak, İr sarkıtın éçsen, dip; Ay kaşında bér yoldız Zöhre balkıy torsın, dip; Tan alındıda bér yoldız. Çulpan balkıy torsın, dip; Kızıl kanlı kılıçın Ak sót bélén yusun, dip. İrge selam birgende İñkeyép tegzim kılısm, dip. Asıragan atasın Ata diyep belsen, dip, Az gına gaebé bulsa da, Anası aşa kicsan, dip. Anda eytte Noradın: - Kemal ugły Canbaydan, Sorgantay ugły Subradan, Argınnıñ ugły Kara Kuçadan, Aknyñ ugły Bulattan, Alçagır ugły Mirzadan, Isen ugły Hodaybirdéden, Irækli er!
- Öndəy kılıse de kaitmasmın; Üpkeleseni de eytmesmén. İké kanat, bér koyrik, İnep şoñkar çöymesmén. İrnäve altın sarayak, İr sarkıtın écmesmén; İrge selam birmesmén, İñkeyép tegzim kılmasmın. İrnéni künlé yéfektey- Tarazuga salsañ tiñelmes, Miskalga salsañ kim imes. Noradın alay digende, İlçelerén mullahasi Pir Galettin anı eytte: - Ber digəç tə ni yaman? Hodanı bélmes- ul yaman. İkénéley ni yaman? Farız ukimas-ul yaman. Öçençley ni yaman? Özélep çigar can yaman. Dürtençéley ni yaman? Törkéné yuk kız yaman; Bişençley ni yaman? Bişektegeler yilaşıp,
- Çağrı geldi "Dönsün!" deyip, Ulak geldi "Dönsün!" deyip, "Darılmışa darginlik sözünü söylesin, deyip, İki kanat, bir kuyruk, İnep sungur uçursun, deyip, Kenarı altın sarı kaseden, Er şarkitini işçin, deyip; Ay karşısında bir yıldız Zühre parlayıp dursun, deyip, Tan öncesinde Lir yıldız, Çulpan işidayıp dursun, deyip; Kızıl kanlı kılıcını Ak süt ile yusun, deyip, Ere selam verirken Eğilip tazim kilsin, deyip, Büyüüp yetiştiren babasını Baba diye bilsin, deyip, Azıcık suçu olsa da, Anasından örtü¹⁰⁵ affetsin" deyip. O zaman söyledi Noradın: "Kemal oğlu Canbay'dan, Sorgantay oğlu Subra'dan, Argınnıñ oğlu Kara Kuca'dan, Ak'nıñ oğlu Bulat'tan, Alçagır oğlu Mirzadan, Esen oğlu Hodaybirdi'den, "Erkli er" babamdan Çağrı gelse de dönmem; Darılsam da söylemem. İki kanat bir kuyruk, İnep sungur uçurmam; Kenarı altın sarı kaseden Er şarkitini içmem; Ere selam verməm, Eğilip tazim kılmam. Erin gönülü ipek gibi, Bir düğümlense çözülmez, Teraziye koysan denklesmez, Kantara koysan eksik değil." Noradın öyle deyince, Elçilərin mollası Pir Alâeddin söyle dedi: "Birinci ne kötü? Huda'yı bilmez: o kötü. İkinci ne kötü? Farzı yapmaz: o kötü. Üçüncüsi ne kötü? Kopup çıkar can kötü. Dördüncüsi ne kötü? Akrabası yok kız kötü. Beşinci ne kötü? Beşiktekiler ağlaşıp,

Atasız kalsa-ul яман,
Altıncılay ni yaman?
Atadan янгыз туган
ул яман.
Жиңенчеләй ни яман?
Житекләшеп ятимнәр
5765 Елый калса ул яман.
Сигезничеләй ни яман?
Ир кулыннан сирделеп
Дөүләт тайса-ul яман.
Тұтызыңылай ни яман?
Түр бала, кош баласы
5775 Ояды елый калса-ul яман.
Уныңчылай ни яман?
Утырган жире жоғарлы,
Ун бармагы қыналы,
Төңбоектай күкргө
5780 Күпегеп есқә калқыган
Ханақәдәй арулар,
Кенақәдәй туталар
Елый калса - ул яман,
Илчеләр алай дигендә
5785 Кайтып килде Норадын,
Кашка көрән ат менәп,
Ата-анасын үз санап,
Үзгәләре ят белеп,
Чаба кайтты Норадын,
5790 Атасына ялынып,
Язығы белән гөнаңсы
Үз мүйинна альниып.
Идегәй аны құргәндә,
Мангаен искәп сейғәндә,
5795 Норадынга аны әйтте:
- Уяу, батыр баламсың,
Уяныкли мұрза углым!
Құркем құрек баламсың
Кәрәр иткән мұрза углым!
5800 Бұз аргымак баласыдай
Бүйли-сынлы мұрза углым!
Алсу-кара битле углым!
Иплеләргө ипле углым!
Авадан очкан алты аккош,
5805 Үц канаты, сырлы углым!
Пәйгамбернәң кияве
Галидаен нурлы углым!
Фирштедей битле углым!
Бисек рәүғе төсле углым!
5810 Шаталы сәфәк тун киса,
Яраышыкли мұрза углым!
Садагиң алтын, ук алтын,
Самырган әйткән сүз алтын,
Сағ азамат мұрза углым!
5815 Ямәннан кеше жыйсам,

Atasız kalsa- ul yaman,
Altıncılay ni yaman?
Atadan yañgız tugañ
ul yaman.
Cidénçéley ni yaman?
Citekleşep yetimner
Yılıy kalsa-ul yaman.
Sigézénéçéley ni yaman?
Ir kulinnan sirpélép
Devlet taysa-ul yaman.
Tugizincilay ni yaman?
Tur bala, koş balası
Oyada yılıy kalsa-ul yaman.
Unıncılay ni yaman?
Utırgan ciré cofarlı,
Un barmagi kinalı,
Tönboyiktaý kükregé
Küpérép öske kalkığan
Hanekedey aruylar,
Könekedey tutalar
Yılıy kalsa-ul yaman,
Ilçéler alay digende
Kaytip kildé Noradin,
Kaşka kören at ménép,
Ata-anasın üz sanap,
Üzgelerné yat bélép,
Çaba kayttı Noradin,
Atasına yalınıp,
Yazığı belen gönühsı
Üz muynına alınyıp.
İddegäy anı kürğende,
Mañgayın iskep söygende,
Noradinga anı eytté:
-Uyaw, batır balamsıň,
Uyanıkları mirza ugліm!
Kürkem kürék balamsıň
Kerger itken mirza ugліm!
Büz aргымак баласыдай
Buylı-sıslı mirza ugліm!
Alsu-kara bitlé ugліm!
İpllerge iplá ugліm!
Avadan oçkan altı akkoş,
Üñ kanatı, sırlı ugліm!
Peygambernәñ kiyevé
Galidayen nurlı ugліm!
Firşetdedey bitle ugліm!
Biyék revge töslé ugліm!
Şatalı yéfek tun kise,
Yaraşıklı mirza ugліm!
Sadagıñ altın, uk altın,
Samırgap eytken söz altın,
Saf azamat mirza ugліm!
Yemennen készé ciysam,

Babasız kalsa: o kötü;
Altıncısi ne kötü?
Babadan yalnız doğmuş
oğuł kötü,
Yedincisi ne kötü?
Kucaklaşip yetimler
Ağlaya kalsa: o kötü.
Sekizincisi ne kötü?
Er elinden serpiliп
Devlet gitse, o kötü.
Dokuzuncusu ne kötü?
Eğitilmemiş kuş yavrusu
Yuvada ağlaya kalsa, o kötü.
Onuncusu ne kötü?
Oturam yeri mis kokulu,
On parmağı kinalı,
Ak nilüfer gibi göğüs
Köpürüp üste kalkan,
Haneke gibi güzeller.
Köneke gibi hanımlar
Ağlaya kalsa: o kötü."
Elçiler söyle deyince
Dönüp geldi Noradin,
Kaşaklı haki dorusu ata binip,
Baba anasını öz sayıp,
Başkaları yad bilip,
Koşup döndü Noradin,
Babasına yalvarıp,
Ayibi ile günühi
Öz boynuna alıp.
Edigey onu göründe
Alını koklayıp sevincé,
Noradin'a söyle söyledi:
"Uyanık bahadır çocuğumsun,
Uyanık mirza ugліm!
Güzel kürk gibi çocuğumsun,
Güzelinden güzel mirza ugліm!
Boz at yavrusu gibi
Boy boslu mirza ugліm!
Al kara yüzü ugліm!
Uslulara uslu ugліm!
Havadan uçan altı kuğu,
Sağ kanadı sırlı ugліm!
Peygamber'in damadı
Ali gibi nurlı ugліm!
Melek gibi yüzlü ugліm!
Büyük akçaagaç¹⁷⁵ gibi ugліm!
Simli kumaştanipek kürk giyse,
Yakışıklı mirza ugліm!
Sadagıñ altın, okun altın,
Gönülsüz söylediği sözün altın,
Saf azamat mirza ugліm!
Cümlesinden¹⁷⁶ kişi toplasam,

Urtaga ağaç teksem,
Сине дәрәҗәгә чиксәм,
Сағ алтынсын, мұрза углым!
Идегәй алай әйткәндә,
5820 Дәрәҗәгә чиккәндә,
Ир азамат Норадын
Хан булам дип улады,
Атасы хан итмәde,
Үзә дә хан булмады.
5825 Норадын моны құргәндә
Каһеренән кайналды,
Идегәйгә анда әйтте:
- Эйткәнсің барысын
Кылганың хак, и ата!
5830 Эйткәнсің бересен дә
Кылганың юқ, и ата!
Тирлегем алтын булмады:
Тәгем минар булмады.
Хан жысны бы улы
5835 Норадын хан булмады,
Хан булғанының ишсе артык?
Үзбездән соңыға
Өлгеләп өлгө булмады.
Йә син үзәң хан бултын,
5840 Йә син мине хан қылғы!
Йә син мине үтергел,
Йә мин сине үтерім!
Йә күзәме күрәнме
Казак ҹыгып күтгиди
5845 Анда әйтте: Идегәй:
-Эй Норадын, Норадын,
Аңlamıymын морадын!
Тұktamışынъ илендә,
Тұган-ұскен жиремдә,
5850 Ач бүрәдәй караштым,
Әт мешәктай талаштым.
Билем саурылы көрәнне
Боракка охаша мәнгәнмен,
Тамgasız ugly Baarktan
İrekesz alu alganmin.
Сорымкан ugly Чыңгызға
Сорамый барып иңгәнмен,
Байқаусыз башын кискәнмен;
Алтын тауга барғанмын,
5860 Түре бузым алғанмын,
Халықын жыел алым қилеп,
Ак Урдага салғанмын.
Урда өчен тырышкан,
Ягадашип орышкан,
Батырларыңың кайberen
Ил нөгерे кылғанмын:
Минем белән бер булып,
Халық өчен тартышкан,

Ortaya ağaç diksem,
Seni mihenge vursam,
Saf altınsın, mirza ugліm!"
Edigey öyle söyleyince,
Mihenge vurunca,
Er azamat Noradin
Han olacağım diye düşündü,
Babası han etmedi,
Özü de han bulmadı.
Noradin monı kürğende
Kaherennən kaynaldı,
Idęgeye anda eytté:
-Eytkenéñin barısın
Kılghanıñ hak, i ata!
5830 Kılghanıñ haka, i ata!
Etykenéñiň bersén de
Kılghanıñ yok, i ata!
Tirlégém altın bulmadı:
Tegem minär bulmadı.
Han ciyini bi ulti
Noradin han bulmadı,
Han bulgannıñ nisé artik?
Üzébzden soñigiga
Ölgelép olğé bulmadı.
Ye sin üzeli han bulgin,
Ye sin miné han kilgil!
Ye sin miné ütergél,
Ye min sine üterim!
Ye küzeme kürénme
Kazak ҹигип kit!-didé
Anda eytté Idęgey :
-Ey Noradin; Noradin,
Añlamıymın moradi!

Tuktamışın ilende,
Doğup bütüdügüm yerimde,
Aç kurt gibi baştım,
İt, kedi gibi dalastım.
Beli sağılı koy kestane dorusu atı
Burak'a benzetip binmişim
Tamgasız¹⁷⁷ oğlu Barak¹⁷⁸tan
Zorla haraç almışım.
Sorımkın oğlu Cengiz'e
Sormadan gidip inmişim,
Bakıp durmadan başını kesmişim:
Altın Dağ¹⁷⁹ varmışım.
Hükümdar olaç almışım,
Halkını toplayıp alip gelip.
Ak Orda'yı salmışım.
Orda içen çalışın,
Yakaya yapışip vuruşan,
Bahadırıların bazısını
İl nökeri kılmışım;
Benim il bir olup,
Halk için çekişen,

Ягалашиб көрәшеп,
Доңмандар белән чәнешкән
Ырыулыарның батырын
Кайсын биен кылғанмын,
Кайсын ханын кылғанмын,
Нинди юан булса да
Яңыз ағаç өй булмас;
Нинди ятыш булса да
Яңыз егер би булмас;
Нинди ятыш булса да
Яңыз егер би булмас.
Хан буләм димече,
Дан булыым димече,
Яңыз башың халыксыз
Сан булыым димече.
Әй Норадын, Норадын,
Нидер синец морадын?
Идегәй аны ўйткәнде,
Ир Норадын мони ейттә:
-Фирсәттән атам!
Бер эште дайм атам!
Нигә мине хурлысын?
Нигә мине жырлысын?
Жырласан мине, атам,
Жырлашыңа чыдамам!
Хурласан мине атам,
Хурлавыңа чыдамам!
Буранлы көн туганмын,
Борыч бирсең еламам,
Борычтан яман ачымам,
Шикәр түкән төчәмем;
Буллattan мин катымын.
Сөткә салсаң агармам!
Арыслан булып туганмын,
Төрткәнене коламам;
Буралкы аттан ярышмын,
Бугалак салсаң туктамам!
Бутограктан катымын,
Бидаяктан очкырмын,
Бунансам, сона коткармам!
Йә син үзәп хан булғын!
Йә син үзәп хан иткел!
Йә күзәмә күренәм.
Казак чыгып кит!-диде,
Норадын алай дигәндә
Аламат ир Идегәй,
Жиде кат күктәй күкреде,
Авазы калкын, яңырып,
Норадынга аны ўйттә:
-Кузагачтан биékмән;
Болтка ситми тинмасмын;
Башынан давыл өрсә де.
Мин аңдан сыйнасын!

Yagalasip koreseep,
Doşmanner belen ceneshken
Irulnariñ batirin
Kaysin biyem kilganmin,
Kaysin hanim kilganmin,
Nindi yuhan bulsa da
Yañiz agac oy bulmas;
Nindi yatis bulsa da
Yañiz agac oy bulmas;
Nindi yatis bulsa da
Yañiz agac oy bulmas;
Nindi yigit bi bulmas.
Han bulayim dimeç,
Dan buliyim dimeç,
Yalgiz basin haliksiz
San buliyim dimeç.
Ey Noradin, Noradin,
Nider sinen moradyn?
Idegay anı eytende,
Ir Noradin moni eytte:
-Firsetteden atam!
Her este daim atam!
Nige miné hurylsyn?
Nige miné cirlylsyn?
Cirlasañ miné, atam,
Cirlavina çidamam!
Hurlasañ miné atam,
Hurlavina çidamam!
Buranyl kön tuganmin,
Borıç birseñ yilamam,
Borıçtan yaman acıمام.
Şiker tükseñ töcémem;
Bulattan min katimin.
Sötkə salsañ agar gammam!
Arıslan bulip tuganmin,
Törtkenené kolamam;
Buralkı attan yarısmin,
Bugalak salsañ tuktamam!
Butorgaktan katimin,
Bidayaktan oçkumim,
Busansam, sona kotkarmam!
Ye sin üzén han bulgin!
Ye sin üzén han itkeli!
Ye kuzeme kürénme,
Kazak çigip kit!-dide,
Noradin alay digende
Azamat ir Idegay,
Cidé kat küktey kükredé,
Avazı kalkıp, yañğırap,
Noradinga anı eytte:
-Kuzagaçtan biyékmen,
Boltka citmı tinnasmyn;
Başyndan davıl örse de.
Min añdan sinmasmyn!

Yagalaşip koreseep,
Doşmanner belen ceneshken
Irulnariñ batirin
Kaysin biyem kilganmin,
Kaysin hanim kilganmin,
Nindi yuhan bulsa da
Yañiz ağaç ev olmaz;
Nasil boylu boslu olsa da
Yalnız yiğit bey olmaz.
Nasil iri olsa da
Yalnız yiğit bey olmaz
Han bulayim demesene,
Şan bulayim demesene,
Yanlız basın halksiz
Ordu olayim demesene.
Ey Noradin, Noradin,
Nedir senin muradın?"
Edigey öyle söyleyince,
Er Noradin böyle söyledi:
"Melek gibi babam!
Her işte daim babam!
Niye beni horluyorsun?
Niye bana şir yakıyorsun?
Şiir yaksan bana, babam,
Şiir yakmana dayamam.
Horlasan beni, babam,
Horlamana dayanamam!
Boranlı günde doğmuşum,
Biber versen ağlamam.
Biberden kötü acıمام,
Şeker dökseñ tatlışmam;
Çelikten ben katyim.
Süte salsan ağarmam!
Arıslan olup doğmuşum,
Dürtüğünde yıkılmam;
Sahipsiz gezen attan kızığınım,
Kement salsañ da durmam!
Akçaagaçtan katyim,
Bidayaktan uçkunum,
Boşalsam sunayı kurtarmam!
Ya sen özün han ol!
Ya sen beni han et!
Ya gözüme görünme,
Kaçak çıkış git!" dedi.
Noradin öyle deyince,
Azametli er Edigey,
Yedi kat gök gibi gürledi,
Sesi yükselp, çınlayıp.
Noradin'a söyle söyledi:
"Kozagaçtan yükselim,
Buluta varmadan dinmem;
Başyndan firtına esse de
Ben ondan kırılmam!

Гөрелдесем, сугар яшемен,
Көлсем мин бер чуакмын;
Киреләсем, йокыň бозармын,
Көрессем, сине игармын
Йөгерсем, сине узармын;
Әй Норадын, Норадын,
Үшмастайны даулама;
Үшмастайны даулашын,
Казак кит дип каулама.
Карғышым кара таштан üтедер,
Айым жирне-кукнэ totadыр,
Күтәре алмасын Норадын!
Анда Идегей ах орды.
Норадын артка егылды,
Айызы-борыны кыйшайды.
Анда ўитте Кин Жанбай:
-Норадын бердәнбер баландыр,
Карғышын итмә, Идегей,
Алкыш иткел углына!
Анда ugлын аяды,
Алкышын бирде Идегей.
Норадын яны төрсөде,
Айызы-йөзэ төзәлдө.
Тора килем Норадын,
Идегейге яна ўитте:
-Кисәкчә чыккан болытмын,
Яумасыча таркалмам,
Анадан кара туганмын,
Сабынап юсаң агармам!
Атадан асер туганмын,
Би ўткәрсөн ныгаймам,
Болыттан кыспи чыкканим,
Алдына алсан, төз булмам!
Йә син үзәп хан булғын!
Йә син мине хан иткә!
Йә күзәмә күренәم,
Казак чыгып кит!-дидé.
Анда торып Идегей,
Норадынга аны ўитте:
- "Yalgız balanın kilgi
Yavdan yaman"-dise,
бу bulgai.
Жанбайдасен жапбазын,
Языгын алып муйныца,
Жанын исен калдырын,
Янына яучы айдырын!
Ul da jitär ber keng janyna
Sorimkan ugły Çingizini,
Kala bozgan Kaltayını,
Tököl avızlı knyajné
Min kayırılıp çapkanda,
Яфана чыгып яу жыйын,
Яудан тынган йортимын
Gürلедесем, vurur şimşegim.
Gülsem açık bir günüm,
Inat etsem, uykunu bozarmı,
Güreşsem, seni yıkarım,
Koşsam, seni gecerim;
Ey Noradin, Noradin,
Olmayacağı dava etme,
Olmayacağı dava edip,
Kaçak git diye kovma
Karginım kara taşıtañ deler,
Ahım yeri, göğü tutar,
Kaldırımasın, Noradin!"
O zaman Edigey ah etti,
Noradin sirt üstü yıldı.
Ağzı burnu çarpıldı.
O zaman söyledi Kin Canbay:
"Noradin biricik çocuğuñdur.
Kargin etme, Edigey.
Alkış et ogluna!"
O zaman ogluna merhamet etti.
Alkış verdi Edigey.
Noradin yine dirildi,
Ağzı burnu düzeldi.
Kalkıp gelip Noradin,
Edigey'e yine söyledi:
"Ansızın çikan bulutum,
Yağmadan dağılmam,
Anadan kara doğmuşum,
Ssabunlayip yikasan ağarmam!
Babadañ farklı doğmuşum.
Bey etsen de adam olmam;
Buluttan eğri çıkmışım,
Önune alsan, düz olmam!
Ya sen özün han ol!
Ya sen beni han et!
Ya gözüme görünme,
Kazak çıkış git!" dedi.
O zaman kalkıp Edigey,
Noradin'a şöyle söyledi:
""Yanlız çocuğun huyu,
Düşmandan kötüdür" sözü
doğrulandı.
Canbay gibi cambazın
Günahını alıp boynuna,
Canını esen bırakın,
Yanına düşman alındıñ!
O da yetişir bir gün canına!
Sorimkan oğlu Cengiz'i,
Şehir bozan Kaltay'i,
Tülü ağızlı prensi
Ben sallayip vurup kesince,
Bozkırıa çikıp ordu topladın,
Düşmandan dinen yurdumu

Яу астында калдырыңың,
Атаң корған каланы
Күчмелердән алдырыңың!
Яу ёстене яу килсе,
Ул да житер бер көп башыңа!
Алыс белән юқыны-юйрткан белер,
Яхшы белән яманның күргән
белер;
Яхшы-йөргән жирене кент салыр,
Яман-йөргән жирене үр салыр.
Көп батса да күйтә суңмак
табылышы;
Бер төкөрән-ни итәр,
Күп төкөрсө күл итәр.
Күп белән эшсән төнисен,
Күп-эшсән чүкәрер!
Әй Норадың, Норадың,
Эшем кулай күлгәндә.
Буракан улғы Тимергә,
Бураканиң үзә эмиргә
Аягының астында
Дап-дарки булып утырдым;
Эшем кулай күлгәндә
Бер көшә биш йәз кесе үтердем;
Бер мәң кесиңе житкәндә
Кара Тиен дигән алышыны,
Языда язызы үтердем.
Тимериң кызы Акбәлек
Алла үзәмә биргәндә,
Тиген улжа китердем.
Газазил булмый ни булгай?
Конының, ялыз қалып икәнсөн.
Күзәмнәц яше көргамас
Кысыр мәдәт теләдем.
Хатәм-Тайдай¹⁷ юмартсың,
Арысландай адусың.
Хәмзәдәң¹⁸ пәлвансың,
Галинән Гали¹⁹ улымының.
Кардай башы агарган
Карт атана яу булдың,
Арыслансың, миңра улым!
Үрий чабың, кисә ўткән
Үн бармагайы миңра улым;
Түбәле туры ат менгән,
Яуга чапкан миңра улым;
Кисме-кисме сары алтың,
Бер ибенә күлгәндә.
Кисми биргән миңра улым
Кынтығаны хатасыз
Карчыгадай миңра улым;
Каулаганың мин булсам,
Мин качасын, син каула,
Нәрбәр көндә дошманың

Yav astında kaldırıñ,
Atan korgan kalanı
Küçmelerden alındırıñ!
Yav östene yav kilse,
Ul da citer bér kön başıñña!
Ałıs belen yuvikni- yuvırtkan bélér,
Yahşı belen yamannı
kürgen bélér;
Yahşı-yörgen ciréne kent salır,
Yaman-yörgen ciréne ürt salır.
Kön batsa da kuyaǵa
sukmak tabılır;
Bér tökergen- ni iter,
Küp tökérke kül iter.
Küp belen éşen töşmesén,
Küp-eşené çükérer!
Ey Noradin, Noradin,
Ésém kulay kilgende,
Burakan ugły Timérge,
Burakanniñ үзә emirge
Ayagınıñ astında
Dap-darki bulıp utırdım;
Ésém kulay kilgende
Bér kände biş yüz késé üterdém;
Bér mēñ késége cítkende
Kara Tiyén digen alıpı,
Yazıda yalızgıt üterdém.
Timérneñ kizi Akbèlek
Alla üzéme birgende,
Tigén ulca kitérdém.
Gazazil bulmuy ni bulgaya?
Kolnum, yalızgıt kalır ikeňsən.
Küzémnéñ yeşé korgamas
Kisır medet téledém.
Hatem-Tayday yumartsıñ,
Arislanday adusıñ.
Hemzedeyén pelvansıñ,
Galinéñ Galı uglısıñ,
Karday başı agargan
Kart ataña yaw buldiñ,
Arlsansiñ, mirza uglim!
Uryı chabip, kise ütken
Un barmagaiñ mirza uglim;
Tübelé turi at menğen,
Yavga çapkan mirza uglim;
Kisme-kisme sari altın,
Ber ibéne kilgende,
Kismi birgen mirza uglim;
Kımtığanı hatasız
Karçigaday mirza uglim;
Kaulganiñ min bulsam,
Min качасын, син каула,
Herbér kände doşmanıñ

Düşman altında biraktın,
Babannı kurdugu şehrı
Göçebelere biraktın!²⁰
Üst üstü düşman gelse,
O da yeter bir gün başına!
Uzak ile yakımı: koşan bilir,
Iyi ile kötüyü
gören bilir;
Iyi: yürüdügü yere kent kurar,
Kötü: yürüdügü yeri oda verir.
Gün batsa da koyuna,
yol bulunur;
Bir tüküren: ne eder,
Çok tüküreñ göl eder.
Çok ile işin düşmesin,
Çok işini çöktür!
Ey Noradin, Noradin,
İşim kolay gelince,
Burakan oğlu Timur'a
Burakan'ın özü emire
Ayağının altında
İltifatsız oturdum;
İşim kolay gelince
Bir günde beş yüz kişi öldürdüm;
Bir bin kişiye yetince,
Kara Tiyin denen alıpı
Yazıda yalnız öldürdüm.
Timur'un kizi Akbilek'i.
Allah özüme verince,
Ganimet, ulca getirdim.
Azazıl olmadan ne olsun?
Kulunum, yalnız kalır imişsin.
Gözümün yaşı kurumaz
Kisır medet diledim.
Hâtem-i Ta'ı²¹ gibi cõmertsin,
Arslan gibi sertsin!
Hamza gibi pehlivansın,
Ali'nin âlı oğlusun,
Kar gibi başı ağaran
Yaşlı babana düşman oldun.
Arslanıñ, mirza oğlum!
Dolaşıp koşup, kesip geçen,
On parmağıñ mirza oğlum,
Tepeli doru ata binen,
Savaşa koşan mirza oğlum;
Parça parça sari altın.
Yeri geldiğinde,
Parçalamadan veren mirza oğlum;
Yakalaması hatasız
Aladoğan gibi mirza oğlum;
Kovaladığın ben olsam,
Ben kaçayım, sen kovala,
Her zaman düşmanın

6025 Миншэй качсын, миңра углим!
Заман ахыр bulganda,
Газрайл диген бер мәләк
Күктөн ўзé хәбәр биргәндә
Ак кәфенгә чолганып,
Гаренкә чыгар атапын
Син кауладың, миңра углим!
Нинде белән Ямәннән,
Хина белен Boхардан
Барча осталар жылса,
Уртага булат sandal kordırsa,
Чакын белен суктырса.
Төразуга салып чиктәре,
Зинциән хич тә бакыр табылmas,
Саф алтының, миңра углим!
Каулаганың мин булсам,
Мин качасын, син каула,
Нәрбәр көндә дошманың
Миндәй качсын миңра углим!
Анда торып Idégey yene eytté:
"Torıntaydan yilgır koş bulmas,
Turgay da tibép koş almas!
Аткыдан югерек uk bulmas,
Атса көбә bozalmas.
Нөнөрсөз сине күре алмас,
Иләпн илгә жилем үтсөн дә,
Гү дөңьялар сина да калмас!
Аны эйтеп Idégey.
Иделәп чыгып юнәлde,
Тулгай биреп моны әйтте:
"Tauga юргән бүрө ишем,
Тайыншына тайы быс жиер ишем:
Үйга төшөп күй булдым,
Кункылшашкан күп яманыга
хур булдым".

6030 Миндей kaçsin, mirza uglim!
Zaman ahir bulganda,
Azrail digen bér melek
Gökten özü haber verince,
Ak kefene sarılıp,
Arşa çıkacak babanı
Sen kovaladin, mirza oğlum!
Hindistan ile Yemen'den,
Hiva ile Buhara dan
Bütün ustalar yiğilsa,
Ortaya çelik örs kurdursa,
Çekic ile vurdursa,
Teraziye koyup çekirse,
Zihinde hiç de bakır bulunmaz,
Saf altınsın, mirza oğlum!
Kovaladığın ben olsam,
Ben kaçayım, sen kovala,
Her gün düşmanın
Mindey kaçsin, mirza uglim!"

6035 Mindey kaçsin, mirza uglim!
O zaman kalkıp Edige yine söyledi:
"Torıntay'dan" چېvik kuş olmaz,
Turgay da tibep kaz alamaz!
Atkiyuqtan hızlı ok olmaz,
Atsa zırhi delemez,
Hünerşen seni göremez,
İlden ile yelip geçsen de,
Bu dünyalar siña da kalmaz!"

6040 Mindey kaçsin, mirza uglim!
Anda torıp Idégey yene eytté:
"Torıntaydan yilgır koş bulmas,
Turgay da tibép koş almas!
Аткыдан югерек uk bulmas,
Атса көбә bozalmas.
Нөнөрсөз сине күре алмас,
Иләпн илгә жилем үтсөн дә,
Гү дөңьялар сина да калмас!
Аны эйтеп Idégey.

6045 Mindey kaçsin, mirza uglim!
İdeleñ ilgä yilgär үтсөн de,
Гү дөңьялар сина да калмас!
Аны эйтеп Idégey.
Иделәп чыгып юнәلde,
Тулгай birép monı eytté:
"Tauga юргән бүрө ишем,
Тайыншына тайы быс жиер ишем:
Үйга төшөп күй булдым,
Кункылшашкан күп яманыга
хур булдым".

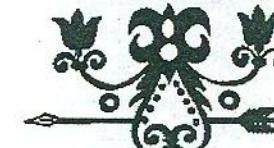
6050 Mindey kaçsin, mirza uglim!
İlden ilge cilép ütsen de,
Гү дөңьялар siña da kalmaz!"

6055 Mindey kaçsin, mirza uglim!
Ani eytép Idégey.
İdil'den çigip yüneldé,
Tulgay birép monı eytté:
"Tavda yörğen büré idém,
Talçigima taylı biye ciýér idém;
Uygat töşep kuy bildim,
Çukura düşüp koyun oldum,
Vakvaklayan çok kötüye
horlandırm."

6060 Benim gibi kaçsin, mirza oğlum!
Zaman sona erince,
Azrail denen bir melek
Göktenden özü haber verince,
Ak kefene sarılıp,
Garéşke çigar atapı
Sin kavlادың, миңра углим!
Hind belen Yemennen,
Hive belen Bohardan
Barça ostalar ciylسا,
Urtaga bulat sandal kordırsa,
Çeken belen suktırsa,
Terazuga salıp çikterse,
Ziyeñnen hiç te bakır tabılmış,
Saf altınsın, mirza oğlum!
Kovaladığın min bulsam,
Min качасын, sin kavla,
Herbér kände doşmanıñ
Mindey kaçsin, mirza uglim!"

6065 Benim gibi kaçsin, mirza oğlum!"
O zaman kalkıp Edige yine söyledi:
"Torıntay'dan" چېvik kuş olmaz,
Turgay da tibep kaz alamaz!
Atkiyuqtan hızlı ok olmaz,
Atsa zırhi delemez,
Hünerşen seni göremez,
İlden ile yelip geçsen de,
Bu dünyalar siña da kalmaz!"

6070 Mindey kaçsin, mirza uglim!
Bunu söyleyip Edige,
İdil'den çigip yüneldé,
Tulgay birép monı eytté:
"Dağda yürüyen kurt idim,
Taylı kısırak yer idim,
Çukura düşüp koyun oldum,
Vakvaklayan çok kötüye
horlandırm."

НОРАДЫННЫң КАДЫЙРБИРДЕ КУЛЫНА ТОТСАК БУЛГАНЫ

NORADIN'IN KADIRBIRDİ ELİNE TUTSAK OLMASI

Идел йорт ике булганды,
Ил берекми торганды.
Идегей белен Норадын
Ике яры булганды,
Ир Норадын ил-йорттан
Үз атасын куганды,
Хансарайда Норадын
Хан булдым дип торганды,
Кадыйрбирде яшь солтан
Бу хәлләрне күргәндә.
Минем дә көнem житте дип,
Яу-ярагын торғызыды.
Калган-коткан ирләрен
Үз янына жыйырды.
Анда житең из киңде,
Чирүле күлгә көн килде.
Кадыйрбирде яшь солтан
Чирүен алып алдына,
Чирүле күлгә күпдүрдә.
Алтын сарай, хансарай,
Хан сарае ак ишек,
Ир Норадын килгәндә.
Ал тәхетке мәңгәндә,
Ал тәхетпен аркасы
Алтын егач туты көн
Сайрап телгә килгәндә,
Азамат ир Норадын

İdél yort iké bulganda,
İl bérékmi torganda,
Ídegey bélen Noradin
Íké yarı bulganda,
Ir Noradin il-yorttan
Üz atasın kuganda,
Hansarayda Noradin
Han buldim dip torganda,
Kadirbirdé yeş soltan
Bu hellerné kürgende,
Miném de köném cítte dip,
Yav-yaragın torgızdı.
Kalgan-kotkan irlerén
Üz yanına ciyıldı.
Anda citép yaz kildé,
Çırılı külge koş küldé
Kadirbirdé yeş soltan
Çırívén alıp aldına,
Çırıvlé külge kundirdi.
Altın saray, hansaray,
Han sarayı ak işek,
Ir Noradin kilgende,
Al tehettke méngende,
Al tehettneñ arkası
Altın yığaça tutı koş
Sayrap telge kilgende,
Azamat er Noradin

Ídil-Yurt iki olunca,
İl birikmeden durunca,
Edigey ile Noradin
Íki yarı olunca,
Er Noradin il-yurttan
Öz babasını kovunca,
Han sarayında Noradin
Han oldum diye durunca,
Kadirbirdi genç sultan
Bu halleri görünce,
Benim de günüm geldi deyip.
Ordu, silahını hâzırladı.
Döküntü erlerini
Öz yanına toplattı.
O zaman bahar geldi,
Çırılı Göl'e kuş geldi.
Kadirbirdi genç sultan
Ordusunu alıp öününe,
Çırılı Göl'e kondurdu.
Altın saray, han sarayı,
Han sarayı ak kaptı,
Er Noradin gelince,
Al tahta çıkinca,
Al tahtın arkası
Altın ağaça tutı kuş
Ötüp dile gelince,
Azametli er Noradin

- Киң Жапбайга анда әйттэ:
-Эй Киң Жапбай, Киң Жапбай!
Син дә минем би икән,
Мин синең хан икән,
Чирүле ау юкмы,
Барып байкаł-dип иде.
6095 Кемалнин улы Киң Жапбай:
-Ул да бездән булды-дип,
Аргымагын atlанды,
Чирүле күлгә килгәндә
Кадыйрбирде солтанның
Посулы яткан чирүс.
Корык ташлаш артынан,
Жапбайны егип атынан,
Кулын анда каерын,
Totşak итеп маэрүн,
6100 Кадыйрбирде сотаның
Чатырна апкىлдэ,
Кадыйрбирде анда әйттэ:
Нугайлының агыр йорт-
-Туктамыштай атамның
Байтак куган жире иде:
Тугыз солтан атасы
Туктамыштың бие иден,
Бүгөн кемгә би булдың?
Алтын ташы тәжетемә
6105 Кадыйрбирде сотаның
Чатырна апкىлдэ,
Кадыйрбирде анда әйттэ:
Нугайлының агыр йорт-
-Туктамıştaq atamnının
Байtak kugan ciré ide;
Tugiz soltan atasi
Tuktamiştya qapıldé
Kadirbirdi sultannıñ
Çatırna apkildé
Kadirbirdi anda eytté:
Nugaylinin aqır yort-
-Tuktamiştaq atamnının
Baytak kugan ciré ide;
Tugiz soltan atasi
Tuktamişti biyé idéni,
Bügén kém bi buldiñ?
Altın taşlı tehtéme
6110 Бүгөн кем углын мендерден?
Анда әйттэ Киң Жапбай:
- Тұлай йортның иясе
Туктамыш хан көнендә
Мин дә аның бие идем;
6115 Кадыйрбирде шай улы
Кадыйрбирде син иден..
Бүгөн син дә ни булдың?
Бүгөн мин дә ни булды?
Бүгэн кем үгли мендерден?
Анда әйттэ Kiñ Canbay:
- Tulay yortniñ iyesé
Tuktamış han könendé
Min de anıñ biyé idem;
Tuktamiştaq han uli
Kadirbirdi sin iden...
Bügén sin de ni buldiñ?
Bügén min de ni buldi?
6120 Кадыйрбирде солтанным,
Бер канық каным бағынша,
Идегей улы Норадыны
Кудыма китерги бириsem!
Жанбай сузен біргәндә
Кадыйрбирде яши солтан
Аны кулдан жиберде;
Кайта килем Киң Жапбай,
Норадынга аны әйттэ:
- Эй Норадын хания!
6125 Мин дә бүгөн би икәن,
Син де бүгөн хан икән,
Багыншан бағын синасан,
Сыярлығын бар икәن,
Ау лаичының ала йөр,
Чирүле күлдә ау икән..
Атланыск, ханиям!
Жанбай алай дигәндә,
Canbay söz verince
Kadirbirdi, genç sultan
Onu elden bırakı;
- Kadirbirdi, sen idin...
Bugün sen de ne oldum?
Bugün ben de ne oldum?
Kadirbirdi Sultan'ım,
Bir kaşık kanımı bağıشا,
Edigey oğlu Noradin'ı
Eline getirip vereyim!"
Canbay söz verince
Kadirbirdi, genç sultan
Onu elden bırakı;
Dönüp gelip Kin Canbay,
Noradin'a söyle söyledi:
"Ey Noradin Han efendi!
Ben de bugün bir beyim,
Sen de bugün bir hanskın,
Bahtını sınavıp baksam,
Bahtıyarlığın var imiş.
Av laçınımlı al yürü
Çırılı Göl'de av varmış...
Atlanalıım, ey Han efendim!"
Canbay söyle deyince,
- Киñ Canbayga anda eytté:
-Ey Kiñ Canbay, Kiñ Canbay!
Sin de miném bi iken,
Min de sinéñ han iken,
Cirüvlé ar yukmi,
Barıp baykal-dip idé,
Kemalnín uli Kiñ Canbay:
-Ul da bédzen buldı-dip.
Argymagın atländi,
Çirüvlé külge kilgendi
Kadirbirdi Sultan'ın
Pusuda yatan ordu
Kemeni atıp ardından,
Canbay'ı düşürüp atından,
Elini ardına bağlayıp,
Tutsak edip sürüyüp,
Kadirbirdi Sultan'ın
Çadırına getirdi.
Kadirbirdi o zaman söyledi:
"Nogaylinin ulu yurdu
Tuktamış gibi babamın
Taht koyduğu yer idi:
Dokuz sultanınbabası
Tuktamış'ın beyi idin,
Bugün kime beyi oldun?
Altın taşlı tahtıma
Bugün kimin oğlunu çıkardım?"
O zaman söyledi Kin Canbay:
"Bütün yurdun sahibi
Tuktamış Han'ın gündünde
Ben de onun beyi idim;
Tuktamış gibi han oğlu
Kadirbirdi sen idin...
Bugün sen de ne oldum?
Bugün ben de ne oldum?
Kadirbirdi Sultan'ım,
Bir kaşık kanımı bağısha,
Edigey oğlu Noradin'ı
Eline getirip vereyim!"
Canbay söz verince
Kadirbirdi, genç sultan
Onu elden bırakı;
Dönüp gelip Kin Canbay,
Noradin'a söyle söyledi:
"Ey Noradin Han efendi!
Ben de bugün bir beyim,
Sen de bugün bir hanskın,
Bahtını sınavıp baksam,
Bahtıyarlığın var imiş.
Av laçınımlı al yürü
Çırılı Göl'de av varmış...
Atlanalıım, ey Han efendim!"
Canbay söyle deyince,
- 6130 Кадыйрбирде яши солтан
Аны кулдан жиберде;
Кайта килем Киң Жапбай,
Норадынга аны әйттэ:
- Эй Норадын хания!
6135 Мин дә бүгөн би икән,
Син де бүгөн хан икән,
Багыншан бағын синасан,
Сыярлығын бар икән,
Ау лаичының ала йөр,
Чирүле күлдә ау икән..
Атланыск, ханиям!
Жанбай алай дигәндә,
Canbay alay digende,
- 6140

Норадын белән икәүләп,
Чирыгә килгәндә
6145 Күз ачып күз күргәндә
Жаңбай анда юк булды,
Идегәй улы Норадының
Әйләнәссе яу булды.
Күз ачып күз йомғанчы
Корын ташлаш атынан,
Норадын, авын атынан,
Аягы - кулы бау булды;
Тәңкән жирен караса,
Бер караңты баз булды,
Базина таш ябылды.
Кадырбирде яшь солтан,
Анда сиртай чалдырып,
Чыңғыларын жыйырды,
Олым бие Баринны,
Орыш бие Шырынны,
Төмөн башы Түйбакны,
Аждарканнын Мұлайны,
Мейтәннән туган Қыпчакны,
6155 Кемалының углы Жанбайны,
Тугыз ирен янга алыш,
Анда киңең кылдырып;
-Әзәлден дошман Норадын
Такка менгән көнендә
5170 Тагынан базга егылды,
Инде аның да атасы
Идегәйне каян тотыек?
Туйлап киңең иткән соң,
Тугыз чыңғыз-тугыз ир,
Тугызы да уллы икән,
Тугыз уллы торғызып,
Тугыз илче кылдырып,
Идепе үте кичереп,
Идегәйге жиберде.
6175 Тугыз илче-тугыз ул,
Идегәйге жижен килгәндә,
Тугыздан бере аны ўйттар:
-Синең углың Норадын
Тәхетеннән язып хур булды,
Кульбызыда totsak kol булды,
Аны да жолып алмагып
Әле синең хәндәса,
-Улым күниң бирересе;
Кадырбирде солтана
6185 Бизиң белән килерсан;
Улым ясак, башың сай булып,
Ясагына күмәсәп,
Үлтэрелер Норадын.
Тугыз илче тугыз ул
Идегәйге аны дигәндә
Ул тугызының жидәвән

Noradin belen ikevlep,
Çirlülige kigende
Kuz acip kuz kurgende
Canbay anda yok buldi,
Idegey uli Noradinniñ
Eylenesé yav buldi.
Kuz acip kuz yomgançı
Korik taslap artınan,
Noradin, avıp atınnan,
Ayagi-kuli bav buldi;
Töşken cirén karasa,
Bér karañğı baz buldi,
Bazina taş yabildi.
Kadyrbirdé yes soltan,
Anda sırnay çaldirip,
Çingizlärin ciydrı,
Olis biyé Barınını,
Orış biyé Shirinnı,
Tömen başı Tuybakı,
Acdarkannan Mulayı,
Möytennen tugań Kipçaknı,
Kemalnıñ ugły Canbayı,
Tugiz irén yanga alıp,
Anda kiňeș kıldırı;
-Ezelden doşman Noradin
Takka menğen kənendə
5170 Tagynan basga egypti,
Inde anıñ da atası
Idegayne kayan totyek?
Tuylalp kineñ itkən soñ,
Tugiz chıñgiz-tugiz ir,
Tugizi da ullı iken,
Tugiz ulın torgizip,
Tugiz ilce kıldırı,
Idelneñ üte kiçerép,
Idegägeye ciberde.
Tugiz ilce-tugiz ul,
Idegägeye citép kigende,
Tugizdan béré ani eytté:
-Sinéñ ugłyñ Noradin
Tehétinenen yazip hur buldi,
Kulibizza totsak kol buldi,
Anı da colıp almagyñ
Elé sinéñ hedende,
-Ulgın kunun birerseñ;
Kadyrbirdé soltana
6185 Beziñ belən kileرسىن;
Ulgın yasak, bashiñ say bulyp,
Yasagyna künmeseñ,
Ültérélér Noradin.
Tugiz ilce tugiz ul
Idegägeye ani digende
Ul tugizniñ cidevén

Noradin ile ikisi,
Çirılı'ye gelince,
Göz açip göz görünce
Canbay o anda yok oldu,
Edigey oğlu Noradın'ın
Çevresi düşman doldu.
Göz açip göz yumunca
Kement atıp ardından,
Noradin, devrilip atından
Ayagi kolu bağlandı;
Düştüğü yere baksa,
Bir karanlık çukur oldu,
Çukuruna taş örtüldü.
Kadırbirdi genç sultan,
Orada zurna çaldirip,
Cengiz soyunu toplattı
Ulus Beyi Barın^{1,19}
Vuruş beyi Shirin^{1,20}
Tümen başı Tuybak¹,
Acdarkan'dan Mulay¹,
Möytennen doğan Kipçak¹,
Kemal'in oğlu Canbay¹,
Dokuz erini yanına alıp,
Orada istișare kıldı:
"Ezelden düşman Noradin
Tahta çıktıgı gündə
Tahtından çukura yıkıldı,
Artık onun dababası
Edigey'i nereden tutalım?"
Tuylalp kiňeș itken soñ,
Tugiz chıñgiz-tugiz ir,
Tugizi da ullı iken,
Tugiz ulın torgizip,
Tugiz ilce kıldırı,
Dokuz elçi kıldırı,
Idil'i geçirip,
Edigey'e gönderdi
Dokuz elçi, dokuz oğul.
Edigey'e varınca
Dokuzdan biri şöyle söyledi:
"Senin oğlun Noradin
Tahtını yitirip horlandı,
Elimizde totsak kul oldu,
Onu kurtarıp alman
Daha senin elinde,
Oğlunun fidyesini verirsin;
Kadırbirdi Sultan'a
Bizim ile gelirsin;
Oğlun haraç, başın sağ olur,
Haracına razı olmasan,
Öldürüllür Noradin."
Tugiz ilce tugiz ul
Idegägeye ani digende
Ul tugizniñ cidevén

Идегей анда торып бейләтте
Икәвән кыйата жибердэ;
-Кадырбирде солтана
6200 Кайта житеп ətegeх
Норадынның нитсе дә-
Анда үзе белгөн эш,
Монда калган жидәүнен
Жидәвән дә юк кылам!
Ул тутызың икәвэ
Кайта житеп килгәндә,
Жиденең жиде атасы
Кайдырбирде солтанның
Аягына егылды:
-Жидебез дә чыңғызлар,
Жидебезенән жиде угыл,
Жидәвән дә коткарғы!

Кинәш-унаш кылган соң
Кадырбирде. Идегaye
6215 Кайтадан илче күндерде:
"Totşak itken жиедене:
Жидәвән дә кайтарғыл.
Норадындай баланы
Мин дә сина кайтарым".
Илче кылып итән соң
Кадыrbirdé anda eytté:
-Кулга төшкөн дошманны
Кайtадan буш күнәрсәк.
6220 Безге лаек эш булмас,
Бер хәйләсеп кылый.-дип,
Норадынның баздан алдырып.
Аяgын анда салдырып,
Ялангачка калдырып,
Min de siña kaytarıym".
Ilçe kılıp igen soñ
Kadırbirdé anda eytté:
-Kulgä töşken doşmannı
Kaytadan buş künderek.
6225 Bezge laek es bulmas,
Ber hæylæsæp kylýk.-dip,
Noradınyıñ bazdan aldaryp.
Ayaqın anda saldırıp,
Yalangačka kaldırıp,
Min de siña kaytarıym".
Ilçe kılıp igen soñ
Kadırbirdé anda eytté:
-Kulgä töşken doşmannı
Kaytadan buş künderek.
6230 Timér çoy çakkan kara iden-
Kara idenǵa bastyrdы.
Noradın anda kerğendә
Ni bulganyň anladы.
Bui-bui takta, bui takta,
Timér çoy kakkан kara iden-
Kara idenǵa bastyrdы.
Noradın anda kérkende
Ni bulganyň anladы.
Buy-buy takta, buy takta,
Timér çoy kakkан kara iden-
Piyaklap sukkан uryndыk;
Ir Noradın kurykmadы,
Basıp atlıp uzganda
Ber ýozén də chytmadы,
Piyaklap sukkан urynga
Tayçanmastan utyrdы.
Kadırbirdé soriydur:
-Arkadan kүçkәn altı arba,
Altavı da kazna arba,
Anı nitteñ, Noradın?
Jawap birde Noradın:
- Arkadan kүçkәn altı arba,
Altavı da kazna arba,
Tulgaşkanda min anı,
Adaşkanım bardır, dip,

Idegey anda totip beyletté
Ikevén kayta ciberdé:
-Kadırbirdé soltanga
Kayta citép eytégéz:
Noradinni nitse de-
Anda üzé bēigen eş,
Monda kalgan cidevnéñ
Cidevén de yuk kılam!
Ul tugizniñ ikevé
Kayta citép kigende,
Cidénéñ cidé atası
Kadırbirdé soltannıñ
Ayagına yigıldı:
-Cidébez de çiñgızlar,
Cidébénéñ cidé ugıl,
Cidevén de kotkargıl!
Kiñes-uñaş kılgan soñ,
Kadırbirdé Idégeye
6240 Kaytadan ilçé kündéré:
"Totşak itken cidefné:
Cidevén de kaytargıl.
Noradınday balañı
Min de siña kaytarıym".
Ilçé kılıp igen soñ
Kadırbirdé anda eytté:
-Kulgä töşken doşmannı
Kaytadan buş künderek.
6245 Tayçanmastan utyrdы.
Kadırbirdé soriydur:
-Arkadan kүçkәn altı arba,
Altavı da kazna arba,
Anı nitteñ, Noradın?
Jawap birde Noradın:
- Arkadan kүçkәn altı arba,
Altavı da kazna arba,
Tulgaşkanda min anı,
Adaşkanım bardır, dip,

Idegey o zaman tutup bağıltı.
İlkisini bırakı;
Kadırbirdi Sultan'a
"Dönüp varıp söyleyiniz;
Noradın'ı ne etse de
Orada işini kendi bilir.
Burada kalan yedinin
Yedisini de yok kılacağım!"
O dokuzun ikisi
Dönüverip gelince,
Yedini yedi babası
Kadırbirdi Sultan'ın
Ayağına kapandı;
"Yedimiz de Cengiz soyundan,
Yedimizin yedi oğul,
Yedisini de kurtar!"
İstisare kılınca,
Kadırbirdi Edigey'e
Yeniden elçi gönderdi;
"Totsak olan yedinin
Yedisini de saltver.
Noradın gibi çocuğunu
Ben de sana geri vereyim."
Elçi gönderdiktenden sonra
Kadırbirdi orada söyledi:
"Ele düşen düşmanı
Yeniden boş göndersek.
Bize layık iş olmaz,
Bir hilesini kılalım." diye.
Noradını bazdan aldırdı.
Ayaqını orada çikartıp,
Çiplak bırakırıp,
Demir çivi çakılan kara dösemeye,
Kara dösemeye bastırı.
Noradın oraya girince
Ne olduğunu anladı.
Boy boy tahta, boy tahta,
Demir çivi çakılan boy tahta.
Bıçaklı sandalye;
Er Noradın korkmadı.
Bıçaklı yürüyüp geçince
Yüzü hiç bozuntuya vermedi,
Bıçak olan yere
Sakınmadan oturdu.
Kadırbirdi soruyor:
"Arkadan geçen altı araba,
Altavı da hazine araba,
Onu ne ettiñ, Noradın?"
Cevap verdi Noradın:
"Arkadan geçen altı araba,
Altavı da hazine araba,
Altavı da kazna arba,
Tulgaşkanda min anı,
Adaşkanım bardır, dip,

6255	Adaykanda min ani Üz kulum belen sadaka itep birgäymen! Kazýýibirdre sorýydyr: -Tugay-tugay ñögergen, Ñögergende jip bavýrysy kydyrgan, Tustagan kúzle turynı Anı nittéen, Noradın? Jaawan birde Noradın: -Tugay-tugay ñögergen. Ñögergende jip bavýrysy kydyrgan, Tustagan kúzle turynı Tukış itkén konnärde Üz astıñnan mengeymen... Menep alip, suguńta Yüze karşı ñörgäymen! Kaðýýibirdre sorýydyr: -Ber-ber ягы унike шаймән yonagan Busagasy bulat øylärne, Anı da nittéen, Noradın? Jaawan birde Noradın: -Ber-ber ягы унike шаймән yonagan Busagasy bulat øylerné, Monaǵanym kitesen dip, Irrekkenem kilesen dip, Oran utka yakkanmy! Kaðýýibirdre sorýydyr: -Siget jirden chigelgen, Tugyz jirden tukylgan, Kara keşten tegelgen Tunni nittéen, Noradın? Tugyz kizlk, meñ kuylyk Nuryiba atlı köbené Anı nittéen, Noradın? Jaawan birde Noradın: -Siget jirden chigelgen, Tugyz jirden tukylgan, Kara keşten tegelgen Tunni teñre birgen soñ Sirtima salip yorgenmén; Tugız kizlk, meñ kuylik Nurgiba atlı köbené, Teñre üzeme birgen soñ Bökter işlap kigenmén, Kigen soñin sugisip, Üzéne karşı kilgämen! Anda utırıp Kin Canbay, Noradinga anı eytté: -Tulgamały aýbalta, Anı nittéen, Noradın? Tugız soltan atası,	Adaşkanda min ani Üz kulum belen sadaka itep birgäymen! Kadirbirdé soriydr: -Tugay-tugay yögérgen, Yögérğende cir bavırmı kıldırın, Tustagan küzlé turını Anı nittéen, Noradın? Cavap birdé Noradın: -Tugay-tugay yögérgen, Yögérğende cir bavırmı kıldırın, Tustagan küzlé turını Tukış itken könnerde Üz astıñnan mëngennmén... Ménep alip, suguńta Üzéne karşı yorgenmén! Kadirbirdé soriydr: -Bér-bér yagi uniké şaymen yunagan Busagasi bulat öylerné, Anı da nittéen, Noradın? Cavap birdé Noradın: -Bér-bér yagi uniké şaymen yunagan Busagasi bulat öylerné, Moñayanim kitsén dip, Irékkenem kilsén dip, Oran utka yakkamyn! Kadirbirdé soriydr: -Sigéz cirden çigélgen, Tugız cirden tukılgan, Kara keşten téglégen Tunni nittéen, Noradın? Tugız kizlk, meñ kuylik Nurgiba atlı köbené Anı nittéen, Noradın? Cavap birdé Noradın: -Sigéz cirden çigélgen, Tugız cirden tukılgan, Kara keşten tégléden Tunni teñre birgen soñ Sirtima salip yorgenmén; Tugız kizlk, meñ kuylik Nurgiba atlı köbené, Teñre üzeme birgen soñ Bökter işlap kigenmén, Kigen soñin sugisip, Üzéne karşı kilgämen! Anda utırıp Kin Canbay, Noradinga anı eytté: -Tulgamały aýbalta, Anı nittéen, Noradın? Tugız soltan atası,	Şasırırken ben onu Öz elim ile sadaka edip vermişim!" Kadirbirdi soruyor: "Çayırdan çayrı koşan, Koşarken yerin kalbini kızdırın. Fincan gözlü doruyu, Ona ne ettin Noradın?" Cevap verdi Noradın: Çayırdan çayrı koşan, Koşarken yerin kalbini kızdırın. Fincan gözlü doruyu Muhabere günlerinde Elinden alip binnim... Biniverip, savaştı, Sana karşı yürümüşüm!" Kadirbirdi soruyor: "Her bir yanı on iki aletle yontulan Eşiği çelik evleri, Onu da ne ettin, Noradın?" Cevap verdi Noradın: "Her bir yanı on iki aletle yontulan Eşiği pulat evleri, Üzüntüm gitsin diye, Özlemim gitsin diye, Verip oda yakmışım!" Kadirbirdi soruyor: "Sekiz yerden işlenmiş, Dokuz yerden dokunuş, Kara samurdan dikilmiş Kürkü ne ettin, Noradın? Dokuz kızlık, bin koynulk Nurgiba adlı zırhımı, Onu ne ettin, Noradın?" Cevap verdi Noradın: "Sekiz yerden işlenmiş, Dokuz yerden dokunuş, Kara samurdan dikilmiş Kürkü Tanrı verdikten sonra Sirtima salip yürümüşüm; Dokuz kızlık, bin koynulk Nurgiba atlı zırhını Tanrı özüme verdikten sonra, Beleş edip giymişim, Giydikten sonra savaşıp, Özüne karşı gelmişim!" Orada oturup Kin Canbay, Noradin'a söyle söyledi: "Dönebilen ay baltayı, Onu ne ettin, Noradın? Dokuz sultan babası,	Tulay yortını iyesé, Tuktamıştay han irne Anı nittéen, Noradın? Kinnan çıksa, sınaygan Turya çalçań baş kisken Aljasmán digen kılıçını Anı da nittéen, Noradın? Xanækädeý kükreklené, Könökädeý sıluunu Anı nittéen, Noradın? Kısmä-kısmä sarı altın, Möhér sukkân sap altın Éncé-gevher, yakutı Anı nittéen, Noradın? Cavap birdé Noradın: -Tulgamały aýbalta, Tukış itken cirlerde Üñ kuluma alganım, Alyp kairap salganim, Karňa ioan bilärnen, İncékeytеп başın alganım! Tugyz soltan babaśı, Tulay yortını iyesé Tuktamıştay han irne Töney-töney kugannın! İrtış başı Kara Tunda Kuva barıp citkenné, Kinnan çıksa sınaygan Turya çalçań baş kisken Kaeryp çalçań baş kisken, Aljasmán digen kılıç béléń Tuktamıştay han irneń, Sakalın ala kan itep, Başın kisep alganım... Söyegé tézde kalır dip, Söyregénenin tişkenimén, Kanlı başın atańníň Kanjkagama takkanım, - Kanjkagama takkanda, Karýndıkyka sarganım, Atam aldyına kitérép salganim, Han sœyegé kie dip, Hannarnı kuygan Sarayık: Atańníň başın min anda Alyp kilep kuganım! Xanækädeý kükreklené, Könökädeý sıluunu Ténre üzé miňa bırgändé, Tigén ulja kılganım. Kısmä-kısmä sarı altın, Möhér sukkân saf altın, İnci, gevher, yakutı Halıkmá min barın
6260				
6265				
6270				
6275				
6280				
6285				
6290				
6295				
6300				

Кисен улжа кылганмын!
Көмал углы Күц Жанбай,
Кире сүзгэ эт Жанбай!
6360 Арырак китеп сейлә син,
Биререк килен тыңда син!
Колан коега төшкәндә
Корбага айғырлык кылыш;
Норадин турға төшкендә
Жанбай аударлык кылыш!
Ачма күзен, тишмен,
Сейлемә, телен кисәрмен!
Эңеңе кереп мин синен,
Кара жылан булып гизәрмен!
6370 Аш биргеннән улысын,
Мал биргеннән колысын!
Коллык кылып жиде балан,
Жиде буның корысын!
Мин рамазан аңда,
Айыңын убииң көнендә,
Пәйшәмбә көн, Жома акшам,
Айың туы төңендә
Ай-көн бергә йөргәндә
Асылдан пайды булганмын!
6380 Кадырбирде яши солтан,
Норадының сез табын торасын!
Озын уғы, күц жае
Төшे күйсү кулина,
Синдей ёйткән солтапы
Жибермәс миде ир үзе
Атаң барған "кайтмас
йорт"ыңын юлына?
Алчытар белән алдатып,
Садак-савыт ташлатып,
Хәйлә белән кулга алыш,
Кадырбирде яши солтан,
Чой үткәреп торасын;
Заманыңда беләп ёйткән
үкәнмәс;
Кузагачтан биекмән,
Бољытка тисем бөгөлмәм.
Кайнашып беткән ботакым,
Өфөрмә сукса, иелмәм;
Бураның азтан ярсумын,
Бугалак салсаң, туктамам;
6390 Ботаргактаң катымын,
Борынма чой ўткәрең чидармын.
Бусынчыктан кысымын,
Төгә салсан, төз булмам;
Ак дингезден ачымын,
Шикәр түксән, төчәмәм,
Тулай байтак иясе
Туктамыны атлы атанаңы
Кисә кырккан арысланмын!

Кисеп ulça kılganmin!
Kemal ugły Küt Canbay,
Kiré süzge et Canbay!
Aritak kitép sóyle sin,
Birérek kilep tilila sin!
Kolan koyiga töskende
Korbaga aygırlyk kylыш;
Noradin turga töskende
Canbay avdarlyk kylыш!
Açma kuzen, tişermen,
Söyleme, télén kisermén!
Écène kérép min sinéñ,
Kara cilan bulip gizermén!
Aş birgennéñ ulisiñ,
Mal birgennéñ kolisiñ!
Kollik kılıp cidé balañ,
Cide buviniñ korisin!
Min ramazan ayında,
Ayniñ unbiş könendé,
Peysembe kön, coma akşam,
Ayniñ tulı tönendé
Ay-kön bérge yörgende
Asıldan peyda bulganmin!
Kadirbirde yeş soltan,
Noradınnı önséz tabip torasıñ!
Ozin uğı, küt çayı
Töše kuyşa kulına,
Sindey eytken soltanni
Cibermes midé ir üzé
Atań bargan "kaytmas
yort"ыңын юлына?
Alçilar béléñ aldatıp,
Sadak-savıt taşlatıp,
Heyle béléñ kulga alıp.
Kadirbirde yeş soltan,
Çoy ütkeřep torasıñ;
Zamanında bélép eytken
ükénmes;
Kuzagačtan biyékmen,
Bolitka tisem böglémem.
Kaynaşip bétken botakımın,
Öyérme suksa, iyélmem;
Buralkı attan yarsumın,
Bugalak salsañ, tuktamam;
6400 Botargaktan katymyñ,
Borınıma čoy útkeřen, čidarmın.
Busığıncıktan kiyışmyñ,
Tézge salsañ, töz bulnam;
Ak diňgzeden açymyñ,
Şiker tükseñ, töcémem,
Tulay baytak iyesé
Tuktamış atlı atanañı
Kise kırkkan arıslanmyñ!

Kesip ganimet kılımşım!
Kemal'in oğlu Kin Canbay.
Ters sözlü it Canbay!
Oraya gidip konuş sen,
Buraya gelip dinle sen!
Yaban atı kuyuya düşünce
Kurbağası aygırlyk eder;
Noradin ipe düşünce
Canbay dilmäclik kilar!
Açma gözünü, delerim,
Konuşma, dilini keserim!
İçine girip ben senin,
Kara yılán olup gezerim!
Aş verenin oğlusun,
Mal verenin kulusun.
Kulluk kılıp yedi çocuğun
Yedi neslin kurusun!
Ben Ramazan ayında,
Ayın on beşinci gününde,
Mübarek gün, Cuma akşamı,
Ayın dolu tününde,
Ay, gün birlikte yürüken
Asıl soydan doğmuşum!
Kadirbirdi genç sultan,
Noradin'i sessiz bulup duruyorsun:
Uzun oku, geniș yayı
Düşüverse eline,
Senin gibi söyleyen sultani
Göndermez miydi kendisi
Babanın gitgitigi "dönlümmez
yurd"un yoluna?
Aldaticular ile aldatıp,
Sadak, zırh bırakırıp,
Hile ile ele düşürüp.
Kadirbirdi, genç sultan.
Çivi geçirip duruyorsun;
Zamanında bilip söyleyen
pişman olmaz;
Kozağačtan uluyum.
Buluta deşsem bükülmem.
Reçineli bir dalım,
Kasırıga vursa, eğilmem;
Sahipsiz attan kızığım,
Kement salsan, ele geçmem;
Akçaagačtan katyım,
Burnuma čivi çaksan alırmam
Busığıncıktan eğriyim,
Kalıba vursan düz olmam;
Ak denizden açıym,
Şeker dökseñ, tatlı olmam,
Bütün yurdun sahibi
Toktamış adlı babanı
Kesip parçalamış arıslanım!

6410 Йөрөгеме пычак тыксан да
Әйтермен, hiç курыкмамың;
Коралсыздарны кыйнау,
Йоклаганни үтөрү-
Кечесез кеше эше ул,
Юңсез кеше эше ул!
6415 Норадын алай дигендә,
Пычаклан сүккан урындык
Ботын ярып кергәнда,
Аягыннан кан сарып,
Йөзлегене iñгендә,
Кымшамастан утырып,
Турыдан жавап биргәнде,
Кадырбирде яшь солтан
Норадынга таң калды:
- Андый батыр ир булдың,
Атана миннән сау юнел-
Аны әйтеп яшь солтан,
Норадының кулын чиштерде,
Эчгерге, ияр салдыртый,
6420 Менәрене at birdé,
Жайдак atka мендерде,
Иделгэ түри китерде.
Тирләп килгән атыннан
Ярасына үтеп кара тир,
Ягыр булып Норадын,
Торалмаслык булсын dip,
Атны кызу жилдерде.
Иделгэ килгән Идегәй
Идел аша кычырыд:
6425 -Каны, uglim Noradın?
Аны мина жиберсөн,
Бу жидаңу жиберим!
Кадырбирде бу яктан
Норадыны салга артлап,
Идел үте жибердэ.
Ике яктан ике сал
Икәвс бергә килгәндә,
Арыдан торып Идегәй,
Норадынга тулгап аны әйттэ:
6430 -Жиде киче беренса,
Жир ялышмас мырза uglim!
Жиде дәрәя күпүлип,
Котырынып ташканда,
Жил каскрай умравын
Жилгэ биреп ашканда,
Ташкын тиран дәръяны
Болыттай ўткән мырза uglim!
Кода сарыл баласын
6435 Куга чөйтән мырза uglim!
Ку канатын сал итеп,
Идел кичкән мырза uglim!
Каз канатын сал итеп,
Йөрегеме piçak tiksaa da
Eytérmién, hiç kurykмamың;
Koralsızlarnı kıynav,
Yoklagannı үtérüv-
Köçses kész ése ul,
Yünséz kész ése ul!
6440 Noradin öyle deyince,
Piçaklap sukkan urındık
Botın yarip kérгende,
Ayaginnan kan sarkip,
Yözlégéne iñгende,
Kimşanmastan utırıp,
Turidan cavap bırgende,
Kadiybırde yeş soltan
Noradinga tañ kaldi:
-Andiy batır ir buldiñ,
Ataň minnen sav yünel-
Ani eytép yeş soltan,
Noradınnı kulin çistérdé,
Ecergé, iyer saldırtmyi,
Méneréne at birdé,
Caydak atka ménédérdé,
Idélige turi kitérdé.
Tirlep kilgen atınınan
Yarasına ütеп кара tir,
Yagır bulip Noradin,
Toralmaslik bulsın dip,
Atı kızıv cildérdé.
Idélige kilgen Idégey
Idel aşa kicķirdı:
-Kanı, uglim Noradın?
Ani miňa cibersén,
Bu cidevne ciberim!
Kadirbirdé bu yaktan
Noradınnı salga artlap,
Idel üte ciberdé.
İké yaktan iké sal
İkévérge kigende,
Aridan torıp Idégey,
Noradinga tulgap ani eytté:
-Cidé kice bérénse,
Cir yalışmas mirza uglim!
Cidé derya kuşılıp,
Kotırıp taşkanda,
Cil kayıktay umravın
Cilge birép aşkanda,
Taşkın tiren deryani
Bolitray ütken mirza uglim!
Kola sargıl balasın
6445 Kuga çöygen mirza uglim!
Ku kanatын sal itep,
İdel kiçkèn mirza uglim!
Kaz kanatын sal itep,

Yüregime biçak saplasan da
Söylerim, hiç korkmam;
Silahsızları dövmek,
Uyuyanı öldürmek
Güçsüz kişi işidir,"
Noradin öyle deyince,
Bıçaklı sandalye
Budunu yarip girince,
Ayağından kan sızip,
Döşemeye sizinca,
Kımdamadan oturup,
Doğrudan cevap verince,
Kadirbirdi, genç sultan
Noradin'a hayran kaldı:
"Öyle bahadır er oldun,
Babana benden sağ salım git",
Onu söyleyip genç sultan,
Noradin'in elini çözürdü,
Keçe, eyer koydurmadan,
Binmesi için at verdi,
Eyersiz ata bindirdi,
Idil'e doğru getirdi.
Terleyip gelen atından
Yarasına geçip kara ter,
Yarasını azdırıp Noradin,
Kalkamaz olsun diye,
Atı hızlı kosturdu.
Idil'e gelen Edigey
Karşı tarafa bağırdı:
"Hani oğlum Noradin?
Onu bana göndersin,
Bu yediyi göndereyim!"
Kadirbirdi bu yandan
Noradin'ı sala yatırıp,
Idil'e bırakı.
İki yandan iki sal
İkisi birden gelince,
Oradan durup Edigey,
Noradin'a yönelik söyledi:
"Yedi gece birleşse,
Yer yanılmaz mirza oğlum!
Yedi derya kavuşup,
Kudurup taşınca,
Yelken gibi göğsünü
Yelevirip aşınca,
Taşkın derin deryayı
Bulut gibi geçen mirza oğlum!
Al sarımsı kuş yavrusunu
Kuğuya uçuran mirza oğlum!
Kuğu kanadını sal edip,
Idil'i geçen mirza oğlum!
Kaz kanadını sal edip,

- Жаек кичкән мырза углым!
Салны салға бәйләче!
Сал эченә жидәүне
Яхын уңгарчы, мырза углым!
Идегей алай дигәнде,
Салар салға килгәндә,
Норадын салны сөздереп,
Салны салға бәйләдес.
Салда утырган жиңе угыны
Жидәвеп дә үтерен.
Ана Иделгә колатты.
Иделине кичеп Норадын,
Идегейгә килгәндә,
Гозер-гафу үтешен,
Кулыннан үбен юғендә.
Ярасына үтеш кара тир,
Ягыр булып Норадын
Ул сегаттағы еғылды.
- 6465 Cayık kiçken mirza uglım!
Salı salga beylecé!
Sal éçende cidevné
Yahşı uñgarçı, mirza uglım!.
İdägey alay digende,
Sallar salga kilgende,
Noradin salrı sözdérép,
Salı salga beyledé.
Salda utırgan cidé ugıl-
Cidevén de ütérep.
Ana İdélge kolattı.
İdélne kiçép Noradin,
İdägeye kilgende,
Gozér-gafu üténép,
Kulinnan übep yögéndé.
Yarasına ütęp kara tir,
Yagır bulıp Noradin
Ul segatte yıldı.

Yayık'ı geçen mirza oğlum!
Salı sala bağlasana!
Sal içinde yediyi
İyi "onarsana", mirza oğlum!"
Edigey öyle deyince,
Sallar yan yana gelince,
Noradin salı yana çekti,Salı sala bağıltı.
Salda oturan yedi oğulun
Yedisini de öldürüp,
Ana İdil'e bırakı.
İdil'i geçip Noradin,
Edigey'e gelince,
Özür ve af dileyip,
Elinden öpüp, diz çöktü.
Yarasına geçip kara ter,
Yarası azan Noradin
O saatte yıkıldı.

18. BÖLÜM

КАДЫЙРБИРДЕ СОЛТАННЫҢ УРДА ТОРГЫЗЫП ИДЕГЭЙ ӨСТЕНӘ БАРГАНЫ, ИДЕГЭЙНЕҢ ОРЫШТА ҮЛГЭНЕ

KADİRBIRDİ SULTAN'IN ORDUSU İLE EDİGEY'İN ÜSTÜNE GİTMESİ, EDİGEY'İN SAVAŞTA ÖLMESİ

- Кадыйрбириде яшь солтан
Анда утырып яр салды:
-Дәүран сөргән көнэмде
Идегей исен икәнде.
6485 Идел йорт миңа ил булмас,
Күрген көнэм көн булмас,
Йа Идегей, йә да мин!
Атланыск, ятмас!
Аны ёйтеп яшь солтан,
Оран салып атланып,
Бар урдасын жыйдышырды.
Атадан калған кара ту
Сынган икән, сап күсп,
Аны уциан бастырып,
Дум думбагын ордырып,
Хан урдасын торғызыды.
Кемал улы Кин Жайбай
Кадыйрбириде солтанга
Киңешен биреп, анда ёйтте:
6490 -Тұлқысынан ана Идел
Тұлқының биреп ятканда
Иделден чирү күчерү
Кыңен булыр, солтаным.
Идел туңсын, боз totsyn,
- Кадыrbirdé yes soltan
Anda utırıp yar saldı:
-Devran sörgen könémde
İdägey isen ikende,
İdél yort miňa il bulmas,
Kürgen köném kön bulmas,
Ye İdägey, ye de min!
Atlanıyk, yatmıyk!
Anı eytеп yes soltan,
Oran salıp atlanıp,
Bar urdasın ciydirdi.
Atadan kalgan kara tuv
Singan iken, sap kuypı,
Anı uñnan bastırıp,
Dum dumbagın ordırıp,
Han urduşin torgızdı.
Kemal ulti Kiň Canbay
Kadırbirdé soltanga
Kiñeşen birép, anda eytté:
-Tulksıgan ana İdél
Tulkına birép yatkanda
İdelençirüñ kütterüv
Kıynı bulır, soltanım.
İdél tuñsıń, boz totsıń,
- Kadirbirdi, genç sultan
O zaman oturup buyurdu:
"Devran sürdürüm günümüzde
Edigey esen iken,
İdil-Yurt bana il olmaz,
Gördüğüm günün gün olmaz,
Ya Edigey, ya da ben!
Atlanılim, yatmayalim!"
Onu söyleyip genç sultan,
Oran salıp binip,
Bütün ordusunu toplattı.
Babadan kalan kara tuğ
Kırılmış imiş, sap koyup,
Onu sağa astırıp,
Davulunu çaldırıp,
Han ordusunu kaldırıldı.
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Kadirbirdi Sultan'a
Akıl verip, o zaman söyledi:
"Dalgalanın ana İdél
Dalgalanıp yatarken
İdil'den ordu geçirmek
Çetin olur, Sultan'ım;
İdil donsun, buz tutsun,"

6505 Юл ачылсын, солтаним;
Идегэй инде карыган,
Алтышыннан яше узган,
Күя торсан, ни булыр?
Жанбай алай дигэнде,
Кадырбирде солтанга
Ул сүз анда якмады,
Үз уеинан кайтмады:
Идел тунса, кем кичмөс?
Идегэй үлсә, кем алмас?
Иделе түмас борын кичмөк кирәк,
Идегэйис үлмөс борын алмак кирәк.
Най монайман, биләрсем!
Кайта чапсам, көн килде!
Касрын чапсам, баш килде!

6510 Касрын чапсам, көн килде!
Идегэй улы Норадын
Ягыр булып калганды,
Идегэйнен урласы
Игсептару алганды
Ул көн мина бер килде!
Атланыек, ятмаек!
Тұлыхысған Иделне
Тұмас борын кичиек!
Үләр булса Идегэй,
Үлмөс борын алыек!

6515 Кадырбирде алай дигэнде
Алты йорты юк булған
Алты юрттан алты би,
Жиде углы юк булған
Жиде ырудан жиде би,
Ярлығынан асерылған
Ярты тархан, ярты би,
Жир-сүннин аевылған
Ярты вазир, ярты би,
-Рас әйтгерсен ханым!-дип,
Аның сүзен жөпләде
Аттан атын жыйырды,
Ирдән ирен жыйырды.
Кадырбирде яшь солтан
Чириен әйдел күзгатып,

6520 Ана Иделке китерде,
Идегэй аша кичерде.
Кадырбирде күлгәндә,
Идегэй аны сизгәндә,
Тора биреп көрганып,
Яңдапиларын янга алып,
Ул да күпти урыннан.
Яу күлгәнен белгән соң,
Күп чириен күргән соң
Тарлан Бузун атланып,
Сугышка дип барадыр,
Гайрәте судай ташадыр,
Ачыу чиктән ашадыр.

6525 Юл açılsın, soltanım;
İdägey indé karıgan ,
Altmışınnan yeşə uzgan,
Kuya torsań, ni bulır?
Canbay alay digende,
Kadırbirdé soltanga
Ul söz anda yakmadı,
Üz uyınnan kaytmadı:
İdél tuňsa, kém kiçmès?
İdägey ülse, kém almas?

6530 İdénlé tuňmas borın kiçmek kirek,
İdägeyné ülmes borın almak kirek.
Hey noňaymaň, bilerim!
Kayta çapsam, kön kildé!
Kayırıp çapsam, baş kildé!
İdägey ulı Noradın
Yagır bulıp kalganda,
İdägeyenéň urdası
İgén-taruv alganda
Ul kön miňa bér kildé!
Atlanıyk, yatmyıyk!
Tulksıgan İdénlé
Tuňmas borın kiçiyék!
Üler bulsa İdägey,
Ülmes borın alıyık!

6535 Kidiybirké alay digende
Aldı yortu yuk bulgan
Aldı yorttan altı bi,
Cidé uglı yuk bulgan
Cidé iruvdan cidé bi,
Yarlıgınnan ayırlıgan
Yarti tarhan, yarti bi,
Cir-suvinnan ayırlıgan
Yarti vezir, yarti bi,
-Ras eytérén, hanım!-dip,
Añılı süzén cöpledé
Attan atın ciydirdi,
İrdén irén ciydirdi.
Kadırbirdé yeş sultan
Çirtuvén eydep kuzgatip,

6540 Ana İdélé kitirdé,
İdénlé aşa kiçerdé.
Kadırbirké kilgende,
İdägey anı sizgende,
Tora birép korganıp,
Yandaşların yanga alıp,
Ul da kuptı urmınnan.
Yav kilgenén bélgen soñ,
Küp chirüne kürğen soñ
Tarlan Büzün atlanıp,
Sugışka dip baradır,
Gayreti su gibi taşıyor,
Açuvı çıktına aşadır.

6545 Ana İdélé kitirdé,
İdénlé aşa kiçerdé.
Kadırbirké kilgende,
İdägey anı sizgende,
Tora birép korganıp,
Yandaşların yanga alıp,
Ul da kuptı urmınnan.
Yav kilgenén bélgen soñ,
Küp chirüne kürğen soñ
Tarlan Boz'a atlanıp,
Savaşa diye gidiyor,
Gayreti su gibi taşıyor,
Açuvı çıktına aşadır.

6550 Юл açılsın, soltanım;
Edigeyp artik.kocamış,
Yaşı altmışını geçmiş,
Koyup dursan, ne olacak?
Canbay öyle deyince:
Kadırbirdi Sultan'a
O sözü o zaman beğenmedi,
Öz fikrinden dönmeden:
"İdil donsa kim geçmez?"
Edigeyp olse, kim almaz?
İdil'i donmadan geçmek gerek,
Edigeyp'i ölmenden almak gerek."

6555 Hey, üzülmeyin, beylerim!
Defetme günü geldi!
Sallayıp kesmeye baş geldi!
Edigeyp oğlu Noradın
Yaralı halde iken,
Edigeyp'in ordusu
Ekinlerle uğraşırken
Tam hüküm günü geldi!
Atanalım, yatmayalım!
Dalgalanın İdil'i
Donmadan geçelim!
Ölecek olsa Edigeyp
Ölmeden alalım!"
Kadirbirdi öyle deyince
Aldı yortu yok olan
Aldı yorttan altı bey,
Yedi oğlu yok olan
Yedi boydan yedi bey,
Yarlığından ayrılan
Yarı tarkan, yarı bey,
Yer, suyundan ayrılan
Yarı vezir,¹⁸⁴ yarı bey,
"Doğru söylesin, Han'ım", diye.
Onun sözünü onayladı.
Bütün atını yığdırıldı,
Bütün erini yığdırıldı.
Kadirbirdi genç sultan
Ordusunu çağırıp, yürütüp,
Ana İdil'e getirdi,
İdil'i geçirdi.
Kadirbirdi gelince,
Edigeyp onu sezince,
Duruverip korunup,
Yandaşlarını yanına alıp,
O da koptu yerinden.
Düşmanın geldiğini öğrenince,
Koca orduyu görünce
Tarlan Boz'a atlanıp,
Savaşa diye gidiyor,
Gayreti su gibi taşıyor,
Öfkesi haddi aşıyor.

6560 Atyna kamchy salgan soñ,
Яуны килем басадыр,
Кайда садак тартадыр,
Кайда мылтык атадыр,
Кайда кылыч селтәлеп,
Кайда сөнгө белән барадыр.
Ул читеңнән керәдер,
Бу читеңнән чыгадыр,
Куйга көрән бер бүре,
Бүре күйни кырадыр,
Ирте булды, кич булды,
Калын сүгүш-еш булды,
Көн тотылын чаң булды,
Ике чирү бер килем,
Ике Иделнен арасы
Икесене тар булды.
Аттан тояқ калмады,
Баштан колак калмады,
Тапталып яткан үлкенең
Исебә-саны булмады.
Сансыз татар кар яу
Якадан якага альышып,
Берсөнә-берсөн кепланып,
Теш-тиңрагын актарып,
Бугазга-буғаз чайнашеп,
Ни булғанын белмәде.
Кайсы башын актарды,
Кайсы жирдә тапталды,
Кич булғанда шул булды-
һәр ике як аз калды.
Идегэй andy ir buldı:
Ülem, ülem digende,
Ülem kilep йөзенә
Üle тынын өргәндә
Чигенмәдэ Идегэй.
Ülem, ülem digende,
Ün meç temen san keshé
Ülemge bas igende
İelmede Идегэй.
Кадырбирде солтанга
Жанбай анда моны әйттэ:-
-Алтыштагы Идегэй
Хәлден хәле киткәндә,
Ике чирү бер килем,
Кан заяга киткәнда,
Бермә-бергә бер чыгып,
Бер чүккәсән, ни булыр?
Жанбай алай дигэнде
Кадырбирде яшь солтан
Гайрәte килем, анда әйттэ:-
-Идегэй andy ir iken,
Идел-йортta бер iken,
Ирекле кеше ул булып,

6565 Atına kamçı salgan soñ,
Yavni kilep basadır,
Kayda sadak tartadır,
Kayda militik atadır,
Kayda kılıç síttelep,
Kayda söngé bélén batadır.
Ul çiténnen kéréder,
Bu çiténnen çigadir,
Kuyga kérgeň bér büré,
Büré kuynı kiradir,
Irte buldi, kic buldi,
Kalin sugış-esh buldi,
Kön totılıp çäñ buldi,
İke çirtül bér kilép,
İke İdénlen arası
İkiséne tar buldi.
Attan toyak kalmadı,
Baştan kolak kalmadı,
Taptalıp yatkan ülkenéň
İsébe-sanı bulmadı.
Sansız tatar kar yav
Yakadan yakaga alışır,
Bérséne-bérsé kaplanıp,
Tés-tirnagın aktarıp,
Bugazga-bugaz çeyneşep,
Ni bulganın bélmedé.
Kaysı basın aktardı,
Kaysı cirde taptaldı,
Kiç bulganda şul buldi-
Hem iké yak az kaldi.
İdägey andy ir buldı:
Ülém, ülém digende,
Ülém kilep yözéne
Ülém tımin orgénde
Çigénmedé İdägey.
Ülém, ülém digende,
Ün měñ tömen san keshé
Ülémge bas igende
İyılmede İdägey.
Kadırbirdé soltanga
Canbay anda moni eytté:-
-Altmıştagı İdägey
Helden helé kitkende,
İke çirüp bér kilép,
Kan zayaga kitkende,
Bermé-bergé bér çigip,
Bér çükkeşen, ni bulır?
Canbay alay digende
Kadırbirdé yeş sultan
Gayreté kilép, anda eytté:-
-İdägey andy ir iken,
İdel-yortta bér iken,
İrklé keshé ul bulip,

6570 Atına kamçı salgan soñ,
Yavni kilep basadır,
Kayda sadak tartadır,
Kayda militik atadır,
Kayda kılıç síttelep,
Kayda söngé bélén batadır.
Ul çiténnen kéréder,
Bu çiténnen çigadir,
Kuyga kérgeň bér büré,
Büré kuynı kiradir,
Irte buldi, kic buldi,
Kalin sugış-esh buldi,
Kön totılıp çäñ buldi,
İke çirtül bér kilép,
İke İdénlen arası
İkiséne tar buldi.
Attan toyak kalmadı,
Baştan kolak kalmadı,
Taptalıp yatkan ülkenéň
İsébe-sanı bulmadı.
Sansız tatar kar yav
Yakadan yakaga alışır,
Bérséne-bérsé kaplanıp,
Tés-tirnagın aktarıp,
Bugazga-bugaz çeyneşep,
Ni bulganın bélmedé.
Kaysı basın aktardı,
Kaysı cirde taptaldı,
Kiç bulganda şul buldi-
Hem iké yak az kaldi.
İdägey andy ir buldı:
Ülém, ülém digende,
Ülém kilep yözéne
Ülém tımin orgénde
Çigénmedé İdägey.
Ülém, ülém digende,
Ün měñ tömen san keshé
Ülémge bas igende
İyılmede İdägey.
Kadırbirdé soltanga
Canbay o zaman söyle söyledi:
"Altmıştagı Edigeyp
Halden hale geçerken,
İki ordu karşılaşıp,
Kan boşu akarken,
Teke tek çıkışır
Bir vuruşsan nasıl olur?"
Canbay öyle deyince
Kadırbirdi, genç sultan
Gayrete gelip söyle söyledi:
"Edigeyp öyle er imiş,
İdil-Yurt'ta bir imiş,
"Erkli kişi "o olup,

İlinne totkan ip iken,
İdeğey ilde ber ikən,
İr sırtlanı ip iken;
Büre bulyıp baryem,
Burbayennan alyem!
6615 Arıslan bulyıp baryem,
Arvagın basıp alyem!
Ber davayı bulyıp baryem,
Ber çükerep bagyem!
Atagı ölkən ul bulsa,
Anıñ da bulgan atagıñ,
Üzeme tartyip alyem!
Aňy aýtete jaş soltan,
Suyırıp alıyp kalychyń,
Chaba kilep ul anda
İdeğeytə tulgady:-
-Tübədəge durt yoldızı,
Taňı atap kən tugandır!
Kəren tury at koyrygsı
Dürt chaluga tulgandyr!
Kalgan-kotkan il bulyip,
Kagyrbirdə han bulyip,
Elgergedə dan bulyip,
Yaşer kənnər tugandır!
Kəbələr belən korğanıp,
Çəydəle balta kulgə alıyp,
Çeyləgəzgə ber menep,
Chabar kənnər tugandır!
Anda aýtte Ideğey:
- Tübədəge durt yoldız,
Taňı atap kən tuvalmas!
Kəren tury at koyrygsı
Dürt chaluga tulalmas!
Kalgan-kotkan il bulyip,
Kadıyr birmes han bulyip,
Tuktamıştay dan bulyip
Yaşer kənnər tuvalmas!
Kəbələr belən korğanıp,
Çəydəle balta kulgə alıyp,
6640 Kadıyrbirdə, çəydəmə
Chabar kənnər tuvalmas!
Kadıyrbirdə tagı aýtté:-
- Kantarda yağan bolıttay,
Zəhərlər suyk tösem bar,
Ezələt kıldem üzənne,
Suyaşa torgan éçem bar!
Şavap birde Ideğey:-
- Kabagınnan kar yavíp,
Kerlegenə böz tuçyp,
6645 Ezələt kılğən Kadıyr belən
Yaşışyrga kəçem bar.
Aňy da bel, Kadıyrav,
Arıslan xəldən taisa da,

İlinne totkan ip iken,
İdeğey ilde ber ikən,
Ir sırtlanı ip iken;
Bürə bulıp baryım,
Burbayinnan alyım!
Arıslan bulıp baryım,
Arvagın basıp alyım!
Bér davıl bulıp baryım,
Bér çükérəp bagyım!
Atagı ölkən ul bulsa,
Anıñ da bulgan atagıñ,
Üzeme tartyip alyem!
Aňy aýtete jaş soltan,
Suyırıp alıyp kalychyń,
Chaba kilep ul anda
İdeğeyge tulgadi:-
-Tübədegé dürt yoldız,
Taňı atar kən tugandır!
Kören turi at koyrigı
Dürt çaluvga tulgandır!
Kalgan-kotkan il bulyip,
Kadıyrbirdə han bulyip,
Elgergedey dan bulyip,
Yeşer könner tugandır!
Köbeler belen korganıp,
Çöydəlé balta kulga alıp,
Çöydeğeze ber menep,
Çabar könner tugandır!
Anda aýtté Ideğey:
- Tübədəge durt yoldız,
Taňı atar kən tuvalmas!
Kəren tury at koyrygsı
Dürt chaluga tulalmas!
Kalgan-kotkan il bulyip,
Kadıyr birmes han bulyip,
Tuktamıştay dan bulyip
Yeşer könner tuvalmas!
Köbeler belen korganıp,
Çöydəlé balta kulga alıp,
Kadıyrbirdé, çöydemə
Çabar könner tuvalmas!
Kadıyrbirdə tagı aýtté:-
- Kantarda yavgan bolıttay,
Zehirle suvk tösem bar,
Ezlep kildém üzənne,
Suyaşa torgan éçem bar!
Cevap verdi Edigey:
"Kapağına kar yağıp,
Kirpiğine buz donup,
Izleyip gelen Kadir ile
Yarışmaya gücüm var.
Onu da bél, Kadırvav,
Arıslan helden taysa da,

İli tutan er imiş;
Edigey ilde bir imiş,
Er sırtlanı er imiş;
Kurt olup varayım,
Baldrından kapayım!
Arıslan olup varayım,
Basıp ruhunu alayım!
Bir firtına olup varayım,
Bir çökertip göreyim!
Şanı büyük olsa,
Onun da olan şanını
Özüme çekip alayım!"
Öyle söyleyince genç sultan,
Siyirip alıp kılıcını,
Koşup gelip o anda
Edigey'e söyledi:
"Tepedeki dört yıldızın
Tanı atacak gün doğmuştur!
Kestane dorusu atın kuyruğu,
Dört örgülü olmuştur!
Kalıntı bir il olup,
Kadırbirdi'nin han olup,
Eskiçi gibi şan alıp,
Yaşayacağı günler doğmuştur!
Zırhlarla korunup,
Boyun keser baltayı ele alıp,
Ensenize bir indirip,
Kesecek günler doğmuştur!
O zaman söyledi Edigey:
"Tepedeki dört yıldızın,
Tanı atacak gün doğamaz!
Kestane dorusu atın kuyruğu,
Dört örgülü olamaz!
Kalıntı bir il olup,
Kadir vermez han olup,
Toktamış gibi şan bulup,
Yaşayacak günler doğamaz!
Zırhlar ile korunup,
Boyun keser baltayı ele alıp,
Kadırbirdi'nin boyunu
Keseceği günler doğamaz!"
Kadirbirdi daha söyledi:
"Aralıkta yağan bulut gibi,
Zehir gibi soğuk rengim var,
Izleyip geldim seni,
Savaşa duracak işim var!"
Cevap verdi Edigey:
"Kapağına kar yağıp,
Kirpiğine buz donup,
Izleyip gelen Kadir ile
Yarışmaya gücüm var.
Onu da bél, Kadırvav,
Arıslan hali kalmasa da,

6665 Ber sarıklärk kəče bar!
Anda alay eytешеп,
İke tauday iké ir,
Tipké birep atına,
Berenə bere юнәлде.
Жиз көбәсे шангырап,
Калкана чыгып калкаеп,
Берене бере "шанк" итте.
Жир селкенде, ярылды,
Ярылганнын аз калды:
Алатая белен Колатав
Беренə bере берәлдө,
Берләндәсәуа калды!
Алты batman чукмарын
İdeğey tulgap algançı,
Çöydelé balta kulga alıp,
Kadırbirdé bér sukti-
İdeğeynen kalkanı
Anda şınlıp yarıldı.
İdeğey anda çukmarın
Yene bér tulgap alganda
Avan kullı Kadırbirdé
Яна килеп бер сукты-
Кобесин сип, кан чыкты.
Яна бер сугыйм дигендə,
Anda инде Ideğey,
6670 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6675 Ber sarıklärk köçə bar!
Orada öyle atışip,
İki dağ gibi iki er,
Tepiverip atını,
Tekə tek yöneldi.
Pirinç zırhi şingirdayıp,
Kalkanı çıcip kalkayıp,
Béréné béré "şäňk" ittē.
Cir silkendé, yarıldı,
Yarılğannan az kaldi:
Alatav belen Kolatav
Béréné béré beréldé,
Berelgende sav kaldi!
Altı batman çukmarın
İdeğey tulgap algançı,
Çöydelé balta kulga alıp,
Kadırbirdé bér sukti-
İdeğeynen kalkanı
Anda şınlıp yarıldı.
İdeğey anda çukmarın
Yene bér tulgap alganda
Avan kullı Kadırbirdé
Yene kilep bér sukti-
Kobesin sınp, kan çıktı.
Yene bér sugiyim digende,
Anda indé Ideğey,
6680 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6685 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6690 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6695 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6700 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6705 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6710 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

6715 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

Bir koynuluk gücü var!"
Orada öyle atışip,
İki dağ gibi iki er,
Tepiverip atını,
Tekə tek yöneldi.
Pirinç zırhi şingirdayıp,
Kalkanı çıcip kalkayıp,
Béréné béré "şäňk" ittē.
Cir silkendé, yarıldı,
Yarılğannan az kaldi:
Alatav belen Kolatav
Béréné béré beréldé,
Berelgende sav kaldi!
Altı batman çukmarın
İdeğey tulgap algançı,
Çöydelé balta kulga alıp,
Kadırbirdé bér sukti-
İdeğeynen kalkanı
Anda şınlıp yarıldı.
İdeğey anda çukmarın
Yene bér tulgap alganda
Avan kullı Kadırbirdé
Yene kilep bér sukti-
Kobesin sınp, kan çıktı.
Yene bér sugiyim digende,
Anda indé Ideğey,
6720 Altı batman çukmarın
Theta tulgadı, ber sukti,
Andıy itep bér sukti,
At savrısı "çırk" itte.
Kadırbirdé ber çukte,
Tübəsennən kan chyktı,
Kan chykkanda jan chyktı!
Ul atının avganda,
Biler şasa kalganda,
Atın sörp İdeğey,
Kaça birdé aradan!
Barın mirza anı aýtté:-
-Ey Tuktamış biler!
Tuktamış buynı kiseldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısyn kəm alıry?
Han tagına kəm menər?
Tulay yortny kəm bilər?
İdeğey isen kalganda,
- Xalıknı jysep alğanda,
İnsız yetkan İdel-yort-
Il İdeğeyge kalganda,
Tuktamışını bileré
Bi bulır kən bér tumas!
İy Tuktamış biler!
Han tagına kəm menər?

- Идегейне кем житса,
Житең башын кем алса-
Хан тагына ул менәр!
Жәт булыек, биләрәм!
Эзиннән баса барыек;
Ярты жаны киткәндә,
Ярты жаны калганды,
Калганды да алыек!
- 6720 Барын аны ўйтқиңде
Унике тұра, алты би
Идегейне әзләп төшкәндә,
Ары чабып карады,
Бире кабып карады,
6730 Кергән жирне айқады,
Чыккан жирне байқады,
Яқыннан tota алмады,
Ерактан күре алмады.
Унике тұра, алты би
6735 Эзиннән әзен чыгарып,
Куя килем артыннан,
Күлгә житең тұктады,
Камышлыққа килгәндә,
Тояқ әзен күргәндә
- 6740 Биләр аны карады:
Чыккан әзен тапса да,
Кергән әзен тапмады.
Унике тұра, алты би,
Идегей яңа булмады дип,
6745 Эйләнеп китмек булғанды,
Барын мырза аны ўйттес-
-һәй, алданмыйк, биләрәм!
Инде киткән юлы юк,
6750 Ат чиктереп камышка
Арты белән кергәндер!
Моннан ары бармыек!
Идегей исән ир булса,
Шул камыштан алыек.
- 6755 Жавап бирми булмастыр,
Тулғап сорап карыек.
Камышлыққа якынап,
Барың анда тулгады:-
Идегей өлкән ир ид!
6760 Идегей өлкән ир иде!
Идегейнен менгән аты
- Авызы Актап Кир иде;
Идегей андый ир иде,
Олыларча йөр иде.
- 6765 Узенин бер яшь кечеге:
"Син тора тор, газизем,
Мин атыым", -dir иде.
Узенин бер яшь олыга:
"Мин торыым, газизем,
- Син атсанчы", -dir иде....

Idégeyné kém citse,
Citép başın kém alsça-
Han tagina ul ménér!
Cet buliyik, bilerem!
Ézénnen basa baryik;
Yarti canı kitkende,
Yarti canı kalganda,
Kalganın da aliyik!
Barın anı eytkende
Uniké tûre, altı bi
Idégeyné ézlep töskende,
Ari şabip karadı,
Biré kabip kardı,
Kérgen cirnë aykadi,
Gíkkun cirnë baykadi,
Yakinnın tota almadi,
Yıraktan küre almadi.
Uniké tûre, altı bi
Ézénnen әzén çigarıp,
Kuva kilép artınnan,
Külge citép tuktadı,
Kamışlıcka kılgede,
Toyak әzén kürğende
Biler anı karadı:
Çıkkan әzén tapsa da,
Kérgen әzén tapmadı.
Uniké tûre, altı bi,
Idégey yene bulmadı dip,
Eylenép kitmek bulganda,
Barın mirza anı eytté:-
-Hey, aldanmyik, bilerem!
Indé kitken yuli yuk,
At çıktérép kamışka
Artı belen kérgendér!
Monnan ari barmiyik!
Idégey isen ir bulsa,
Şul kamıştan aliyik.
Cavap birmi bulmastır,
Tulgap sorap kariyop.
Kamışlıcka yakınlap,
Barın anda tulgadı:-
-Idégey ölken ir idé!
Idégey ölken ir idé!
Idégeynéň méngén atı
Avizi Aktap Kir idé;
Idégey andiy ir idé,
Olilarça yör idé.
Üzénen bér yeş kékçäge:
"Sin tora tor, gazizem,
Min atiyim", -dir idé.
Üzénen bér yeş oliga:
"Min toriyim, gazizem,
Sin atsañçı", -dir idé...

Edigey'e kim yetse,
Yetişip başımı kim alsça
Han tahtına o çıkar!
Çabuk olalım, beylerim!
İzini sürüp varalım;
Yarı canı giderken,
Yarı canı kalırken,
Kalanını da alalım!"
Barın öyle söyleyince
On iki hükümdar, altı bey
Edigey'i izleyip imince,
Oraya koşup baktı,
Buraya düşüp baktı,
Girdiği yeri araştırdı,
Çıktığı yeri karıştırdı,
Yakından tutamadı,
Uzaktan göremedi.
On iki hükümdar, altı bey,
İzinden izini çıkarıp,
Kovup gelip ardından,
Göle varıp durdu.
Kamışlıça gelince,
Toynak izini görünce
Beyler ona baktı:
Çıktığı izini bulsa da,
Girdiği izini bulmadı
On iki hükümdar, altı bey,
Edigey yine yok diye
Dönüp gitmek isterken,
Barın Mirza söyle söyledi:
"Hey aldanmayalım, beylerim!
Artık giden yolu yok,
Atını çekip kamışa
Ardı ile girmiştir!
Bundan ileriye gitmeyelim!
Edigey esen er olsa,
Şu kamıştan alalım.
Cevap vermeden duramaz,
Söleyip sorup bakalım.
Kamışlıça yakınlaşır,
Barın o zaman söyledi:
"Edigey büyük er idi!
Edigey büyük er idi!
Edigey'in bindiği at
Avizi Aktap Kir¹⁸ idi;
Edigey öyle er idi,
Ulular gibi yürütür idi.
Özünden bir yaş küçüğe:
"Sen durdur azizim,
Ben atayım, der idi.
Özünden bir yaş büyüğe:
"Ben durayım, azizim,
Sen atsañçı", der idi..."

- 6770 Барын аны әйткәндә
Калка биреп камыштан,
Идегәй торып аны әйттесе-
Ягасы алтын кирәүкә
Яқалашып ерткан сон.
- 6775 Кылтыңдаган көрәнчә ат -
Кадыйрауны еккан сон,
Сөздәен сөлтекләрдән
Курка торған Идегәй юк!
Кетә торып, чыгармын,
- 6780 Сөңгем канга тыгармын!
Күк күкрәтеп кылычым
Яшен уйнатып сугармын!
Аны әйтеп урыннанан
Куба күлде Идегәй.
- 6785 Шам кылычын күлгә алып,
Чыга күлде Идегәй.
Сул кулынан кан алып,
Ун кулыннан жан алып.
Калган хәлән бар итеп,
- 6790 Ора күлде Идегәй.
Унине түре, алты би -
Идегәй анда камалды
Алар атта, ул жәзяу,
Унине сөнге, алты ук
- 6795 Идегәйтә кадалды.
Анда булды бер сугыш,
Камыш башын кан алды,
Анда әйттесе Идегәй;
-Үлем белән күркүтман,
- 6800 Курка торған уем юк!
Үлем туры күлә икән,
Котыла торған буем юк.
Итеп очен илсенеп,
Жирем очен жирсөнеп,
- 6805 Халыгым очен яхши уем.
Күккәр тұлып жилсенеп,
Көрәшкәнне халыгым
Анладымы-бәләлмам!
Анламаса халыгым
- 6810 Аңлатмastaн ұлалмам!
Барын бердәй аралап,
Аттан атын яралап,
Анда батыр Идегәй
Унине ирие үтерде.
- 6815 Кан ярасы ачылып,
Идегәй хәле беткәндә.
Барын мұрза бер житеп,
Идегәйне бер чанты.
Башы тәненнен аевырылып,
- 6820 Тәгәри биреп аны әйттесе-
Барын, сина ни қылдым?
Берен ике булмасын!
- Barın anı eytkende
Kalka birép kamıştan.
İdégey torıp anı eytté:-
-Yagası altın kirevke
Yakalaşır yırktan soñ.
Kilitiliğan körençe at-
Kadıyravrı yıklan soñ,
Sézdeyén söltéklerden
Kurka torgan İdégey yuk!
Kôte torıp, çıgarmanın,
Söñgém kangā tigarmanın!
Kük kükretép kılıçım
Yeşen uynatip sugarmin!
Anı eytēp urınnnan
Kuba kildé İdégey.
Şam kılıçın kulga alıp,
Çığa kildé İdégey.
Sul kulinnan kan ağıp,
Üñ kulinnan can alıp,
Kalgan helén bar itep,
Ora kildé İdégey.
Uniké türé, altı bi-
İdégey anda kamaldı
Alar atta, ul ceyev,
Uniké söñgé, altı uk
İdégeyege kadaldı.
Anda buldi bér sugış,
Kamış basın kan aldı,
Anda eytté İdégey;
-Ülém bélén kurkitmañ,
Kurka torgan uyım yuk!.
Ülém turi kile iken,
Kotila torgan buyim yuk.
İlém öçen ilsenep,
Cirém öçen cirsénép,
Haligim öçen yahşı uyım.
Kükrek tulip cilsénép,
Köreşkenné haligim
Añladımı-belalmam!
Añlamasa haligim
Añlatmastañ ұlalnam!
Barın bérdey aralap,
Attan atın yaralap,
Anda batır İdégey
Uniké irné ütérdé.
Kan yarası açılıp,
İdégey helé bétkende,
Barın mirza bér çitüp.
İdégeyné ber çaptı.
Başı tenennen aevirilip,
Tegeri birép anı eytté:-
-Barın, siña ni kıldım?
Bérén iké bulmasın!
- Barın öyle söyleince
Çıkiverip kamıştan,
Edigeyp kalkıp söyle söyledi:
"Yakası altın zirh gömlegi
Yaka paça yırtıktan sonra,
Oynak kestane dorusu atı:
Kadirav'ı yıktıktan sonra,
Sizin gibi-korkuluklardan
Korkup duran Edigeyp yok!
Bekleyedurun, çıkarım,
Mızraqımı kana saplarım!
Gök gürletip kılıcımı
Şimşek çaktırıp vururum!"
Onu söyleyip yerinden
Kopup geldi Edigeyp.
Şam kılıcını ele alıp,
Çıkıp geldi Edigeyp.
Sol elinden kan akip,
Sağ elinden can alıp,
Kalar halini var edip,
Vurup geldi Edigeyp.
On iki hükümdar, altı bey,
Edigeyp orada kuşatıldı
Onlar atlı, o yaya.
On iki mızrak, altı ok,
Edigeyp'e saplandı.
Orada oldu bir savaş,
Kamış başını kan aldı.
O zaman söyledi Edigeyp:
"Ölüm ile korkutmayın,
Korkacak halim yok!
Ölüm gelip dururken,
Kurtulacak boyum yok.
Yurdum için tutuşup,
Halkım için can atıp,
Halkım için iyi niyetim.
Göğüs doluslu hırsla,
Mücadelemi halkım
Anladı mı: bilem!
Anlamadiysa halkım
Anlatmadan ölemed!"
Hepsini bir bir aralayıp,
Bütün atlari yaralayıp,
Orada cesur Edigeyp
On iki eri öldürdü.
Kan yarası açılıp,
Edigeyp'in hali bitince,
Barın Mirza bir varıp,
Edigeyp'i bir kesti.
Başı tenenden ayrılip,
Yuvarlanıverip söyle söyledi:
"Barın, sana ne yaptım?
Birin iki olmasın!"

Йортың-каран калмасын!
Ханнан ханны мин-ектым,
Хан булып син дә калмассын!
6825 Сөт урынына кан койдын,
Канымны түгел ни қылдын?
Казан. Кырым, Аждаркан,
Кунымны сорап күпканды,
Ни булғанын анда күрерсен!
Идегәй башы аны әйтеп,
Көнгә табан әйләндө,
Әйләнгендә янә әйтте:
-Алдагы көн ағырга
Без барабыз, ул килмес!
Аны әйттө дә жан бирде,
6830 Идегәйнен башын кискан
Барын булды,
Башын китергөн Шырын булды.
Идел-йортны дау алды,
Яу әстенә яу килде,
Идегәй әйткөн көн килде,
Чынғызың күйгөн хан тагы
Кан тагы булып еверелде;
Хан сарае камалды.
Кырым, Казан, Аждаркан
Башлы-башлы ил булды,
Алтын Урда таралды.

Yortiñ-karañ kalmasın!
Hannan hanni min yıktım,
Han bulıp sin de kalmassıñ!
Söt ırınına kan koydñ,
Kanımını tûgêp ni kildin?
Kazan, Kirim, Acdarkan,
Kunımını sorap küpkannda,
Ni bulganın anda kürérseñ!
Idégey başı anı eytép,
Könge taban eylendé,
Eylengende yene eyté:
-Aldagi kön ağırga
Béz barabız, ul kilmes!...
Anı eytte dә can birdé,
Idégeynēñ başın kiskeñ
Barın buldi,
Başın kitérgen Şirin buldi.
Idel-yortni dav aldi,
Yav östene yav kildé,
Idégey eytken kön kildé,
Çiñigizniñ kuygan han tagı
Kan tagı bulıp evéréldé;
Han sarayı kamaldı.
Kirim, Kazan, Acdarkan
Başlı-başlı il buldi,
Altın Ordu taraldı.

Yurdun, yerin kalmasın!
Birçok hanı ben yıktım,
Han olup sen de kalmazsan!
Süt yerine kan koydun,
Kanımı döküp ne yap틴?
Kazan, Kirim, Astrahan,
Hesabımı sormaya kalkışınca,
Ne olduğunu o zaman görürsun!"
Edigeyp'ın başı öyle söyleyip.
Güne doğru döndü,
Dönençe yine söyledi:
"Gelecek ulu günlere
Biz varız, o gelmez!"
Onu söyledi de can verdi.
Edigeyp'ın başını kesen
Barın oldu.
Başını getiren Şirin oldu.
Idil-Yurt'u dava aldi,
Savaş üstüne savaş geldi,
Edigeyp'ın söylediğü gün geldi.
Cengiz'den kalan han tahtı
Kan tahtına dönüştü;
Han sarayı kuşatıldı.
Kirim, Kazan, Astrahan,
Ayri ayrı il oldu,
Altın Ordu dağıldı.

NOTLAR

¹**Bolgar:** XIII. asırın 30'lu yıllarda Altın Ordu Devleti'nin himayesine giren İdil-Kama Bolgar Devleti'nin Kama nehri açısından başkenti.

²**Saray:** Altın Ordu Devleti'nin başkenti. Bu isimde Saray Batu ve Saray Berke isminde iki tane şehir vardır:
³**Yayık:** Ural nehrinin eski adı.

⁴**İdil:** Önemli bir akarsu, Volga nehri; İdil-Yurt: Ülke adı. İdil-Yurt; Bulgar Devleti'nin bir başka adı.

⁵**Altın Ordu:** XIII-XV. asırlardaki devlet.

⁶**Ak Ordu:** Altın Ordu'nun şimdiki İdil boyu, Kazakistan, Sibiryya, Kirim vb. topraklarını içine alan kısmı

⁷**Kıpçak:** Cuçi Ulus'unun ekseriya nüfusunun girmiş olduğu Türk boyları Birliği.

⁸**Nogay:** (?-1300): Altın Ordu Devleti'nde nüfuzlu bir mirza.

⁹**Toktamış:** 1376-1395 yıllarında Altın Ordu'yu idare etmiş, bir süre için Coçi ulusunun birliğini yeniden kurabilmiş, ama 1395 yılında Terek nehrinde Aksak Timur tarafından mağlup edilmiştir. Edigeyp tarafından öldürülmüştür.

¹⁰**Altın Taş:** Hanın oturduğu yer. Onun altın tahtı taş üstündeymiş. Altın Ordu ve Altın Taş adları, buradan gelmektedir.

¹¹**Töktü Ayak:** Doğan türünden bir kuş, lâçının adı.

¹²**"O derya":** Yayık; "bu derya": İdil, yani, İdil'den öte Yayık, Yayık'tan öte Sirderya.

¹³**Barlas:** Timur'un soyunun geldiği bir Türk-Moğol boyu, Barlas kabilesi.

¹⁴**Şah Timur:** Aksak Timur (1336-1405): Orta Asya devlet adamı. başbüg. 1370 yılından itibaren emir; başkenti Semerkant olan devleti kurmuş Altın Orduyu dağıtmıştır, İran'a, Kafkasların ötesine, Hindistan'a, Küçük Asya'ya vb. sefer yapmıştır.

¹⁵**Ak Tübe:** Aşağı İdii'in bir kolu ve oradaki meskun yer; Cuçi Ulus'unun, yani Altın Ordu'nun ikinci başkenti Saray Berke şehri de Ak Tübe nehrindedir.

¹⁶**"Sana bakan ben olsam":** Timur, Toktamış'ın gençliğinde han olmasına yardım etmiştir.

¹⁷**Cengiz Han (1155-1227):** 1206 yılından itibaren Moğol İmparatorluğu'nun hanı olmuş, Asya'ya ve doğu Avrupa'ya seferler yapmış hükümdür.

¹⁸**Tuyguca:** (Toy Hoca veya Tuli Huca): Toktamış Han'ın babası. 1376'da öz kardeşi Urus Han tarafından öldürülmüştür.

¹⁹**Boz Tougun:** Bir çeşit doğan olan Toygunun adı.

²⁰**Bidayak:** Doğangillerden bir çeşit kuş. Latinceşinin "Chettusia gregariya" olduğunu tahmin ediyoruz.

²¹**Kutlukaya:** Tarihçilerin çöguna göre Ak Mangit boyundandır; destanda Edigeyp'in babası olarak geçer.

²²**"Hansız kalan geniş yurt":** Toktamış Han tahta çıkmadan önce Saray, bir ara hansız kalmıştır.

²³**Üzi Bey:** Cuçi ulusunun son kuvveti hükümdarı Özbek'ten söz ediyor olmalı.

²⁴**Sarı Dağ:** Şimdiki Rusya Federasyonu'ndaki Saratov şehrini yerlestiği dağın eski adı.

²⁵**"Mangit soyu bunak Tatar":** Toktamış Han, kendisi Moğol neslinden olduğundan, Kutlukaya Bey'i "Tatar" diye takdir ediyor. Mangit, büyük bir kısmı Cuçi ulusuna giren bir Türk-Moğol kabilesi.

²⁶**"Periden aldığı kadını":** Edigeyp'in anası cin kızı, peri veya Şüreli, yani orman devi olduğu yolunda bir çok varyantta efsaneler mevcuttur.

²⁷**Çanırak:** Keçe çadırın en yukarı ve en yüksek noktası.

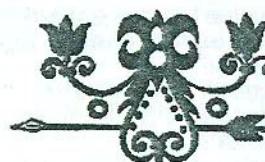
²⁸**Baba Tökles Hoca Ahmet:** Jenealojik efsaneyeye göre, Edigeyp'nın atası, bazan Baba Tökles olarak adlandırılıyor. Bazi rivayetlerde o, sufi şair Hoca Ahmet Yesevi ile özdeşleştiriliyor

²⁹**Salkın Taş:** Ceza meydanının adı.

³⁰**Edigeyp:** (1352-1419): Mangit kabileinden olan emir. 20 yıl Altın Ordu'yu yönetmiş, ama Cengiz Han'ın neslinden olmadığından han ünvanını alamamıştır. 1419 yılında Altın Ordu saray aristokrasisine karşı savaştı ve öldürülmüştür.

³¹**Çiçen:** Ozan, aşık; belâgatlı söz sahibi.

³²**Al pamış:** Masal kahramanı; birçok Türk boyu destanında kahraman.

- ¹Orda: Bu kelime hem asilzadenin karargahı olan mükellef beyaz obayı, hem de Altın Ordu'yu anlatmaktadır. Metinde anlamına uygun bir şekilde çevrilmiştir.
- ²Aydala: Düz, açık bozkır. Özel bir bozkır ait bir ad da olabilir.
- ³Tulpar: Çok iyi eins koşu atı; efsanevi at, gizli kanadı olduğuna inanılır.
- ⁴Davılıbaz: Kuş çağrımak için yapılan deri davul.
- ⁵Bolgar derisi: Bolgar Devleti'nde yapılmış olan deri. İdil-Kama Bulgar Devleti, derileriyle ün kazanmıştır.
- ⁶Cofar: Fenha göllerde, ırmak körfezlerinde yaşayan ve sudaki yumuşakçalar, böceklerle beslenen, güzel parıldık kürklü hayvan. Onun kuyruk altında tüyünü yağlamak için güzel kokulu sıvı ayırip çikaran bezi olur. Latincesi: "Desmana moschata".
- ⁷Eldirmiş: Tataristan'ın Saba ilinde bulunan bir dağ.
- ⁸Kazı yal: Atın yelesi altındaki yağıdan yapılan ve bir çok Türk boyunda çok makbul sayılan bir yemek.
- ⁹Sarı bal, veya sarı kımız: Bir çeşit kırmızıdır. Bu kırmızın özelliği: Yaz ortasında, otların iyice büyündüğü zamanda yapılımaktadır. Havanın sıcaklığı ve göçüp konmalar sebebjyle, çabucak kıvama gelip sarar. Her türlü ot ve çiçek, hayvanlar tarafından yendiği için, hem daha hoş kokulu, hem de daha şifalıdır.
- ¹⁰Kadirbirdi: Toktamış'ın oğlu. 1419 yılında Edigey tarafından öldürmüştür.
- ¹¹Noradın: Edigey'in oğlu. Varyantlarda Noralin, Moradim, Nurgali, Nurgadıl şekillerinde de rastlanır. Tarihi bel gelerde Nureddin olarak bilinir. 1419 yılında ölmüştür.
- ¹²Karaçi: Hanın yanında daimî bir meclisin fist üye'leri.
- ¹³Nöker: Genellikle, komutanların en yakın Yardımcılarıdır. Destanda ise hanın maiyeti anlamında kullanılmıştır.
- ¹⁴İrtiç: Altay ile Kazakistan arasındaki önemli akarsudur.
- ¹⁵Çulman: Tataristan'da bulunan Kama nehrinin eski adı.
- ¹⁶Yıray: Åşık, ozan.
- ¹⁷İsfahan kılıç: Iran'ın İsfahan şehrinde yapılan kılıç. O devirde adı geçen şehrin ustaları iyi çelik dökme teliye meşhur imişi.
- ¹⁸Argımkak: En iyi at soyu, koşu atı.
- ¹⁹Argın: Bir Türk boyu.
- ²⁰Kara Kuce: Bu ad, Deş-i Kıpçakın himayesine giren Türk boylarının başka dstanlarında da yer almaktır olan geleneksel tiplerindendir.
- ²¹Kıpçak Bey: Kıpçakların beyi; genel tip.
- ²²Kusaklık: Çadırın uviklarının bağlandığı çember.
- ²³Kin Canbay: Tarihi belgelerden bilinen bir şahıs, Toktamış Han'ın veziri.
- ²⁴Tatar versiyonunda bu tâbir "Saltanatın Ulda belen Vilda'an artırtıgan" diye veflimiş ve "Ulda" ile "Vilda" cennette hizmet gösteren Vildan" olarak yanlış izah edilmiştir.
- ²⁵Subra: Türk destanlarında, zekiliği, önceden bilmesiyle tanınan aşık tipi. "Sefer" ve "Yıray" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir ad olduğunu tahmin ediyoruz.
- ²⁶Saf: Tatar Türkçesi'nde bu söz, Türkiye Türkçesi'ndeki "kurnazlığa aklı ermeyen, kolayca aldatılabilen" anlamını olmamakla beraber, daha geniş ve olumlu anlamadır. Tatarcada "saf" kelimesi, Türkiye Türkçesi'ndeki "saflı"yı de içine almakta ve "katıksız, karışiksız, halis, has, dürüst, samimi, temiz kalpli gibi birçok anlam ifade ettiğinden ve ses ahengini düşüren, bu kelimeyi olduğu gibi kullanmayı tercih ettik.
- ²⁷Tim Çuvâr: Edigey'in atının ismi. "Çil Alaca" anlamındadır.
- ²⁸Tuniku: Efsanevi Türk-Moğol hanı.
- ²⁹Tat: Destanda bazen Tatar anlamında kullanılan bir söz.
- ³⁰Yav Tübe: Altın Ordu Devleti'nde kullanılan askeri muhafaza ile ilgili bir terim. Kelimesi kelimesine tercüme edilirse: "Ordu Tepe". Bizim tahminimize göre, devlet sınırlarını korumanın yanı sıra, normal hayatını da sürdürmen yerleşim gruplarına verilen ad. Bu söz, yapı bakımından "Ak Tübe" kalibine uygun bir yer adı (Yayık Tübe) olup, sonrasında değişime uğramış ve anlam değişimi geçirmiştir.
- ³¹Önen: Mogolistan'da bir nehir; tarihi bir ülkenin adı.
- ³²Başlık Han: Yarı efsanevi bir han adı.
- ³³Abîl Han: Yarı efsanevi bir han adı.
- ³⁴Kara Han: Eski yarı efsanevi hanlarından biri. Folklorda bu söz, büyük han manasını da ifade edebilir.
- ³⁵Ala Han: Bu isimde bir han tarihte belli değildir.
- ³⁶Tomavîl: Jeniolojik rivayetlere göre, Cengiz Han'ın uzak dedelerinden biri.
- ³⁷Yavçı Han: Cuçi Han'ın adının bir varyantı.

- ³⁸Beyandu Han: Batu Han'ın sıfatlarından biri.
- ³⁹Sayıñ Han: Batu (Baydu) Han'ın ünvanı.
- ⁴⁰Berke Han: Altın Ordu hanı. Cuçi'nin oğlu. Altın Ordu'yu 1257-1267 yıllarında idare etmiştir.
- ⁴¹Özbek Han: Giyaseddin Muhammed Özbek Han; (1312-1341); Cuçi Devleti'nin en kuvvetli devrineki hükümdar.
- ⁴²Tintybek: Altın Ordu hanı, Özbek Han'ın ölümünden sonra, babalarının tahtını dava eden oğullarından biri. Öz kardeşi Canibek tarafından öldürülmüştür.
- ⁴³Astibek: Altın Ordu hükümdarları arasında böyle bir han yoktur. Destanda bir "Asil Bey" tipinden söz ediliyor olmalı.
- ⁴⁴Canbak, Canibek Han: 1341-1357 yıllarında Altın Ordu'yu yönetmiştir. Onun zamanında Altın Ordu'da derebeylik, parçalanma ve iç savaşlar başlamıştır.
- ⁴⁵Birdibek: Canbek'in oğludur. Tarihçiler onun kötü ve merhametsiz biri olduğunu söyleler. 1357 yılında sonra, kargaşa sırasında han olunca bütün hissüm ve akrabasını öldürüp soyunu kurutmuştur. Kendisi 1360'ta Kulha Mirza tarafından öldürülmüştür. Saray kargasaları ise bu han zamanında başlıyor.
- ⁴⁶Tuktaga: Toktamış Han'ın dedesi
- ⁴⁷İneñ ile Bençü: Amuderya ve Sirdarya nehirleri.
- ⁴⁸Tavbatır: "Dağ bahadır" anlamına gelen özel bir ad.
- ⁴⁹Ütçagır Almaz: "Top tüfek geçmez" anlamına gelen bir lâkâp.
- ⁵⁰Nogaylı'nın ulu yurt: Nogay Mirza'dan sonra Altın Ordu Devleti, kendi içinde daha çok "Nogay yurdu" diye adlandırıldı.
- ⁵¹Kara Tun: İrtiç nehri boyundaki bir yer adı.
- ⁵²Kirege: Çuhu çadırın altı parmaklığı.
- ⁵³Taban yarmak: Tabanı bıçakla delip yaraya at kılı geçirmek. O devrin en merhametsiz cezalarından biridir.
- ⁵⁴Ulca: Savaş gamiemi olan kız veya kadın.
- ⁵⁵Sarkut: Han içtikten sonra kâsede kalmış olan içecek. Hanın içtiği kaseden birkaç yudum bırakıp birine içmek için vermesi onun saygısi olarak değerlendirilmiştir.
- ⁵⁶Baytirek: Günüümüzde bu ağaç, "bay": bay, zengin, ve "tirek": kavak kelimelerinden oluşan bu ad, çok büyük yaşı kavak anlamına gelen bu sözcük aynı zamanda "çok büyük söğüt" manasının da olduğu için, metinde bu kelimeyi aynen bırakmayı uygun gördük.
- ⁵⁷Tarlan Boz: At ismi.
- ⁵⁸Baytal: Doğum yapmadan genç kısrak.
- ⁵⁹Çam kılıç: Çam şehri çeligidenden yapılmış olan kılıç.
- ⁶⁰"Ey on yedi, on yedi": Doğrusu onlar Edigey ile birlikte 17 kişi oluyorlar; Cantimir'in beş oğlu, 11 yiğit ve Edigey.
- ⁶¹Baya tıç: Tütsü yapılınca kötü ruhlardan koruyaçına inanılan bir tür ot.
- ⁶²Dünen: Dört yaşındaki at.
- ⁶³Sorgavil: Ordunun en sonuna bırakılan gözetleyici.
- ⁶⁴Uvík: Keçeden çadırın üst tarafına konan uzun ağaç.
- ⁶⁵Serpî ok: Uzak mesafeden atmak için işe yarayan kurşun ok çeşidi.
- ⁶⁶Atkıyuç veya atkıç: Hafif ok, ucu çok sıvı olup, hafifçe atmak için kullanılan hızlı bir ok çeşidi.
- ⁶⁷Yasavil: Yasavul, İç nöbetçi; hükümdarın yakını.
- ⁶⁸Tottavil: Şehir kapılarına bakan, dış nöbetçi.
- ⁶⁹İravîl, İrevîl: Ordudaki merkez kol kışının öncüsü.
- ⁷⁰Çağdavîl: Ordudaki merkez kol kışının artısı.
- ⁷¹Bökevîl, Bukanvîl: Saraya mutfağı ve yemeklere nezaret eden, yemeklere zararlı şeylerin konulmasına bakan kişi.
- ⁷²Kernay, Kerrenay: Eski Türk çalgılarından uzun boru şeklinde bir tür üflemeli çalgı.
- ⁷³Çan çalgı: Bir çeşit tef.
- ⁷⁴Ezgeri: Bulgar'da basılan uzunca para.
- ⁷⁵Timuçin: Cengiz Han'ın gerçek adı.
- ⁷⁶Yılıkubay: "At sürülerinin sahibi, çok zengin çiftçi" anlamında efsanevi bir isim olmalı.
- ⁷⁷Yarlık: Han tarafından yazılmış resmi ferman.
- ⁷⁸Divan Beyî: Divan kâtiби.
- ⁷⁹Kus Beyî (veya kuşhane emri): Av hayvanlarının yetiştirdiği kuşhaneye bakan görevli.

- ¹¹¹ Sarala: Edigey'in atının ismi. "Sarı"+"ala".
¹¹² Nora: Bir nehir adı.
¹¹³ Uyıl: Ural dağlarının güneyinde bir nehir.
¹¹⁴ Kiyıl: Bir nehir adı.
¹¹⁵ Kargalı: Bir kaç yerin ve nehrin adı.
¹¹⁶ Hek: Ural dağlarının güneyindeki bir nehrin adı.
¹¹⁷ Benim gibi baban dönsün.: Sevinçten bir insanın etrafında dönmekten söz ediliyor. Eski şamanizmle alâkalı bir adet.
¹¹⁸ Nokrat: Tataristan'daki Vyatka nehrinin eski adı.
¹¹⁹ Küksayı: Bozkırda biten sert bir tip ağaç.
¹²⁰ Aşılı: İdil-Kama-Bulgar Devleti'ndeki bir şehir. İdil'in batısında, Tataristan'ın Tetiş ilinde bulunmaktadır.
¹²¹ İbrahim: İdil-Kama-Bulgar Devleti'nde bir şehir. Oka (Uka) nehrinin döküldüğü yerdedir.
¹²² Dalbay: Kuş çağırma yarayın bir tür üflemeli çalgı, düdük.
¹²³ Çalkar Göl: Aral gölü civarında bir göl.
¹²⁴ Alâeddin: Burada, Saray şehrinde nüfuz kazanmış ilâhiyat alimi.
¹²⁵ Kırıçık: Ak Ordu'nun hani Urus'un oğlu, Toktamış Han tarafından öldürülmüştür.
¹²⁶ "Toprağımın tuttuğu yer bu imiş": Toprak kütü ile ilgili bir ibaredir.
¹²⁷ Oran: Parola, şiar, savaşa çağrılmak için kullanılan kelime.
¹²⁸ Darap oğlu Rüstem: Firdevsi'nin Şehname Destanı'nın kahramanı. Babası Zal, oğlu Sühreb ile karıştırılıyor olmaları.
¹²⁹ Yesugay (Yüziye): Cengiz Han'ınbabası. Ölümü: 1155'tir.
¹³⁰ Alaç: Bir Kıpçak boyu olan Kazak halkı.
¹³¹ Şahnazar, Urmanbit: Kazak álimi Şekerim'in fikirlerine dayanarak, bu misralarda tarihi karışıklığın olduğunu ileri sürülmüştür. Araştıryıcı göre, birinci olarak, Urmanbit Bey, Toktamış Han'dan çok sonraki dönemde yaşamış ve destanda söylendiği gibi sadece Nogay Ordası'na değil, Deş-i Kıpçak'ın diğer boyalarını da hükümetmiş ve 1449 yılında ölmüştür. İkinci olarak, Şahnazar (Aknazar) ise XVI yüzyılda Kazak Hanlığı'nın hani olmuş ve Toktamış'tan en az 150 sene sonra yaşamış bir şahıstır. Bkz.: Şekerim, Türk, Kirgız, Kazak Hem Handar Şejeresi, Orenburg 1911, S. 6; Kaniş Satpayev, "Er Edigey, Söz Bası", Er Edigey, Gilim Kitabevi, Almatı 1995, S.17-18.
¹³² Üzen: Başkurdistan'ın Beloret vilayetindeki bir nehir.
¹³³ Altınlı simli kumaşın yırtıldığı yurt: Burada düğündeki örf ädetlerin birinden söz ediliyor.
¹³⁴ Aşit Suyu: Tataristan'da bir nehir.
¹³⁵ Kazan Su: Ağızında Kazan şehri kurulan nehir.
¹³⁶ Cüke Tav: Tataristan'da Kama nehri boyunda bir yer adı. eskiden burada aynı isimde İdil-Kama Bolgarlarının bir şehri vardı.
¹³⁷ Ik: Tataristan'ın doğu sınırında bir nehir.
¹³⁸ Aykapı: Ay gibi yuvarlak işli kapı.
¹³⁹ Cuçi Han: Cengiz Han'ın büyük oğlu, 1227'de ölmüştür. Onun payı olan topraklar, oğlu Batu'nun döneminde Cuçi ulusu altındaki bir devlete dönüşür, daha sonra bu devlet Altın Ordu olarak tanınır.
¹⁴⁰ Baydu Han (Batu Han) (1200-1255): Cengiz Han'ın torunu, babası Cuçi Han'dır. 1243 yılından itibaren Altın Ordu hanlığı yapmıştır.
¹⁴¹ Talha-Zebir(Zübeyr): Tatar rivayetlerine göre, Hz. Muhammed'in sahabeleri, İslâmiyeti İdil-Kama Bolgarları arasında yayan kişiler olarak belirtile de, aslında böyle bir olay olamamıştır. Olay efsane olarak anlatılır. B.k.z.: Mercanî, Şehabeddin, Müstefadû'l-ahbar fi ahvali Kazan ve Bolgar, Kazan 1989, S. 115.
¹⁴² Etreç: İdil-Kama Bolgar Devleti'nde bir şehir. Tataristan'ın Tetiş vilayetine bağlıdır. Bu köy hâlâ mevcut olup, bugün Tataristan'ın Tetiş vilayetine bağlı Büyük Etreç köyüdür.
¹⁴³ Sıvar: İdil-Kama Bolgar Devleti'ndeki büyük şehirlerden biri.
¹⁴⁴ Saba: Tataristan'da bir yerleşim birimi. Bugün Baylar Sabası adını taşıır.
¹⁴⁵ Saba Göl: Battı Sibiry'a bir göl. Bugünkü Kurgan bölgesinde bulunmaktadır.
¹⁴⁶ Tilkili: Sibiry'a'nın batısında bir yer adı.
¹⁴⁷ İrmışel: İdil'e dökülen bir nehir.
¹⁴⁸ Koltorgan: İrmışel nehrine dökülen bir nehir.
¹⁴⁹ Tumak: Av kuşlarının başlığını verilen ad.
¹⁵⁰ Bu kelime "külden", yani "gölden" olarak yazılmıştır. Doğrusu "nurdan" olmalı, zira "nurdan" yaratılmış Türk

- destanları için yaygın bir motif olmanın yanısıra, destan kahramanı birkaç yerde kendisinin "nurdan" yaratıldığı ile övünmektedir.
¹⁵¹ Bu kelime "Kazan" olarak yazılmıştır. Rusça tercumesine de Kazan şehri olarak geçmiştir. **Biz eserin çeşitli varyantlarını araştırarak, bunun "kazna" yani "hazine" olduğu kanaatine vardık.**
¹⁵² Toktamış Han'ın karışık etmesinden sonra Noradin'in "Kargışın kara başına" diye cevaplandırmış, karıştan sonra gelebilecek bir felaketin musallat olmaması için söylenilen bir sözdür. Bu ibare kalıplasmış bir ibare olup.
¹⁵³ "Tepedeki dört yıldızın
Tanrı atar gün doğar mı:
Sakar doru atın kuyruğu
Dört örgülük olmuş mu?"- Canbay'ın bu nükteli sözlerinde Toktamış Han'ın dört oğlu **kasedediliyor**. "Sakar doru at" Kadırbirdi'nin atıdır; kuyruğu onu takip eden halkı, dört örgü de Altın Ordu'nun **dört bölgесini symbolize** ediyor.
¹⁵⁴ Püs İlek: Mähallî bir yer adı.
¹⁵⁵ Bolear: Bolear veya Murçıl: Tavacırlara, yani askeri toplayan, ordunun nizam ve intizamıyla uğraşan, ganimetini paylaşan, hükümdar önünde geçit resimlerini de yaptıran geniş nüfuzlu amirlere, askeri toplama emri veren, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmalarını mecbur eden hususi bir tabır.
¹⁵⁶ Nars Dağı: Başkurdistan'ın Elşey vilayetinde Dim nehri boyunda bir dağı.
¹⁵⁷ Bi Tençik: Yer adı.
¹⁵⁸ Bu kelime "bige" (yani "beye") olarak yazılmıştır: Doğrusu, "biyege" olmalı, çünkü "kolın" (tay) söz konusu.
¹⁵⁹ Baysa: Hukuk alameti olarak hanlar tarafından yazılan altın levha.
¹⁶⁰ Beş İli: Beş yaşındaki at.
¹⁶¹ Şadibek: Altın Ordu hanı, 1401-1407 yıllarında hükümdarlık etmiştir.
¹⁶² Signak: Ak Ordu'nun başşehri.
¹⁶³ Sarayçık: Hazar Denizi'nin kuzeyinde bir Altın Ordu şehri.
¹⁶⁴ Acedarkan: Astrahan şehri.
¹⁶⁵ Kırklı çolan: Yer adı.
¹⁶⁶ İremel: Başkurdistan'da bir dağı.
¹⁶⁷ Bu kelime "Ut" olarak yazılmıştır. Fakat, Kazak versiyonunda "uk" (ok) olarak geçmekte ve **anlama daba uygun** olduğu için bu anlamlı kullanıldı. Bkz.: Er Edigey, Gilim Yay., Almatı, S. 70.
¹⁶⁸ Erkli er: Edigey'in ünvanı, "hükmetmeye erkli, serbest, hukuklu" manasındadır.
¹⁶⁹ Bu kelime "anısı" olarak yazılmıştır fakat anlam olarak "anasi" olmalıdır.
¹⁷⁰ Bu kelime Tatar edebî dilinde yoktur. Fakat, Mişer Tatarlarında "akçaağac'a "erge" denmektedir. **Destanda "Akçaağac"** birkaç yerde sertlik ve sağlamlık simgesi olarak geçtiğinden ve kelime **benzerliğinden**, buna karar verdik.
¹⁷¹ Bu kelime araştırcılar tarafından ülke adı olaram yorumlansa da, büyük bir ihtimalle "cümlesinnen, yümlesinnen" kelimesinin kısaltılmış olmalı.
¹⁷² Tamga: Ticaret ve zanaat ehlinden alınan vergi. Bu vergiden, büyük asılzadeler **muaf tutulmuş ve onlara "tam gasız"** denilmiştir. Burada, "tamga vergisinden muaf tutulan Barak'tan bile zorla vergi ödetmemiş" anlamı söz konusudur.
¹⁷³ Barak Han: 1422-1427 yıllarında Uluğ Muhammed ve başkalıyla mücadele ederek han tahtına oturmuştur.
¹⁷⁴ Altın Dağ: Efsanevi bir dağdır.
¹⁷⁵ Göçebelerle bırakmak: Burada, Edigey savaştayken Noradin'in göçebelerle gelip, Saray'ı istilâ etmesinden söz ediliyor.
¹⁷⁶ Hatem-i Ta'i: Çömerî Ligi ile efsaneleşmiş bir Arap.
¹⁷⁷ Torumtay: Türkçede "turum", "tay"; "torum" ise "deve yavrusu" anlamına gelir. B. Ögel, **Rusların "kopçık"** veya "kobçık" dedikleri (Falco apivorus) bu atmaca nev'ini zooloji sözlüklerinde bulmadığını kaydetmiş, fakat, onun mor kanatlı, mor başlı, küçük bir doğan cinsi olup, ayak ve bacakları kırmızı olup, bilhassa akşamları yapılan avlara çok elverişli bir kuş olduğunu yazmıştır. Bkz.: Ögel, Bahaeeddin, Türk Mitolojisi, C: I, T.T.K. Basimevi, Ankara, S. 359-360.
¹⁷⁸ Barın: Argın ve Kıpçak soyuyla birlikte dört kişilik han meclisinde temsilci olan soylu bir boy.
¹⁷⁹ Şirin: Kıpçak ve Argın ile birlikte han meclisine giren dört soylu kabileden birinin idaresi.
¹⁸⁰ Kara Tun: Biraz önce Toktamış Han'ın Kuğu gölünde öldürülürgünden bahsedilmiştir, **bu farklılık, varyant-**

ların farklılığından kaynaklanmaktadır.

¹² "İslâmiyetten önceki Türklerin kam'lara karşı olduğu gibi, menşeleri efsanelere karışan kağan (han-töre)lere olan mütnâsebetleri de, hurafelerle dolu olmuş. Hanların kemiği meş'um diyerek bunların ölülerinin cesedleri uğur-suzluk getirdiğine inanmışlar, kendisini kam ve hanlardan ayrı sayıp, "kara budun" yahut "kara söylek" (kara kemik) tesmiye eden halk bu kam ve hanların cesedlerini kendilerinkinden ayrı yerlerde gömmüşlerdir." Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, C.: 1, Baskı: 3. İstanbul 1981.s. 112.

¹³ Busqmâc: Bu kelimenin anlamını maalesef açıklayamadık.

¹⁴ Orijinalde bu kelime "nezir" olarak verilmiştir. Doğrusu: "vezir"dir.

¹⁵ İki İdil, "iki nehir": İdil ile Yayık arası.

¹⁶ Kadırav: Kadırbirdi isminin kısaltılmış şekli

¹⁷ "Alatav ile Kolatav": Alatav: Kazakistan'ın güneydoğusundaki dağ. "Kolatav" ise ona kaftîye için uydurulmuş olmalı. "Kula"+"dağ" anlamındadır.

¹⁸ Avizi Aktaş Kir: At ismi. "Ak somaklı, doru" anlamındadır.

ИСКЕРМЭ ҚӘМ АНДАТМАЛАР

¹ Тұктамыш (? - 1406) - 1380 елдан башлап хакимлек иткән Алтын Урда ханы, Жучи хан нәселе дәвамчысы. Аксак Тимер янында (1389 - 1395) жинелә, Тимер Котый хан тарафыннан тар-мар ителә (1398 - 1399).

² Алтын Таш - Сарай шәһәрендәге хан бистәсе.

³ Ул дәръя дигәне - Жаек, бу дәръя дигәне - Идел, яғни Иделдән ары - Жаек, Жаектан ары Сыр - Дәръя дигән сүз.

⁴ Эмир Бырлас Шаһ Тимер... - Аксак Тимер, (Тимерләнк, Тимерлан, Тимур, 1336 - 1405), урта Азия дәүләт элеклесе, полководец, 1370 елдан - эмир, чыңышыгы белән Бырлас ыруыннан. Башкаласы Сәмәркәнд булган дәүләт төзегэн, Алтын Урданы тар-мар иткән, Иранга, Закавказьега, Һиндистанга, Кече Азиягә б.б. талау походлары ясаган.

⁵ Ак Түбә - елга һәм тубә исеме. Алтын Урда чорында Иделдән алып Сыр - Дәръягача булган жирләр Ак Түбә һәм Ак Урда дип йөртелгән.

⁶ Котлықия - тарихчыларның күпчелеге күрсәтүнчә, ак мангыт ыруыннан булган. Мангыт кабиласенен бер өлеше башлыклары Нугай мирза исемен алып, нугай дип аталаپ киткан.

⁷ Чыңғызы - Чыңғызы хан (Тимучи, 1155 - 1227 еллар тирәсе). Ул 1206 елдан Монгол империясенен ханы булган, Азияға һәм Қөнчыгыш Европага яулап алу походлары оештырган.

⁸ Түрасез калған кин Йортның... - Тұктамыш хан тәхеткә килер алдыннан Сарай беркадәр вакыт хансыз тора.

⁹ Мангыттан азган чал татар... - Тұktamыш хан үзе монгол нәселеннән булғанлыктан, Котлықия бине татар дип хүрлй.

¹⁰ Пәридән булган анасы... - Иdegäynen анасы жән қызы, пәри яки шүрәле булуы турында бик күп варианта легендалар бар.

¹¹ Иdegäy - легендаларда Иdegäynen табылдык бала булуы әйтәлә, Ул итектән табыла яки итек әчендә үлемнән сакланып кала һәм бу ана Иdegäy исеме бирелүгә бер сылтау итеп күрсәтәлә. Иdegäy үзе 1419 елда Алтын Урда сарай аристократиясенә каршы сугышта үтерелгән, тарихта билгеле бер шәхес, халыкның легендар батыры.

¹² Кадыйбырда - Тұktamыш хан улы, 1419 елда үтерелә.

¹³ Норадын - Иdegäynen улы. Вариантларда Нарыдын, Морадым, Нургали, Нургадил формасында да очрый. Тарихи документларда Нуретдин буларак билгеле. 1419 елда улә.

¹⁴ Қамалның улы Қин Жанбай... - тарихи документлар буенча билгеле кеше, Тұktamыш ханның вазире.

¹⁵ Субра - гүзәл жырчы мәгънәсендә, халық жырчысы. Дастанда жырчының исеме "Хубра" рәвешендә дә очрый.

¹⁶ Түннику - борынгы Монголиядә хакимлек иткән хан.

¹⁷ Өнән (Онон) - хәзерге Монголия һәм Урta Азия территорияләре буйлап ага тарган елга.

¹⁸ Башлык хан, Абыл хан, Кара хан, Ала хан... - бу ханнар тарихта билгеле түгел.

¹⁹ Томавыл - Чыңғызы дастаннарында күренгәнчә, бу - Томавыл мәргән. Чыңғызы ханның бабасы дип күрсәтәлә.

²⁰ Яучы хан, Баянду хан, Саен хан, Бәрки хан... - биредә Алтын Урда ханнары турында сүз бара.

²¹ Үзбәк - Үзбәк хан. 1312 - 1341 елларда Алтын Урда ханы булып торған. Урданың ин төзек күтәренеке һәм данлы вакыты шул хан заманында булган.

²² Тыныйбәк - Үзбәк хан улы. Бик аз гына хан булып тора һәм үтерелә.

²³ Асылбәк - аның турында мәгълүматлар табылмады.

²⁴ Жанбәк - 1342 - 1357 елларда Сарай ханы булып торған.

²⁵ Бирдебәк - Жанбәк улы. Тарихчылар аның язвы һәм холыксыз булуын хәбәр итәләр. Хан булгач, ул барлық кардәш-ыруларын үтереп бетергән. Үзе 1360 елда Кулна Мырза тарафыннан үтерелә. Сарай чуалышлары шул хан заманында башлана.

²⁶ Тұктага, Түйгужа - Тұktamыш ханының бабасы белән атасы.

²⁷ Эңжү, Бәнҗү - Аму-Дәръя белән Сыр-Дәръяның борынгы исемнәре.

²⁸ Нугайлының ағыр йорт - Нугай миrzадан соң Алтын Урда дәүләтә үз әчендә күбрәк "Нугай

йорты" дип йөртеде. Ағыр йорт - хөрмәтле йорт.

²⁷"Түксан башлы - вариантыларда "Йөз түксан башлы урда" дип эйтү дә очрый.

²⁸"Ашлы белән Ибраһим... - Ашлы - Иделнен көнбатыш ярында хәзәрге Тәтеш тирәсенә булган бер кала. Ибраһим каласы Уканың койган жирендә булган.

²⁹"Эскәндәр - Александр Македонский, безнен эрага кадәр 356 - 323 елларда яшәгән полководец, 336 елдан башлап Македониянең патшасы булган.

³⁰"Өрестәм - Рөстәм, фирдәүсинең "Шаһнамә" эсәрендәге каһарман.

³¹"Юзекәй - Ясукәй баһадир, Чынгызың атасы.

³²"Байду хан - Батый хан (1208 - 1255). Чынгыз ханың оныгы, 1243 елдан Алтын Урда ханы булган.

³³"Әтрәч - хәзәрге Тәтеш районына керә торган авыл. Кайбер чыганаклардан элек ул урында шәһәр булганлыгы билгеле.

³⁴"Кыйтырчык - Ак Урданың ырыс хан улы. Атасы Туктамыш хан тарафыннан үтерелгән.

³⁵"Сыгнак - элекке Ак Урданың үзәк шәһәре.

³⁶"Сарайчык - Иделнен көнчыгыш ярында Каспийга якын жирдәге шәһәр.

³⁷"Аждаркан - Әстерхан.

³⁸"Ирәмәл - хәзәрге Башкортстандагы тау.

³⁹"Күчмәләрдән алдырдын... - биредә, Идегәй яуда вакытта Норадынның күчмәләр белән килеп, Сарайны басып алувы турында сүз бара.

⁴⁰"Хатэм-Тай - юмартлыгы белән легендага көргән бер гарәп исемә.

⁴¹"Хәмзә - Мөхәммәт пәйгамбәрнен батыр сәхабәсе, сугышта үтерелгән.

⁴²"Гали - сахабә. Галинен Гали улы - батырның батыр улы дигән мәгънәдә.

⁴³"Иртеш башы Кара Тунда... - алдарак Туктамыш ханың Ку үүлле дигән жирдә үтерелгәне эйтеле. Мондый үзгәлек вариантларның төрлөлөгеннән килеп чыга.

⁴⁴"Түбәдәгә дүрт Йолдыз... - биредә Туктамыш ханың дүрт улы турында сүз бара булса кирәк.

⁴⁵"Көрән туры ат койрыгы дүрт чалуга тулгандыр... - Көрән туры ат - Кадыйрбирде аты, койрыгы - ана ияргән халық, дүрт чалу - Алтын Урданың дүрт өлкәсе.